Tüskés Gábor – Knapp Éva

„TESTETLEN IGE EGY SZELLEMI HAZÁBAN”

Mikes Kelemen

Tüskés Gábor – Knapp Éva

„TESTETLEN IGE EGY SZELLEMI HAZÁBAN”

Mikes Kelemen

Balassi Kiadó · Budapest

A könyv megjelenését támogatta

Lektorálta
Bódi Katalin
Lengyel Réka
Szörényi László

Borítókép
Ismeretlen magyarországi festő:
Mikes Kelemen, 19. század harmadik negyede
(1710 körüli ismeretlen előkép alapján), részlet
Kolozsvár/Cluj-Napoca, Muzeul de Artă, fondul doc. nr. 14.

© Tüskés Gábor, 2024
© Knapp Éva, 2024

ISBN 978-963-456-152-1

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Gilicze Ágnes
Borító és tördelés Hollós János
Készült az EPC Nyomdában
Felelős vezető Mészáros László

TARTALOM

ELŐSZÓ 9

I. A LEVÉLMŰFAJ ELMÉLETÉHEZ ÉS TÖRTÉNETÉHEZ 17

Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban 19

Kutatástörténet 19

A források körülhatárolása 24

Önálló levélelméletek a 17. század közepéig 28

Levélelméletek a grammatikai és retorikai munkákban a 17. század középétől 39

Levélelméletek kéziratos tankönyvekben a 18. századból 44

Összegzés 47

A francia episztoláris irodalom és a *Törökországi levelek* 49

Misszilis levelek kiadásai 57

Levélelméletek és a levélírás kézikönyvei 66

Fiktív vagy részben fiktív levélgyűjtemények, levélsorozatok 69

Levél a regényben 78

Levélregények 83

Következtetések 92

II. NYELV, STÍLUS, RETORIKA 95

Kísérlet a nyelv lexikográfiai feltárására: a Mikes-szótár 97

Koncepció, kutatástörténet 97

Célkitűzés, kutatási terv 101

A kutatási folyamat I: OTKA pályázat 2010–2015 105

A kutatási folyamat II: 2015–2019 111

A kutatási folyamat III: 2020–2023 114

Eredmények 117

Következtetések 121

A *Törökországi levelek* retorikájához 126

Mikes kolozsvári tanulmányi évei (1700–1707) 128

A jezsuiták által oktatott levélelméletek nyomai 132

Cicero leveleinek ismerete, utánzása 138

Az ismétlés retorikája a *Törökországi levelek*ben 144
Elméleti megfontolások 144
Az ismétlés jelensége és tipológiája 147
Az ismétlés kontextusai és funkciói 150
Következtetések 165
III. IDENTITÁS ÉS MORÁLIS SZEMLÉLET A *TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK*BEN 167
Elbeszélő művészet és identitásteremtés 169
A mikesi levél irodalmisága és fikcionalitása 171
Az identitásteremtés eszközei 177
Dialógus és identitás 185
A fiktív dialógus retorikája 189
A fiktív címzett identitása 194
A levélíró identitása 197
Összegzés 212
A pátria képe és az idegenség ábrázolása a száműzetésben 214
Erdély és Magyarország a *Törökországi levelek*ben 217
A rodostói viszonyok ábrázolása 226
Összegzés 239
Morális szemlélet és antropológia 242
Az életút és a keletkezéstörténet morális vonatkozásai 243
Világkép és értékrend 247
IV. FORRÁSVIZSGÁLATOK 261
A *Törökországi levelek* kiselbeszéléseinek forrásaihoz 263
Új szempontok és módszerek 266
Új források, szövegváltozatok és kontextusok 276
Következtetések 292
Az *Epistolák*-fordítás forrásához 293
Műfajtörténeti háttér 294
François Perdoulx pályája 300
Keletkezés- és kiadástörténet 304
A Mikes által használt kiadás kérdése 310
Fordítói módszer az *Epistolák*ban 314

V. KÉZIRATHAGYOMÁNY 321
Hogyan jutott a *Törökországi levelek* kézirata Toldy Ferenctől Bartakovics Bélához Egerbe? 323
Toldy és Bartakovics 325
Toldy és Ipolyi 330
Következtetések 341
KITEKINTÉS 344
RÖVIDÍTÉSEK 349
A FEJEZETEK ELSŐ ÉS IDEGEN NYELVŰ VÁLTOZATAINAK MEGJELENÉSE 351
NÉVMUTATÓ 353

ELŐSZÓ

Mikes Kelemen életműve a régi magyar irodalom egyik sokat kutatott, de nem a kellő mélységben feltárt területe. A nagyközönség csupán a *Törökországi levelek*et tartja számon, nem ismeri a fordításokat, és keveset tud arról, hogy Mikes egész munkássága elválaszthatatlan az európai irodalmi örökségtől.[1]

A *Törökországi levelek* többszörösen rétegzett, összetett alkotás; a mintakövetés, az önálló képzelet és stílus sajátos ötvözete, egyben fontos történeti dokumentum. A magyarországi és erdélyi levélírói, emlékírói és levélelméleti hagyományra alapozva, a klasszikus francia levélkultúra és gáláns írásmód kreatív asszimilációjával és továbbfejlesztésével Mikes egyéni formát teremtett.[2] Életútja és mun-

[1] Gianpiero Cavaglià, Kelemen Mikes e le 'Lettere dalla Turchia', in Uő, *L'identità perduta. Romanzo e idillo,* Napoli, Guida editori, 1984 (Esperienze 124), 73–90; *Patrimoine littéraire européen,* vol. 9: *Les Lumières de l'Occident à l'Orient 1720–1778, Anthologie en langue française,* sous la dir. de Jean-Claude Polet, Paris, De Boeck, 1997, 316–323: »*Mikes*«. A művet eddig angol, német, olasz, török, román, francia és orosz nyelvre fordították le: Kelemen Mikes, *Letters from Turkey,* transl. from the Hungarian and ed. by Bernard Adams, London, New York, Kegan Paul, 2000 (2. kiadás: Budapest, Corvina, 2016); Uő., *Briefe aus der Türkei,* ausgewählt und eingeleitet von Gyula Zathureczky, übersetzt von Sybille Baronin Manteuffel-Szöge, kommentiert von Thomas von Bogyay, mit einem literaturgeschichtlichen Beitrag von Antal Szerb, Graz, Wien, Köln, Styria, 1978; Uő, *Briefe aus der Türkei,* aus dem Ungarischen und mit einem Anhang versehen von Paul Kárpáti, Frankfurt/M., Leipzig, Insel, 1999 (insel taschenbuch 2618); Uő, *Lettere dalla Turchia,* a cura di Cinzia Franchi, Roma, Lithos, 2006 (Podium Pannonicum 3); Uő, *Türkiye Mektupları (Törökországi levelek),* Sadettin Karatay tarafindan tercüme edilmiştir, Ankara, 1944 (2. kiadás: Yeniden Gözden Geçirme Sezai Kurt, Tekirdağ, Toprak Matbaasi, 2006, 2 kötet); Uő, *Osmanlı'da Bir Macar Konuk Prens Rakoczi ve Mikes'in Türkiye Mektupları,* çeviri Edit Tasnádi, türkçeye uyarlayan Figen Turna, Istanbul, Aksoy Yayıncılık, 1999; Uő, *Scrisori din Turcia. Memoralistică,* traducere de Gelu Păteanu, prefaţă de Paul Cernovodeanu, selecţia, note şi postfaţă de Veress Dániel, Bucureşti, Kriterion, 1980; Uő, *Lettres de Turquie,* édition établie sous la dir. de Gábor Tüskés, avant-propos d'Antal Szerb, préface de Jean Bérenger, traduites du hongrois et annotées par Krisztina Kaló et Thierry Fouilleul, avec des notes historiques de Ferenc Tóth, édition revue et préparée par Michel Marty, Paris, H. Champion, 2011 (Bibliothèque d'études de l'Europe centrale, Série «Littérature» 7); Uő, *Турецкие писъма,* издание подготовили Ю. П. Гусев, Г. Тюшкеш, О. В. Хаванова, Москва, Наука, 2017 (*Литературные Памятники*). Vö. Tasnádi Edit, Mikes Kelemen *Törökországi levelei*nek három törökországi kiadásáról, in *Író a száműzetésben,* 302–310.

[2] Lajos Hopp, Kelemen Mikes, l'auteur des Lettres de Turquie, *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 13 (1971), fasc. 1–4, 167–190; Lajos Hopp, Pensées littéraires et sociales

kássága nem az irodalomtudomány belügye; újra meg újra kihívást jelent költők, próza- és drámaírók, képzőművészek, zeneszerzők, filmrendezők számára.

Mikes megtestesítette az írástudó új típusát, akinek az írás mint állandó foglalatosság egy kulturális létmód alapfeltétele.[3] Változást hozott az írói önértelmezés és szerepfelfogás alakulásában: a 17. századi szerzők többségénél nagyobb mértékben társadalmi jelentőséget tulajdonított az irodalomnak, és az olvasót következetesen bevonta a vele folytatott párbeszédbe. Új műfajt vezetett be, döntő lépést tett az elbeszélő forma szubjektivizálódása felé. Magyar vonatkozásban új fejezetet nyitott a lélekábrázolás történetében: a kor nagy eszméi helyett maga az ember érdekli, érzelmeivel, hibáival és erényeivel együtt.

II. Rákóczi Ferenccel együtt Mikes több évtizeddel megelőzte a magyar irodalmi élet fejlődését, amely szórványos előzmények után csak a 18. század közepén kezdte felfedezni a francia kultúrát és irodalmat. A *Törökországi levelek*ben a kor francia gondolkodásának színvonalán foglalkozott az ember, a társadalom, a politika és az erkölcs kérdéseivel, de mivel a gyűjtemény 1794-ig kéziratban maradt, csak a század végén kapcsolódhatott be az irodalom történetébe. Jelenléte és ösztönző hatása ettől kezdve folyamatosan kimutatható.[4]

Mikes irodalmi műveltségének, műfaji koncepciójának, világképének és a megformálás eszközeinek feltárása a 18. század végétől zajlik, de csak megszorításokkal nevezhető folyamatosnak. A kutatástörténetben több megtorpanás figyelhető meg, ami erőteljes szelektivitással párosult, elsősorban a fordítások rovására.[5] A pozitivista irodalomtudomány filológiájának nagy mulasztása volt a Mikes-kéziratok, azon belül a fordításkéziratok szövegkritikai feltáratlansága és kiadatlansága, ugyanekkor évtizedekre zsákutcába jutott a *Törökországi levelek* keletkezéstörténetének vitája. A két világháború közti időszak irodalomtörténészei a mű külföldi mintáinak és forrásainak feltárására összpontosítottak elsősorban;[6] a kutatás „szellemtörténeti" szakasza magával hozta spekulatív elemek felbukkanását. A fordításokra vonatkozó tanulmányok gyakran egymásnak

---

de Kelemen Mikes, chambellan de François II Rákóczi, *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 18 (1976), fasc. 3–4, 321–348.

[3] Szerb Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1934, 191–197. Vö. Cinzia Franchi, Európai utas, Erdély szerelmese, in *A magyar irodalom története*i, I, *A kezdetektől 1800-ig*, szerk. Jankovits László, Orlovszky Géza, a szerk. munkatársai Jeney Éva, Józan Ildikó, Budapest, Gondolat, 2007, 579–588, itt: 583.

[4] Ld. pl. Fenyő István, A *Törökországi levelek* a 19. századi magyar irodalomtörténet-írásban, in *Író a száműzetésben*, 209–216; Czifra Mariann, Mikes *Törökországi levelei* a kiadások tükrében, in *Író a száműzetésben*, 217–225; Csörsz Rumen István, Rákóczi halála nagypénteken – Mikestől a közköltészetig, in *Író a száműzetésben*, 226–236.

[5] A továbbiakhoz ld. Tüskés Gábor, Az új Mikes-kutatásokról, *Magyar Tudomány* 172 (2011), 3, 299–307.

[6] Ld. pl. Zolnai Béla, Mikes Törökországi leveleinek keletkezéséhez, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 40 (1916), 7–23, 90–106; Uő, Mikes és a franczia szellemi élet, *Egyetemes*

ellentmondó, téves vagy megalapozatlan feltételezéseket közöltek. A történeti, filológiai, irodalom- és művelődéstörténeti közlemények szerzőinek figyelmét többször elkerülték az egymás érdeklődésére számot tartó írások, s a források közlésmódja gyakran mutatja a korábbi szakirodalom hiányos ismeretét. A Mikes-kutatás története sem mentes a rivalizálástól, egymás munkájának lebecsülésétől, a kisajátítási kísérletektől, az indokolatlan szembeállítástól és leértékeléstől. Mindezek következtében az eredmények nem mindig épültek egymásra; hosszú ideig nem alakulhatott ki a teljes életművet átfogó, szerves tudományos folyamat. Ennek lehetősége lényegében csak az l980-as évek végén teremtődött meg, a Mikes kritikai kiadás utolsó kötetének megjelenésével.[7]

A kritikai kiadás a korszak textológiájának kiemelkedő teljesítménye. A kiadással Hopp Lajos megalapozta az életmű addigi leghitelesebb olvasatát, s olyan forrásanyagot bocsátott rendelkezésre, amely nagymértékben megnöveli az ismert tények számát, új kapcsolatrendszerbe helyezi azokat, és elősegíti további összefüggések felismerését. Az alkalmazott módszer fő sajátossága a szemléleti kérdések megközelítése az írói alkotási folyamat és adaptációs tevékenység szemszögéből, minden elérhető forrás mozgósításával. A *Törökországi levelek*et Hopp belehelyezte társadalom-, irodalom- és eszmetörténeti összefüggésekbe, a kutatás bázisát kiterjesztette a teljes életműre, fényt derített Mikes európai kultúrájának hazai gyökereire. Megkezdte a Mikes-életmű és II. Rákóczi Ferenc irodalmi munkássága közti kapcsolatrendszer tisztázását, s az egész mű tükrében, az erkölcsi, vallási, politikai, filozófiai és esztétikai nézetek együttes figyelembevételével vizsgálta az író világát. A következtetések tendenciája szerint Hopp nem lezárni akart, hanem problémafelvetésre ösztönzött; a korábbi eredmények összegzésével és kritikai értékelésével új kérdéseket vetett föl, új utakat jelölt ki a kutatásnak. A kiadással párhuzamosan készült Veress Dániel kismonográfiája és tanulmánygyűjteménye, melyek Mikes és Erdély kapcsolatát állították a középpontba.[8] A kiadás félidejében jelent meg a *Magyar Remekírók* sorozat Mikes-kötete, benne Hopp Lajos kismonográfia igényű, a szövegkiadási munka és a korábbi tanulmányok[9] eredményeit összegző utószavával.[10]

A kritikai kiadás utolsó kötetének megjelenése (1988) után két évvel rendezett jubileumi Mikes-konferencián együtt adtak elő a Rákóczi- és a Mikes-kutatók, kialakult a történészek, irodalom-, művészet- és színháztörténészek, nyelvé-

---

Philologiai Közlöny 45 (1921), 39–43, 90–104, 46 (1922), 25–32; Uő, *Mikes eszményei*, Budapest, Dunántúl Könyvkiadó, 1937 (Minerva-könyvtár 55).

[7] *MKÖM* I–VI.

[8] Veress Dániel, *A rodostói csillagnéző. Kalauz Mikes Leveleskönyvéhez. Kismonográfia,* Kolozsvár, Dacia, 1972; Veress, *Mikes és a szülőföld*.

[9] Hopp Lajos, *Mikes és világa,* Bukarest, Kriterion, 1973.

[10] *Mikes Kelemen művei,* vál., szöveggond., jegyz., utószó Hopp Lajos, Budapest, Szépirodalmi, 1978 (Magyar Remekírók).

szek és folkloristák eszmecseréje, megkezdődött az életmű többoldalú megközelítése. Figyelmet keltett R. Várkonyi Ágnes hipotézise, mely szerint Mikes közönségnek, a rodostói kolónia tagjainak írta, és valószínűleg fel is olvasta a leveleket.[11] A tanácskozás bizonyította, egyedül a tudományközi együttműködés és új források feltárása vihetik előbbre a kérdések megoldását. Az ezt követő időszak szakirodalmának egyik sajátossága az esszé és a filológia eszköztárának együttes alkalmazása, melynek során új feltevések és kérdések fogalmazódtak meg. A válaszok esetenként kísérleti jellegűek, de így is fontos ösztönzéseket közvetíthetnek a tisztán történeti és filológiai igényű vizsgálatoknak.

Hopp Lajos halálát (1996) és két posztumusz Mikes-monográfiáját (2000, 2002)[12] követően a kutatás új szakaszba lépett, melynek következtében kezdenek kirajzolódni egy új Mikes-kép körvonalai.[13] E kutatások tanúsága szerint a levelek és a fordítások nemcsak egymást világítják meg, hanem bemutatják az alkotás folyamatát, és feltárják a száműzetésben eltöltött élet művészi metamorfózisát. R. Várkonyi Ágnes rámutatott: Mikes aktív résztvevője volt a rodostói „szellemi műhely"-nek, amely szerteágazó kapcsolatokkal rendelkezett, alkotásra serkentett, megtartó erőként működött, és törekedett a korabeli európai eszmei és irodalmi hatások integrációjára.[14] Az életmű vizsgálata hozzájárult a 18. századi magyar irodalom regionális és felekezeti tagozódásának jobb megismeréséhez, előmozdította a fordításirodalom irodalomtörténeti felértékelődését,[15] segítette az egymással vetélkedő írott nyelvváltozatok és irodalmi régiók pontosabb feltérképezését. Tóth Ferenc új hipotézist állított fel a *Törökországi levelek* kéziratának hazajutásával és d'Andrezel vicomte konstantinápolyi nagykövet könyveket közvetítő szerepével kapcsolatban,[16] Bene Sándor felhívta a figyelmet Rákóczi és Mikes gondolatvilágának eltéréseire, egyben hangsúlyozta a módszeres összevetés és a narratológiai megközelítés szükségességét.[17] Az életmű szociál-

[11] R. Várkonyi Ágnes, Mikes – Rodostó, in *Irodalom, történelem, folklór,* 53–58. Az elképzelést több tanulmányban kifejtette, és további érvekkel igyekezett igazolni. Ld. pl. Uő, Az ismeretlen Mikes, *Liget* 4 (1991), 57–70.

[12] Hopp, *A fordító Mikes Kelemen;* Uő, *Mikes Kelemen*.

[13] Tüskés Gábor, Egy új Mikes-kép felé, *Agria* 5 (2011), 2, 178–182.

[14] R. Várkonyi Ágnes, *„Európa közös ügye" Rodostó nézőpontjából,* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009, 30–39.

[15] Vörös Imre, Mikes Kelemen, a fordító, in *Irodalom, történelem, folklór,* 71–76.

[16] Tóth Ferenc, Adalékok Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című művének kézirattörténetéhez, *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004), 559–567; Uő, „Habent sua fata libelli". D'Andrezel vicomte könyvei és Mikes Kelemen, *Vasi Szemle* 62 (2008), 760–773.

[17] Bene Sándor, Eljutni Zágonba, *Holmi* 19 (2007), 5, 531–571. R. Várkonyi Ágnes említett hipotézisével kapcsolatban ugyanitt Bene Sándor úgy foglalt állást, a *Törökországi levelek* kommunikációs státusával, elsődleges befogadói kontextusával kapcsolatban „párhuzamosan több eshetőséggel is tanácsos számolni." (80. jegyzet).

pszichológiai vizsgálata rámutatott Mikes levélírói tevékenységének életmentő szerepjáték és gondolati szabadságot létrehozó funkciójára.[18]

A 2011-es Mikes évforduló új alapkutatásokat ösztönzött. Programtanulmány készült,[19] megjelent a Mikes-bibliográfia,[20] a *Törökországi levelek* francia fordítása,[21] a mű eredeti kéziratának[22] és 1794-es első kiadásának hasonmás kiadásai.[23] Előkészületek történtek Hopp Lajos francia nyelvű Mikes-tanulmányainak együttes megjelentetésére.[24] A Magyar Tudományos Akadémián rendezett nemzetközi Mikes-konferencián hat ország szakemberei tartottak előadásokat,[25] melyek egy angol, német és francia, illetőleg egy magyar nyelvű kötetben láttak napvilágot.[26] A kerettémát úgy határoztuk meg, hogy az életmű lehetőséget adjon a száműzetésben jelentkező idegenségproblematika és az irodalom mint határokat átlépő dialógus vizsgálatára. A tanácskozáson megvalósult a magyar Mikes-kutatás eredményeinek szintézise és az új ismeretek beillesztése nemzetközi összefüggésekbe.[27] A *Törökországi levelek* francia és orosz fordításai révén új távlatok nyíltak meg a gyűjtemény komparatisztikai vizsgálata előtt.[28]

[18] Bodnár Ilona, A szeretet egészsége – az egészség szeretete. Az idő jól eltöltésének módja Mikes Kelemen szerint, *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* 9 (2008), 4, 349–365.

[19] Tüskés Gábor, Mikes-problémák, *Irodalomtörténeti Közlemények* 114 (2010), 4, 291–314.

[20] *Mikes Kelemen válogatott bibliográfia*.

[21] Mikes, *Lettres de Turquie, i. m.*

[22] Mikes Kelemen, *Constantinápolyban gróf P… E… írott leveli M… K… (Törökországi levelek). Az autográf kézirat hasonmás kiadása*, a hasonmás kiadás szövegét gondozta Tüskés Gábor, Budapest–Eger, MTA Irodalomtudományi Intézet–Líceum Kiadó, 2011 (a kísérő füzetben Hopp Lajos és Tüskés Gábor tanulmányával).

[23] Mikes Kelemen, *Törökországi levelek. Szombathely, 1794*, a hasonmás kiadást gondozta Czeglédi László, Eger, Líceum Kiadó, 2009 (a kísérőfüzetben Hopp Lajos, Kuntár Lajos és Czeglédi László tanulmányával).

[24] Lajos Hopp, *Un épistolier et traducteur littéraire à l'orée des Lumières : Kelemen Mikes. Recueil d'essais*, sous la dir. de Gábor Tüskés, publié par Imre Vörös et Anna Tüskés, revu et préparé par Béatrice Dumiche et Krisztina Kaló, Szeged, JATE Press, 2014 ('Felvilágosodás–Lumières–Enlightenment–Aufklärung').

[25] Tüskés Gábor, Mikes Kelemen és az európai felvilágosodás. Nemzetközi tanácskozás a Magyar Tudományos Akadémián, *Magyar Tudomány* 173 (2012), 258–264.

[26] *Író a száműzetésben; Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil*.

[27] Keretprogramként a levélíró és a fordító alakját bemutató kettős kiállítás és katalógus készült: Knapp Éva – Tüskés Gábor, *Az ismeretlen Mikes. Az ELTE Egyetemi Könyvtár és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kiállítása Mikes Kelemen halálának 250. évfordulóján 2011. május 3-tól október 13-ig*, Budapest–Eger, ELTE Egyetemi Könyvtár–Líceum Kiadó, 2011 (magyar–német nyelvű kiadvány).

[28] Ld. pl. a következő recenziókat: Jean Garapon, Kelemen Mikes : *Lettres de Turquie*, *Revue d'Histoire Littéraire de la France* 115 (2015), 2, 460–463; Larisza Polubojarinova, Világirodalom kultúrák ölelésében. Mikes Kelemen *Törökországi levelei*nek orosz kiadásáról, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020), 4, 534–544. A recenziók újraközölve: in *Critica. Források*

Az új Mikes-kép egyik sajátossága, hogy a fordítások tudatos írói program keretébe illeszkedtek, és Mikes ezekben is törekedett stílusának érvényesítésére. A *Törökországi levelek* és a *Mulatságos napok* című fordítás összevetése megmutatta, a levelekben Mikes jóval nagyobb önállósággal kezeli a forrást, mint a fordításban.[29] A portrékat az utóbbiban leegyszerűsíti, stilizálja; mérsékli a pozitív és negatív érzelmeket; a sikamlós témákat visszafogottan kezeli. Tompítja a szerelem szókincsét, ellentétben a *Törökországi levelek* realista, pajzán, szókimondó vagy rejtjelezett szerelemképével. Ugyanakkor mindkét műben kerüli a belső konfliktusok részletező ábrázolását, miközben előnyben részesíti a dialógusformát a leírásokkal és narrátori közlésekkel szemben. A fiktív levelekbe beágyazott kisepikai elbeszélések egy részét, a változatos módon alkalmazott retorikai, stilisztikai alakzatokat és más kifejezőeszközöket részben a fordítás forrásából merítette. A fordítások és a *Törökországi levelek* együttes elemzéséből megismerhetővé váltak Mikes asszociációs rendszerének sajátosságai, az előadásszövés összetevői, a különböző stílusrétegek változatos alkalmazása, az aforisztikus, „szökdécselő", tréfás előadásmód és az ironikus szemlélet inspirációs forrásai. Látható lett, a fordítás mint elsajátítási aktus hogyan befolyásolta az elbeszélő részek szerveződését és szövegbeli értelmezését, miközben az idegen szöveg Mikes sajátjává válva tovább „működik", és hordozza a közvetítendő tudást és szemléletmódot.

Fény derült arra, Mikes egyszerre volt racionális, sztoikus gondolkodó és hívő, keresztény moralista és nevelő, politikai eszmélkedő és író, aki kritikusan szemlélte az emberi jellem, a társadalom, a vallás, a művelődés, a politika és a nemzet kérdéseit; élményszerűen rögzítette az egzotikus környezet sajátosságait, az erkölcsök és szokások különbségeit, és újszerű módon, szemléletesen ábrázolta a természet jelenségeit.[30] Reflexiói jelzik, tudatában volt a fejedelem és saját sorsa szimbolikus jelentőségének kora és az utókor számára, és tisztán látta saját munkásságának irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségét. Önmeghatározásának központi fogalmai a becsület és a rend, de megjelenik nála az emberi méltóság, a társadalmi meghatározottságtól függetlenségre törekvő

---

az irodalom- és kultúratudományi szakkritika történetéhez 1986–2020, vál., szerk. Tüskés Gábor, s. a. r. Tüskés Anna, Budapest, Reciti, 2020, 151–153; 217–228.

[29] Bányász Melinda, Társalgó időmúlatás: a *Mulatságos napok* a francia eredeti és az angol változat tükrében, in *Író a száműzetésben,* 187–195; Uő, *Törökországi levelek, Mulatságos napok – Mikes Kelemen prózaíró technikája a fordítások révén,* Doktori értekezés, Kolozsvár, Babeș-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Hungarológiai Doktori Iskola, 2013. Vö. Tüskés Gábor, Opponensi vélemény Bányász Melinda: *Törökországi levelek, Mulatságos napok* – Mikes Kelemen prózaíró technikája a fordítások révén (Kolozsvár, 2013) című doktori értekezéséről. 2013. okt. 15. 6 lap.

[30] *Az vagyok, aki voltam, és az leszek, aki vagyok. Mikes Kelemen füveskönyve. Válogatás a teljes életműből*, vál., szerk., gond., utószó Tüskés Gábor, a szerk. munkatársa Lengyel Réka, Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2011.

ember értékének modern tudata is. A vizsgálatok kimutatták, Mikes sorra vette a 16–18. századi európai moralista irodalom központi témáit: rávilágított az erkölcs és a szokások társadalmi, környezeti meghatározottságára, tárgyalta az erkölcsi felfogás és a politikai magatartás összefüggését, rögzítette a normák, felfogások és magatartások változásának szükségességét. Az életmű jelzi az elbeszélő próza elvilágiasodásának és megújulásának összetett folyamatát, szemlélteti az átmenetet a retorikai meghatározottságú, didaktikus literatúrából a világi tárgyú szórakoztató irodalomhoz, és mutatja a törekvést a népnyelvvel keresztezett új magyar próza megteremtésére.

A jelen kötet ehhez az új Mikes-képhez szeretne hozzájárulni az életmű néhány, kevéssé ismert területének elemzésével. A könyv az elmúlt két és fél évtizedben végzett kísérletező, problémamegoldó alapkutatásokra épül, és összegzi azok eredményeit. A kutatások középpontjába a műfaj, a kidolgozás, az identitás és morális szemlélet, a források és a kézirathagyomány kérdéseit állítottuk. Ennek megfelelően a kötet öt tematikus egységre, azon belül tizenkét fejezetre tagolódik. A fejezetek egyik része korábban megjelent tanulmányok formájában, másik része a kötet számára készült, és itt lát először napvilágot. A III. rész harmadik fejezetében összevontunk két, eredetileg külön publikált tanulmányt, illetőleg tanulmányrészt. A korábbi dolgozatokat részben újraírtuk, aktualizáltuk, az átfedéseket lehetőség szerint igyekeztünk megszüntetni. A kötetcímbeli idézet forrása Veress Gerzson *Őszi fohász Zágonban* című verse.

Ez úton is megköszönjük Dieter Breuer (Aachen), †Czibula Katalin (Budapest), Czigány István (Budapest), Dávidházi Péter (Budapest), †Eva Engel-Holland (Wolfenbüttel), Martina Fuchs (Bécs), H. Kakucska Mária (Budapest), Kiss Péter (Eger), Kovács Melinda (Eger), Lengyel Réka (Budapest), Löffler Erzsébet (Eger), Harlinda Lox (Leuven), †Jean Meyer (Párizs), Mészáros Kálmán (Budapest), Nemes Lajos (Eger), Frank Pohle (Aachen), Tüskés Anna (Budapest) és Hans-Jörg Uther (Göttingen) segítségét a kutatásban. Köszönjük továbbá az Alexander von Humboldt Stiftung, a Centre national de la recherche scientifique, az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal, valamint az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok támogatását. Külön köszönetet mondunk a könyv lektorainak, Bódi Katalinnak, Lengyel Rékának és Szörényi Lászlónak gondos munkájukért. A Balassi Kiadó munkatársainak köszönjük a harmonikus és professzionális együttműködést.

I.
A LEVÉLMŰFAJ ELMÉLETÉHEZ ÉS TÖRTÉNETÉHEZ

Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban

A levélműfaj kora újkori elmélete iránt az utóbbi évtizedekben csupán szórványos érdeklődés mutatkozott a magyarországi irodalomtörténeti kutatásokban. Hopp Lajos Mikes Kelemen összes művei kritikai kiadásának első kötetében foglalkozott első ízben a műfaj elméletével. Mikes egyik stílusfordulata kapcsán megvizsgálta az erdélyi levélíró hagyományban fennmaradt levelek erre vonatkozó utalásait, és áttekintette a különböző levéltípusokat. Röviden bemutatta a 17. századi híres francia levélírók műveiből Pierre Ortigue de Vaumorière által összeállított, elméleti bevezetővel ellátott gyűjteményben található levéltípusokat, s utalt a téma gyér hazai szakirodalmára.[1]

Kutatástörténet

Bán Imre 1971-ben napvilágot látott kismonográfiájában[2] mindössze egyetlen Magyarországon megjelent irodalomelméleti kézikönyv, Philippus Ludovicus Piscator *Artis poeticae praecepta* (Gyulafehérvár, 1642) című munkája kapcsán szólt a levélről, pontosabban annak *carmen epistolicum* változatáról. Ismeretes, hogy a retorikai műnemek és a műfajok bemutatása a 16–18. századi elméleti tankönyvekben esetenként egybeesett, így nem meglepő, hogy tankönyvében Piscator a *De poëmate seu carmine* című rész hatodik fejezetében a *genus deliberativum*hoz sorolt műnemek után tárgyalt, vegyes nemű művekhez tartozónak ítélte – többek között – a verses levelet.

1974-ben Hopp önálló tanulmányt közölt a magyar levélműfaj történetéről, melyben külön fejezeteket szentelt a levélírás elméletének és a barokk retorikának.[3] Hangsúlyozta, a 18. században a levél elméletét a retorika határozta meg, „a két fő cicerói ágazat: 1. litterae publicae, 2. litterae privatae keretében." A Magyarországon használt levélelméleteket nem elemezte, de felhívta a figyel-

[1] *MKÖM* I, 608–609. Vö. Pierre Ortigue de Vaumorière, *Lettres sur toutes sortes de sujets […]*, T. 1–2, Paris, J. Guignard, 1690.

[2] Bán Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Budapest, Akadémiai, 1971, 32–33.

[3] Hopp Lajos, A magyar levélműfaj történetéből, in *Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Budapest, Akadémiai, 1974, 501–566, itt: 518–554.

met arra, hogy Soarez retorikája mellett más jezsuita tankönyveket is használtak, s a „protestánsoknak is megvoltak kedvelt elméleti tankönyveik, amelyeken a levélírók generációi nevelkedtek." Megvizsgálta a levélműfajt a Rákóczi-szabadságharc irodalmában, nyomatékosan utalt a Rákóczi-kori misszilis levelezés irodalmi jellegére, kimutatta az irodalmi (fiktív) levélforma alkalmazását Mikes *Leveleskönyv*ében, s tematikusan tagolt irodalomjegyzéket közölt.[4]

A poétikákban elemzett narratív műformák elméletének keretében Tóth Sándor Attila külön foglalkozott a költői episztolával.[5] Áttekintése tanúsítja, hogy a levél és a verses levél nem elsősorban a poétikák, hanem a grammatika- és a retorikaoktatás tárgya volt. Tóth jórészt a 18. század második felében és a 19. század elején művelt költői levél sajátosságait tárgyalja, s az előzményekre – az elméletírók megnevezése nélkül – csak általánosságban utal, mondván, a 16–17. századi művek csupán érintik vizsgálatainak fő vonulatát.

A *Régi magyarországi misszilisek retorikai elemzése* című tanulmányában Hargittay Emil a gyakorlat felől közelítette meg a levélelméletet. Elemzett példái mint *genus deliberativum*ot, mint prédikációt és mint *genus iudicial*ét mutatják be a műfajt. Végkövetkezetése szerint „a [levél]szerző iskolázottsága és műveltsége egyenes arányban áll az írásmű retorizáltsági fokával".[6] A tanulmány nem tér ki a levélírás egykori magyarországi oktatására és a tankönyvként szolgáló irodalomelméleti munkák levélre vonatkozó előírásaira. Egy másik tanulmányban Hargittay Emil rámutatott, a levélírás mestersége a 17. század elejétől helyet kapott a magyarországi iskolai oktatásban.[7]

Kecskeméti Gábor a *genus iudiciale* 16–17. századi magyarországi alkalmazása kapcsán hangsúlyozta, hogy a gimnáziumok egy részében Cicero leveleinek alapján oktatták a retorikai ismereteket. Kiemelte, Cicero tekintélye megkérdőjelezhetetlen volt az oktatásban, amint ezt például a Sturm-féle Cicero-levélkompendium egyik magyarországi kiadása címlapjának hátoldalán olvasható Quintilianus-idézet tanúsítja. Felhívta a figyelmet arra is, hogy e levélgyűjteményt olvastatták, fordíttatták az oktatásban, és elvárták a tanu-

[4] Hopp, *A magyar levélműfaj, i. m.*, 558–566.

[5] Tóth Sándor Attila, *A latin humanitas poétikája: A studia humanitatis iskolás poétikájának műnemi és műfaji kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig, II/1. Poesis specialis artis poeticae: poesis narrativa et lyrica (A költői mesterség sajátos versezetei: az elbeszélő és a lírai költészet)*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2000, 187–190, 274.

[6] Hargittay Emil, Régi magyarországi misszilisek retorikai elemzése, in *Levél, író, irodalom: A levélirodalom történetéről és elméletéről*, szerk. Kiczenko Judit, Thimár Attila, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2000, 22–31.

[7] Hargittay Emil, Lipsius Epistolica institutiója és a magyarországi episztolaszerkesztés, in *Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. Jankovics József, Jankovits László, Szilágyi Emőke Rita, Zászkaliczky Márton, Budapest, reciti, 2015, 115–125.

lóktól a Sturm-féle Cicero-kompendium fordulatainak használatát a levélírási feladatokban.[8]

A *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* „levél" címszavának szerzői alapvetően irodalomelméleti megközelítésben tárgyalták a műfajt, s az antikvitástól a 18. század végéig követték nyomon történetét. A kora újkori magyarországi levél sajátosságainál rámutattak a humanista levélelméletek (Erasmus, Vives, Zsámboky, Lipsius) széles körű hatására, a Sturm-féle Cicero-kompendium fontosságára, valamint a levélírói ismeretek oktatására szövegelemzéssel és utánzással. Számba vették a fontosabb imitációs mintákat (Cicero, ifjabb Plinius, Seneca) és a szónoki prózához illeszkedő levéltípusokat. A Cicero-levelezéskötetek iskolai tanításának bemutatásában kiemelték a levélfrázisok oktatását, és utaltak a 17–18. századi iskolai gyakorlatban alkalmazott retorikai kézikönyvek hatására a fennmaradt levelekben. Külön hangsúlyozták a Rákóczi-szabadságharc idején megélénkülő levelezést és a formuláskönyvek használatát.[9]

Az 1530–1580 közötti magyarországi irodalmi gondolkodás történetének feldolgozása keretében Bartók István részletesen foglalkozott a levélírás elméletével kapcsolatos magyar vonatkozású munkákkal, azon belül Zsámboky János 1552-ben kiadott, példákat is tartalmazó levélírási útmutatójával. Megállapította, saját latin fordításai mellett Zsámboky „a tárgyhoz tartozó, a korban népszerű antik és kortárs írásokból válogatott", illetőleg ezeket adaptálta, nagyobbrészt korábbi, többször kiadott episztolográfiai kézikönyvek alapján.[10] A kötetbe felvett művek szerzői között található Pszeudo-Libaniosz (Libanius) és Pszeudo-Démétriosz (Demetrius) Phalereusz mellett Juan Luis Vives, Erasmus, Conrad Celtis, Christophorus Hegendorph és Joannes Mulinus (Stomius, Johann Mühling). Bartók rámutatott arra is, Zsámboky retorikai és dialektikai összefoglalója röviden bár, de ugyancsak tárgyalja a levélírás tudnivalóit.

A felvilágosodás kori magyar irodalom episztolaelméletét vizsgálva Labádi Gergely érintette annak egyik 18. századi előzményét.[11] Mint írja, a „latintanítás

[8] Kecskeméti Gábor, A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben, *Irodalomtörténeti Közlemények,* 105 (2001), 255–284, itt: 260–261.

[9] Kecskeméti Gábor, Kőszeghy Péter, Lux Etelka, Levél, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor,* főszerk. Kőszeghy Péter, VII, Budapest, Balassi, 2007, 10–18; Ld. még Wolfgang G. Müller, Brief, in *Historisches Wörterbuch der Rhetorik,* hrsg. von Gert Ueding, Band 2, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1994, 60–76.

[10] Bartók István, Kevéske mondandó tetszetős megfogalmazásban: Adalékok a levélírás elméletének 16. századi magyar vonatkozásaihoz, *Irodalomtörténeti Közlemények,* 124 (2020), 723–736; Uő., *„Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani". Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között,* Budapest, Universitas, 2023 (Irodalomtudomány és kritika), 307–320.

[11] Labádi Gergely, „…Ez a' theoria helyes theoriája e…" Episztolaelmélet 1800–1830, *Irodalomtörténeti Közlemények,* 108 (2004) 584–619; Uő, Levélelmélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban, *Erdélyi Múzeum* 67 (2006) 3–4. füzet, 126–132; Uő., *A magyar episztola a felvilágosodás korában: Műfaj- és médiatörténeti értelmezés,* Budapest, L'Harmattan

hagyománya szerint a gimnáziumok ötödik, poétikai osztálya volt a levéloktatás fő színtere. Az itt tanítottakról jó áttekintést nyújt a katolikus oktatásban használt Alvarus-tankönyv, a *Candidatus Rhetoricae*."[12] Megjegyzendő, hogy a jezsuita tanulmányi rendben a levélírás oktatása nem a poétikai „osztály"-ban (helyesebben előmeneteli fokon, azaz *gradus*on) kezdődött, s nem ez volt annak „fő színtere". A jezsuita diákok ugyanis a *studia inferiora* második osztálya *(parva),* azaz az első grammatikai osztály *(syntax)* anyagának sikeres elsajátítása végén, amikor az átlagosan kilencéves tanulók alapfokon már helyesen írtak, olvastak és értettek latinul, Cicero leveleiből készült válogatáson gyakoroltak. Feladataik közé tartozott ekkor a levélírás prózában, s a levelekben használniuk kellett az elsajátított Cicero-tudást. Ezt követően a harmadik grammatikai osztály *(grammatica* ismétlése és *metrica)* végén, átlagosan tizenegy évesen Cicero-, Vergilius-, Ovidius- és Catullus-válogatások ismeretében tanulták meg a verses levélformát. A jezsuita rend iránt magukat kétévi noviciátussal elkötelezett ifjak a repetens-oktatás keretében átismételték mindazt a tananyagot, amit később magisterként tanítaniuk kellett. Ennek során immár harmadszor, ismét tanulmányozták és magasabb fokon sajátították el a levélírás elméletét és gyakorlatát.[13] Mindez egyben azt jelenti, hogy a jezsuiták messzemenően figyelembe vették és alkalmazták Justus Lipsius tanácsát, amely szerint másként kell levelet írni a különböző életkorokban.[14] Ennek megfelelően újra meg újra, életkoronként eltérő színvonalon ismételten oktatták és gyakoroltatták a levélírást.

Labádi nem egészen pontos akkor sem, amikor *Candidatus Rhetoricae* címen olyan Alvarez-tankönyvre hivatkozik, melyben levélelméleti rész található. Immanuel Alvarez (Alvarus) *De institutione grammatica libri tres* (első kiadása: Coimbra, 1560) című tankönyvében ugyanis nincs levélelméleti rész. Az a nagyszombati Alvarez-kiadás, amelyre Labádi utal (Tyrnaviae, 1769), Alvarez grammatika-tankönyvének harmadik részén kívül tartalmaz más tananyagokat és

---

Kiadó–Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2008. Vö. Bódi Katalin, A valóság poétikája a francia és a magyar levélregényben, *Irodalomtörténeti Közlemények,* 107 (2003), 483–503.

[12] Labádi, *Levélelmélet, i. m.,* 126–127; Uő., *A magyar episztola, i. m.,* 2008, 20–21.

[13] Vö. *Ratio Studiorum et Institutiones Scholasticae Societatis Jesu per Germaniam […],* (ed.) G. M. Pachtler, B. Duhr, Tomus I–IV, Berlin, Hofman, 1887–1894 (Monumenta Germaniae Paedagogicae, 2, 5, 9, 16); *Monumenta Paedagogica Societatis Jesu penitus retractata multisque textibus aucta,* edidit Ladislaus Lukács, IV (1573–1580), Romae, Institutum Historicum Societatis Iesu, 1981, Cap. II, *De studiis et scholiis* 6*–16*.

[14] Lipsius elkülönítette a gyermekkorban („in puerili") és ifjúkorban („in crescente") követendő, valamint a férfikori („virilis") levélminta-imitáció szabályait. Justus Lipsius, *Epistolica Institutio: Excerpta e dictantis ejus ore, Anno 1587. mense Junio.* Editio ultima, in [Michael Radau] – Georgius Beckher, *Orator extemporaneus,* Varadini, A. Szenci, 1656, 439–468, itt: 465–468. Az elméleti művek vizsgálatában a továbbiakban előnyben részesítjük a magyarországi kiadásokat, ami nem jelenti azt, hogy a magyarországi jezsuita oktatásban is előnyben részesítették volna ezeket.

olvasmányokat is, köztük például François Pomey *Candidatus Rhetoricae […]* (1. kiad. Lugduni, A Molin, 1659) című, Joseph Jouvancy által levélelmélettel bővített, a kiadássorozat adott pontjától egyedül Jouvancy nevének feltüntetésével megjelent művét. Ezt a belső címlapon (a hivatkozott nagyszombati 1769-es kiadásban a 153. oldalon) pontosan megnevezett szerzőt és művet Labádi figyelmen kívül hagyta, és Alvareznek tulajdonította Jouvancy levélelméletét.[15]

A humanista levél hagyományának műfaji határait és utóéletét vizsgálva Szelestei N. László figyelmet szentelt a jezsuita tanrend keretében oktatott levélnek.[16] Megállapítása szerint a Magyarországon legtöbbet használt levélelméleti tankönyvek Erasmus, Vives és Lipsius munkái voltak. A tanulmány a levélírás kiválasztott példáin szemlélteti a tudós levél, a misszilis és a napló, valamint az útleírás és a röpirat gyakori kontaminálódását, műfaji kölcsönhatását, s felhívja a figyelmet az iskolai retorikaoktatás levéllel kapcsolatos szakirodalmának hiányosságaira. A *„Szolgálatomat írom kegyelmednek"* című, 2010 májusában Körmenden megrendezett irodalomtörténeti konferencia első körlevele kifejezetten utalt a kora újkori levélelmélettel kapcsolatos kutatások hiányára, de ebben a témakörben nem hangzott el előadás.[17]

A kutatatlanság és az esetenkénti téves állítások mellett további megfontolások is ösztönözték a jezsuita oktatásban Magyarországon használt levélelméletek vizsgálatát. Mindenekelőtt az, hogy Mikes Kelemen 1700–1707 között, tíztől tizenhét éves koráig a kolozsvári jezsuita iskola növendéke volt, itt sajátította

[15] Joseph Jouvancy e művét többször egybenyomtatták – önálló belső címlappal elkülönítve – Alvarez műve III. könyvének önálló kiadásaival, kibővítve annak tartalmát. Így például Emmanuel Alvarez, *Institutionum Grammaticarum Liber III. […] Candidatus Rhetoricae, aliaque, quae in humanitatis, seu poeseos schola fere perlegi solent,* Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1738 (Használt példány: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár (továbbiakban: BEK) Ha 608, ebben Jouvancy, *Candidatus Rhetoricae* című művét ld. 153–300, benne Jouvancy levélelméletét ld. 292–300.) Jouvancy levélelmélete önálló kiadványként először 1720-ban jelent meg Magyarországon, a következő címen: Joseph Jouvancy, *Novus candidatus Rhetoricae […] editio post Italicam, Gallicam, et Germanicam, prima in Hungaria,* Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1720 (használt példány: BEK Hf 1911). A Jouvancy-féle átdolgozott és bővített Pomey-kiadások a Rómában megjelent, 1710-es kiadástól kezdve tartalmazzák a *De modo scribendae Epistolae* című részt, amelyet Jouvancy írt. François Pomey, *Candidatus Rhetoricae […]*, illetve *Novus Candidatus Rhetoricae […]* című munkái egyetlen átdolgozatlan és bővítetlen kiadásukban sem tartalmaznak levélelméletet.

[16] Szelestei N. László, Napló misszilisekben – Egy humanista műfaj határairól, in *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár,* szerk. Balázs Mihály, Gábor Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 373–380.

[17] *Szolgálatomat írom kegyelmednek: Misszilis és fiktív levelek, naplók, emlékkönyvek, dedikációk és alkalmi feljegyzések a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia Körmend, 2010. május 26–29,* [Programfüzet], szerk. Szentmártoni Szabó Géza, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz Osztálya – Balassi, 2010.

el retorikai műveltségének alapjait. Már Bán Imre felhívta a figyelmet a jezsuita irodalomelmélet gazdagságára, amit szerinte az határoz meg alapvetően, hogy „a nemzetközi jezsuita rendnek […] a korízléshez folyton alkalmazkodó világirodalmi kitekintése van".[18] További ösztönzést adott a jezsuita oktatás magyarországi jelentősége és általános kedveltsége a protestáns szülők részéről is. Ehhez járult a jezsuita iskolák magas diáklétszáma, jó hatásfoka, valamint a feltételezés, hogy az elméletre irányuló kutatás révén a régi magyar szerzők egy részének műveiben kimutathatóvá válnak a jezsuiták által oktatott levélelmélet és gyakorlat nyomai.

A források körülhatárolása

Az antikvitástól kezdve nagyon sok levélelméletet készítettek, s a legkedveltebbeket közülük többször átdolgozták, kibővítették. Ismert a humanizmus levélkultusza, a humanista levélelméletek jelentős száma, s hogy a jezsuita elméletírók sokat tanultak ezekből. Európa-szerte egyszerre két szinten tanították a levélírást: egyrészt gyakorlati úton, a kiválasztott szerzők műveinek, szemelvényes kiadásainak és a levélminta-gyűjteményeknek, valamint a levél részeihez illeszkedő, esetenként igen terjedelmes frázis-összeállítások olvastatása, részleges memorizáltatása segítségével, másrészt a levélírásra vonatkozó elméletek módszeres oktatása révén.

A magyarországi jezsuita könyvtárak katalógusainak ilyen szempontú áttekintése nem segítette számottevően a levélírás oktatásában használt tankönyvek körének meghatározását. Ennek oka egyrészt az, hogy a könyvtári állományok elméleti és gyakorlati tankönyvként használható munkáinak száma többszörösen meghaladja a bizonyíthatóan tankönyvként szolgált kiadványok számát; egy könyv birtoklása önmagában még nem jelenti annak használatát az oktatásban. Másrészt az e forráscsoport alapján azonosítható tankönyvek jelentős része nem önálló levélelmélet, hanem levélelméletet is tartalmazó mű. A számba jöhető nyomtatványok analitikus áttekintése szintén eltérített volna a ténylegesen használt tankönyvek körének meghatározásától.

Több tanulsággal szolgált a *Ratio Studiorum* vonatkozó előírásainak vizsgálata. Az 1560–1561-es *Ratio Studiorum* pontosan rendelkezett az oktatás rendjéről, tartalmáról, s kitért a legfontosabb tankönyvekre és az antik szerzők tankönyvként használható műveire. A *Ratio Studiorum* bővített változatai (1586, 1599) és a hozzá kapcsolt instrukciók később mindezt tovább differenciálták. A jezsuita rend Rajnai Rendtartományában 1619-ben igényelték először a *studia inferiora* keretében oktató tanárok (magisterek) intézményi keretben történő alaposabb felkészítését az oktatás színvonalának növelése érdekében. A tanárképzés során

[18] Bán, *i. m.*, 51–52.

oktatott *humanae litterae*-re vonatkozó, részletes rendi instrukció első változata 1619-ben született meg, teljes formája 1622-ben készült el.[19] Ez az instrukció bővítette és részletezte a *Ratio Studiorum* előírásait. A levélírás gyakorlati tananyagához („Cicero ad Familiares omnes, ejusdem ad Atticum et Q. fratrem") különféle elméleti munkákat rendeltek, s a helyesírás eredményes elsajátítása érdekében tanulmányozásra javasolták Manutius ortographiáját és Simon Verepaeus (Simon Vereept, 1522–1598) grammaticáját.[20] A *syntaxis* „osztály" *(gradus)* befejezése előtt két levélelméleti tankönyvet olvastattak: „Sub finem anni legatur Rochus Perusinus de arte epistolica aut Verepaeus de eodem argumento."[21] Külön fejezetben foglalták össze a Cicero-imitáció szabályait, elválasztva egymástól a gyermekkori *(puerilis)* és az ifjúkori *(iuvenilis)* ismeretanyagra vonatkozó előírásokat. A két életkorban két részre választották az imitációt: 1. a szavak és a stílus, 2. a szentenciák és a dolgok (témák) utánzására.[22] Eszerint tehát a német jezsuita diákok már gyermekkorban elkezdték a Cicero-imitáció elsajátítását, majd ifjúkorban elmélyítették ismereteiket. Mindennek hatékony eszköze volt a Cicero-minták szerinti levélírás oktatása. A cél elérése érdekében a levélírás tanításához előírták Voëllus, Lipsius és Perusinus (Pilorci) levélírástanának megismerését.[23]

A német mintára az egész renden belül megszervezett tanárképzés (az úgynevezett repetens-oktatás) az Osztrák–Magyar Jezsuita Provinciában 1632-ben

[19] *Ratio Studiorum, i. m.,* IV, 175–235.

[20] *Ratio Studiorum, i. m.,* IV, 201; Az idősebb és ifjabb Aldus Manutius (Aldo Manuzio) egyaránt készített orthographiát, mindkettőjük munkája fellelhető jezsuita használói közegben, így például, Aldo Manuzio (sen.), *Orthographia […]*, Venetiis, Aldus, 1502, BEK Ant.2.coll.2; Aldo Manuzio (jun.), *Orthographiae […]*, Lipsiae, typ. Haered. Beyeri, 1607, BEK Bar.8435coll.2; Verepaeus Johannes Despauterius (1480–1520) grammatikáját dolgozta át, és ez jelent meg többször a saját neve alatt, így pl. Simon Verepaeus, *Epitomes novae grammatices Despauterianae […]*, Antverpiae, ex off. Plantiniana, 1598.

[21] *Ratio Studiorum, i. m.,* IV, 210–212; Rochus Perusinus (Rocco Pilorci) 16. századi itáliai humanista, a grammatika professzora, akinek *De scribendi rescribendique Epistolas* (1. kiadás 1576) és *De epistola componenda liber* (1. kiadás 1583) című munkái több kiadásban ismertek. A használt *De epistola componenda liber* harmadik kiadása 1588-ban jelent meg (Dilingae, J. Mayer). Pilorci munkája három részre tagolódik. Az első részben a legfontosabb elméleti tudnivalók, a másodikban a különféle levéltípusokhoz igazított gyakorlati ismeretek, a harmadikban a levélírási gyakorlatokra vonatkozó instrukciók olvashatók. Lehetséges, hogy Pilorci munkáját használták Magyarországon is, de ennek nyoma jelenleg nem ismert. Simon Verepaeus, (Simon Vereept), *De epistolis latine conscribendis libri V.,* 1. kiad. 1581 (VD16 V596).

[22] „Imitatio duplex est, una verborum et styli, altera sententiarum ac rerum". *Ratio Studiorum, i. m.,* IV, *Imitatio Ciceronis* 230–233, itt: 231.

[23] „Legendi pro epistolis qui de epistolico artificio scripserunt: Voëllus, Lipsius, Rochus […]" *Ratio Studiorum, i. m.,* IV, *Imitatio Ciceronis* 230–233, itt: 233. „Voëllus": Jean Voel, *De ratione conscribendi epistolas […],* 1571; „Lipsius": Justus Lipsius, *Epistolica Institutio, i. m.,* [1587. évi dictatum], „Rochus".

Leobenben kezdődött meg, ahol magyar repetensek is tanultak egészen 1773-ig. Magyarországon a 18. században két tanárképző működött, Szakolcán (1734–1773) és Győrben (1742–1773).[24] A tanárképzést szolgáló jezsuita intézményekben Európa-szerte ugyanaz volt a tananyag, amit időnként új tankönyvekkel bővítettek. Ezek azonosak voltak azokkal a tankönyvként használt kiadványokkal, melyekből a *studia inferiora* diákjait is tanították. Több olyan kézirat maradt fenn, amely rögzítette a repetens-oktatás tananyagát, illetve az írásban elvégzett *humaniora*-gyakorlatokat. A tananyaghoz a jegyzetek végén általában irodalomjegyzék tartozik az ajánlott tankönyvek felsorolásával. A jelenlegi ismeretek szerint három, *humaniora*-tankönyveket felsoroló magyarországi jezsuita kéziratban találhatók *praeceptum*ként szolgáló levélírás-elméletek, illetve ajánló jegyzékek az „elegáns" levelek szerzőinek nyomtatásban megjelent levélkorpuszairól. Ezek Hellmayr Antal *Institutio ad litteras humaniores […] anno primo repetitionis in Hungaria Szakolczae […] 1734* című munkája,[25] egy, a szerző vagy lejegyző megnevezése nélküli, *Commentarii in litteras humaniores* című, datálatlan kézirat,[26] és egy *Catalogus librorum, qui ad scientiam litterarum humaniorum comparandum prae reliquies utiles sunt* című tankönyvtöredék,[27] minden valószínűség szerint a 18. századból. Az ezekben található listákat összevetve megállapítható, hogy lényegében ugyanazok az elméletírók és elméleti művek ismétlődnek mindhárom forrásban.[28] Közel azonos az olvasásra ajánlott „elegáns" levélírók jegyzéke is, bár itt az elméletírókhoz képest jóval több név található.[29]

[24] Szabó Flóris, A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773), *Irodalomtörténeti Közlemények,* 84 (1980), 469–485.

[25] Őrzési hely BEK F33, *Praecepta de Epistolis*, 484; *Epistolas scripserunt elegantius,* 485.

[26] Őrzési hely BEK F37, *Praecepta de Epistolis scripserunt*, 105v; *Epistolas scripserunt elegantius*, 105v–106r.

[27] Őrzési hely BEK G114.I.9, 1_v.

[28] Joannes Buchlerus, Justus Lipsius, Joannes Voellus/Voellius S. J., Daniel Morhoffius, Antonius Forti S. J., *Clara praeclara methodus* [= Soarez tankönyvének Georgius Worpitz S. J.-féle átdolgozása], Joannes Kwiatkiewicz S. J., Bohuslav Balbinus S. J., Jacobus Masenius S. J., Melchior Junius, Henricus Bebelius, továbbá Erasmus Roterodamus.

[29] Hellmayrnál: Cicero, Plinius Junior, Seneca, S. Hieronymus, Angelus Politianus, Antonius Muretus, Paulus Manutius, Justus Lipsius, Petrus Bembus, Jacobus Sadolaetus, Janus Nicius Erythraeus, Jacobus Crucius, Petrus Scriverius/Scriberius, Dominicus Bandius, Paulus Sacratus, Angerianus Gizelinus, Marcus Antonius Boncianus, Ericius Puteanus, Antonius Palearius, Jacobus Crucius/Cruzius, Busbequius, Hugo Grotius, Camerarius, Longolius, Erasmus Roterodamus, Vernulaeus. A névtelen repetens-jegyzetben Hellmayrtól eltérően nem szerepel Angerianus Gizelinus, Busbequius, Camerarius, Longolius, Erasmus Roterodamus, Vernulaeus, megtalálható viszont Augustus Buchnerus és Xavéri Szent Ferenc neve. A *Catalogus librorum, qui ad scientiam litterarum humaniorum comparandum prae reliquies utiles sunt* című összeállítás Hellmayr névanyagát követi. A névanyag gazdagsága érthető, mivel a jezsuita levéloktatás módszere elsősorban a levélírói gyakorlat megismerése és a példák utánzása volt.

Külön figyelmet érdemel a kiemelést szolgáló „NB." [nota bene] jelzés alkalmazása a kéziratokban. Ez a jelzés a kéziratos levélelméletek közül Hellmayrnál egyetlen szerző (Joannes Buchlerus), míg a névtelen *Catalogus librorum*ban Buchler és Balbín neve mellett található meg. Az „elegáns" levelek írói közül Hellmayr ugyanezt a jelzést alkalmazta Cicero, Paulus Manutius és Justus Lipsius nevénél. Az egyik névtelen jegyzetkészítő Cicero, Lipsius és Ericius Puteanus, a *Catalogus librorum […]* szerzője pedig Cicero, Plinius Junior, Antonius Muretus, Paulus Manutius, Lipsius, Boncianus, Erycius Puteanus, Jacobus Crucius és Angerianus Giselinus nevét emelte ki.[30] A kiemelés e formája is bizonyítja a nyomtatásban megjelent levelek olvastatásának, a gyakorlatból történő levélírás tanításának fontosságát.

A részletes vizsgálatba bevont szerzők és művek körét a felsorolt elméletírókon túl érdemes kibővíteni néhány további, az említettek által kivonatolt, hosszabban idézett vagy ajánlott humanista és jezsuita szerző (Johannes Sturm, Joannes Ludovicus Vives, Karel Kolczawa és Joseph Jouvancy) elméletével, elméleti értékű levél-kompendiumával és a repetens-képzés során készült jegyzetek levélelméleti fejezeteivel.[31] További segítséget jelentett a források körülhatárolásában a 18. században német nyelvterületen kiadott poétikák, retorikák és episztolográfiák néhány éve megjelent bibliográfiája, amely feltünteti a használt példányok lelőhelyét is.[32]

[30] Hellmayr, *i. m.*, 484–485; *Commentarii, i. m.*, 105v; *Catalogus librorum*, *i. m.*, 1v.

[31] A kutatás során több olyan, nyomtatásban megjelent levélelméletet vettünk számba, amelyek példányai megvoltak magyarországi jezsuita könyvtárakban. Mivel azonban nem találtunk bizonyítékot arra, hogy ezeket valamilyen szinten oktatták a jezsuiták, kihagytuk őket a vizsgálatból. Ilyen például az egyetlen magyar származású levélelmélet-szerző, Zsámboky János (Joannes Sambucus), *Epistolarum conscribendarum methodus*a (1. kiadás 1552; használt kiadás és példány: Basiliae, J. Oporinus, 1558, BEK RMK III 105, tulajdonosi bejegyzés: „Collegij Leutschoviensis Societatis Jesu 1769"). Zsámboky levélelmélete Libaniosz (Libanius) levelek formájáról szóló munkájának latin fordításából indult ki. Zsámboky 1551-ben Párizsban készítette el a fordítást, amit bécsi tanítványainak, Wolfgang és Georgius Kremernek ajánlott. A közel húszoldalnyi (9–27. p.) fordítást az 1558-as kiadásban a 30–143. oldalon Zsámboky interpretációja követi („epistolarum formae, quasi figuris designatae, interprete Joanne Sambuco Pannone Tirnaviense"), saját levélelméleti felfogásának összefoglalásával. Az utóbbi önálló munkának tekinthető, amihez Zsámboky a magyar nádor fiának, Révai Ferencnek szóló, külön ajánlást írt (28–29. p.) Párizsban 1552-ben.

[32] Joachim Dyck–Jutta Sandstede, *Quellenbibliographie zur Rhetorik, Homiletik und Epistolographie des 18. Jahrhunderts im deutschsprachigen Raum*, Bd. I–II, Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1996.

Önálló levélelméletek a 17. század közepéig

A jezsuita rend Magyarországon – éppúgy, mint másutt – a *Ratio Studiorum* tanulmányi előírásainak megfelelően oktatott. A 16. századi jezsuita alaptankönyvek (Alvarez, *De institutione grammatica*; Soarez, *De arte rhetorica*) nagyszámú 17–18. századi kiadásainak tartalma azonban jelentős mértékben eltér egymástól a bővítések, rövidítések, átdolgozások és részkiadások következtében. Már a 16. század utolsó harmadában nyilvánvalóvá vált, hogy a jezsuita oktatás hozzáigazítása a kor színvonalához folyamatosan igényli új tankönyvek *(praecepta)* írását, illetve a nem jezsuita szerzők munkáinak bevonását az oktatásba. Így volt ez a levélírás oktatásának esetében is.

Egy évvel az Alvarez- és Soarez-féle tankönyv megjelenése (Coimbra, 1560) után a jezsuiták első, 1561. évi magyarországi megtelepedésének fő célja az volt, hogy új oktatási intézményt hozzanak létre. Ismeretes, hogy az 1561–1567 között működő nagyszombati kollégiumban[33] volt könyvtár, s bár az állomány jelentős része 1567-ben elégett, a megmaradt köteteket – jobb időkre várva – Bécsbe szállították. Bizonyíthatóan innen, azaz az első megtelepedés idejéből származó köteteket jelenleg nem ismerünk. Lehetséges azonban, hogy már ekkor és itt használták azt a jogutód budapesti Egyetemi Könyvtárban ma is fellelhető, Dümmerth Dezső véleménye szerint legrégebben beszerzett, kéttagú kolligátumot, mely egy 15. és egy 16. századi Cicero-levélkiadást tartalmaz.[34] Valószínű, hogy ez a két nyomtatvány tekinthető az első magyarországi jezsuita levéloktatási olvasmányanyagnak.

A jezsuita iskolákban is használt Cicero-kiadások között kedvelt *praeceptum* volt Johannes Sturm Cicero-válogatása, amelyet a strassburgi iskola számára

[33] Az 1561-ben alapított nagyszombati rendház első lakója a Bécsből „áttelepített" P. Seidel volt, aki 1562-ben rector és concionator feladatokat látott el. 1562-ben – bár két egészen fiatal, „puer"-nek mondott ifjú is a rendházban élt, úgy tűnik fel, rendszeres oktatás még nem folyt; valószínűleg ezt jelzi a paterek és magisterek neve mellett álló „lector" kifejezés. 1563-ban ez a kifejezés eltűnik, a feladatokat jelző „rethor", „humanista" és „grammaticus" kifejezés kifejezetten oktatási tevékenységre utal. 1564-ből ismert a diákok jegyzéke „discipuli rhetoricae" megnevezéssel, tanáraik neve mellett olvasható a „professor rhetoricae et graece linguae," „superioris grammaticae classis professor," „inferioris classis grammaticae lector," „principia memoriter discunt praeceptor" és az „alphabetariorum praeceptor" kifejezés. *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I.*, I (1551–1600), collegit et edidit Ladislaus Lukács, Romae, Institutum Historicum S.I., 1978, 81, 86, 101–102, 138 (vö. 129), 147–148.

[34] Marcus Tullius Cicero, *Epistolae ad familiares, comm. Hubertinus clericus*, Venetiis, A. de Paltasichis, 1487; Uő, *Epistolae ad familiares*, ed. Lucius Joannes Scoppa, Franciscus Robortellus, Paris, apud Audoënum, 1557; vö. Dümmerth Dezső, A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése, *Magyar Könyvszemle*, 79 (1963), 43–58.

dolgozott ki.[35] A válogatás 1539-ben kelt ajánlásában Sturm felhívta a figyelmet a levelek érthető latinságára, mely alkalmas a nyelv tanítására és tanulására. A válogatás első részében helyezte el azt a Cicero-levelet (Ad fam. 2,4), amely rövid levélelméleti tudnivalókat tartalmaz: 1. „Epistolarum genera multa est" („a Leveleknek sok nemei vannak"); 2. a levélírás általános célja „ut certiores faceremus absentes" („hogy a távul lévöket bizonyossá tennénk"); 3. „Reliqua sunt epistolarum genera duo, quae me magnopere delectant; unum, familiare et jocosum: alterum, severum et grave." („Két nemei vannak ezen kívül a Leveleknek, a mellyek fölöttö igen gyönyörködtetnek engemet. Egyik neme barátságos és nyajas; a második haragos és nagy dolgokrul valo").[36]

A levélírás gyakorlati oktatásában tehát Cicero volt az első számú tekintély. Ez a körülmény érvényesült a levélelméletekben is, ahol rendszerint kivételes helyet biztosítottak számára. Így történt ez az egyik legkorábbi, jezsuiták által is használt humanista elméletben, Henricus Bebelius (Heinrich Bebel, 1472–1518) *Commentaria epistolarum conficiendarum* című munkájában. Bebelius levélelmélete többek között megtalálható Hellmayr Antal említett irodalomjegyzékében. A budapesti Egyetemi Könyvtár a mű három különböző kiadásából őriz egy-egy példányt, közülük kettőben tulajdonosi bejegyzés bizonyítja a jezsuita használatot.[37] Bebel összegzi kora levélelméleti ismereteit, bemutatja a levélírás követendő gyakorlatát és vitatkozik a középkori *ars dictaminis* koncepciójával. A tankönyvnek szánt mű felépítése jelentős mértékben eltér a később általánossá vált módszeres tárgyalásmódtól, mivel jórészt csupán ismerteti, párhuzamba állítja és ütközteti az epistolával kapcsolatos véleményeket. Korában szinte egyedülálló módon hangsúlyozza, hogy nem csupán a latin epistolával foglalkozik, hanem szól az

[35] 1. kiadás, *M. T. Ciceronis Epistolarum libri tres, a Joanne Sturmio puerili educationi confecti*, Strassburg, Wendelin Rihel d.Ä., 1544. – Vö. még *Retorikák a reformáció korából*, szerk. Imre Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, ²2000 (Csokonai Könyvtár: Források. 5.), 153–183, 427–433; Imre Mihály, Sturm-hatások Szenci Molnár Albert műveiben, in *„mint az gyümölczös és termett szölöveszszöc…" Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. Stemler Ágnes, Varga Bernadett, Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Balassi, 2010, 31–39. Az 1. magyarországi kiadás: Szeben, 1594 (RMK II 2440, RMNy 754), amelyet 1711-ig kilenc további magyarországi kiadás követett. Az 1. nagyszombati kiadás 1680-ban jelent meg (pld. OSzK RMK II 1468a); használt kiadás: Tyrnaviae, Typ. Acad., 1712. BEK Hb 973. Magyar fordítása, *A Marcus Tullius Ciceronak Négy könyvei mellyek Sturmius Jakab által öszve szedegettettenek*. Most pedig a tanuló iffjaknak kedvekért, Magyar nyelvre fordíttattanak Balog György által, Lőtsén, 1694 (RMK I 1458; BEK RMK I 347). A magyar fordítás szövegkiadása: *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. Kecskeméti Gábor, Bp., Balassi, 1993 (Régi Magyar prózai Emlékek 10.), 195–298, 704–746.

[36] *Római szerzők*, *i. m.*, 215.

[37] Argentinae, 1516: BEK Ant.7134; Phorce, 1508: BEK Ant.226c.1 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Collegij Posoniensis Soc. Jesu"; Argentorati, 1513: BEK Ant.665 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Coll. Soc. Jesu Posonij ad S. Salvat. Catal. Inscriptus 1693 n.102".

úgynevezett barbár (gót stb.), azaz nemzeti nyelvű levélkultúráról is.[38] A levél definíciójának ismertetésében első helyen áll Cicero már idézett, *ad Curionem*-levele (Ad fam. 2,4), mely után Szent Ambrus *ad Sabinum*-levelének megfelelő epistolaelméleti részei következnek. Bebel csak ezután mutatja be Seneca és Plinius Junior levélkoncepcióját.[39] Ezt követi a levél részeinek elméleti és példákkal történő gyakorlati bemutatása. Ennek lényege, hogy aki megtanulta a beszédkészítés szabályait, használhatja azokat levélírás közben is, figyelembe véve a Cicero- és Seneca-levelek tanulmányozásából leszűrt tanulságokat. A levélformulák és levélírási szabályok részletezéséhez bőséges példaanyag tartozik.

Hellmayr *Praecepta de epistolis* című, az oktatásban használt levélelméleti írókat felsoroló összeállításában a Bebel előtti – egyben utolsó előtti – név Erasmusé.[40] A névtelen tanárképző jegyzetben a sorrend eltérő; Erasmus neve ebben Buchler, Lipsius és Voel után következik.[41] Valószínű, hogy Erasmus eltérő terjedelemben megjelent, *Opus de conscribendis epistolis* című munkája – bár a jezsuiták használták – nem tekinthető a náluk széles körben, módszeresen oktatott tankönyvnek,[42] annak ellenére, hogy több fennmaradt példányban is magyarországi jezsuita tulajdonosi bejegyzés olvasható.[43]

Erasmus levélelméletét a használt kolligátumkötetben két másik, gyakorlati példaanyagot tartalmazó Erasmus-válogatás előzi meg: az *Auctarium selectarum aliquot epistolarum Erasmi Roterodami ad eruditos, et horum ad illum* (Argentorati, M. Schurer, 1519) és a *D. Erasmi Roterodami […] Parabolarum seu Similium Liber elegantissimus* (Hagenoae, Th. Anshelmi Badensis, 1520) című munka. Erasmus több mint négyszáz oldal terjedelmű epistolaelmélete a *De ratione conscribendi epistolas* című fejezettel kezdődik, melyben felhívja a figyelmet az eruditus levélszerzők olvasásának hasznára: 1. ezek a levelek olyan tettekről tudósítanak, melyekből tanulni lehet; 2. a levelek nyelvezete, kifejezésmódja figyelemre méltó. Az antik és középkori levélíró-hagyomány ismeretében kifejti, hogy a levélírás hasonló a beszédkészítéshez, s ezt a tanulatlanok éppúgy gyakorolhatják, mint a legtanultabbak. Erasmus nem a Cicero-féle epistoladefiníciót, hanem Sextus Turpilius Comicus megfogalmazását emeli ki: „Est enim (quod scite scriptum

[38] Folyamatosan használt példány: Argentinae, 1516, BEK Ant.7134.

[39] „Epistole officium" Bebel, *i. m.*

[40] Hellmayr, *i. m.*, 484; vö. még *Catalogus librorum, i. m.*, 1v.

[41] *Commentarii, i. m.*, 105v.

[42] Basiliae, Jo. Frobenius, 1522; vö. VD 16 E2505–2541. Használt példány: BEK Ant.1028-coll.3.

[43] Desiderius Erasmus Roterodamus, *Opus de conscribendis epistolis,* Basiliae, J. Frobenius, 1522, BEK Ant.1184c.1: tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Missionis Eperiessiens. Soc. Jesu 1680"; Desiderius Erasmus Roterodamus, *Opus de conscribendis epistolis,* (= *De ratione conscribendi epistolas; libri de ratione conscribendi epistolas*) Basiliae, J. Frobenius, 1522, BEK Ant.469c.1: tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Convictus Trenchiniensis Anno 1725".

est a Turpilio Comico) epistola absentium amicorum quasi mutuus sermo".[44] Erasmus csaknem nyolcvan oldalon át fejtegeti a levél karakterét meghatározó tényezőket,[45] majd a levélírás szabályaival foglalkozik. Itt különbséget tesz a köznapi és a „művészettel" írt levél között. Példáiban gyakran emlegeti Cicerót, mint akinek a levelei kiválóan alkalmasak a diákok oktatására. A levéltípusok bemutatását Cicero már idézett *ad Curionem* (Ad fam. 2,4) leveléből bontja ki. Eszerint Cicero három levélnemet különített el, melyekhez hozzárendelhetők a levelek típusai *(species).* Ez a három levélnem azonos a beszéd három nemével („tria genera causarum: svasorium, encomiasticon, iudiciale"). A levél részeinek elméleti bemutatását Erasmus gyakorlati példákkal mélyíti el,[46] majd bőséges szemelvények segítségével részletezi a levélnemeknek megfelelő levéltípusokat.[47] Végül bevezet egy negyedik, többféle levélnemet összefoglaló, korábban ismeretlen elméleti kategóriát *(De extraordinariis generibus epistolarum),* melyhez az *epistola nunciatoria, mandatoria, de gratiarum actione, lamentatoria, gratulatoria, iocosa, conciliatoria, laudatoria, officiosa* és *disputatoria* sorolandók.[48]

Erasmus episztolográfiájából egykorú kivonat is készült, melyet előszeretettel jelentettek meg más elméleti művek függelékében és további humanista levélelméletek szövegkörnyezetében. Az utóbbiak közül három olyan összeállítást érdemes kiemelni, melyekből példányt őriztek a magyarországi jezsuita könyvtárakban. Johannes Ludovicus Vives *Colloquia sive exercitatio latinae linguae* (Nürnberg, 1586) című munkájával egybekötve maradt fenn Vives *De conscribendis Epistolis* című levélelmélete (Tiguri, Froschoverus, ca. 1555), melyben Vives *D. Erasmi Roterodami Compendium postremo ab eodem recognitum* címen, kilenc levél terjedelemben foglalta össze Erasmus fenti művét. Vives levélelméletéhez csatlakozik ugyanebben a kolligátumban az Erasmus-kivonat után Conrad Celtis és Christoph Hegendorff levélelmélete.[49] Johann Sturm *Liber unus, de Periodis, explicatus non tam scholijs, quam scholis, a Valentino Erythraeo Lindaviensi* (Argentorati, J. Rihelius, 1567) című munkájával egybekötve maradt fenn Zsámboky

[44] Erasmus, *i. m.*, 21.

[45] Ezek: *elegantia, exercitatio et imitatio, quomodo proponenda materia, de emendando, de consvetudine unum multitudinis numero compellandi, de salutatione, quomodo dicendum vale, quid post vale*. Erasmus, *i. m.*, 23–100.

[46] Erasmus, *i. m.*, 100–173.

[47] Erasmus, *i. m.*, 173–368.

[48] Erasmus, *i. m.*, 368–410.

[49] Joannes Ludovicus Vives, *De conscribendis Epistolis […],* Tiguri, Froschoverus, ca. 1555, BEK Ant.7469coll.2 kolligálva, Joannes Ludovicus Vives, *Colloquia sive exercitatio latinae linguae […],* Norimbergae, 1586 (BEK Ant.7469c.1): tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Collegij SJ Posonij ad S. Salvatorem Catalogo inscriptus 1693". A Vives-féle episztolográfiában Erasmus: 42_r–51_v, Celtis: 52_r–59_r, Hegendorff: 59_v–76_r. A kiadvány tankönyv jellegét hangsúlyozza az alcím: „Omnia studiose excusa, ac Indice aucta." Hegendorff munkájának első önálló kiadása: *Ratio epistolarum conscribendarum compendaria,* Leipzig, 1520.

János *Epistolarum conscribendarum methodus […]* című, már említett episztolográfiája, melyben Zsámboky elméletét követi a rövidített Vives-, Erasmus-, Celtis-, Hegendorff- és Joannes Mulinus-féle levélinstrukció.[50] Rövid Erasmus-kivonat jelent meg Aurelius Lippus Brandolinus (Lippi Brandolini) *De ratione scribendi libri tres* (Coloniae Agrippinae, Haered. A. Birckmanni, 1573) című művében is, Vives, Celtis és Hegendorff levélelméleti összefoglalásával együtt.[51]

Vives levélelméleti munkájáról joggal feltételezhető, hogy erőteljesen hatott a jezsuita levéloktatásra, annak ellenére, hogy nem szerepel sem a *Ratio Studiorum*-kiadások, sem Hellmayr és névtelen társainak *praeceptum*-felsorolásaiban. Széles körű ismeretét és hatását tükrözik a jezsuita levélelméleti szerzők munkái, így például Jacob Masen és Bohuslav Balbín episztolográfiája. Vives Cicero és az ifjabb Plinius nyomán határozza meg a levelet, melynek célja a különböző helyen lévők közötti kapcsolat megteremtése.[52] A levél *genus*ait Cicero *ad Curionem* (Ad fam. 2,4) levelére hivatkozva nevezi meg: 1. „familiare et iocosum", 2. „severum et grave". Vives tartalmuk alapján osztályozza a leveleket, s a levélírást a beszédszerkesztés folyamatához hasonlítva írja körül a levélírótól elvárt gondolati alappozíciót: „quis, et cui scribat, et quibus de rebus".[53] A levél részeinek elemzését követően a *De dictione epistolae* című részben kifejti: a levél hasonló a mindennapi beszédhez, olyan, mint egy „puella plebeia," majd Ciceróra hivatkozva figyelmeztet a levél rövidségének *(brevitas)* kívánalmára.[54] Mindenekelőtt Cicero olvasását és utánzását javasolja a diákoknak, s példákon mutatja be kora levélírói elvárásait.[55]

Az első jezsuita episztolográfus a francia Jean Voel (Joannes Voëllus, Johann Feldkirch, Johann Foellus, Johannes Voellius, 1541–1610) volt, aki hosszú ideig oktatta a görög nyelvet és a retorikát. *De ratione conscribendi epistolas […]* című levélelmélete ajánlásának kelte 1571 szeptembere, a műnek ezt követően több önálló kiadása ismert.[56] Az összeállítás rendi megbízatásra, tankönyvként ké-

[50] Zsámboky, *i. m.*

[51] 1. kiadás: Basel, 1498. Használt példány: BEK Ant.2767, tulajdonosi bejegyzések: „Inscriptus Catalogo Collegij Sellien. Societ. Jesu [1600]" és „Tyrnavien. 1632. L. L. n. 74."

[52] „Epistola […] est sermo absentium per literas, in hoc enim ea reperta, ut conceptus animi, et cogitata aliorum ad alios fida mandati interpres et nuncia perferat […] collocutio scripta separata copulat" Vives, *i. m.*, 2_r–3_v.

[53] „Epistolae sunt […] nunciatoriae, petitoriae, commendatitiae, consultoriae, admonitoriae […], consolatoriae, praeceptoriae, disputatoriae […]". Vives, *i. m.*, 2_r–3_v. A levélelméletek és a levélműfaj szerepéhez a kora újkori disputációs gyakorlatban ld. Hanspeter Marti, Brieftheorie und Briefe im Spiegel frühneuzeitlichen Disputierens, *Daphnis,* 50 (2022), 245–275.

[54] Vives, *i. m.*, 28_r–31_v.

[55] Vives, *i. m.*, 31_v–41_v.

[56] Például: Lugduni, 1588; Duacii, 1594; Ingolstadii, 1597; Brixiae, 1601; Turnoni, 1601; Coloniae, 1658. – vö. még, *Retorikák a barokk korból,* szerk. Bitskey István, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, (Csokonai Könyvtár: Források 10), 143–155.

szült,[57] minden bizonnyal az Alvarez- és Soarez-féle tankönyvekből hiányzó levélelméleti fejezetek pótlására. Ez a körülmény jól érzékelhető a *Ratio Studiorum* kiegészítéseként szolgáló, 17. század eleji jezsuita tanárképzési előírásokban.[58]

Voel munkájának még életében elindult egy újabb kiadássorozata, melyben saját levélelmélete mellett megjelent Lipsiusé is.[59] Ez a *Generale artificium orationis cuiuscumque componendae longe facillium, et De ratione conscribendi epistolas […]* címen is megjelent, Voel- és Lipsius-féle levélelmélet-kiadás kedvelt tankönyvvé vált a 17. században; nem véletlen, hogy ezt a kiadássorozatot hivatkozza a már többször idézett Hellmayr-kézirat, a névtelen repetens-tankönyv és a *Catalogus librorum […]* című kézirat is, „Voëllus post artificium orationis" formában.[60] A 17. század második felének egyik meghatározó jezsuita szerzője, Jacob Masen[61] szintén hivatkozta Voel és Lipsius levélelméletét saját, összegző jellegű levélelméleti fejtegetéseiben.[62]

Az olvasói előszóban Voel többször hangsúlyozza, hogy munkájának célja az oktatás szolgálata. Példaanyaga mindenekelőtt Cicero leveleiből származik, melyekre csupán röviden, a korban szokásos módon hivatkozik. Három, különböző tartalmú és terjedelmű Cicero-összeállításra hívja fel a tanulók figyelmét: 1. Paulus Manutius rövid válogatására az *Ad familiares*ből;[63] 2. azoknak a diá-

[57] „Quae certe omnia cum nostra Societas intenta mentis acie contemplata esset, id mihi negotij dedit, ut praecepta de componendi epistolis conscriberem, quae utiliter et commode studiosae iuventuti proponetur." Joannes Voellus, *De ratione consribendi epistolas, utilissimae praeceptiones, In iuventutis gratiam potissimum conscriptae […]*, Ingolstadii, A. Sartorius, 1597, *Autor candido lectori*.

[58] *Ratio Studiorum, i. m.*, IV, *Imitatio Ciceronis* 230–233, itt: 233.

[59] *Iusti Lipsi et Ioannis Voelli, duorum eruditione recta et iudicio subacto insignium virorum De ratione conscribendi epistolas, utilissimae praeceptiones*. In studiosae iuventutis gratiam diligentissime simul excusae, Coloniae Agrippinae, Apud Govinum Cholinum, 1596, 1597. Ld. VD16 L1997, L1998.

[60] Kiadásai ezen a címen például: Venezia, A. Turinum, 1610; Venezia, G. Valentinus, 1618.

[61] Vö. Knapp Éva, Tüskés Gábor, Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez, in Uők, *Sedes musarum: Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon,* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium 44) 97–120.

[62] „Joan. Voellum nostrum [ti. S. J.!] Justus Lipsius perbrevem, sed eruditam de Epistolis instructionem, suis quas ad varios conscripsit literis praemisit." Jacob Masen, *Palaestra styli Romani […],* Coloniae Agrippinae, Haered. Busaei, 1686 (fakultás és approbáció: 1659. július 7.) Liber V. *De ratione legendi scribendique Dialogus, Epistolas, et Historiam* (Caput IV–IX, *De epistolis*) 246–268, itt: 246. Használt példány: BEK Bar.8534.

[63] Vö. pl. Paulus Manutius (Paolo Manuzio), *Commentarius […] in epistolas M. Tullii Ciceronis […],* Venetiis, Aldus, 1557 (BEK Ant. 4745, tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Conventus S. Antonij Bajae"); Uő, *Commentarius in epistolarum M. Tullii Ciceronis*, Francofurti, Andreas Wechelus, 1558/1580 (BEK Ant. 5516, tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij S: Iesu Posonij ad S: Salvatorem Catalogo inscriptus 1693. N. 16 [törölve] 178").

koknak, akik alaposabban szeretnének elmélyülni a Cicero-levelekben, javasolja az *Ad familiares* és az Atticus-hoz (T. Pomponius Atticus) címzett levelek teljes szövegének tanulmányozását; 3. végül körülírja azt a Cicero-kiadást, amelyet minden valószínűség szerint maga is használt levélelmélete megírásakor. Ez Cicero *Opera omniá*jának fólióalakú, kétkötetes párizsi kiadása,[64] melynek forgatása szerinte a tanárok, tudósok feladata.

Voel tankönyve öt részből áll. A *Propositio generalis totius libri* című, bevezető fejezetben a levél Libaniustól és Cicerótól eredeztetett meghatározása („absentis cum absente mandatum scriptis colloquium") és sajátosságainak összefoglalása után megnevezi a műfaj három nemét („Tria sunt genera epistolarum: deliberativum, iudiciale, demonstrativum").[65] A második részben több mint harminc oldalon részletezi a *genus deliberativum*hoz sorolt levélfajtákra *(epistola suasoria, dissuasoria, exhortatoria, dehortatoria, consolatoria, petitoria, decommendatitia, monitoria, conciliatoria, mandatoria)* vonatkozó tudnivalókat.[66] A harmadik részben ugyanilyen módszerrel részletezi a *genus judicialé*hoz sorolt levelek típusait *(accusatoria seu criminatoria, defensoria, deprecatoria, expostulatoria),*[67] majd áttér a *genus demonstrativum* levéltípusainak tárgyalására *(nuntiatoria, narratoria, lamentatoria, gratulatoria, officiosa, disputatoria, collaudatoria, iocosa, mixta).*[68] Az elméleti fejtegetéseket gyakori hivatkozások kísérik a Cicero-levelekre, ezekből azonban szinte egyetlen hosszabb idézetet sem közöl, azaz Voel feltételezte, hogy a tankönyv használóinak rendelkezésre áll a megfelelő Cicero-kiadás. Az ötödik részben először a levél részeit elemzi és magyarázza *(salutatio, exordium, quomodo dicendum Vale, quid post Vale),* majd a levél tartalmához illő szóhasználatot, a rövidség *(brevitas)* kívánalmát, a levél eleganciájának titkát és a kompozíció fontosságát hangsúlyozza, végül ajánlja a levélmintákban, köztük elsősorban a cicerói levelekben történő elmélyülést.[69] Jóllehet Voel lényegében írott beszéd készítéseként kezelte a levélírást, e körülmény elméleti tudatosításával nem foglalkozott.

Voel elméletének hiányosságai és Lipsius tudósi hírneve együttesen ösztönözhették a jezsuitákat arra, hogy a voeli elmélet elkészülte után tizenhat évvel, 1587-ben az oktatás során elhangzott lipsiusi levélelmélet lejegyzett változatát

[64] 1571 előtt Párizsban két ilyen fólió formátumú Cicero-kiadás jelent meg: Marcus Tullius Cicero, *Opera omnia quae exstant a Dionysio Lambino […] emendata*, vol. 1–2, Parisiis, in aedibus Rovillii, 1565–1566; Marcus Tullius Cicero, *Opera omnia quae exstant a Dionysio Lambino […] emendata*, vol. 1–2, Parisiis, ex officina J. Du Puys, 1565–1566 – utóbbi kiadásból az 1. kötet megtalálható BEK Ant. 7095.

[65] Voellus, *i. m.*, 3–6.

[66] Voellus, *i. m.*, 6–37.

[67] Voellus, *i. m.*, 37–44.

[68] Voellus, *i. m.*, 44–57.

[69] Voellus, *i. m.*, 57–80.

– mely 1591-ben jelent meg először önálló kiadványként[70] – egybenyomtassák Voel elméletével. Lipsius viszonylag rövid levélelméletéhez mintegy függelékként mellékelték Demetrius Phalereusnak a levélműfajjal is foglalkozó, *De elocutione* című munkáját, görög–latin kétnyelvű kiadásban. Ismeretes, hogy a 17. század közepén más jezsuita tankönyvvel is egybenyomtatták Lipsius *Epistolica institutió*ját, így például a kelet-poroszországi jezsuita, Michael Radau *Orator extemporaneus*ával Váradon 1656-ban.[71]

Lipsius *Epistolica institutió*jának különböző kiadásaiból jelentős számú példányt használtak Magyarországon.[72] Nem véletlen az sem, hogy a fontos 17. századi jezsuita levélelmélet-szerzők közül több – mint például Jacob Masen és Joseph Jouvancy – módszeresen hivatkozta és idézte. Hellmayr tankönyvének ajánló jegyzékében Lipsius és Voel elmélete egymás után következnek.[73] Az 1614-es kiadásban Lipsius műve tizenöt fólió oldal terjedelemben tizenhárom fejezetre tagolódik.[74] Az *epistola* kifejezés etimológiáját (I. caput) a levéldefiníciók (Szent Ambrus, Cicero *ad Curionem*, Turpilius) és a levél részeinek bemutatása követi (II. caput). Lipsius viszonylag hosszan részletezi a levél anyagát (*materia*, III. caput), a *clausulá*t (IV. caput) és a levélírásra alkalmas tárgyakat (V. caput). Szerinte a levél „alter sermo", melynek három fajtája a *seria*, a *docta* és a *familiaris*.

[70] Justus Lipsius, *Epistolica Institutio,* Frankfurt/M., J. Wechel – P. Fischer, 1591.

[71] Első kiadása: Michael Radau, *Orator extemporaneus,* Vilnae, 1640; A munka megjelent 1655-ben Amsterdamban (J. Meurs) Georgius Beckher és Adam Motkowsky jobbításaival, a következő megjegyzéssel: „Auctore R. P. Michaele Radau Societatis Jesu, Theologiae Doctore et ejusdem Professore, nunc a rapina Georgii Beckheri Elbingensis, vindicatum, a multis mendis correctum per Adamum Motkowsky, gratum discipulum admodum Rev. Patris." Valószínű, hogy az amszterdami kiadás ismeretében/után készült a magyarországi váradi kiadás (1656, Szenci Á.), melyen szerzőként kizárólag Georgius Beckher nevét tüntették fel. Ehhez hozzányomtatták az első Magyarországon kiadott levélelméletet (használt példány: BEK RMK II 141), Lipsius *Epistolica institutió*ját (439–468. p.) Vö. Tarnai Andor, A váradi Orator extemporaneus, in *Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére,* szerk. Jankovics József, Budapest, Balassi, 1994, 365–378. Az *Orator extemporaneus* magyar fordítása megjelent: *Retorikák a reformáció korából,* szerk. Imre Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, ²2000 (Csokonai Könyvtár: Források 5.), 337–365, 441–445.

[72] Használt példány: Antverpiae, 1614 Plantin. Pray Györgyé volt a Magdeburgban 1594-ben megjelent kiadás egyik példánya – BEK Ant.7462coll.3. Az Antwerpenben 1601-ben megjelent kiadás egyik példányát a lőcsei jezsuiták használták (BEK Ant.5514), tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Collegij Leutschoviensis Soc. Jesu catalogo inscriptus 1712". Ugyanebből a kiadásból egy másik példányt egykor Nagyszombatban őriztek (BEK Bar.9090coll.2), tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Ex Collegii Tyrnaviensis S. J. Bibl. Coll. Tirn. Soc. Jesu [1724 után]." Az antwerpeni 1605. évi kiadásból egy példány a váci piaristák könyvtárába került (BEK Bar.8344), tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Bibliothecae Vaciensis Sch. Piarum". Vö. még Justus Lipsius, *Epistolicarum questionum libri V. In quis ad varios scriptores, pleraeque ad T. Livium, notae*, Antwerpen, Ch. Plantin, 1577.

[73] Hellmayr, *i. m.*, 484.

[74] Lipsius, *i. m.*, 3–18.

A *serialis* levél lehet *privata* és *publica*, melyeken belül különféle tartalmi típusokat sorol fel. A „docta" levél a humanista tudósok levelezését jelöli, egy speciális levélfajtát, mely lehet *epistola philologa, epistola philosopha* és *epistola theologa*. A *familiaris* levél tartalma szerint lehet *serialis, docta* vagy ezek sajátos keveréke, mivel argumentuma nem minden esetben „simplex." A levélkészítés szabályai érintik az *inventió*t (VI. caput);[75] a stíluskövetelmények között első helyen áll a rövidség (VII. caput), a *perspicuitas* (VIII. caput), a *simplicitas* (IX. caput), a *venustas* és a *decentia* (X. caput). Külön fejezet tárgyalja, miért nem azonos a levél a beszéddel *(sermo),* és melyek az elkülönítés kritériumai *(phrasis*, *verbum);* ez utóbbiakat csak a klasszikusok (Cicero, Sallustius, Seneca, Tacitus) leveleinek olvasásával és imitációjával lehet a leírtnál jobban megérteni (XI. caput). Önálló fejezetben tárgyalja a mások leveleiből történő kivonatolást, javasolja a kivonatok módszeres gyűjtését[76] és felhasználását, mellyel sok időt lehet megtakarítani (XII. caput). Az utolsó fejezetben Lipsius összegzi az imitációval kapcsolatos stíluskövetelményeket, melyeknek életkoronként más-más szabályai vannak.[77]

Az eddigi áttekintés mutatja, hogy a jezsuitáknál bevett gyakorlat volt Voel és Lipsius elméletének együttes oktatása. Jóllehet két további, 16. századi elmélet (Simon Verepaeus, 1581; Melchior Junius, 1587) alapján szintén oktatták a levélírást, a 17. század közepéig a jezsuiták nem készítettek új levélelméletet. E körülmény magyarázata egyrészt a Voel- és Lipsius-féle tankönyv intenzív használatában kereshető. Másrészt elegendő számú, a kor követelményeinek megfelelő, tankönyvként hasznosítható munka állt a jezsuiták rendelkezésére.

Simon Verepaeus *De epistolis latine conscribendis libri V.* című munkájának[78] tanulmányozását – többek között – Georg Worpitz javasolta a jezsuita diákoknak, mégpedig a Soarez-féle tankönyv 17. század végi levélelméleti bővítésében. Worpitz – később részletesen bemutatandó – elmélete lényegében Vereept hosszú időn át hivatkozott levélelméletére épül. Vereept egyik új kijelentése szerint a levélírás külön művészet. Az öt *liber*ből álló munka első könyvében foglalkozik a levél fogalmával, részeivel, díszeivel és hasznával (13–45. p.). Ebben a levél más elméletekben is tárgyalt hasznai mellett új elemként feltűnik az irodalmi

[75] A levéliráshoz elengedhetetlen az argumentum, különben nincs miért írni. Ez a *familiaris* levél esetében biztosított, Lipsius szóhasználatában „perpetuum est." A *seria* és *docta* levélnél ettől eltérően fel kell lelni az argumentumot, majd retorikai szabályok szerint meg kell formálni. A szabályok között Lipsius hangsúlyosan kitért Cicero Atticus-levelére, mely szerint „epistolas debere interdum hallucinari." Lipsius, *i. m.*, 9.

[76] Három kivonatformuláré készítését javasolja: 1. a levél formájára vonatkozót, 2. a levél díszítésére vonatkozót, 3. a levél *dictió*jára vonatkozót. Lipsius, *i. m.*, 16–17.

[77] „In puerili" két szabályt, „in crescente" három szabályt és férfikorban az irodalmi eszköztár minél teljesebb és tökéletesebb felhasználását javasolja. Lipsius, *i. m.*, 17–18.

[78] Az 1580-ban elkészült munka 1. kiadása: 1581 (VD16 V596). Használt kiadás: Coloniae, P. Cholinus, 1620, BEK Bar.8557, tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Trenchinij Soc. Jesu 1632."

és történeti forrásértéket hangsúlyozó dokumentációs szempont, mely szerint a levél a jövőben elővehető, tartalma ismételten elolvasható. A második *liber*ben (45–81. p.) Vereept összegzi a levél erényeit *(brevitas*, *latinitas*, *perspicuitas*, *ornatus)* és kerülendő sajátosságait *(prolixitas*, *barbarum*, *obscurum*, *inornatum)*. Ha valaki jó levélíró kíván lenni, Vereept szerint 1. kövesse az általa leírt szabályokat, 2. olvasson el sok elegáns levelet, főleg Cicero leveleit, 3. utánozza a legtudósabb levélírókat *(imitatio),* 4. naponta gyakorolja a levélírást, 5. akkurátusan javítsa a leveleket. Felhívja a figyelmet arra, hogy a műfaj erényei nem azonosak a különféle levéltípusokban, s Cicero mellett érdemes többször elolvasni Plinius Secundus és Paulus Manutius leveleit is. Több mintalevelet közöl, és kiemeli a fontosabb formulákat. A harmadik *liber*ben (82–137. p.) a gyakorlatra koncentrál, amikor tizennyolc levéltípust („forma seu species") mutat be, Rocco Pilorci és Jacobus Pontanus segítségével. Figyelemre méltó megállapítása, hogy az itt bemutatott „tiszta" levélformákon kívül léteznek „mixta seu composita" levelek, mivel a levélírónak ugyanazzal a levéllel több célja is lehet.[79] A negyedik *liber*ben (138–167. p.) Vereept levéltípusonként felsorolja a kedvelt és hasznos kezdőformulákat, konkrét forráshivatkozások mellőzésével.[80] Az utolsó *liber* (V. 168–224. p.) – valószínűleg az előző részben felhasznált művekből merített – elegáns levélfrázisokat tartalmaz, melyeket folyamatosan lehet használni („frequenter sunt usui"). A kötet e gyakorlati része a társadalmi állapotnak és hivatali titulusoknak megfelelő megszólításokra tanít, latin és német nyelven.

Vereept munkájához hasonlóan a Hellmayr által ugyancsak tankönyvként ajánlott Melchior Junius-féle levélelmélet is tartalmaz terjedelmes gyakorlati példaanyagot. Ismeretes, hogy Junius (1545–1604) a Sturm-féle oktatási metódus folytatója volt, s életművének jelentős része Ciceróval kapcsolatos. Junius *Scholae Rhetoricae, de contexendarum epistolarum ratione* című műve első kiadásának (Basiliae, C. Waldkirch, 1587)[81] egyik címlap nélküli példánya biztosan magyarországi jezsuita használatban volt. Junius egyrészt jelentős mennyiségű, Cicero *Ad familiares*éből származó példát épített be elméletébe, másrészt kiegészítő példatárként önálló levél-kompendiumot állított össze.[82]

[79] Szintén figyelemre méltó a megállapítás: „Epistolam esse liberam, nec certis perpetuisque legibus adstringi." Vereept, *i. m.*, 137.

[80] „Elegantiores Epistolam exordiendi formulae ex Cicerone, Bembo, Sadoleto, Manutio, et alijs selectae." Vereept, *i. m.*, 138.

[81] BEK Ant.6814.

[82] Melchior Junius, *Epistolae ex Historicis, tam Veteribus, quam recentioribus […],* Argentinae, L. Zetzner, 1595, használt példány: BEK Ant.5380coll.2. – a példaanyagot itt Junius tizenhárom levél-*genus* rendjében rendezte el. A példány egy másik levélkompendiummal egybekötve maradt fenn, melyhez a Junius-kompendium nyomdásza, Lazar Zetzner írt ajánlást 1593-ban („Argentorati IV Calend. Septemb. Anno M.D.XCIII. […] Lazarus Zetznerus civis et bibliopola Argentinensis")(iij$_v$). Utóbbi egy Velencében 1574-ben megjelent összeállítás újabb kiadása. *Epistolae Regum, Principum, Rerumpublicarum ac Sapientum virorum*

Junius az *eloquentia* oktatásának gyakorlata révén jutott el az önálló levélelmélet gondolatához. A több száz oldalas munka középpontjában huszonhárom önálló levéltípus elméleti és gyakorlati bemutatása, valamint az e típusoknak megfelelő válaszlevelek elkészítésének módja áll. A levéltípusokat Junius a beszédnemek szerint állította rendbe, és társadalmi hasznosságuk szerint rangsorolta. Így például a *genus deliberativum*hoz tartozó levéltípusok közül a *De Commendatiis epistolis* című fejezetet állította első helyre, amit azzal indokolt, hogy hasznossága révén ez a „Princeps inter Epistolas."[83] A *genus deliberativum* levéltípusait (1–132. p.) követik a *genus demonstrativum* (Pars II. 133–222. p.) és a „Iudicialis generis" (Pars. III. 223–276. p.) levélfajtái. Junius a beszédnemektől elkülönítve, külön részben – Erasmustól ismert kifejezéssel – *Familiaris, seu extraordinariis generis* címen fejtette ki az *epistola nunciatoria*, *denunciatoria*, *aenigmatica*, *iocosa* és *didascalis* fogalmát, elméletét és gyakorlatát (277–331. p.). A titkosított tartalmú levélhez („in quibus aliud scribimus, aliud vero intelligimus") összesen kilenc imitálható cicerói fordulatot mellékelt.

Ugyancsak Hellmayr ajánlotta, de Jouvancy is bőségesen idézte Joannes Buchler (1570–1640) *Thesaurus conscribendarum epistolarum ex variis optimisque Authoribus desumptus* (Coloniae, J. Kalcovius, [14]1663) című munkáját.[84] Ez a magyarországi kéziratos jezsuita *praeceptum*-irodalomban kiemelten, „nota bene" jelzéssel ajánlott[85] mű szintén erőteljesen gyakorlatias, melyben a szűken értelmezett elméleti bevezető (a levél fogalma és sajátosságai) kiadástól függően mindössze tíz-húsz oldal terjedelmű. Ezt a részt háromszázharminc-háromszázhetven oldal terjedelemben követi a levéltípusokról és azok sajátosságairól szóló, bőséges példákkal kísért oktatás. A tizennegyedik kiadásban a tartalommutató mellett egy „Index Posterior Epistolarum Ciceronianarum, quibus in hoc Libello annexae sunt imitationes" segíti a kötet használatát. Ebben tematikus csoportosításban találhatók először az *Ad familiares*, majd az *Ad Atticum*, végül az „ex epistola IV. Bruti" és „ex lib. Rhetoric." jelzésű hivatkozások.

[…] Antea quidem Venetiis editum: nunc autem recognitum, Indice quoque auctum, Argentinae, L. Zetzner, 1593, használt példány: BEK Ant.5380coll.1. A korábbi velencei kiadásra vonatkozó említés: „volumen hoc Epistolarum Anno M.D.LXXIV. Venetijs collectum typisque excusum videre mihi contigisset […]")(ji$_v$.).

[83] Junius, *i. m.*, 1–24.

[84] Korábbi kiadások például: 1605, 1613, Coloniae, B. Gualtherius, 1622. Az első magyarországi kiadás: Tyrnaviae, Acad. S.J., 1733 (példány, BEK 01698); a második magyarországi kiadás: Tyrnaviae, Acad. S. J., 1750 (példány, BEK Ha2651); további magyarországi kiadások: Tyrnaviae, Acad. S. J., 1762 (példány, BEK Ha1150 és 01701) és Tyrnaviae, Acad. S. J., é. n. Vö. még a következő levélkompendiumot: Joannes Buchler, *Laconicarum epistolarum thesaurus bipartitus […],* Coloniae, B. Gualther, 1606 (példány, BEK Bar.789c.2), melyet Nicolaus Trigault S. J., *Vita Gasparis Barzaei Belgae e Societate Jesu, B. Xaverii in India socii,* Coloniae, B. Gualtherius, 1611 (BEK Bar.789c.1) című munkájával kolligáltak.

[85] Hellmayr, *i. m.*, 484; *Catalogus, i. m.*, 1$_v$.

Levélelméletek a grammatikai és retorikai munkákban a 17. század közepétől

A Voel- és Lipsius-féle tankönyvhöz képest új, jezsuita levélelméletek jelenléte a 17. század közepétől vehető számba a magyarországi jezsuita tanintézményekben. Közös jellemzőjük, hogy a korábbiaktól eltérően nem önálló műként jelentek meg, s nem kiegészítő tankönyvek, hanem az Alvarez- és Soarez-féle tankönyveket kiegészítő, új grammatikai és retorikai tankönyvek egy-egy fejezetét alkotják. Ilyen mindenekelőtt Joannes Kwiatkiewicz *Svada civilis*e,[86] Jacob Masen *Palaestra styli Romani* című munkája,[87] Bohuslav Balbín *Verisimilia Humaniorum disciplinarum*a[88] és Antonius Forti (1651–1707) *Miles Rhetoricus et Poeticus*a,[89] valamint Georg Worpitz *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae […]* című Soarez-átdolgozása.[90] Ezek használatát *praeceptum*ként kivétel nélkül ajánlják az 1773 előtti magyarországi kéziratos jezsuita tankönyvek.

A korábbi levélelméletekből megszokott „epistola" kifejezést Kwiatkiewicz felváltva, azonos értelemben használja a „litera" fogalmával. Először a levélírás törvényeit („leges […] literarum" 5–7. p.) tekinti át négy pontban, előrebocsátva, hogy e téren nem tárgyal mindent iskolás módon. A negyedik pontban a nemzeti nyelven írt levelekre („Epistolis Patrio Idiomate") vonatkozó előírásokat összegzi, megjegyezvén: a nemzeti nyelv használata nem kívánja meg, hogy a kidolgozás olyan legyen, mint a latin nyelvű levélé, melynek készítése az *oratió*t követi. Ezután tárgyalja a levélbeli megszólításokat és a levelek típusait, ugyancsak röviden (7–9. p.). Az utóbbiak közül néhány, szerinte fontos levéltípust emel ki, s a továbbiakban ezekkel foglalkozik (10–29. p.): 1. A *litera gravis* nem azonos a *litera nunciatoriá*val, mely új dolgokról, eseményekről tudósít.[91] A „modus et

[86] Joannes Kwiatkiewicz, *Svada civilis hujus aevi genio et Nostratis Politiae ingenio,* Pragae, Typ. Univ. Carolo Ferdinandae in Coll. S. J. ad S. Clemen., 1690 (használt példány: BEK Bar.9506, tulajdonosi bejegyzés „Coll. S. J. Tyrnav. 1714") levélelméleti rész: *Prolusio* 1 (= 5–29. p.). Első kiadása: Lublin, Typ. S. J., 1652; további kiadások például: Lublin, 1671; Calisii, 1682; Prága, 1708; Coloniae, 1720 (BEK Fb 4328).

[87] Masen, *i. m.,* (fakultás és approbáció kelte Coloniae 1659. VII. 7.) levélelméleti rész: Liber V. Caput IV–IX. (= 246–268. p.)

[88] Használt kiadás: Bohuslaus Balbinus (= Bohuslav Balbín), *Verisimilia Humaniorum disciplinarum […],* Pragae, Typ. Univ. Carolo Ferdinandae in Coll. S. J. ad S. Clemen., ^{3}1701, Cap. II. *De epistolis*, 7–13; 1. kiadás: Prága, 1666. További példányok pl. Prága, 1666 (BEK Bar.8512, 7–14.); Lipsiae, 1687 (BEK Bar.8544c.1 és Bar.9046c.1, 8–16.).

[89] Antonius Forti, *Miles Rhetoricus et Poeticus […]* primum Messanae Typis commissum. Nunc in Germania recusum, Dilingae, J. G. Bencard, 1691.

[90] Georg Worpitz, *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae […]* (1. kiadás Coloniae, 1689). Használt kiadás: Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1728, BEK Ha 1793, Pars IV, Appendix II. *De stylo Epistolae ex Simone Verepaeo* (573–600. p.).

[91] „Aliae sunt graves, quae continent negotium serium, aut alicujus momenti, concernens bonum commune vel privatum […]."

idea literarum gravium" lényege a tudós kifejezésmód alkalmazása tartalmas tárgyakról értekezve. 2. A *litera officiosa* fogalma a hivatalos levél típusának körülírására szolgál, mely lehet „gratulatio, amica expostulatio, invitatio hospitalis". Megírása kétféle módon történhet: pontokba szedve, módszeres kifejtéssel vagy egyetlen dolog, esemény részletező körüljárásával. 3. A *litera nunciatoria* (tudósító levél) pontosan meghatározott helyekről, személyekről és eseményekről szól; az előadásmódban itt kívánatos a rövidség, az igazmondás és a világosság. 4. Az előbbivel ellentétes típus a *litera aenigmatica* vagy *allegorica*, mellyel kapcsolatban elvárás, hogy tartalmát kizárólag a címzett érthesse meg.

Jacob Masen a *Palaestra styli Romani* olvasói előszavában kifejti, hogy bár munkája tankönyv, nem az elemi ismeretek elsajátítására szánta, azaz nem a *rudimenta* vagy a *grammatica* kezdeteit tanulóknak; ezért is használta a címben a *lingua latina* helyett a *lingua Romana* kifejezést. Ez a mű gyakorlókönyv azoknak, akik a megszokott tananyagnál jobban szeretnének elmélyülni az *eloquentia* terén.[92] Levélelméletét Masen az V. *liber* IV–IX. fejezetében összegezte.[93] A műfaj elméletével foglalkozó szerzők felsorolása[94] után tárgyalja a levél fogalmát és részeit (IV. caput), majd a levél tárgyát *(materia)* és *genus*ait részletezi (V. caput). A korábbi elméletekhez viszonyítva új elem, hogy Masen a levél témája kapcsán kifejti: más-más értelemben kell fogalmazni, ha a levél tárgya *historica, politica, ethica, philosophia* vagy *theologica*. A levéltípusokat a szokásos módon a beszédnemekhez rendeli, s Cicerótól vett példákkal mutatja be. A VI. fejezetben a forma és a habitus kérdésével foglalkozik. A *brevitas* és a *simplicitas* kívánalmát a címzettek különbözőségére tekintettel relativizálja, s azoknak a tanulóknak, akik „inter prima eloquentiae incunabula" vannak, azt javasolja, mellőzzék az üres rövidséget és egyszerűséget.[95] A következő fejezetben a levél erényeit *(perspicuitas, venustas, decorum)* taglalja, és felhívja a figyelmet Lipsius erre vonatkozó fejtegetéseinek átismétlésére. A VIII. fejezetben Cicero leveleinek olvasásához, memorizálásához és imitációjához közöl szempontokat. Javasolja, Cicero leveleit olvasva először érdemes elgondolkodni a levélírásról, majd 1. memorizálni a ritka szavakat *(voces rariores),* 2. a frázisokat *(phrases),* 3. a szakaszokat *(particula),* 4. a kevéssé hasznos, de elegáns szavakat, 5. a különböző mondások díszítő részeit, végül 6. a különféle teljes formulákat. Felhívja a figyelmet arra, hogy a szóhasználat imitációjában a tudatos *distinctio* érvényesítése a legfontosabb.

[92] Masen, *i. m.*, A6$_r$.

[93] Masen, *i. m.*, 246–268.

[94] Demetrius Phalerius, Lipsius, Libanius, Lippus Brandolinus, Macropedius, Verepaeus, Erasmus, Rochus Perusinus, Paulus et Aldus Manutius, Dionysius Lambinus, Buchlerus, Voellus.

[95] Saját magára vonatkozó példáját így foglalta össze: „Ego qui juventuti haec scribo, luxu aliquo styli abundare, quam ariditate steriliscere malui, et quamvis non in Epistola, tamen in loco non multum ultra ipsius dignitatem assurgenti." Masen, *i. m.*, 254–255.

Végül a IX. fejezetben Cicero leveleiről rátér a jóval hosszabb, elegáns Seneca-levelekre. Hangsúlyozza, a levélírásban haladónak számító tanulók elsősorban azért olvassák Seneca leveleit, hogy adott esetben emlékezetükbe tudják idézni a megfelelő részleteket.

Balbín már a *Verisimilia […]* hosszú címében előrebocsátotta, hogy a teljes *humaniora studium*ok ismétlésére *(repetere)* készítette munkáját.[96] A mű mindössze hatoldalnyi levélelméleti részében *(Caput II. De epistolis)*[97] Balbín Macropedius, Buchler, Lipsius, Voellus, Erasmus elméleteinek és Manutius leveleinek ismeretét ajánlja. A már korábban elsajátítottak ismétlésére három, saját maga által összeállított „praeceptum"-ot javasol, melyek segítségével a diákok felfrissíthetik a tanultakat („Nos tria Praecepta dabimus, ad quae omnia revocari possit").[98] Az elsőben átismételteti a levél fogalmát, továbbá viszonyát a beszédnemekhez és az *eloquentiá*hoz. A másodikban a levél fajtáival és részeivel foglalkozik, a harmadikban a stílus kívánalmait összegzi.

Antonius Forti retorikai és poétikai kompendiumának tartalmát eredetileg a messinai jezsuita diákoknak adta elő. A levélelmélet a retorikai rész végén, az *Exercitatio Quintá*ban olvasható.[99] A négy *instructió*ból álló oktatás összesen 114 tézisszerű, „Dico" megjelöléssel ellátott, rövid bekezdést tartalmaz. Az első oktatás (1–2. Dico) címe „Nomen, Definitio, Divisio"; a második (3–25. Dico) a levél részeivel foglalkozik, a harmadik a levél stílusára, erényeire és hibáira vonatkozó ismereteket tartalmaz (26–29. Dico). A IV. *instructio* (30–114. Dico) a korábbi felosztásokhoz hasonlóan a beszédnemek *(genus deliberativum*, *judiciale*, *demonstrativum)* alapján csoportosított levéltípusokkal foglalkozik. Forti összegző megállapítása, hogy a tiszta levéltípusokon kívül a mondanivaló összetettsége miatt gyakran szükséges írni úgynevezett *epistola mixtá*t, melyben több levéltípus sajátosságait kell érvényesíteni. A szabályokat érdemes egyéni megítéléssel kezelni, s a különböző előírások keveredhetnek is a mondanivaló függvényében.

Georg Worpitz (1645–1720) két Soarez-átdolgozása – *Manuale rhetorum* (1. kiadás Prága, 1688); *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae* (1. kiadás Coloniae, 1689) – közül az utóbbi foglalkozik a levél elméletével.[100] Worpitz nem írt

[96] „Verisimilia Humaniorum disciplinarum seu judicium privatum de omni litterarum (quas Humaniores appellant) Artificio quo in libello Praecepta Epistolarum, Latinitatis, Grammaticae, Poëseos (generatim et speciatim) Emblematum, Symbolorum, Historiae, Rhetoricae, (sacrae et profanae) aliaque huiusmodi, summa brevitate adferuntur, quid in singulis Verisimile sit, proponitur. In eorum potissimum gratiam, qui Humaniora Studia ab origine prima Repetere cupiunt." Balbín, *i. m.*

[97] Balbín, *i. m.*, 7–13.

[98] Balbín, *i. m.*, 8.

[99] Forti, *i. m., De epistolis,* 261–283.

[100] Worpitz, *i. m.* Az 1728-ban megjelent nagyszombati kiadás címlapján olvasható a megjegyzés: „Editio prima in Hungaria". – Soarez, *De arte Rhetorica libri tres* című tankönyvének első magyarországi kiadása: Nagyszombat, 1670.

önálló levélelméletet; terjedelmes munkája IV. részéhez (218–600. p.) *Appendix II. De stylo Epistolae ex Simone Verepaeo* címen rövid részt illesztett (573–600. p.), melyben kivonatolta Vereept már tárgyalt levélelméletének második könyvét. Megállapította, hogy lényegében lehetetlen („impossibile") pontosan megadni a levélírás szabályait; kizárólag általános kereteket lehet megfogalmazni, s az is hatalmas munka („Herculeus labor"). Worpitz szerint egyedül a *dispositio* rendezi össze egy konkrét levél elkészítésének módját, ezért fontos a kiváló levélíró elődök példája révén oktatni a diákokat. Az elmélet végéhez Worpitz nyolc, megjegyzésekkel kísért példalevelet illesztett különféle témakörökben.[101]

A nem jezsuita eredetű, 17. század végi levélelméletek közül a magyarországi jezsuita tanárképző jegyzetekben a felsorolt műveken kívül[102] *praeceptum*ként javasolták Daniel Georg Morhof *De ratione conscribendarum Epistolarum Libellus*-át.[103] Morhof levélelméleti nézetei már életében megjelentek, de a sok hiba miatt ezt a „sub titulo Collegii Epistolici"-t ismét sajtó alá kellett rendezni. Ezt a feladatot Morhof halála után három évvel Johann Burchard Majus, az ékesszólás és a történettudomány lübecki professzora végezte el, aki előszót is mellékelt a műhöz. A kiadvány két fő részből áll: egy 142 oldalnyi elméleti részből, és egy ennél valamivel terjedelmesebb (142–332. p.) levélválogatásból *(Pars II. Continens Exempla Epistolarum).* Morhof valójában a korábbi ismereteket összegző és értékelő elméleti művet készített, melybe példák sorát illesztette. Ugyanakkor kijelentette, munkája nem kompiláció, s csupán azt foglalta össze, amit a retorikát tanulóknak el kell sajátítaniuk az iskolában. A nevezetes levélelméleti munkák között sorolja fel többek között azt az antik görög episztolográfiai gyűjteményt, amelyet Aldus Manutius adott ki Velencében és Oporinus fordított latin nyelvre, a Buchler-féle kompendiumot, Jacobus Pontanusnak az „újító" Erasmus és Politianus ellenében készített gyűjteményét, Demetrius Phalerius előírásait Lipsius levélelméletével együtt, valamint Vives munkáját. Ezenkívül felsorol több levélkiadást, melyek olvasása ugyancsak elősegíti a levélírói készség kialakítását. A műfaj jellegzetességeit Sturm retorikája nyomán foglalja össze, majd a levél részeivel és osztályozásával foglalkozik. Hosszasan időzik a problémánál, miként kell elsősorban Cicero leveleiből kivonatolni a *loci communes*t, s megkülönbözteti egymástól a *materiá*ra és a formulákra vonatkozó, a „modern" levélbe építhető

[101] 1. „commendat, ut ad officium aliquod promoveatur," 2. „svadet militiam," 3. „disvadet militiam," 4. „novi anni apprecatoria," 5. „petitoria," 6. „gratiarum actoria," 7. „Parens hortatur filium ad literam studium", 8. „Familiaris familiarem invitat ad Bacchanalia". Worpitz, *i. m.*, 580–596.

[102] Például, Hellmayr, *i. m.*, 484; vö. még *Catalogus librorum, i. m.*, 1_v.

[103] Lubecae, P. Böckmann, 1694, használt példány, BEK Bar.9334, tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Bibliotheca P.P. Trinitariorum Conventus Tyrnaviensis." A mű ismét megjelent Lübeckben 1716-ban.

közhelyeket.[104] Az imitálható cicerói formulákat retorikai variációkként, figurákként értékeli; ezeket összesen 77, általa meghatározott témakörben javasolja gyűjteni, melyekhez példákat is mellékel.[105] Morhof gyakorlati irányultságú összeállítását példatárként is lehetett használni, ami nagyban hozzájárult a mű sikeréhez.

Az alaposan kidolgozott és jól használható 16–17. századi elméletek mellé a 18. századi jezsuita oktatás viszonylag kevés új tankönyvet rendelt; ezek szerzői kivétel nélkül jezsuiták voltak. Első kiadásban 1709-ben[106] jelent meg Karel Kolczawa (1656–1717) *Epistolae familiares in usum Praecipue scholasticae Juventutis conscriptae […]* (Pragae) című tankönyve.[107] A már címében Ciceróra utaló mű elméleti része feltűnően rövid a korábbi munkákhoz képest. A *Praecepta de conscribendis epistolis* című, mindössze egyoldalnyi elmélet[108] (a levél fogalma, *genus*ai, a levél részei, és ezek sajátosságai) rövidségét Kolczawa azzal indokolja, hogy elég ennyi elméleti ismeret, ha valaki alaposan áttanulmányozza a példaként mellékelt leveleket. A beszédnemeknek, a levéltípusoknak és az azokra írt válaszoknak megfelelően csoportosított példalevelek terjedelme összesen 480 nyomtatott oldalt tesz ki.[109]

A legkésőbb keletkezett nyomtatott levélelmélet, melyből a magyarországi jezsuita diákok is tanultak, Joseph Jouvancy (1643–1719) két, eltérő címen és kiadás-sorozatban megjelent munkájában található. Mindkét munka valójában François Pomey (1618–1673) egy-egy műve,[110] melyeket Jouvancy jelentős mértékben átdolgozott, s egy idő után csak az ő nevét tüntették fel a kiadásokon.[111] Ezt a *Candidatus rhetoricae* című munkát rendszerint Alvarez grammatika-tankönyve harmadik kötetének önálló kiadásaival nyomtatták egybe. A Jouvancy-féle levélelmélettel bővített első kiadás 1710-ben jelent meg Rómában.[112] A levélelméleti

[104] Morhof, *i. m.*, 72–89.

[105] Morhof, *i. m.*, 89–142.

[106] A rendi nyomtatási engedély 1707. november 4-én kelt Prágában.

[107] Használt kiadás: Trajecti ad Mosam, L. Bertus, 1715. A művet egyes bibliográfiák a *Modus conscribendarum Epistolarum* címen is számon tartják.

[108] Kolczawa, *i. m.*, (a)3_r.

[109] Kolczawa, *i. m.*, *epistolae generis deliberativi* 1–172; *epistolae generis demonstrativi* 173–314; *epistolae generis judicialis* 315–480.

[110] Franciscus Pomey, *Candidatus rhetoricae*, 1. kiadás: Lugduni, A. Molin, 1659; Uő, *Novus candidatus rhetoricae*, 1. kiadás: Lugduni, A. Molin, 1672.

[111] A Jouvancy által nem bővített, át nem dolgozott, eredeti szövegű Pomey-kiadások párhuzamosan jelentek meg a Jouvancy-féle kiadásokkal. Ezekben nincs levélelméleti rész. Így például Pomey, *Novus candidatus rhetoricae,* Norimbergae, M. Endter, 1725, példány: BEK Ha903; Pomey, *Novissimus candidatus rhetoricae,* Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1735, példány: BEK 05451.

[112] Használt kiadás: Joseph Jouvancy (Josephus Juvencius), *Candidatus rhetoricae […],* Nanceii, C. Truain, 1714, 350–360.

rész a mű végén, a hetedik részben kapott helyet, *De modo scribendae Epistolae* címen. Az első fejezet röviden, a szokásos módon tárgyalja a levél tulajdonságait és részeit. A levéltípusokat Jouvancy a beszéd nemeihez társította, amelyekről megjegyezte, ezekről bővebben a *Progymnasmatá*ban lehet olvasni.[113] A második fejezetben Cicero leveleiből vett példák találhatók a levéltípusok és a levélstruktúrák bemutatására. A folyamatosan kommentárokkal kísért rész használatának feltétele volt, hogy az olvasó keze ügyében legyen egy Cicero-levélkiadás, melyben rendelkezésre áll a hivatkozott és magyarázott levelek szövege. Cicero mellett Jouvancy Plinius és Seneca leveleinek tanulmányozását javasolja, melyekről megjegyzi, hogy e munkában nem tudott részletesen foglalkozni velük. Javaslata szerint azonban maguk a diákok is megpróbálkozhatnak az utóbbi szerzők szövegkiadásainak olvasásával és a levelek retorikai analízisével.

Az előbbinél jóval rövidebb terjedelmű és egyszerűbb Jouvancy levélelmélete a *Novus Candidatus rhetoricae* című kiadványban, melynek első kiadása Jouvancy neve alatt Nagyszombatban jelent meg 1720-ban.[114] Ebben a levélelméleti részt éppúgy arányosan lerövidítették, mint a hozzá tartozó Cicero-levélpéldákat.

Levélelméletek kéziratos tankönyvekben a 18. századból

A tanárképzés során keletkezett, levélelméleti részt tartalmazó kéziratok azt mutatják, hogy a jezsuita tanintézményekben felkészült magisterek és professzorok oktatták a levélírás módját a különböző életkorú diákoknak. Ezek a kéziratok kivétel nélkül kompilációk, melyek hűen tükrözik az oktatási rendhez illeszkedő *praeceptum*okat. A másolatok és diktátumok az Osztrák–Magyar Jezsuita Provincia tanárképzőiben (Leoben, Szakolca, Győr) keletkeztek, s jelenlegi őrzési helyeik (Budapest, Pannonhalma, Győr) sem hagynak kétséget afelől, hogy leendő oktatók készítették és használták ezeket magyarországi jezsuita tanintézményekben.[115]

Szabó Flóris megállapította, hogy Hellmayr Antal *Institutio ad litteras humaniores […] dictata anno primo repetitionis in Hungaria Szakolcae […] 1734* című diktátuma

[113] Ld. Franciscus Pomey, *Candidatus rhetoricae, seu Aphthonii progymnasmata […],* Monachi, J. W. Schell, 1664.

[114] Használt kiadás és példány: Joseph Jouvancy (Josephus Juvencius), *Novus Candidatus rhetoricae […]*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1720, BEK Hf1911 309–318.

[115] Hellmayr, *i. m.; Commentarii, i. m.; Commentarii in litteras humaniores* [H.n., é.n., 18. század] (BEK F38); *Riedl Xavér Ferenc (1737–1775) repetens-jegyzete*, Győr, 1757, Pannonhalma 118.H.2; *Paintner Mihály repetens-jegyzetei Leobenből*, 1771–1772, Pannonhalma, 118.H.7; *Poetica et oratoria,* Győr, 1770–1773, 4 kötet, Pannonhalma, 119.B.33; az Acsay Ferenc által ismertetett, hiányos, címlap nélküli, úgynevezett győri jegyzet, ld. Acsay Ferencz, *A győri kath. főgimnázium története, 1626–1900,* Győr, Győregyházmegye Könyvsajtója, 1901, 75–83.

a legrészletesebb,[116] s valószínűleg egyben a legkorábbi a kéziratok közül. Ennek az *Observationes grammaticae-syntacticae* című, első részében a kilencedik fejezet foglalkozik a levélírással (*De ratione conscribendi Epistolas* 80–116. p.), melyet a levélelméletre és -gyakorlatra vonatkozó irodalomjegyzék egészít ki a munka végén (484–485. p.). A levélelméleti kompendium a *grammatica* és a *poetica* fejezetek közé ékelődik, azaz pontosan a tanrendnek megfelelő helyen található. A rövidítések nagy száma, valamint az a körülmény, hogy a szöveg nem tartalmaz javításokat, arra figyelmeztet, másolattal van dolgunk. A levélelméleti részben ugyan nincs hivatkozás elméleti szerzőkre, de a kézirat beosztása követi a nyomtatásban megjelent elméletek szokásos felépítését.

A rövid bevezető után a hat paragrafusra osztott témák a következők: 1. A levél természete és fajtái. A definíciót követően Hellmayr a levelek két alapvető csoportjáról beszél. Megállapítja, hogy az *epistola naturalis*ra (közönséges levél) a retorikai kötöttségek kevéssé vonatkoznak, míg az *artificialis* levélre a *sermo* kötöttségei érvényesek. Az utóbbi típusai azonosak a beszéd *genus*aival *(exornativum, deliberativum, judiciale),* melyekhez két továbbit sorol, a *genus mixtum*ot és a *genus familiaré*t. Hellmayr itt külön tárgyalja az öt *genus* lehetséges levéltípusait. 2. A levél stílusa és erényei, részben Cicero leveleiből vett példákkal az erények, így a *brevitas, claritas, suavitas* és *civilitas* kifejtésével. 3. Az *inventio-* és *dispositio*részben Hellmayr Cicero, Plinius és Seneca levelei révén mutatja be, részletezi és összegzi a szabályokat. A *dispositió*ra vonatkozó kiindulópont egy közismert megállapítás: „Quis sit ipse, qui scribit: tum cui scribit, ac tandem quibus de rebus scribat". A példalevelek tematikája hivatkozás nélkül megismétli Worpitz példafejezetét. 4. Az *epistola artificialis* részeinek, szerkezeti sémáinak ismertetése levéltípusonként; a példák itt elsősorban Cicerótól származnak. A jegyzet hosszasan időz a megszólításoknál, s felsorolja azt is, milyen hibákat nem szabad elkövetni. Az 5. paragrafus sorra veszi a levél eddig nem tárgyalt további részeit. 6. A keltezés megadása, a *nona*, *idus* és *kalenda* meghatározása. Ebben a mintegy tizenöt oldalnyi részben több versbe szedett, jól memorizálható szabály és táblázatok segítik az előadottak elsajátítását.

A Hellmayr-féle jegyzet több ponton emlékeztet a korábban bemutatott elméletek részleteire, így elsősorban a Simon Verepaeus- és a Voel–Lipsius-féle elméletekre, Masen *Palaestra styli Romani* című munkájára és a Worpitz-féle Soarez-átdolgozás *(Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae)* előírásaira. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a kézirat diktátum, melynek – számunkra ismeretlen – alapszövegében a felsorolt elméletírók mellett föltehetően érvényesült további szerzők direkt vagy áttételes hatása is.

Szembetűnő, hogy a *Commentarii in litteras humaniores* című, minden valószínűség szerint ugyancsak 18. századi jegyzetnek[117] ugyanazon a pontján találhatók

[116] Szabó, *i. m.*

[117] Ld. 26. jegyzet.

meg a levélírásra vonatkozó szabályok, mint Hellmayrnál (*grammatica* után, *poetica* előtt). A *Pars secunda. De epistolis* című rész nagyon rövid, emlékeztető jellegű vázlat (8r–10v), melyet a kézirat végén itt is kiegészít a levélelméletre és -gyakorlatra vonatkozó irodalomjegyzék (105v–106r). Az ebben található hibás névalakok (például „Boëllius," „Kwietggevicz") felhívják a figyelmet a hallás utáni lejegyzés, illetve a figyelmetlen másolás tényére. Az öt kisebb egységben tárgyalt levélelmélet végig Ciceróra hivatkozik tekintélyként és példaként, de sohasem szövegszerűen, hanem a „vide Cic: L. […], Ep. […]" formában. A rövid elméleti bevezető (1. §) után következnek a *genus demonstrativum*hoz (2. §), a *genus deliberativum*hoz (3. §) és a *genus judiciale*hoz (4. §) sorolt levéltípusok szabályai, majd a levél stílusáról szóló rövid értekezés zárja a tudnivalókat. A kézirat gyakorlati irányultsága jóval erőteljesebb a Hellmayr-jegyzeténél. Valószínűleg ez és a szöveg rövidsége az oka annak, hogy nem ismerhető fel benne egyik korábban ismertetett levélelmélet közvetlen hatása sem.

Riedl Xavér Ferenc (1737–1775) kétkötetes győri jezsuita repetens-jegyzete (1757)[118] elsősorban a szerző német és latin nyelvű irodalmi próbálkozásait tartalmazza. A kéziratról nem eldönthető, hogy a második kötetben található elméleti részeket repetensként jegyezte-e fel vagy később, nem Magyarországon oktató tanárként, ezért ebben a vizsgálatban figyelmen kívül hagyható.[119]

Időrendben a következő repetens-kézirat feltehetően a *Commentarii in litteras humaniores* [H.n., é.n., 18. század] című, befejezetlen jegyzet.[120] Az első rész utolsó fejezete tartalmaz levélelméleti előírásokat (Caput 6^{tum}, *De epistolis latinitate pura et propria, et de stylo tenui formando* 65–78. p.), ezekhez azonban nem tartozik irodalomjegyzék. A lapszámok által jelzett terjedelemnél a nagybetűs írásmód miatt valójában rövidebb szöveg egy hosszabb, Hellmayréhoz hasonló kézirat vázlatos kivonatára emlékeztet. Kizárólag a latin nyelvű „sermo"-levéllel, az *epistola artificialis*szal foglalkozik, négy paragrafusban. A szokásos definíciókat, a levél beszédnemekhez sorolását és a levél részeinek tárgyalását (1. §) követi az *epistola miscellanea* bemutatása, mely az instrukciók szerint azonos a többféle mondanivalót hordozó *epistola mixtá*val. A jegyzet ide sorolja Cicero levelei közül azokat az *epistola jocosa, nunciatoria* és *officiosa* típusúakat, melyekben különféle tárgyak és mondanivalók keverednek (2. §). A következő fejezetben mint külön *genus*ról, *De epistolis hodierni temporis* értekezik (3. §) az ismeretlen összeállító. Felhívja a figyelmet a címzett és a levélíró életkora és társadalmi állapota fokozott figyelembevételére, valamint a választékos stílusra. A fő követendő stíluselvként az egyszerűséget és a tiszta latinságot ajánlja, amit szerinte mindenekelőtt Cicero és Terentius olvasásával lehet elsajátítani.

[118] Pannonhalma, 118.H.2.

[119] Vö. Szabó, *i. m.*, 474.

[120] Ld. 26. jegyzet.

Pannonhalmán maradtak fenn Paintner Mihály 1771–1772-ben készült leobeni repetens-jegyzetei. Ezeket és a *Poetica et oratoria* című, 1770–1773 között keletkezett négy győri kötetet Szabó Flóris mutatta be részletesen.[121] Megállapította, hogy az elméleti vonatkozású részek követik a Hellmayr-féle diktátumot, s attól nem különböznek alapvetően.

Mindezek a repetens-kéziratok csupán rövid, összegző jellegűek a 16–17. századi nyomtatott elméletekhez képest. Ez a sajátosság összhangban áll a 18. századi magyarországi jezsuita levélelméleti törekvésekkel. 1720 után ugyanis nem került be új elmélet a jezsuita oktatásba, s 1773-ig a jól bevált régebbi *praeceptum*-irodalmat használták.

Összegzés

A magyarországi jezsuiták kezdettől fogva a tőlük megszokott igényességgel, humanista alapokra helyezve oktatták a levélírás elméletét és gyakorlatát. A levélelméleti gondolkodás 16–18. századi forrásbázisában[122] jól elkülöníthetőnek bizonyult az a csoport, melyet Európa-szerte, így Magyarországon is folyamatosan használtak az oktatásban. A tananyagnak meghatározó rétegét alkotta a 17. század közepéig készült humanista levélelméleteknek az a része, melyben módszeresen bemutatták a levélre vonatkozó elképzeléseket, és példákon szemléltették a levélírásra vonatkozó gyakorlati tudnivalókat. A jezsuita szerzők művei közül szintén azok váltak hosszabb időre mértékadóvá, amelyekben következetesen érvényesítették az elmélet és gyakorlat egységét.

A humanista levélírói gyakorlat és a műfaj humanista elméletei alapvetően befolyásolták a jórészt rendi megbízatásra dolgozó jezsuita szerzőket. Jean Voel 1571-ben elkészült munkája mögött különösen jól megragadható a strassburgi Sturm-iskola évtizedekkel korábban összeállított, Cicero levélkompendiumára alapozott oktatási módszer. Nem véletlen, hogy ez az összeállítás közel százötven éven át folyamatosan megjelent Magyarországon, a jezsuita nyomdákban is, s a 17. század végére elkészült a magyar fordítása.[123]

Szinte törvényszerű, hogy a jezsuita oktatásban mértékadó, Voel-féle elmélet hamarosan összetalálkozott és kiegészült a népszerű Lipsius-féle elmélettel,

[121] Szabó, *i. m.*

[122] Az áttekintett további levélelméleti műveket nagy számuk miatt nem soroljuk fel. Utalunk viszont arra, hogy olyan jelentős művek sem váltak a jezsuita levélelméletek kiinduló pontjává, mint például Gasparino Barzizza *De compositione epistolae ad exercitationem accomodatae* című munkája, mely oktatási célra írt fiktív leveleket tartalmaz. Barzizza e munkájának kiadásai viszont – több más szerző hasonló célzatú művével együtt – megtalálhatók voltak a magyarországi jezsuita könyvtárak állományában. Ld. például, Gasparinus Barzizius, *Epistolae*, Strassburg, J. Prüss, 1486, BEK Inc.222.

[123] Ld. 35. jegyzet.

mely a 17. század közepéig egész Európában alapjaiban határozta meg a levélírás tanítását. Bár a 17. század közepétől a jezsuiták tovább bővítették és differenciálták a levélelméleti irodalmat, az mégsem újult meg számottevően. A 17–18. század fordulóján a korábbi elméletek kommentárjaként megjelent jezsuita elméleti szövegekben felerősödött a gyakorlat alapján történő oktatás igénye, és bővült a figyelembe vett szempontrendszer. Egyre nyilvánvalóbbá vált a műfaj szétválasztása a köznapi *(naturalis)* és a tudós, mai kifejezéssel „irodalmi" *(artificialis)* levélre. Az utóbbit egyértelműen azonosították a latin nyelvű levéllel, s kijelentették, a *sermo*-szabályok szerint kialakított előírások elsősorban erre vonatkoznak. Ez a folyamat is hozzájárult ahhoz, hogy Morhof összegző és értékelő jellegű, példák sorozatával kibővített kompendiuma is tananyaggá vált a 18. században a magyarországi jezsuitáknál. A jezsuita levélelméleti oktatás *Törökországi levelek*ben fellelhető nyomait a II. rész második fejezetében vizsgáljuk meg.

A francia episztoláris irodalom és a *Törökországi levelek*

A műfaji problematika a *Törökországi levelek* megértésének egyik máig lezáratlan kérdése. A Mikes-kutatások Hopp Lajos halálát (1996), majd két posztumusz Mikes-monográfiáját[1] követő időszakának új eredményei közé tartozik a *Törökországi levelek* részleges olasz és teljes francia fordításának[2] és a 2011-ben rendezett nemzetközi Mikes-konferencia anyagából készült két tanulmánykötetnek[3] a megjelenése. Míg a francia fordítás lehetővé tette, hogy külföldi kutatók is foglalkozzanak a mű különféle aspektusaival, a tanulmánykötetekben három magyar szerző elemezte Mikes fő művének műfaji kérdéseit. Király György,[4] Zolnai Béla[5] és Hopp Lajos[6] műfajtörténeti vizsgálatainak tanulságaiból kiindulva, az újabb

[1] Hopp, *Mikes Kelemen*; Uő, *A fordító Mikes Kelemen*.

[2] Kelemen Mikes, *Lettere dalla Turchia*, a cura di Cinzia Franchi, Roma, Lithos, 2006 (Podium Pannonicum 3); Uő, *Lettres de Turquie*, sous la dir. de Gábor Tüskés, avant-propos d'Antal Szerb, préface de Jean Bérenger, traduites du hongrois et annotées par Krisztina Kaló et Thierry Fouilleul, avec des notes historiques de Ferenc Tóth, revue et préparée par Michel Marty, Paris, H. Champion, 2011 (Bibliothèque d'études de l'Europe centrale 7).

[3] *Író a száműzetésben; Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil*.

[4] Király György, Mikes Kelemen levélformája, *Irodalomtörténet* 2 (1913), 260–271.

[5] Zolnai Béla, Mikes Törökországi Leveleinek keletkezéséhez, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 40 (1916), 7–23, 90–106; Uő, Mikes és a franczia szellemi élet, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 45 (1921), 39–43, 90–104, 46 (1922), 25–32; Uő, Mikes Kelemen. Fejezet az irodalmi gondolat történetéből, *Minerva* 9 (1930), 53–79, 165–198; Uő, *Mikes eszményei*, Budapest 1937 (Minerva-könyvtár 55). Zolnai Béla adta a 17. század végi, 18. század eleji francia levélkultúra első átfogó elemzését és összevetését a *Törökországi levelek*kel. Elkülönítette a miszszilis levélkiadások, a fiktív levélgyűjtemények és a levelezési mintagyűjtemények három csoportját, szövegpárhuzamokkal igazolta a francia hagyomány követését Mikesnél, de tanulmányai hosszú ideig nem váltak a további kutatás ösztönzőjévé.

[6] Hopp Lajos, A levélműfaj a XVII. századi francia irodalomban. I–II., *Világirodalmi Figyelő* 4 (1958), 291–300, 373–385; Uő, A Törökországi Levelek műfaji problémái, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 15 (1960), 129–152; Uő, Mikes Kelemen utolsó levelei, *Irodalomtörténeti Közlemények* 65 (1961), 5, 517–532; Uő, Le genre épistolaire à l'époque du baroque et du classicisme en Europe, *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 5 (1962), 390–398; Uő, Le genre épistolaire et ses rapports européens, in *Littérature hongroise, littérature européenne. Études de littérature comparée*, publiées par l'Académie des Sciences de Hongrie à l'occasion du IVe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée, Budapest, Akadémiai, 1964, 191–218; Uő, Eredetiség – utánzás a Törökországi Levelekben, *Helikon Világirodalmi Figyelő* 11 (1965), 3, 375–380;

francia kutatások eredményeit is szem előtt tartva Kovács Ilona, Bódi Katalin és Pál Ágnes a „valódi", képzelt és részben regényesített levélváltásokkal, valamint a francia levélregénnyel kimutatható kapcsolatok és párhuzamok körét bővítette. Az előző fejezetben világossá vált, a levél szilárd helyet foglalt el a Mikes által is abszolvált jezsuita oktatási programban. Ugyanakkor nem lehet eléggé hangsúlyozni, Mikes a francia levélregény fellendülésének idején tartózkodott Párizsban, és az irodalmi levél ismeretét részben a 17. századi, 18. század eleji francia episztoláris hagyományból merítette. Ez a francia levélkultusz és divat alkotja a *Törökországi levelek* egyik alapvető műfaj- és eszmetörténeti hátterét.

Kovács Ilona felhívta a figyelmet arra, hogy Mme de Sévigné és unokafivére, Roger de Bussy-Rabutin először 1697-ben kiadott és 1716-ig nyolc további kiadásban megjelent levelezésén kívül, amelyet a korábbi magyar kutatás is számításba vett a lehetséges inspirációs források között, számos további, valóságos személyek közti levélváltás és magát valódi levélváltásnak álcázó fiktív gyűjtemény maradt fenn a 17–18. századból,[7] s a kettő között több átmeneti forma jött létre. Megfigyelhető, hogy „a valóságos levelezőpartnerek írásai fokozatosan átkerülnek a fiktív szférába, s a folyamat állomásait végig lehet követni a recepció történetében."[8] A francia levélregény gazdag hagyományának, továbbá a levélregény és a valós levelezés kategóriái között ingadozó korpuszoknak a

---

Uő, La question d'imitation et d'originalité dans les Lettres de Turquie de Kelemen Mikes, *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 7 (1965), 192–195; Uő, Lettres persanes et Lettres de Turquie, *French Studies* 21 (1967), 3, 220–228; Uő, Le genre épistolaire hongrois, *Zagadnienia Rodzajów Literackich* 14 (1972), 2, 51–72; Uő, A magyar levélműfaj történetéből, in *Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok,* szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Budapest, Akadémiai, 1974, 501–566; Uő, *Un épistolier et traducteur littéraire à l'orée des Lumières: Kelemen Mikes. Recueil d'essais,* sous la dir. de Gábor Tüskés publié par Imre Vörös et Anna Tüskés, revu et préparé par Béatrice Dumiche et Krisztina Kaló, Szeged, JATE Press, 2014 ('Felvilágosodás–Lumières–Enlightenment–Aufklärung' 3), 11–37. – 1958-as tanulmányában Hopp Lajos nagy súlyt helyezett a levélműfaj történelmi és társadalmi összefüggéseire. 1960-ban megjelent dolgozatában részletesen áttekintette a műfaji problematika kutatástörténetét, és célravezetőnek tartotta a 17. század végi francia levélkultúra tanulmányozását. 1974-es tanulmányában rámutatott, a francia episztoláris hagyomány mellett a *Törökországi levelek* kapcsolódnak a levél magyarországi történetéhez is, elsősorban a Rákóczi-kori misszilis levelezés irodalmi karaktere, az irodalmi (fiktív) levélforma különféle alkalmazásai és a „lettre familière" erdélyi válfaja révén.

[7] Hopp Lajos is felsorolt néhányat ezek közül a Mikes kritikai kiadás tárgyi jegyzeteiben: *MKÖM* I, 400. Hopp felhívta a figyelmet arra is, hogy Charles Perrault mesegyűjteményének egyik kiadásában egy misszilisekkel kevert fiktív levélgyűjtemény is található. *MKÖM* I, 619.

[8] Kovács Ilona, Mikes *Törökországi levelei* és a francia levélregény hagyománya, in *Író a száműzetésben,* 51–63, itt: 52. Vö. Uő, L'Apprentissage de la diplomatie par les lettres et les différents usages de la correspondance. (L'Art de la lettre dans l'œuvre du prince François II Rákóczi et de ses secrétaires), in *La Correspondance et la construction des identités en Europe centrale (1648–1848),* sous la dir. de François Cadilhon, Michel Figeac, Caroline Le

figyelembevétele mellett Kovács Ilona sürgette mindazon francia gyűjtemények számbavételét, amelyek egzotikus útleírást helyeznek kilátásba, vagy idegen kultúrák és civilizációk megismertetését ígérik levelek formájában. Megállapította, hogy az írói, művészi levelezések egy része jogosan tekinthető „a művészi kifejezésformák műhelyének, előkészítő fázisának", de „a szerteágazó problémák sokasága miatt" az írói korpuszokat kizárta az elemzésből.[9] A kiadott költői, írói levelezések bevonását indokolja, hogy gyakran ezekben jelennek meg először olyan kifejezések, fordulatok, motívumok és írásmódok, amelyek később a kézikönyvekben és más episztoláris művekben is feltűnnek és terjednek. Ezek is elválaszthatatlan részét alkotják a hagyománynak, és tanulságosak lehetnek a *Törökországi levelek* vonatkozásában.

Együtt vizsgálva Bussy-Rabutin említett levélgyűjteményét és *Mémoires*-ját, Pál Ágnes rámutatott, hogy Mme de Sévigné leveleit, a saját és a hozzájuk tartozó kör leveleit Bussy-Rabutin helyenként utólag kiegészítette, átírta és javította a kiadandó gyűjtemény egysége érdekében.[10] Míg a *Mémoires* a száműzetést megelőző, sikeres időszakot tárgyalja, a *Lettres*-ből az idősödő Bussy és Mme de Sévigné élettörténete rajzolódik ki. Bussy beillesztette a levélgyűjteménybe a királyhoz írt saját leveleit, több műfordítását és levélváltását egy vidéken élő hölggyel; az utóbbiak egy részét, továbbá a királyhoz írt és a tőle kapott leveleket viszont belefoglalta az elsősorban apologetikus célt szolgáló *Mémoires*-ba.[11] A levelezéskötet szerkezete a párbeszédformát érzékelteti, a különböző személyekhez szóló levelek között gyakran jelentős tartalmi és hangvételbeli különbség, helyenként ellentmondás található. A *Lettres* és a *Mémoires* műfaji szempontból szoros egységet alkotnak; az előbbi az utóbbinak megszerkesztett, javított folytatása és kiegészítése. Pál következtetése szerint „a *Levelek* az átdolgozás és az utólagos olvasói értelmezés alapján válnak misszilis levelekből fiktív levelekké."[12]

Bódi Katalin amellett foglalt állást, hogy Mikes műve magán hordozza a levélregény alapvető műfaji sajátosságait, annak egyedi változataként értelmezhető; a témák sokfélesége, a társalkodó hang és a laza szerkezet „jól megférnek a

---

Mao, Paris, H. Champion, 2013 (Bibliothèque d'études de l'Europe centrale, 15), 211–224, itt: 219–224.

[9] Kovács, *Mikes*, 53.

[10] Pál Ágnes, Levelezés és levélregény határán: Roger de Bussy-Rabutin gróf és Sévigné márkiné levelezése (1697), in *Író a száműzetésben*, 75–80, itt: 77.

[11] Már Hopp Lajos rámutatott, hogy Bussy levelezésének egy része, köztük Mme de Sévigné számos levele némi módosítással megjelenik Bussy *Mémoires*-jában. Ezzel szerinte adva volt „az ötlet, hogy emlékirat vagy napló, diárium helyett lehet levelet, levelezést írni". *MKÖM* I, 402. Az újabb kutatásokhoz ld. Mathilde Vanackere, État présent des études sur Bussy Rabutin, *Épistolaire* N° 48, 2022, 181–188; Myriam Tsimbidy, *La Mémoire des lettres. La lettre dans les Mémoires du XVIIe siècle*, Paris, Classiques Garnier, 2013 (Correspondances et mémoires).

[12] Pál, *Levelezés*, 80.

levélregény műfaji keretében".[13] Az 1794-es első kiadás előszavát és megjelenési körülményeit vizsgálva, továbbá figyelembe véve az olvasás történeti rétegzettségét feltételezte, az első kiadás korabeli olvasói nem tekintették levélregénynek Mikes művét a század végén megjelenő érzékeny levélregények írástechnikájától való eltérések miatt, és kizárólag történelmi dokumentumként olvasták azt. Hozzátehetjük, a 18. századi magyarországi főnemesi, nemesi könyvtárak francia nyelvű állományai több, a francia levélregény korábbi modelljét követő munkát tartalmaznak,[14] elvben tehát nem zárható ki a *Törökországi levelek* levélregényként történt korabeli olvasatának lehetősége.

Az utóbbi három-négy évtized francia kutatásaiban a levélműfaj és általában a levélkultúra interdiszciplináris módszereket kifejlesztő és alkalmazó, önálló területté vált,[15] amely hozzájárult a „klasszicizmus" irodalomelméleti, terminoló-

[13] Bódi Katalin, A *Törökországi levelek* mint levélregény, in *Író a száműzetésben,* 64–74, itt: 67. Barta János volt az első, aki a „műegész" elméletéből kiindulva, a levélregény műfaj keretében értelmezte a *Törökországi levelek*et. Barta János, Mikes Kelemen, in Mikes Kelemen, *Törökországi Levelek,* s. a. r., Bisztray Gyula, Budapest, Szépirodalmi, 1958, 7–41. A megközelítést Hopp Lajos „vita tárgyának" tekintette. Hopp, *A Törökországi levelek műfaji problémái, i. m.,* 144–145. Barta János és Hopp Lajos azonos álláspontot képviselt a Bussy-Rabutin–Madame de Sévigné-féle levelezés és a *Törökországi levelek* hang- és stílusbeli rokonságának tekintetében. Vö. Pál, *Levelezés,* 76, 2. jegyzet.

[14] Granasztói Olga, *Francia könyvek magyar olvasói. A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810,* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Universitas, 2009 (Res Libraria III), 108. Grassalkovich Antal pozsonyi palotájának 1787-es könyvtárkatalógusa külön „Lettres" szakot tartalmaz két helyen, benne például Alain-René Lesage *La valise trouvé* című levélregényével. A mű meglévő példányában Grassalkovich ex libris található. Catalogue Des Livres et des Auteurs qui se trouvent Dans la Bibliothèque De Son Altesse Le Prince Antoine de Grassalkovics à Prespourg: L'an: M: DCC: LXXXVII. Gödöllői Királyi Kastély, ltsz. GKK 7. 57–59. l.: „Degré Seconde du N: VIII: / Contient / Lettres" (összesen 37 tétel); 60–61. l.: „Degré 2me du N: VIII: / Contient encore / Lettres" (összesen 33 tétel). Papházi János osztályvezető szíves közlése 2023. ápr. 27-én és máj. 3-án. Vö. G. Merva Mária, A barokk főúr irodalmi kalandja: Grassalkovich Antal beteges és unalmas gondolatai, in *A Grassalkovichok kora,* s. a. r., szerk. Lábadi Károly, Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 1997 (Gödöllői Múzeumi Füzetek 3), 58–72, itt: 61–62; Hursán Szabolcs, *Batthyány Lajos Ernő könyvtára (1743),* Budapest, MTA KIK, 2023 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai XII), 203–204 (1007–1014. sz. tételek). Vö. Monok István, A francia könyv arányainak változása a magyar arisztokrácia könyvtáraiban a 18. században, in *Album amicorum. Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára,* szerk. Bogdándi Zsolt, Dáné Veronika, Lupescu Makó Mária, Cluj-Napoca, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2021, 467–474.

[15] Ld. pl. René Demoris, *Le Roman à la première personne. Du Classicisme aux Lumières,* Paris, A. Colin, 1975 (reprint kiadása: Genève, Droz, 2002); Laurent Versini, *Le Roman épistolaire,* Paris, PUF, 1979 (Littératures modernes); Alain Viala, La Genèse des formes épistolaires en français et leurs sources latines et européennes. Essai de chronologie distinctive (XVIe–XVIIe s.), *Revue de littérature comparée* 55 (1981), 168–183; Janet Altman, *Epistolarity. Approaches to a Form,* Columbus, Ohio State University Press, 1982; Marie-Claire Grassi, *L'Art de la lettre au temps de La Nouvelle Héloïse et du romantisme,* préface de Michel Launay,

giai revíziójához, és amelynek a *Törökországi levelek* értelmezése szempontjából is jelentős új eredményei vannak. A terület önálló tudományos társasággal, könyvsorozattal és saját folyóirattal rendelkezik.[16] Szakbibliográfia áll rendelkezésre a levélregény történetének 1842 előtti szakaszáról,[17] a 17–18. század episztoláris munkáiból nagy számban készültek modern, részben kritikai kiadások, a művek egy része online is hozzáférhető. Az új kutatások kiindulópontja, hogy a levelezés a 17. században egyszerre párbeszéd, társadalmi gyakorlat, kommunikációs forma és személyes szövegalkotás eredménye. Az énirodalom különféle divatok, minták és mentalitások metszéspontján elhelyezkedő formája, amely az önstilizálás, a névtelenség, a disszimuláció és a fiktív identitások korábban ismeretlen formáit tette lehetővé. A misszilis levelek szinte mindig torzítanak, mivel nem a levélírók objektív képét rajzolják meg; a levelek „én"-je nem azonosítható minden további nélkül a valóságos levélíróval.

A kutatások további közös vonása a történeti, életrajzi, lélektani, retorikai és stíluskritikai szempontok együttes alkalmazása. Együtt vizsgálják a misszilis és a fiktív levél típusait, mivel – különösen megjelent formájában – rendszerint az előbbi sem nélkülözi teljes mértékben az irodalmi megformálás némely sajátosságát. Fontos helyet kapnak az elemzésekben a műfajjal kapcsolatos korabeli elméleti reflexiók, a levélminta-gyűjtemények, a levélírást segítő és a gáláns viselkedést tanító kézikönyvek. Megkülönböztetett figyelmet fordítanak a le-

---

Genève, Slatkine, 1994 (Études rousseauistes et index des œuvres de J.-J. Rousseau, série C: Études diverses, 7); Geneviève Haroche-Bouzinac, *L'Épistolaire,* Paris, Hachette, 1995 (Contours Littéraires); *Art de la lettre, art de la conversation à l'époque classique en France. Actes du colloque de Wolfenbüttel, octobre 1991,* publ. par Bernard Bray, Christoph Strosetzki, Paris, Klinksieck, 1995; Frédéric Calas, *Le Roman épistolaire,* Paris, Nathan, 1996 (Nathan Université); Benoît Melançon (szerk.), *Penser par lettre. Actes du colloque d'Azay-le-Ferron (mai 1997),* Montréal, Fides, 1998; Anne Chamayou, *L'esprit de la lettre (XVIIIe siècle),* Paris, Presses Universitaires de France, 1999; *Femmes en toutes lettres. Les épistolières du XVIIIe siècle,* textes réunis et présentés par Marie-France Silver, Oxford, Voltaire Foundation, 2000; Lucia Omacini, *Le Roman épistolaire français au tournant des Lumières,* Paris, Honoré Champion 2003 (Les dix-huitièmes siècles); Andrzej Rabsztyn, *L'Écriture et le langage dans le roman épistolaire français et polonais de 1760 à 1820,* Katowice, Para, 2005; Benoît Melançon, Diversité de l'épistolaire, in *Histoire de la France littéraire,* sous la dir. de Michel Prigent, tome 2: *Classicismes XVIIe–XVIIIe siècle,* dirigé par Jean-Charles Darmon, Michel Delon, Paris, Quadrige/PUF, 2006, 823–837; *L'Épistolaire au XVIIe siècle,* sous la dir. de Gérard Ferreyrolles, Paris, Honoré Champion, 2010 (Littératures classiques 71); Agnès Cousson, *L'Écriture de soi. Lettres et récits autobiographiques des religieuses de Port-Royal, Angélique et Agnès Arnauld, Angélique de Saint-Jean Arnauld d'Andilly, Jacqueline Pascal*, Paris, Honoré Champion, 2012; *La correspondance et la construction des identités en Europe centrale (1648–1848), i. m.*

[16] Association Internationale de Recherches sur l'Épistolaire; Bibliothèque des correspondances; *Épistolaire: Revue de l'AIRE.* A folyóirat rendszeresen közöl kurrens tematikus bibliográfiát.

[17] Yves Giraud – Anne-Marie Clin-Lalande, *Nouvelle Bibliographie du roman épistolaire en France des origines à 1842,* 2e éd., Fribourg/Suisse, Éd. Universitaires, 1995.

vélírás társadalmi, kulturális és materiális összefüggéseire, a levéllel érintkező önéletrajzi jellegű műfajokra, az egyes szám első személy használatának típusaira, formáira és funkcióira, miközben igyekeznek feltárni a hagyományt sokféleképpen variáló levélírók egyéni vonásait. A kutatásokból árnyalt képet kaphatunk a levélírás belső motivációiról és külső feltételeiről, megragadhatóvá váltak a misszilis levél, a fiktív (irodalmi) levél és a levél formában szerkesztett fikciós próza műfaji változatai, átmeneti és altípusai, irodalmi alkalmazásai és funkciói.

Egy-egy levélíró „eredetiségé"-nek meghatározásához egyaránt szükséges az előfutárok, a barátok és riválisok levelezésének, a levélírást segítő különféle kézikönyvek elméleteinek a megismerése, a levélíró technikák változásának nyomon követése, az irodalmi és társadalmi igények, az írás motivációinak, belső és külső feltételeinek a figyelembevétele. Eddig ismeretlen vagy kevéssé ismert levelezések módszeres feltárásával és elemzésével nyomon követhető a folyamat, melynek során a korábban jórészt csupán a művelt rétegek körében kedvelt műfaj a 17. század második felétől popularizálódni és differenciálódni kezdett, alkalmazkodott a megváltozott társadalmi szokásokhoz, divattá és kifejezőjévé vált az új ízlésnek, és megfogalmazódtak a műfajjal kapcsolatos irodalmi elvárások. Megkülönböztetett figyelmet kaptak a francia kutatásban a közvetlenség és a levélíró önmagáról alkotott képe megteremtésének eszközei, az irodalmi igénnyel készült misszilisek retorikai alakzatai, idézetei, miniatűr elbeszélései, szókincse, mondatszerkesztése, érzelemkifejező eszközei, lélektani és erkölcsi reflexiói, az egyéni stílus és lelki alkat közti összefüggések. Elfogadottá vált a felismerés, amely szerint a levélregény új irodalmi formáját a szerzők és a könyvkiadók együtt kísérletezték ki az 1670-es, 80-as években, miközben a keletkezés időrendje helyett az irodalmi igény és az érzelmi valószerűség lépett előtérbe a levélgyűjteményekben.

A levélregény előzményeire, formaváltozásaira, elméleti kereteire és a fiktív levél funkcióira irányuló újabb kutatások szerint a levél mint az önéletrajzi írástípusok része és mint mikroszerkezet különösen termékeny tényezőnek tekinthető a fikció kora újkori történetében.[18] Láthatóvá vált a folyamat, melynek során a különböző formák találkozása és kölcsönhatása – nem függetlenül a humanista előzményektől[19] és az olasz–francia közvetítéstől – elvezetett a levél fikcionalizálásához a regényben. A levélregény korábbi hármas tipológiá-

[18] Bernard Bray, *Roman par lettres. Usages poétiques de la première personne dans la littérature française,* éd. critique par Odile Richard-Pauchet, Paris, Classiques Garnier, 2019 (Rencontres 388).

[19] Marc Fumaroli, Genèse de l'épistolographie classique: rhétorique humaniste de la lettre, de Pétrarque à Juste Lipse, *Revue d'Histoire Littéraire de la France* 78 (1978), 886–905; Luc Vaillancourt, *La Lettre familière au XVIe siècle. Rhétorique humaniste de l'épistolaire,* Paris, H. Champion, 2003.

ját – monologikus, dialogikus, többszólamú – Bernard Bray szerint érdemes kibővíteni egy negyedik típussal, amelyben a levelek meghatározó szerepet kapnak a szerkezet alakításában, és létrehozzák a valóság és a fikció különböző szintjeinek egymásba fonódását, mint a lélektani regény és az ún. másodlagos elbeszélések regénybe illesztésének és gondos adagolásának első francia példája, a *La Princesse de Clèves* (1678) esetében.[20] Az ezt követő két-három évtizedben a szerelmi és erkölcsi tematika mellett megjelenik a levélregényben a szatirikus hang, a szkeptikus relativizmus és az egzotikus környezet, s a műfaj hasznosítja más divatos formák, köztük az útleírás, az úti levél, a nevelési regény és a pamflet lehetőségeit.

Bernard Bray eredményeinek jelentős része Hopp Lajos műfajtörténeti tanulmányai és a *Törökországi levelek* kritikai kiadása után látott napvilágot.[21] Bray figyelemmel kísérte Hopp Mikes-kutatásait, élete végén kéziratban olvasta a *Törökországi levelek* teljes francia fordítását, és előszót tervezett a kiadáshoz, amely azonban 2010-ben bekövetkezett halála miatt töredék maradt. Az előszókezdemény szövegét a kiadásról írt recenzió keretében közlő Odile Richard-Pauchet, a levélműfajjal kapcsolatos újabb francia kutatások egyik vezető személyisége a szöveg kommentárjában úgy véli, Bray szerint Mikes munkája a hiányzó láncszemet („chaînon manquant") alkotja a műfaj történetében a szentimentális levélregényt ösztönző *Lettres portugaises* és a *Lettres persanes* (1721) által képviselt filozófiai regény között, hozzátéve, a hipotézis igazolása további kutatás feladata.[22] Bray levélregénnyel kapcsolatos összegyűjtött tanulmányainak bevezetőjében Richard-Pauchet megismétli korábbi állítását („l'un des chaînons manquants de ce genre naissant"), miközben a száműzetés levelezésregényének („roman en une correspondance d'exil"), illetőleg a *Lettres portugaises*, a 17. századi családi levél és a születőben lévő szatirikus levélregény közti szintézis szembeszökő példájának nevezi Mikes művét.[23] Richard-Pauchet szerint Mikes „nénje" Bussy-Rabutin szenvedélyes levelezőtársára emlékeztet; maga a mű inkább hajlik a Crébillon-féle szentimentális regény és a Sévigné-féle levelezés tiszta imitációja, mint a *Lettres persanes* folytatói által létrehozott szatirikus levélregény felé. Jean Garapon recenziója a *Törökországi levelek* francia fordításáról[24] és levélben közölt

[20] Marie-Gabrielle Lallemand, *La Lettre dans le récit. Étude de l'œuvre de Mlle de Scudéry*, Tübingen, G. Narr, 2000 (Biblio 17, 120); Bray, *Roman par lettres*, 359–368.

[21] Bernard Bray, *L'Art de la lettre amoureuse: des manuels aux romans (1550–1700)* (La Haye – Paris, Mouton, 1967) című monográfiáját Hopp egy 1974-es tanulmányának irodalomjegyzékében említette először. Hopp, *A magyar levélműfaj történetéből*, *i. m.*, 564.

[22] Bernard Bray – Odile Richard-Pauchet, Kelemen Mikes, Lettres de Turquie, *Épistolaire* nº 39 (2013), 265–269, itt: 268.

[23] Richard-Pauchet, Introduction, in Bernard Bray, *Roman par lettres*, *i. m.*, 13–49, itt: 38, 40.

[24] *Revue d'histoire littéraire de la France* 115 (2015), 460–463.

megjegyzései[25] megerősítik, a *Törökországi levelek* 17–18. századi francia irodalommal fennálló műfaji, tematikus, tónusbeli és más párhuzamainak, lehetséges kapcsolatainak feltárása nem tekinthető befejezettnek.

Mindez mutatja, az irodalmi levélforma műfaji változatai jóval gazdagabbak a magyar kutatás által a *Törökországi levelek* kontextusában eddig számba vetteknél. A műfaj- és eszmetörténeti összefüggésekre vonatkozó eddigi ismeretek kiegészítésre, pontosításra szorulnak, és további szerzőket, műveket és műcsoportokat érdemes bevonni a vizsgálatba. A mű „sajátos zárvány" jellegének hangsúlyozása[26] helyett arra érdemes törekedni, hogy tovább bővítsük a fiktív levél 1700 körüli alkalmazásának formáira, műfaji változataira és funkcióira vonatkozó ismereteket; bemutassuk, hogyan integrálja Mikes különböző műfaji hagyományok alakulástörténetének szakaszait, poétikai megoldásait és eszmetörténeti vonatkozásait, és megkíséreljük összekapcsolni a művet a 18. századi magyar levélregény és az episztola hagyományaival, az érzékenység diskurzusával, a lehetséges gáláns irodalmi minták nemzetközi és hazai vonatkozásaival.[27]

A fejezet középpontjában, melynek fő célja a *Törökországi levelek* új műfajtörténeti összefüggéseinek feltárása, a francia episztoláris hagyományba illeszkedő, kb. 1620 és 1720 között megjelent munkák állnak. Ebben az időszakban a levélforma irodalmi felhasználásának öt fő típusa különíthető el, amelyek között több átmenet és műfaji változat található. A bemutatás típusok szerint, azon belül időrendben történik, figyelemmel a típusok közti kölcsönhatásokra, valamint néhány korábbi és későbbi munkára. A fő művekkel szemben, mint például Pascal *Les Provinciales* és Montesquieu *Les Lettres persanes,* a kevésbé ismerteket részesítjük előnyben. A Zolnai Béla és Hopp Lajos által műfajtörténeti

[25] Jean Garapon levele Tüskés Gábornak 2014. okt. 16-án.

[26] Szilágyi Márton, Egy sajátos zárvány, in Gintli Tibor (szerk.), *Magyar irodalom,* Budapest, Akadémiai 2010, 381–383.

[27] Labádi Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában. Műfaj- és médiatörténeti értelmezés,* Budapest, L'Harmattan, é. n. (2008); Penke Olga, A levélműfaj szerepe Bessenyei első alkotói korszakában, in Fórizs Gergely (szerk.), *Aranyozás. Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, Budapest, reciti, 2009, 35–44; Bódi Katalin, Galant levelek. A levélregény heroidát játszik, *Irodalomtörténet* 41/91 (2010), 397–403. Vö. Florian Gelzer, *Konversation, Galanterie und Abenteuer,* Tübingen, Niemeyer, 2007; Jörn Steigerwald, *Galanterie. Die Fabrikation einer natürlichen Ethik der höfischen Gesellschaft (1650–1710),* Heidelberg, Winter, 2011; Dirk Rose, *Conduite und Text. Paradigmen eines galanten Literaturmodells im Werk von Christian Friedrich Hunold,* Berlin et al., De Gruyter, 2012; Tanja Reinlein, *Der Brief als Medium der Empfindsamkeit. Erschriebene Identitäten und Inszenierungspotentiale,* Würzburg, Königshausen & Neumann, 2003; Pintér Borbála, A levél szerepe és működése Kemény Zsigmond *Férj és nő* című regényében, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011), 355–373; Uő, *A levél szerepe és működése Kemény Zsigmond regényeiben,* Budapest, Typotex, 2022 (Irodalomtudomány); Kiczenko Judit, Thimár Attila (szerk.), *Levél, író, irodalom. A levélirodalom történetéről és elméletéről,* Piliscsaba, PPKE BTK, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok).

kontextusban számba vett szerzőket és forrásokat[28] csak akkor említjük meg, ha értékelésük időközben változott, és lehetőség nyílik rámutatni új összefüggésekre.

Misszilis levelek kiadásai

A francia nyelvű levélgyűjtemények kiadásának divatja a 17. század első évtizedére nyúlik vissza,[29] az első nagyhatású gyűjtemények azonban Guez de Balzac nevéhez kapcsolódnak. Az 1624-ben és 1627-ben megjelent két gyűjtemény tanúsága szerint Balzac a levélírás alakzatainak és kifejezésformáinak új eszköztárát hozta létre, miközben kidolgozta az „én"-ről való beszéd addig ismeretlen módozatait.[30] A gyűjtemények mutatják a médiumváltást: a nemzeti nyelven írt misszilis levél átlép a könyvnyomtatás világába, melynek következtében átalakul a szöveg, megváltozik a közönség és módosulnak a műfaji sajátosságok. Balzac írói tudatosságára vall, hogy kiadásról kiadásra tovább csiszolta a levelek szövegét, részben illendőségi, részben esztétikai megfontolásokból, a hang egysége érdekében.[31] Jelentőségét növeli, hogy levelei, levélrészletei és fordulatai bekerültek több későbbi gyűjteménybe. Nagy műgonddal, tudós stílusban írt. A félmagán jellegű levelekben is az ékesszólás mestere; a fő sajátosságok az egyszerű, világos, kiegyensúlyozott stílus és a konvencionális formák kerülése. Előfordul, hogy latin verseket illeszt a prózai szövegbe. Részben a száműzetés helyzete magyarázza a fájdalmas, panaszos és keserű hangot, a világtól történt kényszerű visszavonulás és a magány negatív értékelését. A királyi udvarból történt száműzetés és a belső emigráció ábrázolásának tekintetében a levelek összevethetők más száműzöttek, elsősorban Saint-Évremond és Bussy-Rabutin levelezésével,

[28] A Király György, Zolnai Béla és Hopp Lajos által számba vett fontosabb szerzők a már megnevezetteken kívül a következők: Étienne Pasquier, Jean-Louis Guez de Balzac, Vincent Voiture, Jean-Baptiste Boyer d'Argens, Rabelais, Pascal, Fénelon, Montesquieu, Mlle de Scudéry, Mme de Maintenon, Bayle, Puget de La Serre, Grimarest, C. Louis de Merville, Pierre Richelet, Giovanni Paolo Marana, Pierre Ortigue de Vaumorière, Voltaire, César de Saussure. Saussure vonatkozó művének magyar fordítása: César de Saussure, *Törökországi levelek és útirajzok 1730–1739,* ford. Antal László, jegyz. Kovács Ilona, Hóvári János, Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 1999.

[29] Ld. pl. François de Rosset, *Lettres amoureuses et morales des beaux esprits de ce temps,* Paris, A. l'Angellier, 1609.

[30] *Lettres,* Paris, T. Du Bray, 1623; *Recueil de lettres nouvelles,* Paris, T. Du Bray, 1627; *Les Premières lettres de Guez de Balzac, 1618–27,* édition critique, précédée d'une introduction par H. Bibas et K.-T. Butler, 2 vols., Paris, Droz, 1934. Vö. Peter William Shoemaker, *Guez de Balzac and the Eloquence of Patronage,* Dissertation, Princeton University, 1997 (Gépirat), 58–134.

[31] Bernard Bray, *Épistoliers de l'âge classique. L'art de la correspondance chez Madame de Sévigné et quelques prédécesseurs, contemporains et héritiers,* études revues, réunies et présentés avec la collaboration de Odile Richard-Pauchet, Tübingen, G. Narr, 2007 (Études littéraires françaises 71), 131.

illetőleg a *Törökországi levelek* megfelelő motívumaival. De mint Bernard Bray megállapította, Balzac önarcképe nem mentes bizonyos affektációtól, nárcisztikus, sőt önző vonásoktól; portréját a szomorúságtoposz segítségével is formálja.[32] Az általa kapott leveleknek gyakran vigasztaló, gyógyító szerepet tulajdonít. A helyzetével elégedetlen száműzött szerepe mintegy második természetévé vált.

Külön figyelmet érdemelnek Balzac 1632–1640 között Jean Chapelainhoz írt levelei, amelyek nem kizárólag a címzettnek szóltak, hanem egy egész körnek, melynek tagjait Chapelain rendszeresen tudósította Balzac leveleinek tartalmáról. Az információcserén túl ez a levelezés fontos szerepet játszott a barátság fenntartásában, a másik fél meggyőzésében, az írói identitás kifejezésében és kölcsönös megerősítésében.[33] A levelek egy része mindkét részről előkészületként szolgált nagyobb munkákhoz. A visszatérő témák közé tartoznak a személyes körülmények és látogatások, a hadi vagy politikai események, valamint az aktuális irodalmi történések, viták, szerzők és művek, az ezekről formált vélemények.

Balzac gyűjteményeinek sikere jelentős mértékben ösztönözte különböző típusú episztoláris munkák megjelentetését. Ezek között egyaránt találunk kézikönyveket, mint például Jean Puget de La Serre *Secrétaire de la cour* (Paris, P. Billaine, 1629) című munkájának új kiadásait,[34] levélantológiákat,[35] nők által írt levelek válogatását,[36] egy-egy szerző misszilis leveleinek összeállításait[37] és fiktív szerelmes levelek regényszerű gyűjteményeit.[38] A Balzac-kortárs Malherbe ugyancsak tervezte leveleinek kiadását, de ennek megvalósítása halála miatt barátjára, Auger de Mauléonra maradt.[39] Az 1630-ban posztumusz közreadott levelek a kéziratokkal történt összevetés tanúsága szerint számos kihagyást és javítást mutatnak az eredetihez viszonyítva. A módosítások egy részét a címzettek hajtották végre, mielőtt elküldték a másolatot a kiadónak.

Théophile de Viau jelentős részben az 1620-as évek közepén írt latin és francia nyelvű leveleit Jean de Mairet adta ki ugyancsak posztumusz műként.[40] Míg

[32] Bray, *Épistoliers,* 213–216.

[33] Bray, *Épistoliers,* 221–227.

[34] Ld. pl. *Le Secrétaire à la mode, ou methode facile d'escrire selon le temps diverses lettres de compliment, amoureuses, & morales,* Paris, 1641.

[35] Nicolas Faret, *Recueil de lettres nouvelles,* Paris, T. Du Bray, 1627.

[36] Du Boscq, *Nouveau recueil de lettres des dames de ce temps, avec leurs responses,* Paris, A. Courbé, 1635.

[37] Ld. pl. Jean de Lannel, *Lettres,* Paris, T. Du Bray, 1625; Jean Auvray, *Les Lettres,* Paris, A. Courbé, 1630; Louis Videl, *Lettres,* Paris, I. Dedin, 1631; Nicolas Fardoil, *Harangues, discours et lettres,* Paris, S. Cramoisy, 1665.

[38] Georges vagy Madeleine de Scudéry, *Lettres amoureuses de divers auteurs de ce temps,* Paris, A. Courbé, 1641.

[39] Bray, *Épistoliers,* 130–131.

[40] *Nouvelles oeuvres de feu Mr Théophile, composées d'excellentes lettres françoises et latines,* soigneusement recueillies, mises en ordre et corrigées par Mr Mayret, Paris, A. de

a francia nyelvű leveleket emelkedett, helyenként ironikus, ugyanakkor könnyed társalgó hang jellemzi, a latin nyelvűek bensőségesebbek, szórakoztató anekdotákat és fordulatokat, intim megjegyzéseket is tartalmaznak. A költői formákhoz a szerelmes levelek kifejezésmódja áll közelebb; ezekben több utalás található a levélíró más, köztük verses megnyilatkozásaira. A baráti és családi levelezésben egyaránt megfigyelhető az írói öntudattól táplált „én" határozott jelenléte, továbbá a dominanciára törekvés a gyakran magasabb rangú címzettekkel szemben. A gyakran használt *liberté, amitié* és *vérité* fogalmak Bernard Bray megfigyelése szerint a „bon goût" elitista koncepcióját képviselő költő önképének fontos összetevői, egyben az énreprezentáció eszközei, amelyekből nem következtethetünk teljes biztonsággal a valóságos személyiségre.[41]

A költői levélgyűjtemény másik jellegzetes példája ebben az időszakban Tristan l'Hermite összeállítása.[42] Ez öt részre tagolódik: a hét ajánlólevelet a vigasztaló, a szerelmes, a heroikus és a vegyes típusú levelek csoportjai követik. A csoportosítás nem mindig következetes. Tristan hét hozzá írt levelet is felvett a gyűjteménybe, amelyben a többé-kevésbé hitelesnek tekinthető misszilisek mellett jelentős irodalmi inspirációt mutató darabok is találhatók. Az összeállítás szoros kapcsolatban áll a költő verses műveivel, többek között a felhasznált motívumok és a retorikai eljárások tekintetében.[43] A levelek közös sajátosságai közé tartozik a valószerűségre törekvés, az „én" folyamatos jelenléte és leplezése, a költő függő helyzete és az irodalmi érdemekre alapozott büszkeség közti egyensúly keresése. További jellemzők a rövidség, a mélabús hang, a gondolat és a cselekvés szabadságának eszméje, a személyes felelősség hangsúlyozása és a kritikus társadalomszemlélet. A levelek gyakran egy-egy központi gondolatra épülnek, amelyeket Tristan személytelen reflexiókból, saját tapasztalatokból vagy elvekből kiindulva fejt ki. Megjelenik a költő és az író kétféle arca, melyek közül az előbbi többször a társadalmi rend áldozataként tűnik fel. Az intimitás fikcióját erősíti az összpontosítás a megszólított személyre. A címzetteket Tristan csaknem mindig elhallgatja, költői álnévvel, kezdőbetűkkel vagy csillagokkal helyettesíti, a keltezés mindig – és gyakran a feladás helye is – hiányzik. Az álnevek mögött egymástól nehezen elkülöníthető arcok rajzolódnak ki. Az irodalmi jelleget húzza alá a gondos kidolgozás és a retorikai alakzatok változatos alkalmazása.

A több mint ötven „valóságos" szerelmes levél többsége nem kíván választ; tárgyuk többnyire könyörgés, panasz, szemrehányás, fenyegetés vagy imádat, de van bennük házassági ajánlat, titkos jelek használatára vonatkozó javaslat és

---

Sommaville, 1641. Vö. Théophile de Viau, *Œuvres complètes,* éd. critique par Guido Saba, Paris, H. Champion, 1999 (Sources classiques).

[41] Bray, *Épistoliers,* 165–177; Bray, *Roman par lettres,* 253–264.

[42] *Lettres meslées,* Paris, A. Courbé, 1642.

[43] Bray, *Épistoliers,* 178–186.

színházi meghívás is.[44] Az utolsó levél ebben a csoportban nem Tristan nevében íródott, és alapvetően eltér a többitől: Giovanni Battista Guarini *Il pastor fido* című tragikomédiája nyomán egy Dorinde nevű pásztorlány szenvedélyes vallomását tartalmazza kedveséhez, Sylvióhoz, a pasztorál hagyományos kellékeivel társítva. Szembetűnő a csoportban a hang és a retorikai megformálás egysége, az álcázás és a fikció markáns jelenléte. A mindössze öt darabot tartalmazó, ún. heroikus levelek csoportjának elsődleges kontextusa az ovidiusi heroidák hagyománya:[45] ezek gondosan kidolgozottak, mitológiai vagy irodalmi inspirációt követnek, és morális célkitűzést szolgálnak. Balzac, Théophile és Tristan gyűjteményeinek jelentőségét elsősorban az adja, hogy előkészítették a fikció, a természetesség és közvetlenség ideáljának térhódítását a levélműfajban.

Mivel Hopp Lajos részletesen tárgyalta,[46] csak megemlítjük Vincent Voiture gyűjteményeit, aki Balzac példája nyomán gyűjtötte össze posztumusz kiadott leveleit,[47] és a könnyed stílusú, közvetlen hangú gáláns levél típusának első létrehozói közé tartozik.[48] Ezzel szemben Chapelain a fennmaradt források szerint nem tervezte levelei kiadását, de a fogalmazványok megőrzésének szokása és egy elveszett levél fogalmazványának részleges újraírása bizonyos mértékben közelítik alakját a levélírói életművet tudatosan létrehozó Balzac, Malherbe és Voiture episztoláris gyakorlatához.[49] Chapelain egyben a levél körültekintő elméletírója volt, aki elveit a gyakorlatban is igyekezett megvalósítani. Levelezésének, azon belül például Heinsiushoz írt leveleinek jelentőségét elsősorban az adja, hogy rendelkezésre áll a vázlatok és az elküldött levelek egy része, és lehetőség van az autográf fogalmazványok, a dokumentálási szándékkal saját részre készült másolatok, a diktálás után született kéziratok, az elküldött misszilisek, a publikálásra átdolgozott változatok és az idegenkezű másolatok összevetésére, a másolók és titkárok szerepének tanulmányozására.[50]

[44] Bray, *Roman par lettres,* 265–276.

[45] Vö. pl. J.-B. Croisilles, *Héroïdes ou épistres amoureuses à l'imitation des épistres héroïques d'Ovide*, Paris, 1619.

[46] Hopp, *A levélműfaj a XVII. századi francia irodalomban,* 297–299.

[47] *Les Oeuvres de Monsieur de Voiture, contenant ses lettres & ses poésies […]*, Paris, C. Robustel, 1649; *Lettres de Monsieur de Voiture,* Paris, A. Courbé, 1660.

[48] A családi levelek kritikai kiadása: Vincent Voiture, *Lettres (1625–1648),* éd. par Sophie Rollin, Paris, H. Champion, 2014 (Bibliothèque des correspondances). Vö. Hugh A. Lofton, *Vincent Voiture's Epistolary Art*, Dissertation, Vanderbilt University, Nashville, Tennessee, 1977 (Gépirat); Pierre Costar et Vincent Voiture, *Entretiens,* édition critique par Cécile Tardy, Paris, Classiques Garnier, 2013.

[49] Bray, *Épistoliers,* 127–139; 217–227.

[50] Jean Chapelain, *Les Lettres authentiques à Nicolas Heinsius (1649–1672. Une amitié érudite entre France et Hollande,* éd. par Bernard Bray, Paris, H. Champion, 2005; Bray, *Épistoliers,* 133–137.

A száműzött levélírók csoportjához tartozik az egy ideig Londonban élő Saint-Évremond, akinek levelei műveinek gyűjteményes kötetében jelentek meg először.[51] A munka fontosságát a vizsgálat szempontjából növeli, hogy megtalálható II. Rákóczi Ferenc 1701-es sárospataki könyvtárjegyzékében.[52] Voiture bizonyos mértékig Saint-Évremond számára is követendő mintának számított a gáláns és a családi levél típusaiban. Erre utalnak például az irodalmi témák és allúziók, a szemléletes élményleírások, az elbeszélés élénkítése pergő dialógusokkal, a pikáns motívumok és a rejtett irónia. A levelek elválaszthatatlan részét alkotják az írói életműnek, szoros kölcsönhatásban állnak az életúttal, miközben önálló irodalmi minőséget képviselnek. A száműzetés miatti panasz csak a londoni tartózkodás első éveiben tárgya a leveleknek. Balzactól eltérően Saint-Évremond nem keres közbenjárókat ügyében, nem ismeri be hibáját, és nem kér bocsánatot.[53] A levelezést a kiegyensúlyozott, arisztokratikus életmód szerves részének, a barátságok ápolása eszközének tekinti.[54]

A visszatérő témák közé tartoznak például a katonai és diplomáciai események, a felekezeti viták és azok teológiai vonatkozásai, az aktuális irodalmi művek,[55] az asztal és a társaság örömei. A tudósítások mellett Saint-Évremond időnként személyes véleményt is kifejez, de rendszerint szenvedély nélkül. Többnyire közvetlen hangot használ, és kerüli az erkölcsi okfejtéseket, a hosszú körmondatokat, a mesterkéltséget és az udvariassági formulákat. A száműzetés középső szakaszában írt levelekben címzettől függetlenül törekszik a rövidségre; a hang komoly, rezervált, néha tréfás, ironikus vagy anekdotikus. Saint-Évremond egyik gyakran használt fogalma a kapott levelek minősítésére az „ingénieux",

[51] Charles de Saint-Évremond, *Œuvres meslées,* Paris, C. Barbin 1689 (további kiadás két kötetben: Amsterdam, H. Desbordes, 1691). Modern kiadás: Saint-Évremond, *Lettres,* textes publiés avec introduction, notices et notes par René Ternois, 2 tomes, Paris, M. Didier, 1967. Vö. Michael Jaspers, *Saint-Evremond als Vorläufer der Aufklärung,* Heidelberg, Universitätsverlag C. Winter, 2002.

[52] Köpeczi Béla, *Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja,* Budapest, Akadémiai, 1982, 171, 227, 80. kép.

[53] Alain Viala, Saint-Évremond ou les regards de l'Exile, in *Horizons européens de la littérature française au XVIIe siècle,* éd. par Wolfgang Leiner, Tübingen, G. Narr, 1988, 345–352; Bray, *Épistoliers,* 387–390. Vö. Denys Potts, *Saint-Évremond: A Voice from Exile. Newly Discovered Letters to Madame de Gouville and the Abbé de Hautefeuille (1697–1701),* Oxford, Legenda, 2002 (Research Monographs in French Studies, 10).

[54] Vö. A. Vincent-Buffault, *L'Exercice de l'amitié. Pour une histoire des pratiques amicales aux XVIIIe et au XIXe siècles,* Paris, Éditions du Seuil, 1995.

[55] Vö. Quentin M. Hope, *Saint-Evremond, the Honnête Homme as Critic,* Bloomington, Indiana University Press, 1962 (Indiana University Humanities Series, 51); Uő, Saint-Evremond and Bussy-Rabutin, *Papers on French Seventeenth Century Literature* 24 (1997), 239–258; Uő, *Saint-Evremond and His Friends,* Genève, Droz, 1999; Léonard A. Rosmarin, *Saint-Evremond. Artiste de l'euphorie,* Birmingham/Ala., Summa Publications, 1987.

amellyel a levelek eredetiségét és pontosságát dicséri.[56] Visszatérő motívum saját munkáinak leértékelése. A sorok között időnként megjelenik a gyengédség igénye, ami együtt jár az érzelmek tudatos mérséklésével. A levélíró epikureus szemléletét tanúsítja, hogy az öregedés kellemetlenségeit többnyire csak azért említi meg, hogy szembeállíthassa azokat az élet örömeivel.

A 17. század harmadik jelentős „száműzött" levélírója, Roger de Bussy-Rabutin korábban elsősorban a nála mintegy nyolc évvel fiatalabb unokahúgával, Mme de Sévignével folytatott levelezése miatt kapott figyelmet a Mikes-kutatásban.[57] Bussy „száműzetése" valójában a XIV. Lajos által kijelölt vidéki lakhelyen való kényszerű tartózkodást jelentette, amiből a király bocsánatát követően, élete vége felé a gróf egyfajta visszavonulást *(retraite)* formált.[58] A márkinő számos levelezőtársának levelei közül az övéi maradtak fenn a legnagyobb számban. Míg a márkinő lányával folytatott levelezése, melyből Mme de Grignan levelei nem maradtak ránk, kb. huszonöt évet fog át, Mme de Sévigné és Bussy levélváltása jelentős megszakításokkal negyvenhat évre terjed.[59] Amikor a márkinő 1671-ben levelezni kezdett a lányával, Bussyvel már mintegy két évtizede levelezett. A levelek kinyomtatásának gondolatát a márkinő 1671 áprilisában vetette fel először a lányának írt egyik korai levélben, a motívum később többször ismétlődik.[60]

Mme de Sévigné és Bussy levelezése jó lehetőséget kínál – többek között – a márkinő írásmódja változásának és a válaszlevél *(réponse)* típusának tanulmányozására. 1667–1691 között Bussy összesen mintegy ötven levelet írt XIV. Lajosnak,

[56] Bray *Épistoliers*, 391–398.

[57] Mme de Sévigné, *Corespondance*, 3 tomes, éd. par Roger Duchêne, Paris, Gallimard, 1972–1978 (Bibl. de la Pléiade). A Mme de Sévigné levelezése körül kibontakozott vitákhoz ld. Bernard Beugnot, Débats autour du genre épistolaire. Réalité et écriture, *Revue d'Histoire Littéraire de la France* mars–avril 1974, 195–202; Roger Duchêne, *Écrire au temps de Mme de Sévigné. Lettres et texte littéraire*, Paris, Vrin, 1982, 11–28; Uő, *Madame de Sévigné et la lettre d'amour*, nouvelle édition augmentée, bibliographie revue et mise à jour par Geneviève Haroche-Bouzinac, Paris, Klincksieck, 1992. – Zolnai Béla kutatásai nyomán, azok eredményeit tovább fejlesztve Hopp Lajos a *Törökországi levelek* kritikai kiadásának tárgyi jegyzeteiben úgy vélte, „[e]gyetlen olyan levelezés-gyűjteményt ismerünk, amelynek alapmotívuma és hangja föltűnően emlékeztet Mikeséhez [így!]: Lettres de Messire Roger de Rabutin Comte des Bussy több kötetes levelezése." *MKÖM* I, 401. Megállapította, a szeretett nőrokon alakját Bussy a szeretett kedves képévé formálta, és úgy vélte, „[l]ényegében egy ilyen motívum az alapja Mikes fölvett szerepének, misszilis levelet utánzó műfajának." Uo., 402. A Bussy, Mme de Sévigné és Mikes levelei közti stílusrokonság kimutatásához ld. még *MKÖM* I, 579. Az újabb szövegpárhuzamokhoz, valamint Bussy és Mme de Sévigné leveleinek korai francia fogadtatásához ld. Kovács Eszter, Madame de Sévigné, Bussy-Rabutin és Mikes Kelemen. Hatástörténeti adalékok, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017), 229–235.

[58] Bray, *Épistoliers*, 342.

[59] Bray, *Épistoliers*, 331.

[60] Bray, *Épistoliers*, 258. Vö. *La première année de correspondance entre Mme de Sévigné et Mme de Grignan*, études réunies par Cécile Lignereux, Paris, Classiques Garnier, 2012 (Correspondances et mémoires).

de egyre sem kapott választ. A királynak 1680-ban elküldött emlékiratrészlet szövegébe némi módosítással beillesztette Mme de Sévigné és lánya néhány levelének másolatát. Emlékirata, benne számos levéllel és levélrészlettel, 1696-ban jelent meg először nyomtatásban,[61] 1704-ben, 1711-ben, 1712-ben, 1721-ben és 1731-ben újra kiadták. Bussy levelezése 1697/98-ban jelent meg először négy kötetben, a jezsuita Dominique Bouhours gondozásában,[62] az új levelekkel és válaszlevelekkel kibővített új kiadások 1700 és 1721 között láttak napvilágot öt kötetben.[63] Az első két kötet a Mme de Sévignével folytatott levelezésből ad válogatást. Mint a korábbi kutatás rámutatott, Mikes ismerhette e gyűjteményeket vagy ezek egy részét. A Bussy–Mme de Sévigné-levelezés és a *Törökországi levelek* között számos, eddig csak részben azonosított stílusbeli és motivikus párhuzam található.[64] Ma már tudjuk, ez a levelezés nem önmagában áll, hanem része egy összetett műfajtörténeti folyamatnak, eredményesen csak ennek figyelembevételével vizsgálható.

A kegyvesztettség a száműzetéssel együtt a márkinővel folytatott levelezés és Bussy *Mémoires*-jának egyik közös gondolata. A levelek további közös motívumai egymás írásművészetének kölcsönös elismerése, továbbá a játékos vetélkedés, vita és civódás különféle kérdések körül, amelyek azonban mindig kibéküléssel végződnek. Bussy rendszerint pontról pontra válaszol a márkinő leveleire. Miközben gyakran imitálja azok fordulatait, dicséri az előadás természetességét, szellemességét, eredetiségét és a szokatlan kifejezések használatát.[65] A közös

[61] *Les mémoires de messire Roger de Rabutin comte de Bussy,* 2 vol., Paris, J. Anisson, 1696. Használt kiadás: *Mémoires de Roger de Rabutin comte de Bussy,* nouvelle édition revue sur un manuscrit de famille […] suivie de l'Histoire amoureuse des Gaules […] par Ludovic Lalanne, 2 tomes, Paris, Charpentier, 1857. Vö. F. A. Mertens, *Bussy-Rabutin, mémorialiste et épistolier,* Louvain-la-Neuve, Cabay, 1984; Jacqueline Duchêne, *Bussy-Rabutin,* Paris, Fayard, 1994.

[62] *Les Lettres de messire Roger de Rabutin, comte de Bussy […],* (publiés par le P. D. Bouhours), 4 vol., Paris, F. et P. Delaulne, 1697–1698.

[63] *Les Lettres de messire Roger de Rabutin, comte de Bussy […],* troisième édition avec les réponses et des nouvelles lettres […], Paris, F. et P. Delaulne, 1700–1721. Mme de Sévigné levelei 1725-ben és 1734-ben jelentek meg először önállóan.

[64] Zolnai Béla kimutatta, hogy Mikes 58. levelének más forrásban nem fellelhető pikáns anekdotája a római francia követ mennykő által „meg perselt" feleségéről átvétel ebből a levelezésből. Ebből arra következtetett, hogy Mikesnek „kezében volt a Bussy levelezése." Zolnai, *Mikes és a franczia szellemi élet,* 1922, 26–27. A kutatás azóta sem tárt fel más lehetséges forrást ehhez az anekdotához. Tüskés Gábor, A *Törökországi levelek* elbeszéléseinek forrásaihoz, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012), 483–507; Kovács Eszter, Madame de Sévigné, Bussy-Rabutin és Mikes Kelemen, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017), 229–235; Uő, A Törökországi levelek kiselbeszéléseinek forrásai. Hét új forrás ismertetése, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017), 616–630; Bányász Melinda, A Törökországi levelek három történetének forráskérdéséhez, *Irodalomtörténeti Közlemények* 127 (2023), 65–81.

[65] A levéldicsérés motívumához ld. Mikes 5., 39., 56., 59. és 75. számú levelét. *MKÖM* I, 13,61, 92, 100, 134.

vonások mellett, mint például a társalgó hang és könnyed retorika, különbségek is megfigyelhetők. A kétféle levélstílusra jó példával szolgálnak a kettejük által eltérő módon előadott, rokon témájú történetek.[66] Bussy XIV. Lajoshoz írt leveleinek visszatérő motívumai közé tartozik az uralkodó dicsőítése és az iránta való tisztelet kifejezése, a levélíró szolgálatainak felajánlása, a haszontalanság és boldogtalanság gondolata, a bocsánatkérés, a megalázkodás és a hivatkozás szándékainak tisztaságára.[67] A tiltakozó, hivatkozó és bizonyító formulák egy része párhuzamba állítható a 17. századi szerelmes levelek megfelelő fordulataival. Bussy gondosan megőrzött levelezése lényegében kollektív alkotásnak tekinthető, melynek ő volt a fő inspirátora.[68] A gróf már életében irodalmi alakká vált: Dominique Bouhours, akivel Bussy ugyancsak levelezett,[69] *Pensées* című munkájában – név nélkül ugyan, de egyértelmű allúziókkal – külön fejezetet szentelt a Bussy–Ovidius párhuzamnak.[70]

Mme de Sévigné lányához és Bussyhoz írt leveleinek közös sajátossága a magas szintű levélírói tudatosság, a saját egyéniség előtérbe helyezése, a társalgó *(conversation)* és a csevegő *(causerie)* hang váltogatása, az áradó stílus, a dialógus formális kereteinek felbontása.[71] Közös vonások a nyelv hajlékony használata, az eleven, személyes hang, a csapongó előadásmód, a nagy tematikai változatosság, az elbeszélés és leírás, a benyomások és hangulatok állandó keveredése, a részletek iránti figyelem és a tárgy közvetlen megragadása, a törekvés a tetszetősségre *(plaisant)* és kellemességre *(agréable),* valamint az irónia gyakori jelenléte. A gáláns levél típusa mellett a *causerie* regiszterével párhuzamosan, azzal összefonódva megjelenik egy új levéltípus, az ún. *portugaise,* amely kifejezetten szenvedélyes hangú és intim jellegű, mellőzi a *conversation* szabályait, és különösen alkalmas személyes ügyek közvetlen feltárására.[72] A *conversation* és a *causerie* a márkinő leveleinek két fő stílusregisztere; a fogalmak a szándékolt olvasási mód megkülönböztetésére is szolgálnak a levelekben, de nem állíthatók szembe élesen egymással. A többféle funkcióban használt *causerie* terminus egy kevésbé strukturált írásmódot jelöl, amelynek nincs tematikus előzménye a kapott levélben; a levélíró fontos témák hiányában itt kevésbé érdekes dolgokkal

[66] Bray, *Épistoliers,* 336–337.

[67] Bray, *Épistoliers,* 342–346.

[68] C. Rouben, *Bussy-Rabutin épistolier,* Paris, A.-G. Nizet, 1974; Bray, *Épistoliers,* 350.

[69] Bussy-Rabutin, *Correspondance avec le Père Bouhours,* éd. par C. Rouben, Paris, Nizet, 1986. Vö. Bussy-Rabutin, *Correspondance avec le Père Rapin,* éd. par C. Rouben, Paris, Nizet, 1983.

[70] P. Bouhours, *Pensées ingénieuses des anciens et des modernes,* Paris, Vve S. Mabre-Cramoisy,1689, 150–178.

[71] Cécile Lignereux, La déformalisation du dialogue épistolaire dans les lettres de Mme de Sévigné, *Littératures classiques* nº 71 (2010), 1, 113–128. Vö. C. Kerberat-Orecchioni, *La Conversation,* Paris, Éditions du Seuil, 1996.

[72] Bray, *Épistoliers,* 264.

foglalkozik, és gyakran nyilatkozik önmagáról.[73] Ez az az írásmód, melynek jelenléte különlegessé teszi a *Törökországi levelek* hangját és retorikáját.

A hírek, leírások, jellemzések, portrék, elbeszélések, bohóságok *(bagatelles),* emlékezések, elmélkedések, képzelődések és szentenciák a beszélt nyelv kifejezéseinek egyéni használatával, az érzelmek természetes kifejezésével és egy szélesebb olvasói kör tekintetbe vételével együtt további összetevői a márkinő stílusának. A levelek idővel egyre kidolgozottabb formát mutatnak, és megsokasodnak az írás materialitásával kapcsolatos megjegyzések. A Bussyhoz írt levelekből természetesen hiányoznak az anyai szeretet heves megnyilvánulásai, de ezek sem nélkülözik a márkinő vérmérsékletének és a műfaj melletti szenvedélyes elkötelezettségének nyomait, az irodalmi idézeteket és a levélírók közti versengés motívumait. Az episztoláris udvariasság részeként Mme de Sévigné is tudatosan alkalmazta a saját stílusa mentegetésének, az „én" le- és a címzett felértékelésének formuláit, miközben pontosan tisztában volt saját leveleinek kivételes vonzerejével.[74] A kapott levelek stílusára vonatkozó megjegyzések a saját írásmód összefüggésében értelmezhetőek, ugyanúgy, mint Mikesnél. A stílus terjengőssége miatti mentegetőzés és a várt, de elmaradt levél miatti panasz fordulatai számos változatban ismétlődnek. A gyakran használt fogalmak közé tartozik még a *libertine* és a *libertinage,* rendszerint a saját levelekkel összefüggésben, a fantázia jogának, a stílus fesztelenségének, a levélíró bátorságának és eredetiségének jelölésére.

A leggyakrabban *narration, conte, historiette* vagy *petit conte* kifejezésekkel illetett, változatos tartalmú kiselbeszélések fontos szerepet töltenek be a levelekben. Bernard Bray megfigyelése szerint az 1675 májusa és 1676 decembere között írt mintegy százhetven levél közül kb. negyvenben található valamilyen narratív betét.[75] A levélíró többször a levél „só"-jának nevezi ezeket a társalgási regiszterhez tartozó történeteket, amelyek fő szerepe a szórakoztatás, az örömszerzés, a meglepetéskeltés és a megindítás. Fontos szempont az eleven előadásmód és az elbeszélt tények hitelessége. Több utalás található a levelekben a történetek megosztására másokkal. A Rochers-ben kelt levelek visszatérő motívuma a fővárosi, udvari és a vidéki élet összehasonlítása, a magány, a megfelelő társaság, a hírek hiánya és a levelek hosszabb kézbesítési ideje miatti panasz, valamint az ezt enyhítő vagy ezzel ellentétes kijelentések. A vallási, morális olvasmányok nyomán megjelennek a levelekben a szabad akarattal, Isten szeretetével

[73] Fritz Nies, *Gattungspoetik und Publikumsstruktur. Zur Geschichte des Sévignébriefe*, München, W. Fink, 1972 (Theorie und Geschichte der Literatur und der schönen Künste. Texte und Abhandlungen, 21), 102–129; Bray, *Épistoliers,* 275–282.

[74] Bray, *Épistoliers,* 262.

[75] Bray, *Épistoliers,* 296; Laure Depretto, Annoncer l'incertain: les fausses nouvelles dans les Lettres de Mme de Sévigné, *Littératures classiques* nº 71 (2010), 1, 221–236.

és a végső kegyelmekkel kapcsolatos reflexiók.[76] A levélkezdés és -befejezés, beleértve a válaszkérést és a címzett egészsége iránti érdeklődést, továbbá a dialógushatás eszközei és a jelen eseményeinek szemléletes integrációja közeli rokonságot mutatnak Mikes írásmódjával. Mme de Sévigné és a *Törökországi levelek* közös témái közé tartozik például a balszerencse, a végzetszerű gondviselés és a levélírás esztétikája.

Levélelméletek és a levélírás kézikönyvei

A francia episztoláris irodalom létrejöttében, a levélírás szabályainak és példáinak elterjesztésében a 16. század közepétől jelentős szerepet játszottak a műfajjal kapcsolatos elméleti fejtegetések, a leveleket is tartalmazó szerelmi kézikönyvek,[77] a levélírás kézikönyvei (ún. *secrétaires*),[78] a levélminta-gyűjtemények, valamint a nyelvtanulást és a társalgás elsajátítását segítő munkák. Ezeknek is köszönhető, hogy a 17. század közepére megszilárdult az ún. társasági (gáláns) levél helyzete az irodalomban, miközben tovább folytak a viták a gáláns esztétika elveiről és a megfelelő levélstílusról. A női levélírók megjelenése jelentősen módosította a korábban kizárólag férfiak által művelt műfaj karakterét.[79]

A század második felében végbement átalakulás szempontjából különösen tanulságos Madeleine de Scudéry dialógusa a levélírásról, amely a *Clélie* IV. kötetében jelent meg először 1655-ben,[80] majd módosított formában a *Conversations* 1684-es kiadásában.[81] A dialógusban, amely Clélie egyik Aronce-hoz írt levele után áll, Plotine, a helyes beszéd képviselője és társa, Amilcar fejti ki nézeteit a levél különféle típusairól és a levélírás követendő módjáról. Madeleine de Scudéry

[76] Bray, *Épistoliers,* 305–308.

[77] Ld. pl. Christofle de Barrouso, *Le jardin amoureux contenant toutes les règles d'amours, avecques plusieurs lettres missives tant de l'amant comme de l'amye,* Lyon, [s. n., ca. 1530–1535].

[78] Ld. pl. Pierre Durand [?], *Le Style et manière de composer, dicter et écrire toute sorte d'épîtres ou lettres missives, tant par réponse qu'autrement,* Lyon, P. Rigaud, 1553; Gabriel Chappuys, *Le secrettaire (1588),* éd. critique présentée et annot. par Viviane Mellinghoff-Bourgerie, Genève, Droz, 2014 (Textes littéraires français); Paul Jacob, *Le Parfait Secrétaire ou La manière d'escrire et de respondre à toute sorte de lettres, par préceptes et par exemples,* Paris, A. de Sommaville, 1646. Vö. Marianne Charrier-Vozel, Des règles de l'intime. À l'écriture de soi dans les secrétaires du XVIIIe siècle, *Epistolaire,* n° 35, 2009, 173–181.

[79] Vö. *Les Femmes de lettres. Écriture féminine ou spécificité générique? […],* études réunies et présentées par. Benoît Melançon et Pierre Popovic, Montréal, Université de Montréal, 1994.

[80] *Clélie: histoire romaine,* tome IV, Paris, Courbé, 1655, 1122–1149.

[81] *Conversations nouvelles sur divers sujets,* tome II, Paris, C. Barbin, 1684, 503–552. A továbbiakhoz ld. a kritikai kiadást és a szöveg bevezetőjét: Madeleine de Scudéry, *„De l'air galant" et autres Conversations (1653–1684). Pour une étude de l'archive galante,* éd. établie et commentée par Delphine Denis, Paris, H. Champion, 1998 (Sources classiques), 139–158.

összesen tíz levéltípust különít el, amelyek a következők: 1. hivatalos ügyekkel kapcsolatos, 2. vigasztaló,[82] 3. gratuláló és örömöt kifejező, 4. ajánló, 5. köszöntő, üdvözlő és hódoló, 6. híreket továbbító, 7. „komoly", azaz politikai vagy tudós tárgyú, 8. gáláns, 9. szerelmes levél, 10. rövid üzenet *(billet).* Külön részt szentel Madeleine de Scudéry a hírlevélnek, melynek fő kritériumai a címzett érdeklődésének iránya és a hír újdonsága. A tipológia kifejezetten pragmatikus, és jól összevethető a korabeli kézikönyvekével. A dialógus eredetiségét elsősorban az adja, hogy a gáláns és a szerelmes levél típusainak összehasonlítása két eltérő retorikai ideált testesít meg, és új esztétikai felfogás felé mutat. Míg a gáláns levél fő jellemzői a játékosság, könnyedség, változatosság, rövidség és szellemesség, továbbá a tetszeni akarás az olvasóknak, a szerelmes levél sajátosságai a személyes, bensőséges hang, az érzelmek és a szív rezdüléseinek kifejezése; fő célja a megindítás a gyengédség retorikájának segítségével. Megjegyzendő, a „galant" és „galanterie" fogalmak többször megjelennek a szerelmes levél kontextusában is. A dialógus fontos szerepet játszott a további levélelméletek kidolgozásában és terjedésében, és új távlatokat nyitott a műfaj történetében.

A *Conversations* 1684-es kiadása előtti évben jelent meg La Fèvrerie „Du Stile Epistolaire" című traktátusa a *Mercure galant* 1683. évi júliusi különszámában.[83] La Fèvrerie négy típusát különíti el a misszíliseknek: hivatalos, üdvözlő, gáláns és szerelmes levél, majd egyenként jellemzi ezeket. Miközben gúnyolódik a korábbi episztoláris kézikönyvek szerzőin, megjegyzi, a gáláns levél lehet a leginkább irodalmi jellegű, mivel ez adja a legtágabb lehetőséget az egyéniség kifejezésére. A jól megírt levél szerinte eleven, természetes, világos és tömör. Az értekezés jelentőségét növeli a megjelenési hely, amely az egyik legszélesebb körben olvasott francia folyóiratnak számított.[84]

A levélírást segítő kézikönyvek közös vonása, hogy alapvetően didaktikus céllal készültek. A 17. század utolsó harmadában ilyen volt például Jean Corbinelli összeállítása, amely Balzac, Voiture és más neves levélírók leveleiből kigyűjtött fordulatok, kifejezések, képek, formulák és rövid részletek kompilációját adja, bármiféle csoportosítás és forrásmegjelölés nélkül.[85] Ennél fejlettebb koncepciót követ Pierre Richelet számos kiadást megért munkája, amely huszonhét szerző leveleiből válogat, a művelt olvasó igényeit tartva szem előtt.[86] Richelet tema-

[82] Vö. Raymond Baustert, *La Consolation érudite. Huit études sur les sources des lettres de consolation de 1600 à 1650,* Tübingen, G. Narr, 2003 (Biblio 17).

[83] *Extraordinaire du Mercure galant,* quartier de juillet 1683, tome 23, 1–67. https://obvil.sorbonne-universite.fr/corpus/mercure-galant/MG-1683-09e (Letöltés: 2023. ápr. 14.)

[84] Vö. Bray, *Épistoliers,* 318–319.

[85] *Extraits de tous les plus beaux endroits des ouvrages des plus célèbres auteurs de ces temps, tirés de Balzac, Voiture […],* 5 vol., Amsterdam, J. Tholm, 1680.

[86] *Les plus belles lettres des meilleurs auteurs français, avec des notes,* Lyon – Paris, B. Bailly – O. Hortemels, 1689. A gyűjtemény 5., Antoine Augustin Bruzen de La Martinière által sajtó alá rendezett kiadása (Amsterdam, Wetstein, 1721) többek között tartalmazza a *Lettres*

tikus és funkcionális csoportosításban közli az anyagot, a levelekből gyakran csak részleteket ad. Az eredeti szöveget nagy szabadsággal kezeli: átformálja, részben újraírja vagy rövidíti, a személyes vonatkozásokat és homályos célzásokat elhagyja, a tegező formát magázóra változtatja. A nyelvet a kor ízléséhez igazítja, a protokolláris fordulatokat új, elegánsabb formulákkal helyettesíti. A leveleket Richelet informatív jegyzetekkel látta el, melyekben rámutat a stílushibákra. Az új esztétikai felfogás jegyében Balzacot keresettséggel vádolja, és szembeállítja Voiture gáláns stílusával.[87]

Antoine Furetière 1690-ben megjelent posztumusz műve ugyancsak levélantológia, amelyhez elméleti fejtegetések kapcsolódnak.[88] A gyűjtemény egyaránt tartalmaz a szerző által és hozzá írt leveleket, a funkció vagy a levéltípus megjelölése, a levélírók és a címzettek megnevezése azonban többnyire hiányzik. Ugyanezt a kézikönyvtípust képviseli René Milleran számos kiadást megért összeállítása,[89] melynek 18. század eleji kiadásaiban a levélválogatáshoz egy több mint kétszáz lapos „Instruction" kapcsolódik a levélírásra vonatkozó alapvető tudnivalókkal.[90]

A levélírással kapcsolatos elméleti ismereteket közvetített néhány további kézikönyvtípus is. René Bary először 1653-ben megjelent, számos kiadást megért retorikájában például külön foglalkozik a levelekbe beilleszthető történetek típusaival és előadásuk módjával.[91] Claude Irson francia nyelvkönyvében önálló traktátus található a következő címmel: „Méthode pour bien écrire et composer des lettres, que l'on appelle épîtres".[92] Az utazóknak szánt két- vagy többnyelvű

---

d'une religieuse portugaise szövegét. Geneviève Haroche-Bouzinac, Les Transformations du recueil de P. Richelet, Les Plus Belles Lettres des meilleurs auteurs français (1689–1747), in *La Lettre au XVIIIe siècle et ses avatars. Actes du colloque international tenu au Collège universitaire Glendon, Université York, Toronto (Ontario), Canada, 29 avril–1er mai 1993,* textes réunis et présentés par Georges Bérubé et Marie-France Silver, Toronto, Ed. du Gref, 1996, 35–51.

[87] Vö. Sylvie Rollin, *Le Style de Vincent Voiture: une esthétique galante,* Saint-Étienne, Publications de l'Université de Saint-Étienne, 2006; Mathilde Bombart, *Guez de Balzac et la querelle des „Lettres". Écriture, polémique et critique dans la France du premier XVIIe siècle,* Paris, H. Champion, 2007.

[88] *Essais de lettres familières sur toutes sortes de sujets, avec un discours sur l'art épistolaire […],* Paris, J. Le Febvre, 1690.

[89] *Lettres familières, galantes et autres, sur toutes sortes de sujets, avec leurs réponses,* Paris – Bruxelles, Milleran – Leonard, 1690.

[90] *Le nouvau secrétaire de la cour, ou Lettres familières sur toutes sortes de sujets, avec des réponses, une instruction pour bien écrire et dresser les lettres, les titres dont on qualifie toutes sortes de personnes, et des maximes pour plaire et se conduire dans le monde*, Paris, N. Le Gras, 1714. További kézikönyvek felsorolását adja: Bray, *Épistoliers,* 203–204.

[91] *La Rhétorique françoise […], où l'on trouve de nouveaux exemples sur les passions et sur les figures.* Nouvelle édition, Paris, P. Le Petit, 1659.

[92] *Nouvelle méthode pour apprendre facilement les principes et la pureté de la langue française,* Paris, L'Auteur, 1656; 3. kiad. Paris, Baudouin, 1667, 177–203.

nyelvtankönyvek egy része, amelyek hozzájárultak az „honnête homme" képének elterjesztéséhez, tartalmaz leveleket is. Jean Baptiste Thomasini latin–francia–német–olasz nyelvkönyvében például a levélbeli kommunikációnak szentelt fejezet az egynyelvű gyűjteményekéhez hasonló, tematikus szerkezetet mutat.[93] A konverzációs kézikönyvek a személyek közti kommunikáció szabályait rögzítették elsősorban, de az itt javasolt társalgási szabályok alkalmazhatóak voltak a levelezésben is. Pierre Ortigue de Vaumorière például, akinek levélantológiája ugyancsak megvolt Rákóczi sárospataki könyvtárában,[94] a természetesség és könnyedség elvét hangsúlyozza, miközben bírálja Balzac fennkölt írásmódját.[95]

Fiktív vagy részben fiktív levélgyűjtemények, levélsorozatok

A típus egyik fő vonulatát a szerelmi tárgyú levélgyűjtemények alkotják. Ezek fő ösztönzői az ovidiusi heroidák fordításai és imitációi, Héloïse és Abélard levelezése, valamint az itáliai és spanyol eredetű összeállítások,[96] köztük az 1604-ben

[93] *Triple Grammaire […] enrichie […] de quelques lettres familieres […],* Paris, L. D'Houry, 1682.

[94] Vaumorière, *Lettres sur toutes sortes de sujets, avec des avis sur la manière de les écrire* (Paris, J. Guignard, 1690) című, több kiadást megért episztoláris kézikönyvéről, melyet egyik tanulmányában részletesen bemutatott, Hopp Lajos tévesen jegyzi meg: „[Volt egy példány belőle Rákóczi bécsújhelyi könyvtárában.]" *MKÖM* I, 344; Hopp, *A magyar levélműfaj történetéből,* 545–551. Vö. Zolnai Béla, Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai, *Irodalomtörténeti Közlemények* 59 (1955), 288–295. A mű az 1701-es sárospataki könyvtárjegyzéken szerepel. Köpeczi, *Döntés előtt,* 228, 79. kép.

[95] *L'Art de plaire dans la conversation,* Paris, J. Guignard, 1690 (javított kiadás: Amsterdam, H. Schelte, 1711). Egy első kiadásban 1675-ben megjelent, majd számos új kiadást és fordítást megért további példa: Bernard Lamy, *De l'art de parler / Kunst zu reden,* hrsg. v. Ernstpeter Ruhe, Einl. v. Rudolf Behrens, München, Fink, 1980 (Reihe Rhetorik, Editionen und Untersuchungen, 1). Vö. Yulia Mevissen, „Ein galanter mensch muß in allem seinen thun naturlich seyn". Zur Natürlichkeit als epistolarem Stilprinzip vor und bei Gellert, *Daphnis* 50 (2022), 347–372.

[96] Ld. pl. Michel d'Amboise, *Le Secret d'amours […],* Paris, A. et Ch. Les Angeliers, 1542; *Lettere Amorose di Madonna Celia Gentildonna Romana, Scritte al suo Amante,* Venetia, G. A. Antoni – F. Rampazetto,1562; *Delle Lettere amorose di diversi huomini illustri,* libri 9, Vinetia, de'Cavalli, 1565; Antonio de Guevara, *Epistres dorées moralles et familieres […],* traduites d'espagnol en françoys par le seigneur de Guterry […], 3 tomes, Lyon, M. Bonhome, 1558 (további kiadásokkal). Vö. Janine Basso, Les traductions en français de la littérature épistolaire italienne aux XVIe et XVIIe siècles, *Revue d'Histoire Littéraire de la France* 78 (1978), 906–918; Jost Eickmeyer, *Der jesuitische Heroidenbrief. Zur Christianisierung und Kontextualisierung einer antiken Gattung in der Frühen Neuzeit,* Berlin, Boston, de Gruyter, 2012, Julie Prandi, Brief-Gedichte und Heroiden, in *Handbuch Brief. Von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart,* 2 Bde., hrsg. von Marie Isabel Matthews-Schlinzing et al., Berlin, Boston, de Gruyter, 2020, 452–462; Joachim Horst, Verbriefte Ehe. Heloisa, Abaelard und Ovids Heroiden im 18. Jahrhundert, *Daphnis* 50 (2022), 522–547.

Lyonban elhunyt olasz színésznő, Isabella Andreini levelei. Az ovidiusi modell nyomán készült munkák egy korai példája öt heroida fordítását tartalmazza.[97] A gyűjtemény 1605-ben megjelent új kiadásának elején, amely alcíme szerint a szerelmi érzést kifejező formulák gyűjteménye, két heroida fordítása áll.[98] Az első Heléna levele Párishoz, amelyben Heléna visszautasítja Páris közeledését, és kijelenti, hű marad Ménélaoszhoz. A második Phyllis levele Démophónhoz, amelyben az elhagyott szerelmes közli, hogy a botrány elkerülése érdekében az öngyilkosság mellett dönt, és felakasztja magát. A kézikönyv összeállítója a szerelmi kapcsolatok két alaphelyzetének, a kezdet és a befejezés irodalmi feldolgozására ad példát a levelekkel. Pierre de Deimier 1612-ben megjelent gyűjteménye az összes ovidiusi heroida fordítását tartalmazza, két csoportban, amelyeket a saját maga által írt szerelmes levelek három sorozata között helyezett el.[99] Az ovidiusi heroidák imitációjának további példái Claude Malleville és Jean-Baptiste de Croisilles gyűjteményei.[100]

Héloïse és Abélard levelezését eredetileg öt levél alkotja, amelyekből fordítások, adaptációk és imitációk egész sora készült a 17. században. Héloïse levelei megtalálhatók például François de Grenaille kizárólag nők által írt leveleket tartalmazó, 1642-ben megjelent összeállításában,[101] Jacques Alluis 1675-ben kiadott regényéhez kapcsolva,[102] továbbá a két szerelmes históriájával és gáláns történetekkel társítva.[103] Bussy-Rabutin két és fél levél fordítását beillesztette az egyik, Mme de Sévignének írt levelébe, az efezusi özvegy történetével és két ovidiusi heroidával együtt.[104] A sor a 18. században tovább folytatódott.[105]

[97] François Desrues (?), *Fleurs du bien dire recueillies es cabinets des plus rares esprits de ce temps, pour exprimer les passions amoureuses,* [Paris], [M. Guillemot], [1598].

[98] *Les Fleurs du bien dire. Premiere partie. Recueillies es cabinets des plus rares esprits de ce temps, pour exprimer les passions amoureuses,* Lyon, [S. Rigaud ?], 1605.

[99] Pierre de Deimier, *Lettres amoureuses, non moins pleines de belles conceptions que de beaux désirs. Ensemble la traduction de toutes les épistres d'Ovide,* Paris, G. Sevestre, 1612.

[100] Claude Malleville, *Lettres amoureuses,* Paris, T. du Bray, 1624; Jean-Baptiste de Croisilles, *Les Epistres de l'Aurore, à Cephale. Leandre, à Heron. Heleine, à Menelas. […],* Paris, Vve P.-L. Febvrier, 1625. Vö. továbbá, *Les Épistres héroïdes d'Ovide,* de la traduction de M. de Marolles, Paris. Vve P. Lamy, 1661; Marie-Claire Chatelain, L'héroïde comme modèle épistolaire: l'exemple des Lettres amoureuses de Malleville, *Littératures classiques* nº 71 (2010), 1, 131–151.

[101] *Nouveau Recueil de lettres des dames tant anciennes que modernes,* Paris, T. Quinet, 1642.

[102] *Les Amours d'Abélard et d'Heloyse,* Paris, k. n., 1675.

[103] Nicolas Rémond des Cours, *Histoire d'Eloïse et d'Abelard. Avec la lettre passionnée qu'elle lui écrivit. Traduit du latin. Et accompagné de deux autres avantures galantes fort singulières,* La Haye. L. & H. Van Dole, 1693.

[104] Bray, *Roman par lettres,* 62–63.

[105] Ld. pl. *Nouveau Recueil contenant la vie, les amours, les infortunes et les lettres d'Abailard et d'Héloïse,* Bruxelles, 1709.

Isabella Andreini olasz nyelvű leveleinek gyűjteménye posztumusz jelent meg először.[106] Ebből négy levél fordítása helyet kapott François de Rosset szerelmi és erkölcsi tárgyú leveleket tartalmazó gyűjteményének ötödik kiadásában.[107] François de Grenaille a színésznő mintegy negyven levelének fordítását felvette a már említett antológiába.[108] Andreini levelei magas retorikai igényt jeleznek; fő sajátosságuk a felfokozott érzelmek és a szenvedély tudatos mérséklésének szabályos váltakozása. Mindezen gyűjtemények jelentőségét elsősorban az adja, hogy a szerelmes levelek könnyen szerveződnek regényszerű minták mentén; az 1667–1669 között megjelent, ma regénynek vagy regényszerűnek nevezett, szerelmi tárgyú munkák – Guilleragues, Boursault, d'Aubignac műveinek – gyökerei részben az ilyen típusú összeállításokra nyúlnak vissza.[109]

A *Törökországi levelek* versbetétei miatt érdemes megemlíteni François Le Métel de Boisrobert, Châtillon abbé két, 1647-ben és 1659-ben megjelent gyűjteményét.[110] Az elsőben harminchat, a másodikban ötven, változó terjedelmű verses levél található. A címzettek nagyobbrészt magas rangú egyházi vagy világi személyek, akik között az első gyűjteményben három, a másodikban kilenc nő található. A tegező és magázó forma alkalmazása a címzettek társadalmi rangjához és neméhez igazodik. A levelek tematikája nem túl változatos; az abbé többnyire a mindennapi élet különféle helyzeteit dolgozza fel, alexandrinusokban, nyolc és tíz szótagú versekben. Állandó motívum a költő és a címzett társadalmi kapcsolatának pontos megjelölése. Az „én" és a megszólított személyek folyamatosan jelen vannak. Az utóbbiak portréját is megrajzolja, de mindig az „én" áll előtérben különböző társadalmi szerepekben; időnként harmadik személy is megjelenik.[111] Boisrobert rendszerint a társasági élet konvencionális kellékeit, helyszíneit, eseményeit és gáláns kifejezéseit használja. Kedveli a befolyásos szerepeket, felidézi az udvari kegyeket és azok változékony természetét. A levelek egy része nem nélkülöz némi pikantériát sem. Irodalmi témák és kapcsolatok nem játszanak jelentős szerepet. A levélíró tartózkodik a morális tanítástól, tanácsok megfogalmazásától és a határozott ítéletektől. Az érvelésmód és a retorikai kidolgozás egyszerű, helyenként banális, a stílus természetes, néha lapos, száraz. A hang a szóbeli társalgás tónusára emlékeztet, mesterkéletlen,

[106] *Lettere d'Isabella Andreini, padovana, comica gelosa et academica intenta,* Venetia, M. A. Zaltieri, 1607.

[107] *Lettres amoureuses et morales des beaux esprits de ce temps […],* Paris, S. Thiboust, 1620, 338–340.

[108] Bray, *Roman par lettres,* 191–204.

[109] Bray, *Roman par lettres,* 66–67.

[110] *Les Épistres du sieur de Bois-Robert-Metel […],* Paris, C. Besongne, 1647; *Les Epistres en vers et autres oeuvres poétiques de M. De Boisrobert-Métel […],* Paris, A. Courbé, 1659.

[111] Bray, *Roman par lettres,* 277–292.

könnyed, szatirikus, burleszk vagy kötekedő. Az utolsó levelekben szembetűnő a párbeszédek elevensége.

A fiktív levélgyűjtemények között kiemelt hely illeti meg Gabriel Joseph Guilleragues *Lettres d'une religieuse portugaise* című, egy szerelmi történetből kiinduló, 1669-ben a szerző megnevezése nélkül megjelent munkáját.[112] Az önálló kiadás előtt Guilleragues tervezte a gyűjtemény saját madrigáljaival, azaz gáláns verses leveleinek részleteivel, az ún. *Valentins*-ekkel történő együttes megjelentetését.[113] A madrigálok a szerelmi viszonyok tipikus helyzeteit veszik alapul; az utolsó a szerető hűtlenségét verseli meg, ami mutatja a *Lettres* motivikus kapcsolatát a madrigálokkal. A *Lettres* végül külön, néhány hónappal a *Valentins* előtt látott napvilágot. Bernard Bray szerint az önálló megjelentetés melletti döntés egy új regénytípus, a levélregény megszületését eredményezte.[114] A mű rövid időn belül nagy sikert aratott, és komoly személyes elismerést hozott a szerzőnek.

Az első kiadás mindössze öt levélből áll, az ugyanabban az évben megjelent másodikban már hét levél és két, öt, illetőleg hat darabból álló válaszlevél-sorozat található. A további kiadásokban a levelek száma huszonháromra nőtt, amit a kiadók gyakran kiegészítettek Anne de Bellinzani Ferrand leveleivel, az efezusi özvegy történetével, valamint Héloïse és Abélard levelei egy részének Bussy-Rabutin-féle fordításával.[115] Különlegessége, hogy egy szerelmes apáca valóságosnak álcázott, az őt elhagyó szeretőhöz címzett fiktív leveleit közli, de sem az apácát, sem a levelek címzettjét nem nevesíti.

Guilleragues leleményesen kombinálja a kolostori élet és az elhagyott nő motívumait, az erotikus elemeket és az elégikus hangot, miközben érzékletesen ábrázolja egy szenvedély születésének, megrázkódtatásainak és elmúlásának folyamatát, a belső konfliktusokkal és azok feloldásával együtt. Bernard Bray megfigyelése szerint a levelek ellentétpárok mentén szerveződnek, mind szintaktikai, mind lélektani vonatkozásban, az „én" és az „ön" folyamatos szembeállítása révén.[116] A történetnek négy szakasza különíthető el, amelyek eltérő stílust és szigorú szerkesztést mutatnak: 1. A konfliktushelyzet exponálása, az „én" alávetése, a csábítás, a szenvedély zűrzavara, érzelmi bizonytalanság,

[112] *Lettres d'une religieuse portugaise, traduites en françois,* Amsterdam, I. Van Dyck, 1669. Modern kiadásai: *Lettres portugaises, Lettres d'une Péruvienne et autres romans d'amour par lettres*, textes établis, présentés et annotés par Bernard Bray et Isabelle Landy-Houillon, Paris, Flammarion, 1983, 57–98; Gabriel J. Guilleragues, *Lettres portugaises,* éd. Frédéric Deloffre, Paris, Gallimard, 1990 (Folio). A mű magyar fordítása: Mariana Alcoforado, *Portugál levelek,* ford., előszó Szabó Magda, Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1959 (A Világirodalom Gyöngyszemei). A mű máig alapvető bemutatása: Leo Spitzer, Les „Lettres portugaises", *Romanische Forschungen* 65 (1953), 94–135.

[113] *Valentins, questions d'amour & autres pieces galantes,* Paris, C. Barbin, 1669.

[114] Bray, *Roman par lettres,* 68–69.

[115] Bray, *Roman par lettres,* 117.

[116] Bray, *Roman par lettres,* 353–356.

az apáca szemrehányásai és a hűtlen szerető bűnössége. 2. Az elhagyatottság negatív következményei, a bűnösség fogalma itt háttérbe szorul, sőt megkérdőjeleződik. 3. A „másik nő" képzeletbeli megjelenése. 4. Az elhagyott szerelmes korábbi boldogsága és jelenlegi boldogtalansága közti ellentét feloldási kísérlete: a kapcsolat folytatásának lehetősége a levélírás segítségével. A 2. és 3. szakaszban az „én" áll a figyelem középpontjában, az „ön" és a harmadik személy csupán projekció formájában jelenik meg.

Guilleragues fő újítása, hogy eredeti retorikával, a dialógus vágyának hangsúlyozásával, a szenvedélyes női hang imitációjával és világos lélektani séma alkalmazásával felülírja a szerelmi diskurzus hagyományos kódjait.[117] A szöveg felszínén megjelenő rendezetlenség és a mögötte álló rendezettség ellentéte megfeleltethető a gáláns levél mesterkélt szabályai és az arisztokratikus olvasóközönség magasabb elvárásai közti különbségnek. A levélíró aktív szerepet játszik, nem keseredik el, a végkifejlet nem tragikus. A csábító bűnösségének kérdése végig jelen van, de elítélése nem egyértelmű; a szöveg nyitott a különféle értelmezések felé. A levélírás motívuma a 4. részben logikus folyamat keretében, lehetséges megoldásként tűnik fel. Mindez elősegítette egy új, dinamikus forma, a „lettre passionnée" létrejöttét, amely lehetőséget ad összetett érzelmek kifejezésére és megértésére. A mű által inspirált magánlevelek és levélregények átveszik ezt a retorikát és tónust, hatása egészen Rousseau-ig, Diderot-ig és Flaubert-ig kimutatható.[118]

Guilleragues munkájával azonos évben látott napvilágot Edme Boursault, d'Angoulême hercegnő titkárának az első levélgyűjteménye.[119] Ebben három levéltípus keveredik: a „lettres de respect" főrangú személyeknek szólnak, a „lettres d'obligation" barátok által íródtak, míg a „lettres d'amour"-t a hagyományos értelemben vett gáláns levelek alkotják. A levelek három csoportra oszthatók: 1. mintegy negyven, többnyire rövid, vegyes tartalmú, különböző címzetteknek szóló levél, amelyek valószínűleg hitelesnek tekinthetők. Ezek között vannak levelek d'Angoulême hercegnőhöz, néhányat polgári személyek írtak. 2. Hat ún. „lettres de nouvelles" 1665-ből és 1666-ból, amelyeket Boursault

[117] Susan Lee Carrell, *Le Soliloque de la passion féminine ou le dialogue illusoire. Etude d'une formule monophonique de la littérature épistolaire,* avec une préface de Jean-Noël Pascal, Tübingen – Paris, G. Narr – J.-M. Place, 1982 (Études littéraires françaises, 12); Frédéric Calas, Le désir du dialogue: examen du dispositif énonciatif des Lettres portugaises de Guilleragues, *Littératures classiques* nº 71 (2010), 1, 175–186; Bray, *Roman par lettres,* 356–357.

[118] Rousseau *Julie*-je kritikusan, morális kételyeket felmutatva viszi tovább a 17. század utolsó harmadának episztoláris örökségét, Diderot *La Religieuse* című levélregénye és Flaubert *Madame Bovary*-ja ironikusan kiforgatja a *Lettres d'une religieuse portugaise*-t. *Lettres sur les spectacles* című értekezésének egyik jegyzetében Rousseau a névtelen mű férfi szerzősége mellett foglalt állást. Bódi Katalin, Szerelmi kommunikáció a XVII. században (A *Portugál levelek*), *Studia Litteraria* 44 (2006), 28–38.

[119] *Lettres de respect, d'obligation et d'amour,* Paris, J. Guignard, 1669.

írt a *Gazette de France* kiadójaként, különféle eseményekről, konkrét személyeknek címezve, verses formában. 3. Egy bizonyos Babet nevű hölgy levelezése. Az első kiadásban az utóbbi levelek sorozatát két-öt darabból álló csoportokra osztották, a csoportok között hosszabb-rövidebb időbeli kihagyásokkal, az 1683-as kiadástól kezdve azonban a levelek önálló egységet alkotnak, külön cím nélkül.[120] Ez a sorozat csak Boursault halála után kapta a *Lettres à/de Babet* címet a szerző episztoláris műveinek gyűjteményes kiadásaiban, és a 18. század elején jelent meg először önállóan.[121]

A sorozat ötvenhárom levélből áll, ami kb. fele-fele arányban oszlik meg Babet és levelezőtársa között. Boursault az előszóban bejelenti Babet halálát, és dicséri erényeit. A levelek fiktív párbeszédet alkotnak Babet – aki egy gazdag kereskedő lánya – és az ő szeretője, egy irodalom iránt érdeklődő polgárfiú között. Az egymásnak írt levelekből fokozatosan kibontakozó történet szerint a lány apja nem egyezik bele a fiatalok házasságába, lányát máshoz akarja férjhez adni, ő azonban tiltakozik, mire apja kolostorba küldi. A levelek szétszórt elhelyezése az első gyűjteményben mutatja, Boursault eredetileg nem szándékozott létrehozni folyamatos, regényszerű történetet.[122] Ezt az elképzelést csak a közel harminc év múlva kiadott, második gyűjteményben valósította meg, nem függetlenül más szerzők időközben megjelent episztoláris munkáitól.[123]

A második gyűjteménybe, melynek címe külön felhívja a figyelmet a levelekhez társított rövid elbeszélésekre, Boursault beillesztett egy „Sept lettres de suite d'une dame à un cavalier" című részt, melyben egy meg nem nevezett főrangú hölgy lovagjához írt levelei találhatók. A hölgy levélbeli monológjának a lovag Angliába távozása vet véget. A második gyűjtemény második kiadásában hét helyett már tizenhárom levél található, a cím is ennek megfelelően módosult, de a történet kimenetele azonos az előzőével.[124] Boursault itt három csoportra osztja a leveleket: 1. vegyes levelek, 2. szerelmi regény levelekben, 3. ún. „grandes lettres", amelyekben számos „fable", „remarque" és „bon mot" található. Az utóbbiak címzettje Louis-Marie-Armand de Simiane de Gordes, Franciaország pairje, 1674–1695 között Langres püspöke és hercege. Ez a csoport közel áll az

[120] *Lettres de respect, d'obligation et d'amour,* Paris, T. Girard, 1683.

[121] *Lettres de Babet,* troisième édition augmentée, tome 3, Paris, F. Le Breton, 1709.

[122] Bray, *Roman par lettres,* 70–71; Bray, *Épistoliers,* 373–386.

[123] *Lettres nouvelles de Monsieur Boursault. Accompagnées de fables, de remarques, de bons mots et d'autres particularitez aussi agréables qu'utiles, avec sept lettres amoureuses d'une dame à un cavalier,* Paris, Vve de T. Girard, 1697.

[124] *Lettres nouvelles de Monsieur Boursault. Accompagnées de fables, de contes, d'épigrâmes, de remarques, de bons mots & d'autres particularitez aussi agréables qu'utiles. Avec treize lettres amoureuses d'une dame à un cavalier. Seconde édition. Beaucoup plus ample que la première,* 2 vol., Paris, N. Gosselin, 1699–1700. A 13 levél modern kiadása: Edme Boursault, *Treize lettres amoureuses d'une dame à un cavalier,* édition préfacée, établie et annotée par Bernard Bray, Paris, Desjonquères, 1994.

előző gyűjtemény „lettres de nouvelles"-nek nevezett típusához: mindkét sorozat magas rangú személyeknek szól, mindkettőt jellemzi a különféle történetek („historiettes") halmozása.[125] De míg az előbbi általános érdekű híreket közöl, az utóbbi mulatságos históriákat tartalmaz, rendszerint szellemes befejezéssel, anekdotákkal, szójátékokkal, szabados célzásokkal és epigrammákkal vegyítve.

A gyűjtemény elé Boursault két bevezető keretszöveget illesztett, amelyek fő célja az olvasó kíváncsiságának felkeltése.[126] Az „À Madame *** qui envoya à l'auteur les lettres suivantes" című első szöveg előadja, hogy mielőtt a hölgy eljuttatta hozzá a leveleket, megmutatta azokat egy kiadónak, aki nem tartotta közlésre érdemesnek a gyűjteményt. A névtelen kiadó nevetségessé tételét szolgálja La Fontaine „Le Coq et la pierre précieuse" című fabulájának beillesztése a szöveg elejére. Az „Avis" című második keretszöveg nyomatékosítja a levelek hitelességét, és közli, a kapott leveleknek csak egy része került bele a válogatásba. Mindkét szöveg célja egy hihető történet megkonstruálása, melyben Boursault a levelek kiadójaként tünteti fel magát. Maga a levélsorozat, mely összevethető az utólag *Lettres à Babet*-nak elnevezett csoporttal, mintegy tizenöt évet fog át. A hölgy első levele egy válaszlevél, amely a lovagnak a hölggyel történt első találkozása után írt levelét kommentálja, és megkísérli értelmezni az első, konvencionális beszélgetés szolid hangja és a kapott levél szenvedélyes tónusa közti különbséget. Az utolsó levél nem zárja le a történetet a lovag Angliába távozásával, ami a *Lettres portugaises* befejezésére emlékeztet. Az első és az utolsó levélben Boursault kétszer is exponálja a levélírásnak mint a képmutatás alkalmának a kérdését, és felhívja a figyelmet a hazugság lehetőségére. A saját szerzőségét nem vállalja nyíltan, csupán sejteti.[127]

A két sorozat jelentőségét elsősorban az adja, hogy Boursault létrehozott két fiktív nőalakot, akikkel kapcsolatban játszik a lehetséges hipotézisekkel, homályba burkolja a levelek eredetét, miközben a fiktív keret részét alkotja a levelekből kirajzolódó szerelmi történeteknek.[128] A személyek meghatározatlansága hozzájárul a morális hatás fokozásához. Episztoláris munkáinak tanúsága szerint Boursault az elsők között értette meg és használta fel a műfaj kettős természetében rejlő lehetőséget, a levelek eredetének és hitelességének a megkérdőjelezését.

A levélsorozat formájában írt, fiktív és félfiktív elemekkel vegyített utazási elbeszélés jellegzetes példája Madame d'Aulnoy *Relation du voyage d'Espagne* (Paris,

[125] Bray, *Roman par lettres,* 378–379. Vö. Gédéon Tallemant des Réaux, *Historiettes,* 2 vol., texte intégral établi et annoté par Antoine Adam, Paris, Gallimard, 1960 (Bibliothèque de la Pléiade).

[126] Bray, *Roman par lettres,* 98–99.

[127] François Gevrey, Aspects du temps dans l'écriture épistolaire: les Lettres nouvelles de Boursault, *Epistolaire* nº 45, 2019, 269–284; Bray, *Épistoliers,* 383–384.

[128] Bray, *Épistoliers,* 385–386.

C. Barbin, 1691) című munkája.[129] A gyűjtemény illeszkedik a spanyol irodalom és kultúra iránt a 17. században megnyilvánult francia érdeklődés és a spanyol irodalmi motívumok feldolgozásának kereteibe. A szerző jórészt ugyanazokban az arisztokrata körökben mozgott, mint Mme de Sévigné.[130] A gyűjteményt Mme d'Aulnoy 1679–1681 között valószínűsíthető spanyolországi utazása ösztönözte. Aktualitását jelzi Franciaország és Spanyolország diplomáciai közeledése: az utolsó levél tárgya Marie-Louise d'Orléans, XIV. Lajos unokahúga és II. Károly spanyol király 1679-ben kötött házassága, a leendő királyné madridi bevonulása és az esküvő körüli ünnepségek. A megjelenés időszerűségét növelte a királyné 1689. február 12-én bekövetkezett váratlan halála. A mű rövid időn belül számos kiadást ért meg, és több nyelvre lefordították.[131]

A gyűjtemény tizenöt levélből áll, melyek közül az első tizennégy 1679 februárja és szeptembere közti keltezést mutat, az utolsó egy évvel később, 1680. szeptember 28-án Madridban íródott. A levelek keletkezési ideje jelentősen eltér a leírt utazás valóságos idejétől. A leveleket egy nevét elhallgató, magas rangú francia hölgy írja, aki lányával együtt utazik a francia–spanyol határtól Madridba. A címzett a hölgy Franciaországban maradt unokahúga. Az első hét, kb. egy hónapnyi időt átfogó levél a határtól Madridig tartó utazást, a második hét a madridi tartózkodás részleteit beszéli el, és mintegy hat hónapot ölel fel.

A levélforma választása tudatos döntés eredményének tekinthető. A mű eredetiségét elsősorban az adja, hogy a szerző új nézőpontból tekint a spanyol kultúrára; az utazás veszélyeinek kitett nő tapasztalatait beszéli el, miközben eleven képet rajzol a spanyol vidéki és udvari életről és szokásokról.[132] Az elbeszélés bővelkedik megfigyelésekben: képet kapunk például az útviszonyokról, a szálláshelyekről, a falvak, várak, templomok, kertek és paloták egész soráról, a divatról, az udvariassági szabályokról, a táplálkozásról, a szerelmespárok titkos jelnyelvéről és az özvegyi állapot sajátosságairól. A spanyol viszonyokat az elbeszélő gyakran szembeállítja a francia életmóddal és társasági szokásokkal, miközben rámutat a spanyolok erényeire és hibáira. Fokozott érdeklődéssel fordul a nők társadalmi helyzete, életmódja és a két nem kapcsolata felé. Nagy számban ad elő pikáns anekdotákat és történeteket a spanyol udvar szerelmi életéről, megrajzolja jelentős személyiségek portréját. Egyaránt jelen van a csodálat, az irónia és a bírálat hangja, a tónus máskor komoly vagy kimért.

[129] Modern kiadása: Madame d'Aulnoy, *Relation du voyage d'Espagne,* édition établie, présentée et annotée par Maria Susana Seguin, Paris, Desjonquères, 2005.

[130] Madame d'Aulnoy, *Relation,* Introduction, 14.

[131] Ld. pl. *The ingenious and diverting letters of the Lady d'Aulnoy. Travels into Spain. Describing the devotions, manners, humours, customs, laws, militia, trade, diet, et recreations of that people,* London, S. Crouch, 1691; *Der Gräfin D'Aunoy Beschreibung ihrer Reise nach Spanien,* Leipzig, J. Thomas Fritsch, 1696; *Verbeeterde reize door Spanjen,* Utrecht, Water, 1705.

[132] A továbbiakhoz ld. Madame d'Aulnoy, *Relation,* Introduction, 10–15.

Az elbeszélés természetessége és frissessége gondos megkomponáltsággal párosul. A valóságos utazásra célzó, önéletrajzi jellegű elemek csak első olvasásra tűnnek jelentősnek; a kutatás rámutatott a kor nyomtatott irodalmának, többek között a *Gazette de France*, a *Mercure galant* és különböző spanyol tárgyú munkák felhasználására forrásként.[133] Az útközben látott dolgok leírása és a két kultúra összehasonlításának technikája párhuzamba állítható a *Törökországi levelek* megfelelő részleteivel, elsősorban a Gallipoliba történt megérkezés és a rodostói megtelepedés közti mintegy két és fél éves időszak vándorlásai, valamint az 1737/39-es moldvai hadjárat során írt levelekben.

A *Relation* levelei fiktív dialógust hoznak létre az elbeszélő és a titokzatos unokahúg között, ami ugyancsak a *Törökországi levelek*ben követett eljárásra emlékeztet. A párbeszéd jelleget erősíti például a címzett korábbi levelekkel kapcsolatos kommentárjainak sürgetése és az alkalmazkodás a címzett elvárásaihoz. A személyes hang, a bizalmas közlések, az ezek közti gyors váltások és a hivatkozások a címzettre egyaránt hozzájárulnak a fikció elrejtéséhez. A közvetlen elbeszélés mellett a második levéltől kezdve megjelenik két további narratív szint is.[134] Az egyik úgy jön létre, hogy a két francia utazóhoz csatlakozik három spanyol lovag, akik bevonják az elbeszélőt társalgásaikba, és bevezetik őt a spanyol arisztokrácia világába. Mind a négy lovag fiktív személy, akik a leírások élénkítését szolgálják, egyben az út során nem érintett spanyol tartományokat jelképezik, és lehetővé teszik ezek közvetett bemutatását. Az út során további fiktív és valóságos személyek is fellépnek az ország különböző régióiból, akik maguk is megszólalnak fiktív találkozások keretében. Valóság és fikció keveredését mutatják az olyan regényes epizódok, mint amelyben például két lovag megmenti az utazó hölgy és lánya életét egy hegyi patak hirtelen történt éjszakai kiáradása és ezzel a biztos halál elől. A jelenet hitelességét valószerű részletek biztosítják.

A másik narratív szintet az elbeszélésbe illesztett rövidebb-hosszabb mesék, novellák és történeti anekdoták alkotják, amelyek közel egyharmadát teszik ki a terjedelemnek. Ezek rendszeresen megszakítják az elbeszélés menetét, és új típusú kapcsolatot hoznak létre valóság és fikció között. A históriák kidolgozása és szerepe jórészt a kontextustól függ. Közös vonásuk, hogy illeszkednek a spanyol valóság utazók általi megismerésének folyamatába. A históriákat nem az elbeszélő, hanem fiktív személyek adják elő, akik egyben tanúsítják a „hitelesség"-et. A történetek elmondói rendszerint párbeszédet folytatnak az elbeszélővel, aki hitelesítő szerepet tölt be a jelenlétével. A narrátor azonos szinten kezeli a fiktív históriákat és a történeti elbeszéléseket, miközben beilleszti azokat az utazók napi tevékenységének bemutatásába. A jellegzetes tárgyak közé tartoznak a váratlan találkozások, a tragikus kimenetelű szerelmek, árulások és csalások,

[133] *Uo.*, Introduction, 22.

[134] *Uo.*, Introduction, 15–21.

de megjelenik az elveszett és megtalált levél motívuma is. A Madridban kelt levelekben feltűnnek valóságos történeti személyek is, mint például Don Juan de Austria, akik ritkán szólalnak meg, és inkább portrékban, kommentárokban vagy találkozások keretében kapunk képet róluk. Ezzel párhuzamosan megnő a fiktív személyek szerepe az elbeszélésben. A fikció a keretet adja a történeti, társadalmi és kulturális valóság bemutatásához, miközben valóság és fikció szorosan összefonódik. A históriák egy része a példás spanyol erkölcsöket szemlélteti. Levélbe illesztésük módja összevethető a *Törökországi levelek*ben követett gyakorlattal.

Levél a regényben

Levelek epikus kontextusba helyezése az antikvitás óta ismert gyakorlat. A levél felhasználása elbeszélő művekben[135] a 16. század végétől hozzájárult a gáláns levelezés francia példáinak és gyakorlatának elterjedéséhez, és megnövelte a műfaj irodalmi rangját. Már az első ilyen típusú művek mutatják a levél két fő narratív funkcióját, a valószerűség látszatának erősítését és a hozzájárulást a cselekmény strukturálásához.[136] A levél narratív használata szorosan összekapcsolja az episztoláris írásmód és a fikciós elbeszélés sajátosságait. Az elbeszélésbe illesztett levélszövegek révén az egyik ábrázolásmódot átmenetileg megszakítja és felváltja egy másik. A 17. század folyamán a levél valódi regénymotívummá lép elő, amely gyakran szimbolikus jelentést hordoz, beleértve a megírás, feladás, kézhezvétel, olvasás és megőrzés körülményeit, a levél idézését és tartalmának megjegyzését.[137] A levél regénybe illesztésének, javasolt olvasatának, a szerző, a szereplők és az olvasók levélhez fűződő viszonyának számos változata figyelhető meg; a levelek formája, használata és funkciója ugyancsak sokféle lehet. A század közepétől a levél narratív használata felerősödik és differenciálódik.

[135] A 15–16. századi előzményekhez ld. pl. Aeneas Sylvius Piccolomini (II. Pius pápa), *De duobus amantibus*, [Paris, U. Gering, M. Crantz et M. Friburgerr, ca. 1472]; Uő, *De duobus amantibus Euryalus et Lucretia,* [Roma, S. Plannck], 1485; Hélisenne de Crenne, *Les angoysses douloureuses qui procèdent d'amours,* Paris, D. Janot, ca. 1538; Jean Bouchet, *Les Angoisses et remedes d'amours, du traverseur à son adolescence. Aquel est adiousté une plaisante histoire de Eurial et Lucresse redigée en langue latine par Aeneas Silenius poëte excellent, et depuis traduitte en vulgaire françoys,* Paris, [M. Boursette, Vve F. Regnault ou B. Regnault, Vve A. Berthelin, ca. 1552–1563].

[136] Béroalde de Verville, *Les Aventures de Floride. Histoire françoise en laquelle on peut voir les différents évenements d'amour, de fortune & d'honneur, & combien sont en fin agréables les fruicts de la vertu,* Tours, J. Mettayer, 1592; Honoré d'Urfé, *L'Astrée […], où par plusieurs histoires et sous personnes de bergers et d'autres sont déduits les divers effets de l'honneste amitié,* 5 tomes, Paris, T. Du Bray, 1607–1627.

[137] Bray, *Roman par lettres,* 75–85.

A francia levélregény történetének fontos állomása Bussy-Rabutin *Histoire amoureuse des Gaules* című műve, melyben a szerelmi csábításhoz kapcsolódó levelek mutatják a forma alkalmasságát a látszatkeltésre és a manipulációra. Az 1665-ben megjelent kulcsregényében, amely kiváltotta XIV. Lajos nemtetszését, és maga után vonta a szerző eltávolítását az udvarból, az episztoláris kommunikáció összetett mechanizmusként, a szerelmi hódítási stratégia részeként működik, amely lehetőséget ad lélektani megfigyelésekre és a társadalmi viszonyok sajátosságainak ábrázolására.[138] Valóságos személyekből Bussy jelentős részben fiktív alakokat hozott létre, akiket képzelt szerelmi szándékokkal és ügyekkel fűzött egymáshoz. Tudatosan rájátszott arra, hogy a francia arisztokrácia tagjai közti kapcsolattartásban nélkülözhetetlen eszköznek számított a levelezés; szerelem és politika gyakran szorosan összefonódtak. Több esetben fiktív leveleket konstruált és tulajdonított az események álnéven szerepeltetett résztvevőinek. Kedvelt eljárása, hogy reprodukálja a fiktív vagy részben fiktív misszilisek szövegét, illetőleg összegzi azok tartalmát. Gyakran alkalmazza a látás/megismerkedés → párbeszéd → levélírás hármas sémáját, miközben a levél és a szóbeli dialógus kölcsönösen kiegészítik egymást a csábítási folyamatban.[139]

A levél rendszerint kinyilvánítja vagy megerősíti a feladó érzelmeit, reklamál, magyarázatot kér, választ sürget vagy ígéreteket tesz, ugyanakkor alkalmas a manipulációra, a hamis érzelmek színlelésére. Bussy változatos formában leplezi le a levéllel történő látszatkeltés módjait és negatív következményeit. A látás, beszéd és írás sorrendje egyben jelzi az írás magasabbrendűségét a beszéddel szemben; a levélváltás mintegy megpecsételi az érzelmek kölcsönösségét, és előrevetíti azok jövőbeli alakulását. A levél gyakran mélyebb benyomást tesz a szereplőkre, mint a beszéd vagy a cselekedetek. Kifejezhet fokozott tiszteletadást, és lehetővé teszi az elegáns önkifejezést olyan személyeknek is, akik szóban nem képesek erre.

Széles palettáját vonultatja fel Bussy a különböző levéltípusoknak. A levelet írhatják titkosírással vagy a címzett megtévesztése érdekében bal kézzel, a levél lehet névtelen vagy kényszer hatása alatt keletkezett, lehet elfogott, lemásolt és terhelő dokumentumként felhasznált, lehet féltékenységi válság során íródott vagy íratott. Az egyik történetben hangsúlyos helyen alkalmazza Bussy a tulajdonos halála után megtalált, titkokat felfedő levelesláda motívumát.[140] A levéltípusok változatossága önmagában is mutatja, a szerző számolt azzal,

[138] Roger de Bussy-Rabutin, *Histoire amoreuse des Gaules,* [Bruxelles, F. Foppens, Lüttich, 1665]. Idézett kiadás: *Histoire amoureuse des Gaules*, éd. présentée, établie et annotée par Roger Duchêne avec la collaboration de Jacqueline Duchêne, Paris, Gallimard, 1993. A mű 1690-es kiadásának egy példánya megvolt például Batthyány Lajos Ernő könyvtárában. Hursán, *Batthyány Lajos Ernő könyvtára, i. m.*, 201 (999. sz. tétel).

[139] Bray, *Roman par lettres,* 375.

[140] Bussy-Rabutin, *Histoire,* 43–47.

hogy a fikciós elbeszélésbe illesztett levél nagyobb hatást tesz az olvasóra, mint a párbeszéd.

Az egyik kedvelt narratív séma, hogy a férfiak hadba vonulnak vagy távoli küldetést teljesítenek, míg a nők otthon maradnak.[141] Az otthon maradt nők nyugtalansága és aggódása a lehetséges veszélyek miatt az általuk írt levelek állandó motívuma. Ugyanez érvényes a tengeri szolgálatot teljesítő férfiakhoz írt női levelekre. A levél lehetőséget ad különböző tónusok kipróbálására, ugyanakkor megfigyelhető, hogy a dialógusok kidolgozására Bussy általában nagyobb gondot fordított, mint a levelekére. Többször bemutatja, hogy a levélíró elveszítheti az ellenőrzést az elküldött levél sorsa és felhasználása fölött. Trimalet és Fésique hat lapnyi történetében például összesen öt levelet írat és küldet el különböző szereplőkkel, közülük négynek közli a szövegét. Az öt levélből egyet kétszer lemásolnak; az így keletkezett hét üzenet közül egy elveszik, hármat indiszkrét módon kezelnek.[142] Széles skáláját vonultatja fel Bussy a levelekkel kapcsolatos manipulációknak és kellemetlen helyzeteknek, mint például a kicserélés, az elrejtés és a kézbesítés illetéktelen személyeknek.

Edme Boursault *Le Prince de Condé* című, a vallásháborúk idején játszódó regényében két névtelen levél alkotja a cselekmény centrumában álló szerelmi bonyodalom kiindulópontját.[143] Saint-André marsallné egymás után két levelet küld aláírás nélkül Condé hercegnek, hogy megmentse a herceg életét.[144] Az első csupán néhány sorból áll, és a hitsorsosai által tervezett gyilkosságról tájékoztat. A menekülő hercegnek nincs ideje érdeklődni ismeretlen jóakarójának kiléte iránt. A második üzenet rejtélyesnek tűnik fel előtte: az íráskép azonos az első levélével, de tartalma és hangja sértő, sőt fenyegető: az elkerülhetetlen halálos ítéletet látszik közölni vele. Végül rájön az ellentmondás okára: a második levél kódolt üzenetet tartalmaz. Míg a sorról sorra történő olvasás az említett értelmet adja, a páratlan sorok összeolvasása ellentétes jelentést tár fel, és a rá váró perben követendő önvédelmi taktikát körvonalazza. A herceg megkeresi és megtalálja az életét megmentő levelek íróját, amivel kezdetét veszi a szerelmi kapcsolat a marsallnéval.

A francia lélektani regény korai példájában, a máig vitatott szerzőségű *La Princesse de Clèves*-ben ugyancsak fontos szerepet játszik egy levél, szoros összefüggésben a cselekményt megszakító egyik ún. másodlagos elbeszéléssel *(récit secondaire)*.[145] A regény mértani középpontjában álló, a II. és a III. részt össze-

[141] Bray, *Roman par lettres,* 83. A séma Ovidius heroidáiból, illetőleg az antik mitológiai hagyományból eredeztethető.

[142] Bussy-Rabutin, *Histoire,* 65–71; Bray, *Roman par lettres,* 377–378.

[143] Edme Boursault, *Le Prince de Condé,* Paris, J. Guignard – Th. Girard, 1675.

[144] Bray, *Roman par lettres,* 78.

[145] Madame de Lafayette, *La Princesse de Clèves,* Paris, C. Barbin, 1678. Modern kiadása: *Œuvres complètes,* éd. par Camille Esmein-Sarrazin, Paris, Gallimard, 2014 (Bibliothèque

kötő, hosszú epizód egy elveszett levél körül szövődik. Főszereplői Nemours herceg és Clèves hercegnő, de a hercegnő férje, nagybátyja, a trónörökösné és a királyné is érintett. Az epizód lényege, hogy egy anonim „gáláns levél", amely egyesek szerint a hercegnőnek udvarló Nemours herceg, mások szerint a hercegnő nagybátyja, Chartres gróf zsebéből esett ki, a trónörökösnétől eljut Clèves hercegnőhöz. A levél tartalma a hercegnő olvasatában Nemours előtte ismeretlen viszonyára vonatkozik, és féltékenységet ébreszt benne. Chartres gróf bevallja Nemours-nak, hogy a levelet ő veszítette el, és kéri, szerezze vissza. A levelet Mme de Thémines írta neki azért, hogy szemére hányja hűtlenségét, és szakítson vele.

Nemours előadja a történetet a hercegnőnek, aki elfogadja a magyarázatot, és odaadja a levelet Nemours-nak. A trónörökösné a királyné érdeklődésére hivatkozva visszakéri a levelet a hercegnőtől, aki azt feleli, átadta a férjének, ő pedig visszaadta Nemours-nak. A trónörökösné megkéri a hercegnőt, írassa le a levelet ismeretlen írással, hogy elküldhesse a királynénak. A hercegnő és Nemours a levél rekonstruálásának ürügyén órákat tölt együtt zárt ajtók mögött, de az új levél nem sikerül, és nem lehet vele megtéveszteni a királynét. A levélügy kapcsán a hercegnőben még inkább tudatosulnak érzelmei Nemours iránt, majd feltárja helyzetét férjének.[146] A szeretők elválását előkészítő záró jelenetben közli Nemours-ral, többé nem láthatják egymást.

Az epizód centrális helyet foglal el a cselekményben.[147] Formai és tartalmi szempontból egyaránt csomópont, és részét alkotja egy összetett textuális hálózatnak. Elsődleges szerepe az, hogy fokozza a feszültséget, tudatosítsa Clèves hercegnő érzelmeit, felkeltse féltékenységét, és érzékeltesse a gáláns udvari viszonyok összetettségét. A tét az addig titkos érzelmek lelepleződése a férj és az udvar előtt. A levél felbukkanása megzavarja az episztoláris kommunikáció szokásos menetét, miközben módosítja a házastársi és szerelmi viszonyokat, és befolyásolja az udvari eseményeket. Egyaránt próbára teszi a hercegnő vonzalmát Nemours iránt és Nemours barátságát Chartres gróffal. Az epizód hűen ábrázolja a magánélet és az udvar szoros összefonódását, az udvari élet színházi mintákat követő szerveződését és működését, amelyben nélkülözhetetlen

---

de la Pléiade). Magyar fordítása: Madame de Lafayette, *Clèves hercegnő,* ford. Szávai Nándor, Budapest, Magyar Helikon, 1975 (1. kiadás: 1959). Vö. Bray, *Roman par lettres,* 360.

[146] Bussy-Rabutin az 1678. június 29-én Madame de Sévignének írt levelében lélektani szempontból bírálja a hercegnő férjének tett vallomását: „Une femme dit rarement à son mari qu'on est amoureux d'elle; mais jamais qu'elle ait de l'amour pour un autre que pour lui; et d'autant moins qu'en se jetant à ses genoux, comme fait la princesse, […]." A levelet idézi és a valószerűség összefüggésében tárgyalja: Gérard Genette, Vraisemblance et motivation, *Communications* 11 (1968), 5–21. A tanulmányra Bódi Katalin hívta fel a figyelmünket.

[147] Jacques Morel, Sur l'histoire de la lettre perdue dans La Princesse de Clèves, *Papers on French XVIIth Century Literature* 10 (1983), nº 19, 701–709.

szerepet játszott a színlelés, a valódi érzelmek leplezése és a titkos levelezés.[148] Érzékelteti e gyakorlat veszélyeit; az elveszett levél illetéktelen kezekbe jutása további bonyodalmak konstruálására ad alkalmat az elbeszélőnek. Jelentőségét növeli, hogy a túlnyomórészt udvari környezetben játszódó regényben a levél a magánszférához kapcsolódik, és lehetőséget ad intim viszonyok ábrázolására.[149] Megjegyzendő, ez a regénytípus csak mintegy száz év múlva jelent meg a magyar irodalomban, például Pálóczi Horváth Ádám és Kármán József révén.

Mikes és Rákóczi Franciaországba érkezésének évében, 1713-ban jelent meg Robert Challe *Les Illustres Françaises* című regénye, amely jó példája a levélmotívum szeriális, topikus használatának.[150] Bernard Bray számítása szerint Challe összesen mintegy harminc levél szövegét közli részben vagy teljes egészében az elbeszélés menetébe illesztve, a levelekre tett utalások száma meghaladja a háromszázat.[151] Építve az előző század elbeszélő és episztoláris hagyományaira, Challe hét szerelmi történetet ad elő, amelyekben a levélváltás, azon belül a titkos levelezés folyamatosan jelen van. A levelek és az utalások az ábrázolt kapcsolatok fontos kommunikációs eszközeként és szöveges reprezentációjaként funkcionálnak.

A levelek elsődleges szerepe különféle érzelmi állapotok és helyzetek bemutatása, miközben gyakran hozzájárulnak a történetek alakulásához. Rendszeresen megszakítják a narratívát, és kontextuális információkat közölnek.[152] A levelek stiláris minősége, őszintesége és merész hangja jelentékeny tényező a szenvedélyek kibontakozásában. Két történetben feltűnik a kétes szerepet betöltő titkár és a másoló figurája. A címzettek néhány esetben elemzik a kapott levél stílusát; a Challe által eszményinek ábrázolt levélstílus lényegében megfelel a kor kézikönyveiben rögzített ideálnak. A levélírás mesterségének részletezése többnyire a női szereplők feladata. A különböző stílusban írt leveleket Challe felhasználja az eltérő társadalmi réteghez tartozó személyek jellemzésére.

Nagy változatosságot mutat a levelek tipológiája. A gyakori témák közé tartozik az érzelmek megvallása, a szakítás, a bosszú, a féltékenység és az igaztalan vád, de előfordul a szégyenérzet vagy megvetés miatt el nem fogadott vagy elégetett levél motívuma is. A levél lehet a megnevezés, a kinevezés és a leleplezés eszköze, sőt oka lesz egy hirtelen halálnak is. A szövegszerűen közölt

[148] Bray, *Roman par lettres,* 76, 360.

[149] Az „elveszett levél" irodalmi toposszá válásához ld. Benoît Tane, Figure(s) dans La Princesse de Clèves. Ce qui manque à la scène? *MaLiCe: Le magazine des littératures & des cultures à l'ère du numérique* 12/2021. https://cielam.univ-amu.fr/malice/articles/figures-dans-princesse-cleves-qui-manque-a-scene (Letöltés: 2023. április 15.)

[150] Robert Challe, *Les Illustres françaises. Histoires véritables,* 2 tomes, La Haye, Hondt, 1713. Modern kiadása: Uő, *Les Illustres françaises,* éd. nouvelle par Frédéric Deloffre et Jacques Cormier, Genève, Droz, 1991 (Textes littéraires français).

[151] Bray, *Roman par lettres,* 77, 382–383.

[152] Bray, *Roman par lettres,* 383–385.

levelek és *billet*-k a valószerűség különböző fokozatait képviselik. Bray elemzése szerint ezeknek több mint kétharmada csupán elnagyolt módon illeszkedik az elbeszélésbe, illusztratív és dokumentatív funkciót tölt be elsősorban, magát a történetet hangsúlyozza vagy megszakítja a narratívát.[153] Mintegy tíz esetben Challe külön súlyt helyez a levelek hihetőségére és kidolgozására, amivel elgondolkodásra ösztönöz azok tartalmáról, formájáról és funkciójáról. Az utóbbi levelek jelentős mértékben árnyalják a szereplők portréját.

A korábban említett regényírókhoz hasonlóan Challe többször tárgyalja a levél képmutatásra alkalmas természetét, a levélbeli megnyilvánulások őszinteségének kérdését, a két- és többféle olvasat lehetőségét. Képet ad a titkos levélváltás bonyolult és változatos módozatairól, a levéltitok megvédésének és megsértésének lehetőségeiről. Az ötödik történetben felhasználja a levél nehezen olvashatóságának motívumát: egy haldokló levelének csupán az első sorait közli, amihez a levél olvasója hozzáfűzi, a folytatást nem tudta elolvasni. A levél töredékes olvasata itt szignifikáns tényező, ami hozzáadódik a felolvasott részlet jelentéséhez.[154]

Challe érdeme, hogy eredeti módon kapcsolja össze az episztoláris kommunikáció rendszerét a történetekben szereplő párok erkölcsi, érzelmi viszonyaival és a regény szerveződésével. Változatos formában érzékelteti a fiatalok írásban megnyilvánuló önfelszabadító törekvésének nehézségeit, egyben jelzi az átmenetet a levélmotívum intenzív regénybeli felhasználásától az ún. realista elbeszélés felé.[155]

Levélregények

Egy széles körben elfogadott meghatározás szerint a levélregény egy, két vagy több személy fiktív leveleinek megkomponált sorozata vagy fiktív levelezése, melyben a szerző vagy kiadó a levelek hitelessége mellett foglal állást.[156] A *Törökországi levelek* teljes mértékben megfelel ennek a meghatározásnak. A műfaj fontosabb narratív lehetőségei közé tartozik a közvetlen hang, a folyamatos elbeszélés hiánya, a két vagy több perspektíva együttes alkalmazása, az indivi-

[153] Bray, *Roman par lettres,* 393–398.

[154] Bray, *Roman par lettres,* 79, 84.

[155] Bray, *Roman par lettres,* 389–390.

[156] Jochen Golz, Brief, in *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft,* Bd. I: *A–G*, gemeinsam mit Harald Fricke, Klaus Grubmüller und Jan-Dirk Müller hrsg. von Klaus Weimar, Berlin, New York, W. de Gruyter, 1997, 251–255. A műfajon belül elkülöníthető a „roman des lettres", azaz leveleket is tartalmazó regény, és a „roman par lettres", azaz kizárólag levelekből álló regény két altípusa. Bray, *Roman par lettres,* 88. 4. jegyzet. Vö. Thomas O. Beebee, *Epistolary Fiction in Europe, 1500–1850,* Cambridge, Cambridge UP, 1999; Bódi Katalin, *Könny és tinta. A magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttere,* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 50–66.

dualitás és a két- vagy többszólamúság feszültsége, a folyamatos játék a szerzői/kiadói fikcióval és az olvasó megjelenítése a cselekmény részeként. Keletkezése szorosan összefügg a magánlevelezések, levél- és mintalevélgyűjtemények, valamint a levélírást segítő kézikönyvek kiadásának elterjedésével. Az ide tartozó művek segítenek mérlegelni a kérdést, a *Törökországi levelek* mennyiben tekinthető levélregénynek. A francia levélregény 1550–1750 közti szakaszában végig megfigyelhető a szerelmi tematika túlsúlya. Az írásmód, a stílus, a frazeológia és a metaforika folyamatosan változott, de a toposzkészlet és bizonyos kódok, mint például az ábrázolt érzelmek, a kapcsolatok alakulásának szakaszai, a szenvedések forrásai, a boldogság és csalódás pillanatai, lényegében állandónak tekinthetők.[157] A bemutatott példák a regényszerűség különböző fokozatait és átmeneti formáit képviselik.

A szerelmi tárgyú levélregény prototípusának tekinthető Étienne Pasquier *Lettres amoureuses* című munkája, amely egy gáláns szonetteket, elégiákat és két rokon témájú dialógust tartalmazó, jóval a tárgyalt időszak előtt, 1555-ben kiadott gyűjtemény keretébe illeszkedik.[158] Eredeti formájában tizenkilenc, antik mintákat követő levél regényszerű sorozata alkotja, amelyet a második kiadásban hozzáillesztettek Girolamo Parabosco gáláns leveleinek Philippe Hubert de Villiers által készített fordításához.[159] A harmadik és negyedik kiadásban a levelek száma huszonnégyre nőtt, és a szöveg is módosult: öt új levelet illesztettek a sorozat különböző részeibe, egy-egy versbetétet elhagytak, illetőleg hozzátettek, kisebb szerkezeti módosítást hajtottak végre, miközben a levelek fő címzettjét Madame-ról Mademoiselle-re változtatták.[160]

A levelek egy boldogtalan szerelem történetét adják elő, amely az első változatban két, a másodikban három vagy négy évig tartott, az érzelmek megvallásától és a szeretett személy imádatától a panasz, türelmetlenség, szidalom, féltékenység, kibékülés és harag szakaszain át a szakításig. A hang nem teljesen monologikus, mivel megtalálható a levelek között a szeretett nő egyik válasza, továbbá egy, az udvarló férfi barátja szeretőjének írt és egy, a cselekményhez nem tartozó levél, melynek írója és címzettje egyaránt ismeretlen.[161] A parabolikus

[157] M. Daumas, *La Tendresse amoureuse (XVIe–XVIIIe siècles),* Paris, Perrin, 1996; Dominique Millet-Gérard, *Le Cœur et le cri. Variations sur l'héroïde et l'amour épistolaire,* Paris, H. Champion, 2004; Bray, *Épistoliers,* 98–113.

[158] *Recuil des rymes et proses de E. P.,* Paris, V. Sertenas, 1555. Vö. Denis Bjaï, Vers et prose dans Les Lettres d'Estienne Pasquier, *Epistolaire* n° 31, 2005, 13–22.

[159] *Lettres amoureuses de messer Girolam Parabosque, avec quelques autres ajoutées de nouveau à la fin:* reduitées d'Italien en nôtre vulgaire François, par Hubert Philippe de Villiers, Anvers, Ch. Plantin, 1556.

[160] *La jeunesse d'Estienne Pasquier. Et sa suite,* Paris, J. Petit-Pas, 1610; *Les oeuvres meslees d'Estienne Pasquier. Contenans plusieurs discours moraux, Lettres amoureuses, & matieres d'estat […],* tome 3, Paris, S. Sonius, 1619.

[161] Bray, *Roman par lettres,* 130–132.

történet a szerelem veszélyeire és csalóka természetére figyelmeztet. Pasquier önmagával megesettnek, azaz valóságosnak állítja a levelezésből kirajzolódó történetet, melynek irodalmi karaktere nyilvánvaló, és amely bizonyos értelemben a *Lettres portugaises* férfi hangra írt, sokáig követők nélkül maradt, távoli előzménye.[162]

Az első episztoláris mű, amelynek a címében olvasható a „roman" fogalma, François Hédelin, d'Aubignac abbé *Le Roman des lettres* című, 1667-ben kiadott munkája.[163] Ez nem csak szerelmi tárgyú leveleket tartalmaz; az 1673-ban megjelent második kiadás alcíme az összeállítás gyakorlati hasznait hangsúlyozza.[164] A kerettörténet szerint két barát, Cleonce és Learinde egy vidéki házban olvassa és kommentálja az Ariste által írt és kapott leveleket, melyeket rájuk bíztak, és amelyekből egy gyűjteményt akarnak összeállítani. A levelek elolvasása után úgy döntenek, hogy a tervezett gyűjtemény magától összeállt, már csak ki kell adni. Az Ariste nevében aláírt ajánlásban d'Aubignac sajátjának nevezi a leveleket, a szerző és a szereplők közti viszony kétértelműségét végig fenntartja. A több mint száz levélből fokozatosan kirajzolódik az érzelmi viszonyok kiterjedt hálózata. Ariste levelei között vannak valóságos személyekhez szólóak is, mint például a Chapelainhoz, Costarhoz és Benserade-hoz írottak, ők azonban eltorzított néven szerepelnek. Bernard Bray szerint a gyűjtemény kevéssé strukturált; a szereplők, az események és az episztoláris stílus imitációja együttesen sem hozzák létre a regényszerűséget.[165]

A fiktív levélgyűjtemény és a levélregény határán áll Fontenelle 1683-ban kiadott munkája.[166] Fontenelle az elsők között alkalmazza a név vagy nevek nagy kezdőbetűvel és csillagokkal való jelölésének gyakorlatát a címben, amit később több francia regényszerző és – csillagok helyett pontokkal – Mikes Kelemen is követ.[167] A munka összesen száztizenegy misszilisnek nevezett levelet

[162] Magda Campanini Catani, Quand l'auteur se fait personnage. Le moi et le récit dans les Lettres amoureuses d'Étienne Pasquier (1555), *Epistolaire* n° 35, 2009, 37–48.

[163] *Le Roman des lettres. Dédié à son altesse royale Mademoiselle,* Paris, J.-B. Loyson, 1667. Hasonmás kiadása: *Le Roman des lettres,* texte de l'édition originale avec introduction et notes par Giovanna Malquori Fondi, Paris, Seattle, Tübingen, Papers on French Seventeenth Century Literature – W. Leiner, 1989 (Biblio 17, 50).

[164] *Nouveau Roman composé de lettres et billets, pour apprendre à bien parler la langue françoise, à bien coucher par écrit, & s'entretenir dans les conversations,* Paris, J.-B. Loyson, 1673.

[165] Bray, *Roman par lettres*, 71–72, 90. Benserade-hoz vö. Jókai Mór, Benzeráde szerelme, in Uő, *Összes művei. Nemzeti kiadás,* XI. *Dekameron. Száz novella,* I, Budapest, Révai, 1894, 307–309. Az utalást Jókai miniatűr novellájára Szörényi Lászlónak köszönjük.

[166] *Lettres diverses de Mr le chevalier d'Her***,* Paris, C. Blageart, 1683. Kritikai kiadása: *Lettres galantes,* éd. par Daniel Delafarge, Paris, Belles-Lettres, 1961 (Annales de l'Université de Lyon, Lettres, 35).

[167] Mikes Kelemen, *Constantinápolyban gróf P… E… írott levelei M… K… (Törökországi levelek). Az autográf kézirat hasonmás kiadása,* a hasonmás kiadás szövegét gondozta Tüskés

tartalmaz negyvenöt különböző személyhez, de sem a levélíró, sem a címzettek személye nem azonosítható. A címzetteket, akik között tizennyolc nő és huszonhét férfi található, csak a név nagy kezdőbetűje és néha a rangjuk jelöli, ami egyaránt lehet a tapintat jele, a hitelesítés és a reklám eszköze. A levelek közel fele-fele arányban oszlanak meg a férfi és a női címzettek között; az egyik hölgy huszonkét levélnek a címzettje. Az azonos kezdőbetűk többszöri használata, a kezdőbetűk elhagyása és a kiadások közti eltérések miatt a címzettek elkülönítése több esetben problematikus. Fontenelle törekedett egy kollektív címzett, egy mesterséges szalonfigura létrehozására, akinek egyetlen feladata, hogy fenntartsa és megerősítse a diskurzus látszatát.[168] A keltezés, megszólítás, záróformula és aláírás hiánya utal a forma kidolgozatlanságára, egyúttal gyengíti a levelek valószerűségét. Válaszlevelek nincsenek, csak elszórt célzások vannak a címzettek leveleire, a velük történt találkozásokra, beszélgetésekre és a tőlük kapott hírekre.

A címben említett d'Her*** lovag aktívan részt vesz a levelekből kibontakozó szerelmi ügyekben, tanácsadó, megfigyelő vagy kommentáló tanú egy személyben.[169] Többnyire a nők kegyét kereső, hódítani akaró világfiként és csábítóként jelenik meg, de az alak pontosabb körvonalai, életkora, foglalkozása, ízlése, családi és baráti viszonyai homályban maradnak. Tanácsadóként gyakorlatias felfogás, természetes és mérsékelt bölcsesség jellemzi, miközben megkísérli figyelmeztetni a címzetteket szenvedélyük veszélyeire vagy szándékaik kétes voltára. Az ugyancsak kezdőbetűvel jelölt vagy névtelenül hagyott harmadik személyek magatartására és a társasági élet eseményeire vonatkozó kommentárok gyakran ironikusak. Harmadik személyek, mint például egy család különböző tagjai, néha a levelek címzettjeként is megjelennek.

A leveleket a témák, a szerkesztésmód, a stílus és a retorikai megformálás sokfélesége jellemzi. Fontenelle elsősorban szórakoztatni akar, a moralista célkitűzés másodlagos. Változatos társadalmi és családi viszonyokat, tipikus szerelmi és házassági helyzeteket ábrázol, középpontban a párizsi szalonok világával. Az előadott szerelmi ügyeket a francia kutatás csak nehezen vagy egyáltalán nem tudta kapcsolatba hozni konkrét korabeli esetekkel.[170] A szerkezet és a hang egyaránt távol áll például Guilleragues művétől, az érzelmek története és árnyalt rajza itt jórészt hiányzik. Fő sajátosság az episztoláris forma szándékoltan hanyag használata, a szerkesztés önkényessége, ami felhívja a figyelmet a mű átmeneti jellegére.

Gábor, Budapest – Eger, MTA Irodalomtudományi Intézet – Líceum Kiadó, 2011.

[168] Bray, *Roman par lettres*, 409–410.

[169] Bray, *Roman par lettres*, 406–408.

[170] Bray, *Roman par lettres*, 410–415.

Giovanni Paolo Marana *L'Espion du Grand Seigneur* című,[171] a *Lettres persanes* és a *Törökországi levelek* egyik ösztönzőjeként[172] számon tartott munkája jelzi a levélregény elszakadását a szerelmi tematikától és a gáláns hangtól, egyben mutatja a szatirikus és geopolitikai potenciál hasznosítását a műfajban. Tágabb kontextusa Bécs 1683-as ostroma és felmentése, XIV. Lajos törökbarát politikája és az Oszmán Birodalommal kapcsolatos nagyszámú francia nyomtatvány, köztük az útleírások megjelenése. Az 1684-es első kiadás, amely egyszerre jelent meg olasz[173] és francia nyelven, harminc, az 1686-os második százkét levelet tartalmaz.[174] A 18. század elejétől megjelent további kiadásokban a levelek száma ennek a többszörösére nőtt.[175] A végső szerzői változatnak az 1686-os kiadás tekinthető.

Az ajánlásban és az előszóban előadott fiktív kerettörténet szerint a mű forrása egy Párizsban „véletlenül" megtalált, arab nyelvű kéziratos levélgyűjtemény, amelyet Marana lefordított, összefoglalt, kommentált és kiadott. A levelek íróját Marana egy Mahmut nevű, katolikus hitre tért, művelt arab fiktív személyével azonosította, aki IV. Murád szultán megbízásából, huszonnyolc éves korában 1637-ben érkezett Párizsba, ahol titkos ügynökként dolgozott, és rendszeresen jelentéseket küldött Konstantinápolyba különböző személyeknek. A levelek misszilis természetét Marana változatos fordulatokkal, megnevezésekkel és konstruált török figurák sokaságával hitelesíti, amivel a valóság illúzióját kelti. A címzettek – összesen huszonkét pontosan megnevezett személy – között több magas rangú török tisztségviselő található. A levelek írója és a címzettek közti viszony egyszerre dokumentatív és fiktív természetű.[176]

A munka a megjelenésénél mintegy negyven-ötven évvel korábbi időszakot fog át, amely az első kiadásban 1637 szeptemberétől 1638 októberéig tart, a második kiadás 1642 júniusáig folytatja a beszámolókat. Az első kötetben Mahmut átlagosan tizenhárom, a három kötetben átlagosan tizenhét naponta ír egy levelet. Az összes levél Párizsban kelt; az első harminc levél azonban csupán tizenhét különböző keltezést mutat, mivel egy részük azonos időpontokra datált. Ez érzékelteti, hogy az események kronológiája másodlagos szempontnak számított a szerzőnek. A közölt adatok többször hiányosak, tévesek és rendezetlenek. Az ismétlődő témák közé tartoznak a francia–spanyol konfliktus, a tengeri üt-

[171] *L'Espion du Grand Seigneur et ses relations secrètes envoyées au divan de Constantinople, découvertes à Paris pendant le règne de Louys le Grand, traduites de l'arabe en italien […],* Paris, C. Barbin, 1684.

[172] *MKÖM* I, 666–667.

[173] *L'Esploratore turco e le di lui relazioni segrete alla Porta ottomana scoperte in Parigi nel regno di Luiggi di Grande*. Tradotte dall'arabo in italiano da Gian Paolo Marana […], Paris, C. Barbin, 1684.

[174] *L'Espion du Grand Seigneur […],* 3 vol., Paris, C. Barbin, 1686.

[175] Bray, *Roman par lettres,* 136–139.

[176] Bray, *Roman par lettres,* 140–143.

közetek, diplomáciai kérdések, Velence és Génua helyzete, a mediterrán térség hatalmi, társadalmi, kereskedelmi, vallási és politikai viszonyai. A fő tárgy XIV. Lajos személyének és politikájának a közvetett apológiája. Állandó feszültség áll fenn Mahmut megbízói felé tanúsított hűsége és XIV. Lajos pártfogásának keresése között.

A levélíró sajátos kettős nyelvet használ; az oszmán- és franciabarát érvelések kettőssége végigvonul az egész munkán.[177] Az események megítélésében gyakran különféle visszavetítések és jóslatok találhatók, amelyek rendszerint a király dicsőítését szolgálják. Marana többször szóvá teszi az információk státuszának, a hírforrások hitelességének problémáját. Mahmut tisztában van a hírközlő, a kém felelősségével és bizonyos dolgok átláthatatlan természetével, ugyanakkor ismételten hangsúlyozza hűségét megbízói felé. Állandóan jelen van bizonyos távolságtartás és kritikus viszonyulás a közölt hírekkel kapcsolatban.

Az elbeszélő egyszerre intra- és extradiegetikus, melynek révén Marana a szkeptikus relativizmus tanulságait kínálja az olvasónak.[178] Morális, szatirikus szándékkal alkalmazza az európai valóság keleti megfigyelőjének irodalmi típusát,[179] miközben megalkot egy önálló identitással rendelkező, összetett figurát, aki egyszerre résztvevője és megfigyelője az eseményeknek, és valódi regényhősnek tekinthető. A kém személyiségének és társadalmi helyzetének pontos lélektani, etnikai és szociológiai jellemzését adja; valószerűen ábrázolja kettős nyelvhasználatát és az általa követett hírszerző stratégiát. Megfogalmazza a „másik" tiszteletben tartása, a „másik"-kal szembeni tolerancia gondolatát. A műben tárgyalt társadalmi, politikai és más kérdések az oszmán és a mediterrán világ releváns problémái közé számítottak.

Az udvari galantéria hagyományába illeszkedik Alain-René Lesage *Lettres galantes d'Aristénète* című, 1695-ben kiadott műve, melynek címe egyszerre emlékeztet Guillerages munkájára és az ovidiusi heroidák hagyományára.[180] Arisztainétosz nevű görög szerző nem ismert, de létezik egy *Epistolai erótikai* című, az i. sz. 5. századra datált és neki tulajdonított görög kézirat, amely az antikvitás erotikus motívumait gyűjti össze, két könyvre tagolva ötven levél-

[177] Bray, *Roman par lettres,* 146–156.

[178] Bray, *Roman par lettres,* 159–162.

[179] Béatrice Guion, L'Espion du Grand Seigneur, ou l'invention du roman épistolaire oriental, *Littératures classiques* nº 71 (2010), 1, 187–202. A típus egyik Montesquieu utáni, a *Lettres persanes*-nál (1721) kevésbé ismert példája: Jean-Baptiste de Boyer, marquis d'Argens, *Lettres juives ou Correspondance philosophique, historique et critique, entre un Juif voyageur en différents États de l'Europe, et ses correspondants en divers endroits,* édition établie et présentée par Jacques Marx, Paris, H. Champion, 2013 (L'Âge des Lumières).

[180] *Lettres galantes d'Aristénète, traduites du grec,* Rotterdam, D. de Graffe, 1695. Kritikai kiadása: Alain-René Lesage, *Œuvres complètes,* tome 12, *Œuvres diverses, Lettres galantes d'Aristénète, traduites du grec,* éd. critique par Francis Assaf […], *La Valise trouvé,* éd. critique par Francis Assaf, Paris, H. Champion, 2017 (Sources classiques).

ben. A kézirat szövegét Zsámboky János adta ki,[181] az első latin fordítást Josias Mercier készítette, amely 1595-ben jelent meg először.[182] Az első francia fordítás 1597-ben látott napvilágot.[183] Pierre Marcassus 1629-ben kiadott egy válogatást a levelekből antik szerzők leveleit tartalmazó gyűjteményében.[184] Forrásként Lesage a latin fordítást használta.

A levelek szerkezete a görög szövegben és a latin fordításban lényegében azonos sémát követ. Minden levél elején argumentum áll a tartalom rövid összefoglalásával, ezt követi a levélíró és a címzett megnevezése. Ezután jön a fő rész, amely csak ritkán levél jellegű; megszólítás csak elvétve szerepel, és hiányzik a levelezésekben megszokott én/te/ő viszonyrendszer. Az ún. gáláns levelek a gyűjteménynek kevesebb, mint egyötödét teszik ki. Az átdolgozás során Lesage elhagyta az argumentumokat, de megtartotta a levélírók és a címzettek megnevezéseit, és gyakran beillesztett megszólításokat, amivel hangsúlyozta a szövegek levél jellegét. Az eredeti szöveget gyakran kiszínezte, bővítette vagy rövidítette. A kifejezésmódot és a hangot modernizálta, és igyekezett közelíteni a korabeli gáláns episztoláris gyakorlathoz.[185] A fordításban többször hibázott, elsősorban a tulajdonnevek, a nemek, a személyek identitása és az elbeszélésben betöltött szerepe vonatkozásában. Miközben különféle szabálytalan vagy kicsapongó szerelmi és házassági helyzeteket ábrázol, felerősíti a levelek irodalmi karakterét a kor ízlésének figyelembevételével. Ugyanakkor hiányzik a levelekből például Bussy-Rabutin *Histoires amoureuses des Gaules* című gyűjteményének provokatív, helyenként agresszív hangja, az egzotikus hellenisztikus atmoszféra azonban végig jelen van.

Az idős Lesage 1740-ben új címen kiadta korábbi munkájának huszonnégy levélre redukált, jelentősen átdolgozott változatát.[186] Új kerettörténetet konstruált, amely szerint egy márki vadászat közben, egy futár holtteste mellett egy levelesládára bukkant, benne Aristénète huszonnégy levelével. A leveleket a helyi plébános felolvassa egy három hölgyből és három férfiból álló társaságnak. Az eredeti gyűjteménynek mintegy felét Lesage elhagyta, a leveleket jelentős

[181] *Aristainetu Epistolai Erotikai […]*, Antverpiae, Plantin, 1566.

[182] *Aristaeneti epistolae graecae, cum latina interpretatione et notis,* Parisiis, M. Orry, 1595. 1596–1639 között négy további kiadása jelent meg.

[183] *Les Épistres amoureuses d'Aristenet, tournées de grec en françois,* par Cyre Foucault, sieur de La Coudrière, *avec l'image du vray amant, discours tiré de Platon,* Poictiers, A. Citoys et J. Barraud, 1597.

[184] *Lettres polytiques morales et amoureuses, de Marcassus. Tirees des plus grands personnages grecs, orateurs, philosophes, sophistes, generaux d'armée, roys, empereurs & dames de l'Antiquité,* Paris, C. Morlot, 1629.

[185] Bray, *Roman par lettres,* 421–425.

[186] *La Valise trouvée […],* Paris, Prault, 1740. Modern kiadása: *La Valise trouvée*, texte établi et annoté, avec une introduction, une préface et des notices par Fréderic Mancier et Pierre Brunel, Paris, Imprimerie nationale, 2002.

részben újraírta, és a felolvasást hallgató személyek szájába adott rövid, párbeszéd formájú kommentárokkal egészítette ki. A válogatás és újraírás során a túlságosan érzéki részeket törölte vagy rövidítette, továbbá stiláris javításokat hajtott végre, amelyekkel világosabbá tette a szereplők közti viszonyokat és modernizálta a kifejezésmódot. A kommentárok fő célja a két kor erkölcsei közti különbségek és hasonlóságok hangsúlyozása vagy magyarázata.[187]

Végül két példa a levélregény történetének 1720 utáni szakaszából, amelyek az egyetlen női hangra épülő típust képviselik. Az első Crébillon fils Mikes művével egykorú, 1732-ben kiadott munkája.[188] A mű két részből áll: az első negyvenegy, a második hatvankilenc számozott levelet tartalmaz, de a levelek egy részéhez további egy vagy két *billet* kapcsolódik. A két formát a tipográfia is világosan elkülöníti. A neveket itt is monogramok és csillagok helyettesítik. Az elbeszélő a levelek kiadójának nevezi magát, elmondja, hogy a levelek száma eredetileg ötszáz volt, és időnként céloz a „kihagyások"-ra.[189] Ennek ellenére az elbeszélés menete folyamatos. A levelekből kirajzolódó történet egyetlen szálon fut: a fiatal M*** márkinőnek kitartóan udvarol férjének egyik barátja, R*** gróf, aki végül meghódítja őt. Az elbeszélő a megcsalt férj történetét is a márkinő szájába adja, míg a gróf jellemét, viselkedését jórészt homályban hagyja. Halála előtt a márkinő egy kivétellel elégeti szeretője leveleit. A levelek keltezés nélküliek, csak időtartamokat említenek; az elbeszélés menetét a szenvedély alakulásának ritmusa tagolja. A gyűjtemény egy hódítás történetét ábrázolja a meghódított nő nézőpontjából.[190]

A márkinő levelei a szerelmes nő reakcióit, kommentárjait, tépelődéseit, érveit és javaslatait tartalmazzák, miközben bemutatják a kapcsolat alakulását a kíváncsiságtól a vallomáson és a szenvedély kibontakozásán át a testi kapcsolatig. A márkinő kezdetben a barátság irányába próbálja terelni a szerelmet az értelem jegyében, majd egy kifinomult szerelmi játék bontakozik ki. A szenvedély nagyrészt a szerelemről való beszéd vágyában nyilvánul meg. Fontos motívum a szorongás és a bizonytalanság állandó jelenléte.[191] Crébillon részletesen ábrázolja az „én" elvesztésének történetét, miközben az érzelmek széles skáláját rajzolja meg.[192] A tettek és gesztusok visszhangja, az „én" önmagáról alkotott képének változása és a lelkiismeret mozgásai érdeklik elsősorban. Különösen

[187] Bray, *Roman par lettres,* 425–426.

[188] *Lettres de la marquise de M*** au comte de R***,* h. n., k. n., 1732. Az 1739-es változat modern kiadása: *Lettres de la marquise de M*** au comte de R***,* édition établie et préfacée par Jean Dagen, postface de Michel Delon, Paris, Desjonquères, 2010 (Collection XVIIIe siècle). A továbbiakban a 2010-es kiadásra történik hivatkozás.

[189] Így pl.: „(On a supprimé ici quelques lettres.)" *Lettres de la marquise,* 108.

[190] *Lettres de la marquise,* Préface, 27.

[191] *Lettres de la marquise,* Préface, 12–16.

[192] *Lettres de la marquise,* Postface, 228–230.

hangsúlyosak a nyilvános és titkos találkozásokra vonatkozó reflexiók. A férj, a szerető és annak barátja mellett további személyek is megjelennek, akik jórészt alkalmi, kicserélhető, névtelen figurák. A márkinő alakja kevéssé egyénített, a részletek ábrázolását gyakran elvont fogalmak helyettesítik, a tárgyi kellékek többnyire az „én" szimbolikus kifejezői.

A műnek, amely egy szenvedély naplójaként is olvasható, egyik fő erénye a könnyed, szabados, ellentmondásoktól sem mentes női hang valósághű reprodukálása. A fikción újra meg újra áttűnik a szatíra és az irónia. Crébillion elsősorban a Boursault, Anne Ferrand, Guilleragues, Fontenelle, Richelet és Mme de Lafayette nevével jelezhető episztoláris hagyományra épít, amelyet reminiszcenciák, imitációk és paródiák formájában használ fel elsősorban.[193] Az imitáció egyszerre kritikus és asszimilatív jellegű. Crébillon drámai szerkesztésmódot alkalmaz: a cselekmény a vígjátéktól jut el a tragédiáig. A két rész három-három felvonásra tagolható. Az I. rész felvonásai: 1. a vallomás előtt; 2. a vallomás után és a férj elhagyása előtt; 3. az elhagyás után; a II. rész felvonásai: 1. a boldog viszony; 2. a válság; 3. elválás, betegség és a halál közeledése.

A regény a francia arisztokrácia szerelmi viszonyainak finoman ironikus ábrázolása egyetlen stilizált és konvencionális példa segítségével, amelyben egyszerre van jelen az átélt és a megismert szenvedély.[194] Crébillon árnyaltan reflektálja a szerelem változékony természetét, a viszony szakaszait és veszélyeit, a kötelesség és az erény témáit, valamint az értelem tehetetlenségét a szenvedéllyel szemben. A szenvedélyt a bűn és a szerencsétlenség fő okaként ábrázolja. Miközben közvetett eszközökkel bírálja a libertinus szerelmi ideológiát és nyelvet, jelentős mértékben hozzájárul a levélregény műfajának megújításához és egy új modell létrehozásához.

Marie-Jeanne Riccoboni 1757-ben, a *Törökországi levelek* utolsó darabján található keltezés előtti évben megjelent munkája a valóságos szerelmi levelezést imitáló, érzékeny levélregény típusát képviseli.[195] Keveredik benne a valószerűség illúzióját keltő, egyes szám első személyben megfogalmazott narratív fikció és a valóság. Az elbeszélés szerkezete különböző hosszúságú időegységeket reprezentáló, rövid és egyforma részekre osztott, a külső elbeszélő hiányzik. A regény az emberi természet árnyalt elemzését adja a szerelmi szenvedély tükrében, nagyrészt régóta bevált toposzok és formulák segítségével. A levelekben nyomon követhetőek a viszony szakaszai az ártatlanságtól a csábításon és a boldogság állapotán át az elválásig, miközben sorra megjelennek a közeledés, ellenállás, fokozódó intimitás, féltékenység és lassú eltávolodás helyzetei, a nyugtalanság,

[193] *Lettres de la marquise,* Préface, 16–21.

[194] *Lettres de la marquise,* Préface, 25–30.

[195] *Lettres de Mistriss Fanni Butlerd, à Milord Charles Alfred de Caitombridge […] écrites en 1735,* traduites de l'anglois en 1756 par Adélaïde de Varançai, Paris, Société des libraires, 1757.

lázadás, öröm, extázis, meghasonlás, harag, hűtlenség, megalázás, szomorúság és felejtés érzései és gondolatai, beleértve a halál gondolatát.[196] Riccoboni nagy részletességgel ábrázolja a szeretett személy testi, szellemi és társaságbeli tulajdonságait, és változatos eszközökkel kelti a „másik" jelenlétének vagy közelségének látszatát. A XXXI. levélben például a kedvestől kapott levelet dicsérve megemlíti annak jó szagát, csaknem ugyanúgy, ahogy Mikes utal a megírandó hír jó szagára a 33. és a kapott levelek jó ízére a 75. levélben:[197] „Quelle lettre, mon cher Alfred, je ne saurais la quitter ! Que tout ce qui vient de vous, me plaît ! […] Je relis cette lettre charmante: je la remets dans ce portefeuille, que j'ai vu si souvent dans vos mains. Ah ! Qu'il sent bon ! il sent comme toi […]."[198]

Következtetések

1. Az áttekintés mutatja, hogy a *Törökországi levelek* keletkezését megelőző és azzal egyidejű, nyomtatásban megjelent francia episztoláris hagyomány jóval összetettebb annál, mint azt a magyar kutatás eddig figyelembe vette. Az ide tartozó műfajok, szöveg- és kiadványtípusok történetét egyszerre jellemzi a folyamatosság és a változás; a 17. század utolsó harmadában megfigyelhető a differenciálódás és a különféle fikciós, félfikciós konstrukciók vonulatának felerősödése. Az 1720 előtti időszakban a Mikes-kutatás által eddig számon tartott három helyett öt kiadványtípus/forráscsoport különíthető el, amelyek további darabokkal bővíthetők, és új altípusokat is érdemes figyelembe venni. A levélforma paradigmái, szemantikai súlypontjai, alkalmazásai és funkciói rendkívül változatosak. Ez a gazdag episztoláris kultúra, amely ösztönzőül szolgált az angol és a német levélregénynek is,[199] alkotja a *Törökországi levelek* egyik elsődleges műfaji kontextusát és inspirációs forrását. A francia episztoláris hagyomány elemeinek ismerete antik, bibliai és korabeli források jelenlétével, a jezsuita levélelméletekkel és további irodalmi reminiszcenciákkal együtt érvényesült Mikesnél.

2. A műfajtörténeti vizsgálat segít közelebb jutni a mikesi levélforma sajátosságainak és irodalmi összefüggéseinek jobb megértéséhez. A jelentések feltárására egyedül a komparatista megközelítés alkalmas, különös tekintettel a francia

[196] Bray, *Épistoliers,* 102–103, 108–112.

[197] „leg elöbször szép szinü, és jó szagu hirt irok, azután irom meg a csendülö hirt."; „akéd levelei, jó izüek, csak nem meg ehetném a papirost is. tudgya kéd mitöl vagyon az, attol hogy szerettyük egymást." *MKÖM* I, 48; 134.

[198] Riccoboni, *Lettres,* lettre XXXI. A szövegrészt idézi: Bray, *Épistoliers,* 102.

[199] Robert Adams Day, *Told in Letters. Epistolary Fiction Before Richardson,* Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1966; 27–47; Reinhard M. G. Nickisch, *Brief,* Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1991, 40–41.

kontextusra. A lehetséges előzményeket, ösztönzőket és párhuzamokat az eddig feltételezettnél tágabb körben érdemes keresni. Az áttekintésben kizárólag nyomtatott, jelentős részben több kiadást megért, a Mikes-kutatásban nem vagy nem kellően ismert műveket vettünk figyelembe, amelyekhez Mikes is hozzájuthatott franciaországi tartózkodása idején vagy Törökországban. A francia nyelv tanulását segítő, gyakran leveleket és a levélírásban alkalmazható fordulatokat is tartalmazó kézikönyvek, episztoláris florilégiumok ismerete Mikesnél biztosra vehető. A címadással tudatosan kapcsolódott a fiktív és félfiktív levélgyűjtemények és a levélregények egy részének címadási gyakorlatához.

3. A számba vett forrásanyag az episztoláris művekben használt stíluseszközök, közhelyek, toposzok, gáláns fordulatok, levélszerkesztési eljárások, motívumok és fikcionalizálási módszerek gazdag tárháza. A francia episztológráfia ismerete segítette Mikest a megfelelő forma megtalálásában és az anyagtól független, egyéni írásmód kialakításában. A Bussy-Rabutin–Mme de Sévigné levelezésen kívül számos további példát találunk az egy hangra épülő fiktív vagy félfiktív levélgyűjteményre, a csevegő tónusra, a gáláns udvarlás fordulataira, a címzett fikcionalizálására és a száműzetés helyzetének ábrázolására. A valóságos levelezés látszatát keltő irodalmi eszközök széles skáláját vehettük számba, melyek között nagy számban találhatók olyanok, amelyeket Mikes is alkalmazott. A históriák, anekdoták levélbe illesztése a francia episztológráfiában – éppúgy, mint például az emlékiratokban és az erkölcstani irodalomban – általánosnak tekinthető. Használatuk, dialogizálásuk és jelentésük kibontása lényegében a *Törökországi levelek*ben alkalmazott módszerrel történik.

4. A forrásanyag tartalmi és formai sajátosságainak, intertextuális viszonyainak módszeres elemzése elősegítheti további témabeli megfelelések, motívumátvételek, szövegszerű összefüggések és retorikai eszközök lehetséges forrásainak azonosítását, és közelebb vihet Mikes munkájához. Nem zárható ki, hogy a korábban eredetinek vélt megjegyzések és fordulatok egy részénél is átvétellel, imitációval vagy áthangszereléssel van dolgunk.[200] Eredetiség és imitáció viszonya a *Törökországi levelek*ben összetettebb az eddig leírtnál, és további kutatást igényel. Az új modellek, források és szövegpárhuzamok azonosítása egyáltalán nem csökkenti Mikes eredetiségét.

5. A *Törökországi levelek* nem „sajátos zárvány", hanem koncepcióját és részleteit tekintve egyaránt korszerű, a korabeli nyugat-európai, azon belül a francia episztoláris irodalommal szinkronban lévő, annak számos darabjával összevethető alkotás. A három száműzött francia szerző jelenléte a forrásanyagban aláhúzza a megfigyelést, amely szerint az egyént elkülönítő szélsőséges élethelyzetek

[200] Vö. Bányász Melinda, *Törökországi levelek, Mulatságos napok. Mikes Kelemen prózaíró technikája a fordítások révén,* Doktori értekezés, Babeş-Bolyai Tudományegyetem (Kézirat), Kolozsvár, 2013.

ösztönzik a levélírást és a levélműfaj választását,[201] egyben lehetőséget ad a száműzetéssel kapcsolatos összevethető motívumok feltérképezésére a *Törökországi levelek*ben.

6. Az áttekintés igazolni látszik Bernard Bray és Odile Richard-Pauchet bevezetőben idézett felvetését, amely szerint a *Törökországi levelek* – bizonyos megszorítással – beilleszthető a francia episztoláris irodalom, azon belül a levélregény történetének keretei közé. Bizonyítottnak látjuk a feltevést, amely szerint a mű átmeneti helyet foglal el az érzékeny levélregény misszilis és félfiktív levelezésekkel kiegészült hagyománya, illetőleg az egzotikus utazás és a száműzetés motívumait is felhasználó, morális, filozofikus célokat követő levélregény között. Az, hogy a magyar olvasó a közvetlen érintettség, a történelmi valóságreferenciák magas aránya és a megfelelő saját műfaji hagyomány hiánya miatt nehezen tudja regényként értelmezni a művet, egészen más kérdés.

7. Mikes még nem ismerhette a 18. századi érzékeny irodalom Bernardin de Saint-Pierre által megfogalmazott tézisét – „je sens, donc j'existe"[202] –, de művének vannak olyan vonásai, amelyek az érzékeny regény felé mutatnak. Ide tartozik a vallomásos hang, a lelki tényezők kutatása és a róluk való elmélkedés, valamint a szeretet különféle formáinak árnyalt bemutatása. Bár nincs a műben egyetlen olyan filozófiai eszme, amit Mikes határozottan képvisel, de a gyakorlati bölcsességgel és derűs racionalizmussal párosult sztoicizmus, továbbá a fejtegetések a vallás, gondviselés, természet, idő, szabad akarat, szokások, erkölcsök, politika, száműzetés és szenvedés kérdéseiről a filozófiai regény irányába mutatnak. Mikes a természetes észt tartja az erkölcs mértékének; a 120. levél elején tréfás formában, a fizikai adottságok szintjén travesztálja Descartes ismert tételét: „még élek. mert eszem. és irok".

8. A vizsgálat felhívta a figyelmet arra, jórészt továbbra is hiányzik a magyar irodalmat alkotó műfaji alrendszerek eredetének tisztázása. A mikesi életmű, azon belül a fordítások további műfaji vizsgálata segíthet a jelenleginél pontosabban látni az alrendszerek keretfeltételeit, kommunkációtörténeti összefüggéseit.

[201] Nikisch, *Brief,* 17–18, 63–64.

[202] Jacques-Henri Bernardin de Saint-Pierre, *Études de la Nature,* éd. par Colas Duflo, Saint-Etienne, Université de Saint-Etienne, 2007 (Lire de Dix-Huitième Siècle), XII, 438.

II.
NYELV, STÍLUS, RETORIKA

Kísérlet a nyelv lexikográfiai feltárására: a Mikes-szótár

A fejezet célja, hogy bemutassa a Mikes-szótár előkészítésével, megvalósításával kapcsolatos kutatásokat, a problémákat sem elhallgatva képet adjon a munka menetéről, nehézségeiről, és összegezze az eredményeket. A fejezet rendhagyó abból a szempontból, hogy mivel nagyobb összeggel támogatott, több mint tíz évig tartó, interdiszciplináris alapkutatásról van szó, a Mikes nyelvével és stílusával kapcsolatos megfigyelések mellett a szokásosnál nagyobb teret kap benne az eredeti koncepció, a kutatástörténet, az új terv és a kutatási folyamat (workflow) dokumentációja, továbbá az alkalmazott módszerek és technikák, valamint a kutatási környezet néhány részlete.[1] A feldolgozott forrásanyag természete miatt a fejezet részben tudomány- és kutatástörténeti érdekű, és nyilvánvaló, hogy csak nagyobb távlatból lehet pontosan megítélni a kezdeményezés elméleti és gyakorlati jelentőségét. A kizárólag Mikes nyelve iránt érdeklődő olvasónak elegendő, ha a „Koncepció, kutatástörténet" és az „Eredmények" című részeket veszi figyelembe. Az áttekintés lehetőséget ad néhány, az adott kutatáson és a résztvevő személyeken túlmutató következtetésre.

Koncepció, kutatástörténet

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi Osztályán előkészített kutatás egyik kiindulópontja az volt, hogy az irodalom és az írók vezető szerepet játszanak a nyelv megismerésében, megőrzésében, fejlesztésében, s az írói nyelvhasználat tartalmi és formai értékei, a stílusbeli sajátosságok mellett, azokkal szorosan összekapcsolódva, a frazeológiában ragadhatók meg elsősorban. Bármilyen monografikus feldolgozás, esztétikai értékelés csak akkor lehet megalapozott, ha az a vizsgált írói korpusz teljes szótári rendszerére támaszkodhat. Nyugat-Európában már az 1960-as években készültek írói szótárak és konkordanciák elektronikus módszerrel.[2] Ez a módszer kiküszöböli a cédu-

[1] A dokumentáció, amely a jelenleg rendelkezésre álló teljes forrásanyag alapján készült, más forrásokból bizonyára kiegészíthető, pontosítható.

[2] Ld. pl. Roy A. Wisbey, *Vollständige Verskonkordanz zur Wiener Genesis. Mit einem rückläufigen Wörterbuch zum Formenbestand,* Berlin, E. Schmidt, 1967; Bryant C. Freeman, *Concordance du Théatre et des Poésies de Jean Racine,* I–II, New York, Cornell University Press, 1968.

lázás időigényes folyamatát, minimálisra csökkenti a másolás közben adódó hibalehetőségeket, alkalmas nagy mennyiségű adat tárolására, lehetőséget ad többféle csoportosításra, keresési módozatra és különféle mutatók készítésére. Ugyanakkor a módszer felvet új problémákat, amelyek megoldása gyakran komoly nehézségekbe ütközik.

Ösztönözte a kutatás elindítását, hogy már Hopp Lajost foglalkoztatta egy Mikes-szótár elkészítésének gondolata.[3] A fordító Mikesről írt, 2002-ben posztumusz megjelent monográfiájának összegzésében külön kiemelte egy Mikes-szótár elkészítésének jelentőségét.[4] Inspirálta a tervet, hogy az írói szótárak hazai és nemzetközi viszonylatban egyaránt jelentős eredményeket hoztak az utóbbi évtizedekben. A szótár megfelelő eszköznek látszott arra, hogy tényekre alapozott, jól áttekinthető képet adjon Mikes fogalmi rendszeréről, stílusáról, a nyelvi, stiláris hagyományok megőrzése és megújítása érdekében tett erőfeszítéséről, világképének összetevőiről. A szótár eszköze lehet annak, hogy adatokhoz jussunk egy régió, egy nyelvjárás, ezen keresztül a korabeli nemzeti nyelv, a nyelvi sztenderd és a korstílus állapotáról. Ez a szótártípus dinamikusan fejlődik, megmutatkoznak a gépi feldolgozás előnyei, s a műfaj folyamatos megújulása növeli a felhasználás lehetőségét a kutatásban, az oktatásban és a közművelődésben.

A teljes Mikes-életmű 1966–1988 között hat kötetben megjelent kritikai kiadása és a művekkel kapcsolatos korábbi kutatások tanúsága szerint Mikes a 18. századi magyar próza egyedülálló mestere, a nyelv és a stílus kivételes megújítója, gazdagítója volt.[5] Az életmű irodalmi minősége, eredetisége szorosan összefügg Mikes prózájának korához mért nyelvi újdonságával. Hopp Lajos említett monográfiájának tanúsága szerint ebben fontos szerepet játszanak az életmű terjedelmileg nagyobb részét kitevő fordítások. Jelentőségüket növeli, hogy a

[3] Az 1990-es években a XVIII. századi Osztályon megtalálható volt a Mikes kritikai kiadás néhány kötete, melyek páros vagy páratlan lapjain a margón a főszöveg nyomdai sorszámozása mellé utólag bepecsételt, a köteteken átívelő, folyamatos lapszámozás tanúsította egy egységes hivatkozási rendszer előkészítését a szótári feldolgozáshoz. Hopp Lajost feltehetően Kelemen József, a Mikes kritikai kiadás köteteinek nyelvész lektora ösztönözte a szótári feldolgozás előkészítésére, aki két tanulmányban javaslatot tett a lyukkártya-technológia lexikográfiai felhasználására, majd társszerzővel elkészítette a mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótárát. Kelemen József, Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában, in *Szótártani tanulmányok*, szerk. Országh László, Budapest, Tankönyvkiadó, 1966, 29–54; Uő, Lyukkártyarendszerű adatgyűjtés és -feldolgozás a nyelvtudományban, *Nyelvtudományi Közlemények* 68 (1966), 343–380; Füredi Mihály – Kelemen József, *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára (1965–1977)*, Budapest, Akadémiai, 1989.

[4] Hopp, *A fordító Mikes Kelemen*, 420.

[5] Szilágyi Ferenc, Mikes Kelemen stílustörténeti jelentősége, in *Irodalom, történelem, folklór*, 99–104.

Törökországi levelek szövegének közel egynegyed részét ugyancsak különféle fordításbetétek teszik ki.

A koncepció kialakításában szerepet játszott a felismerés, mely szerint Mikes nem kis mértékben prózafordításai révén vált igényes és tudatos nyelv- és stílusművésszé, s a *Leveleskönyv* és a fordítások nyelvét csak együtt érdemes vizsgálni. A fordítások szókincsének bevonása Mikes nyelvének vizsgálatába nélkülözhetetlennek látszott; a kutatás a 2000-es évek elejére alapvetően módosította Szily Kálmán megállapítását, mely szerint Mikes „szókincse nem oly gazdag, mint akár Gyöngyösié, akár Faludié".[6] Teljes egészében túlhaladottá vált az a 2000-ben kiadott egyetemi szöveggyűjteményben olvasható állítás, mely szerint a fordítások csupán „időtöltő feladatteljesítések", „szürke betűtenger, dagály és apály nélküli holt víz, morotva".[7]

Mikes szókincsét egyaránt táplálta az élet különféle területeit és a kultúra eltérő rétegeit átfogó, széles körű műveltsége; a latin nyelvtudás; az erőteljes francia nyelvi, stiláris hatás és a török nyelvi környezet. Ösztönözte több magyar nyelvi réteg és változat ismerete, így például a Zágon környéki nyelvjárás,[8] Kolozsvár köznyelve. Mikes tudatosan kihasználta a nyelvi formák változatosságában rejlő kifejező erőt, kedvelte a szólásokat, az idegen és régies szavakat, a különféle stíluselemek keveredését. Ehhez járul, hogy az életmű több műfajt fog át, és széles tematikai keretben teljesedett ki, ami ugyancsak gazdagította a kifejezéskészletet.

A kutatás megkezdésekor három teljes írói szótár állt rendelkezésre: a Petőfi-, a Balassi- és a Zrínyi-szótár.[9] Közös vonásuk, hogy mindhárom az elektronikus szövegfeldolgozás eszközeinek mellőzésével, hagyományos módon, cédulázással készült. A kötetek a terjedelmi kötöttségek és a kezelhetőség szempontja miatt – a Petőfi-szótár kivételével – nem tartalmazzák a feldolgozott korpusz teljes anyagát; a jelentéseket példázó idézetek és a további előfordulások száma egyaránt erősen korlátozott. A Juhász Gyula-szótár[10] ismertetésében Szathmári István megfogalmazta az írói szótár készítésének több általános elméleti és gyakorlati problémáját.[11] A Petőfi-szótár kapcsán Martinkó András megállapította,

[6] Szily Kálmán, Mikes Törökországi Levelei nyelvi szempontból, *Magyar Nyelv* 2 (1906), 337–347, itt: 337.

[7] *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból II. Barokk és késő-barokk rokokó,* szerk. Kovács Sándor Iván, Budapest, Osiris, 2000, 593.

[8] Veress Dániel, Mikes és a székely népnyelv, in Veress, *Mikes és a szülőföld,* 36–51.

[9] *Petőfi Sándor életművének szókészlete,* 1–4, szerk. Gáldi László – J. Soltész Katalin – Szabó Dénes – Wacha Imre, Budapest, Akadémiai, 1973–1987; Jakab László – Bölcskei András, *Balassi-szótár.* Debrecen, Debreceni Egyetem, 2000; *Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*, szerk. Beke József, Budapest, Argumentum, 2004 (Zrínyi-Könyvtár V).

[10] Benkő László, *Juhász Gyula költői nyelvének szótára,* Budapest, Akadémiai, 1972.

[11] Szathmári István, Az első magyar költői szótárról, *Magyar Nyelvőr* 98 (1974), 404–414.

az írói szótár készítése alapos nemzetközi elméleti tájékozottságot, lexikográfiai, nyelvtörténeti és stilisztikai tapasztalatot igényel, s csak a teljes írói nyelvi korpusz feldolgozása lehet elfogadható.[12] Benkő László 1979-ben megjelent monográfiájában módszeresen tárgyalta az írói szótárak készítésének elméleti és gyakorlati kérdéseit, külön foglalkozott a gépi feldolgozású szótárak problémájával, s összeállította az addig megjelent írói szótárak közel 300 tételes nemzetközi bibliográfiáját.[13]

A 18. század 1772 előtti szakaszának magyar nyelve hiányosan van jelen a történeti nyelvészeti, szótörténeti-frazeológiai kutatásokban. Könnye Nándor és Szarvas Gábor a *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*ban (a továbbiakban *NySz.*) összegyűjtötte a *Törökországi levelek* szó-, szólás- és kifejezésállományát, a szókapcsolatokat; Simonyi Zsigmond a *Mulatságos napok* szóanyagát dolgozta fel.[14] A Mikes kritikai kiadás tárgyi jegyzeteiben Hopp Lajos felhívta a figyelmet arra, hogy a *Törökországi levelek NySz.*-ben alapul vett 1794-es kiadása a szöveghelyesség szemszögéből erősen kifogásolható, s a teljesség igénye és a szavak első előfordulása biztos megállapításának követelménye „sok kívánnivalót hagyott" a feldolgozásban.[15]

Szathmári István nem sokkal a kritikai kiadás befejezése után felhívta a figyelmet arra, hogy „érdemes volna […] a 'központi' és a regionális (erdélyi) nyelvi sztenderd alakulásának a tanulmányozására feldolgozni Mikes összes műveit."[16] Kiválasztott szövegpéldákon végzett hangtani, alaktani, mondattani és lexikológiai elemzése nyomán arra a következtetésre jutott, „hogy sok még a teendőnk Mikes nyelvének, stílusának a vizsgálatát illetően: hiányzik egy teljes Mikes-szótár, amely természetesen tartalmazná Mikes állandósult szókapcsolatait, szólásait, és amely stílusszótár is lehetne egyben."

*A magyar nyelv nagyszótárá*nak alapul szolgáló történeti szövegkorpusz alsó időhatára 1772, ami a művek keletkezési évére vonatkozik, ezért Mikes életműve

[12] Martinkó András, Petőfi-szótár, *Irodalomtörténeti Közlemények* 79 (1975), 94–98.

[13] Benkő László, *Az írói szótár. A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása,* Budapest, Akadémiai, 1979.

[14] *Magyar Nyelvtörténeti Szótár,* szerk. Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond, Budapest, 1890–1893.

[15] *MKÖM* I, 372; *MKÖM* III, 935–936, 978–1018. A Mikestől származó anyag ellenőrzésekor világossá vált a gyűjtés elégtelensége, pontatlansága és következetlensége. Ennek ellenére a csak Mikestől idézett szavak vagy szókapcsolatok kiegészítik és helyesbítik Szily Kálmán 1906-os jegyzékét. Gyakran nem a szó régiessége, újdonsága vagy ritkasága az oka annak, hogy az *NySz.* egyedül a *Törökországi levelek*ből idéz egy-egy kifejezést, hanem az *NySz.* anyaggyűjtésének hiányossága. Különösen érvényes ez Szilynek „a *NySz.*-ból kimaradt" megjegyzésére Mikes szavainak egy részével kapcsolatban. Így is számos tanulság meríthető az *NySz.* és a segédszótárak összehasonlításából Mikes nyelvére vonatkozóan.

[16] Szathmári István, Mikes és irodalmi nyelvünk, *Magyar Nyelv* 87 (1991), 298–306.

ebben nem szerepel.[17] A *Törökországi levelek* némely részletét rögzítették a kritikai kiadás alapján, mindössze néhány tucat levelet. Ehhez járul, hogy a nyilvános online-változat nem azonos a szótárkészítők által használt adatbázissal. A *Nagyszótár* tehát nem teszi szükségtelenné írói szótárak készítését, s különösen így van ez Mikes esetében. A Mikes-szótár a Zrínyi-szótárral együtt két egymást követő évszázad irodalmi nyelvéről adhat átfogó képet két kiemelkedő író munkásságán keresztül.

A korábbi kutatások szerint Mikes kivételes stílusérzéke egyedülálló nyelvi fantáziával, tudatos újító törekvéssel és változatos szóhasználattal párosult. Életművében megfigyelhető a nyelvi egységesülés, a különböző nyelvi változatok kiegyenlítődésének folyamata, nemcsak a hangtan és a helyesírás, hanem a szókincs, az alak- és mondattan, valamint a stilisztikai formák területén. Munkássága fontos tanulságokat nyújt az irodalmi nyelv fejlődéséhez és a nyelvi norma alakulásához, helyesírási, hangtani, lexikológiai téren egyaránt.[18] Mindezen kérdéskörök módszeres feldolgozásának nélkülözhetetlen segédeszköze lehet a Mikes-szótár.

Célkitűzés, kutatási terv

A kutatás fő célja az volt, hogy a szótár műfaj követelményeinek megfelelően, a számítógépes támogatású lexikográfia eszközeivel, módszeresen feldolgozza és közzétegye Mikes Kelemen teljes szókincsét, nyelvi hagyatékát és stíluseszközeit, tudományos kérdések megválaszolására alkalmas, interaktív digitális hipermédia/hipertext formájában. Cél volt az is, hogy a szótár bemutassa Mikes szavainak, kifejezéseinek összességét, a nagyszámú sajátos, csak rá jellemző vonást, egyben lehetőséget adjon a kor általános szókincsbeli jellegzetességeinek, szókapcsolatainak és szólásainak megragadására. A szótár ezzel egyedülálló forrásbázist kínál a további vizsgálatoknak.[19]

[17] A *Nagyszótár* szerkesztőségétől 2009-ben kapott tájékoztatás szerint az előkészítő munkálatok során rögzítettek ugyan néhány korábbi szöveget – köztük Mikestől is –, ezek azonban nem estek át azokon az ellenőrző és szerkesztési (pl. morfológiai elemzési) eljárásokon, amelyeket az újabb keletkezésű szövegeken elvégeztek. Szabó Tamás Péter elektronikus levele Tüskés Gábornak, 2009. máj. 18.

[18] A külön vizsgálandó területek között van például a tájnyelv kínálta nyelvi, stiláris lehetőségek felhasználása; a mikesi nyelv kapcsolata a Biblia nyelvével, szókincsével, frazeológiájával; a korabeli beszélt, társalgási nyelv, illetve a levélstílus kapcsolata az életművel. Ide tartozik Mikes tudatos törekvése a francia, olasz és a török nyelvi hatások integrálására; a *Törökországi levelek* és a fordítások nyelvi, stiláris kapcsolatrendszere; a Rákóczi-kor irodalmi nyelvének és Mikes nyelvének az összevetése.

[19] A cél eléréséhez különösen fontos a forrásanyagban előforduló szavak jelentéseinek elkülönítése és értelmezése. A szótár készítői feltárják a címszóvá emelt lexémák

A terv fő módszerbeli újdonsága a korábbi írói szótárakhoz képest az volt, hogy – felhasználva az elektronikus szövegfeldolgozás lehetőségeit – nem korlátozza a jelentéseket illusztráló idézetek számát, s módot ad a lexémák, állandósult szókapcsolatok, szólások és stílusfordulatok *összes* előfordulásának visszakeresésére. Ezzel nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is új, ma még csak részben ismert lehetőségek nyílnak meg mind a történeti nyelvészeti, mind a stílus-, irodalom- és eszmetörténeti kutatások előtt. További újdonság, hogy az értelmezésben hasznosíthatók lesznek a szociolingvisztika és a kognitív nyelvészet megfelelő tanulságai.

A cél megvalósítása érdekében Tüskés Gábor vezető kutatóként Szörényi László intézetigazgató jóváhagyásával 2009. szeptember 29-ei határidővel OTKA pályázatot nyújtott be, „Mikes-szótár" címmel, négyéves futamidővel, huszonöt millió forintos költségtervvel.[20] Ez volt az Irodalomtudományi Intézet OTKA támogatással megvalósítandó első digitális projektje.[21] A pályázat illeszkedett a 2011-es Mikes-évforduló szakmai előkészítésének keretei közé.

A feldolgozandó szövegkorpusz a benyújtott kutatási terv szerint átfogja az egész életművet, beleértve a fordításokat és a misszilis leveleket. A munka első lépése a teljes szöveganyag, kb. 6000 nyomtatott oldal elektronikus rögzítése. Ezzel párhuzamosan folytatódik a feldolgozás szempontjainak rögzítése, különös tekintettel a legújabb, már elektronikus módon készült, illetőleg készülő angol, francia és német írói szótárakra. Megtörténik a szótár anyagának körülhatárolása és a címszóként mellőzendő lexémák körének meghatározása. A kritikai kiadás anyagát a szótár betűhíven veszi alapul, az összes helyesírási, hangtani és más sajátossággal együtt. A címszavakban és alcímszavakban a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően a szavak mai alakja található.[22]

---

jelentésszerkezetét, s a szövegkörnyezet elemzésével megállapítják, rendszerezik és idézetekkel illusztrálják az egymástól elkülönített jelentéseket, jelentés- és stílusárnyalatokat.

[20] K 831337 sz. OTKA pályázat. A fejezet első és második része szorosan követi az eredeti kutatási terv szövegét. A pályázat nyilvános adatai: http://nyilvanos.otka-palyazat.hu/index.php?menuid=930&num=81337&keyword=mikes-sz%C3%B3t%C3%A1r

[21] A pénzügyi terv összeállítása az Intézet Gazdasági Osztályának közreműködésével történt. A pályázat 60%-ban a magyar irodalomtörténetet és irodalomelméletet, 40%-ban a nyelvészetet jelölte meg a kutatás szakterületi megoszlásaként. A vezető kutató tisztában volt azzal, hogy az írói szótárak szerkesztése rendkívül összetett elméleti és gyakorlati feladat, melynek eredményes megoldása egymástól jelentősen eltérő kompetenciák meglétét és összehangolását igényli. Kivételes lehetőségnek számított, hogy a munka a teljes életmű kritikai kiadásának szövegére és jegyzetanyagára épülhet, felhasználva a Mikes-filológia eddigi eredményeit, miközben támaszkodhat a hétkötetes *Értelmező Szótár*ra, a nyelvtörténeti, etimológiai és nyelvjárási szótárakra, atlaszokra. Rendelkezésre állt a kritikai kiadás sajtó alá rendezőjének saját példánya, a kötetekben Hopp Lajos autográf javításaival, kiegészítéseivel.

[22] A benyújtott kutatási terv szerint ezt követi a szócikkek szerkezetének, az alakváltozatok, jelentések, jelentés- és stílusárnyalatok, valamint az előfordulások feltüntetési

A benyújtott OTKA pályázat szerint a kutatás résztvevői – a témavezetőn kívül – teljes munkaidejű alkalmazásban Szelid Veronika Petra nyelvtudományi doktori fokozattal rendelkező fiatal kutató, részmunkaidejű alkalmazásban Horváth Katalin ny. egyetemi docens, a Zrínyi-szótár lektora,[23] egyéni kutatói megbízás keretében Szathmári István ny. egyetemi tanár. A kutatási terv végleges formája az összes résztvevő észrevételeinek figyelembevételével alakult ki. A szükséges infrastruktúrát, az irodalomtörténeti és elméleti hátteret az MTA Irodalomtudományi Intézete biztosítja, együttműködve az MTA Nyelvtudományi Intézetének szótárkészítő munkatársaival.[24]

Mikes életműve ma már nem vagy csak nehezen érthető nyelvi magyarázatok nélkül, s nyelvének értékei gyakran rejtve maradnak a mai olvasó előtt. A kutatási terv szerint a Mikes-filológia és textológia eddigi eredményeinek meghaladása jelentős részben a nyelvészeti Mikes-kutatások fellendülésétől várható. A szótár mint alapvető segédeszköz nagymértékben ösztönözheti ezeket a kutatásokat, egyben hozzájárulhat a 18. század első fele nyelvének beható szótörténeti-etimológiai, alak- és mondattörténeti, dialektológiai, stilisztikai és irodalmi nyelvi vizsgálatához. Nemcsak az író munkásságának több szempontú tudományos feltárásához adhat hatékony segítséget, hanem eszköze lehet az életmű magasabb szintű iskolai és egyetemi oktatásának is.

módjának kidolgozása. Tisztázandó kérdésköröket alkot a kéziratok szókincset érintő, stilisztikai értékű javításainak figyelembevétele, továbbá Mikes sajátos egybeírási-különírási és központozási gyakorlatának problematikája. Külön munkafázisok a szövegek aprólékos feldolgozása, a címszavak szófaji besorolása, nyelvi és stilisztikai minősítése, az értelmezések elkészítése, a jelentések és jelentésárnyalatok bemutatása, az ezek során felmerülő problémák tisztázása, köztük például a konkrét és az átvitt jelentések elhatárolása. Meg kell oldani az idegen szavak kezelését, minősítési gyakorlatát, el kell különíteni egymástól az átvitelek különböző fajtáit, jelezni kell a fontosabb szóképeket és alakzatokat. A kapacitás függvényében a lexikai metaforák mellett a szócikkek feltüntetik a fogalmi (kognitív) metaforákat, metonímiákat is. A szótár következetesen mellőzi a formális stilisztikai minősítéseket, ugyanakkor nagy figyelmet fordít a stílusérték és a stilisztikai minőségek érvényesítésére.

[23] Horváth Katalin, Lektori jelentés Beke József „Zrínyi-szótár"-áról, *Irodalomismeret* 3 (2004), 99–103.

[24] Az éves bontású kutatási terv az első évre ígérte az informatikai háttér kialakítását, a szövegkorpusz digitális rögzítését, a feldolgozás szempontjainak kidolgozását, a címszavak és a mellőzendő lexémák körének meghatározását. A második évre helyezte kilátásba a szócikkek szerkezetének, az alakváltozatok, jelentések, jelentésárnyalatok és az előfordulások feltüntetési módjának kidolgozását, valamint a feldolgozó munka megkezdését, beleértve a címszavak szófaji besorolását, nyelvi minősítését, az értelmezések elkészítését, a jelentések és jelentésárnyalatok bemutatását. A harmadik év feladata volt a feldolgozó munka folytatása, további szócikkek készítése és ellenőrzése, valamint egy műhelytanulmány megírása. A kutatási terv a negyedik évre helyezte kilátásba a még hiányzó szócikkek elkészítését, ellenőrzését, a nyilvános elektronikus felület létrehozását és a szótár anyagának hozzáférhetővé tételét könnyen kezelhető adatbázis formájában.

A szótár jó lehetőséget nyújt a szinonimák, antonimák, egymást kölcsönösen kiegészítő kifejezések, terminológiai megfelelések és diszkrepanciák vizsgálatára, s ezzel a szerzői, fordítói tudatosságot érintő következtetések megfogalmazására. Tanulmányozhatók lesznek olyan kérdések, hogy például melyek Mikes terminológiai választásainak nyelvi, motivációs, mentalitásbeli és más összetevői; a franciából átültetett kifejezések, önálló terminusokból összetevődő speciális szókincsek megőrzik-e integritásukat és belső viszonyaikat a fordításokban. Választ kaphatunk a kérdésekre, hogy a terminológia szintjén Mikes milyen jelentés-módosításokat hajtott végre, a szelektivitásnak milyen tendenciái érvényesültek, s milyen mértékű a terminológia bizonytalansága, instabilitása. Megfigyelhetjük azt is, törekedett-e az egymást kölcsönösen megvilágító kifejezések új rendszerének bevezetésére, hogyan adaptálta a csiszoltság, udvariasság nyelvének terminusait, s jelen vannak-e az eredeti szövegétől eltérő diszkurzív („ideológiai") tradíciók a fordításokban.

Az elektronikus feldolgozási módszerrel szövegszerűen is közvetlenül hozzáférhetővé válik a szavak összes előfordulása. Ez lehetőséget ad nemcsak a nyelvhasználat és a stílus legapróbb sajátosságainak, valamint e sajátosságok változásának megfigyelésére, hanem elősegíti az író eszmei irányultságát érintő, összetettebb kérdések megválaszolását is.[25]

Mivel a Mikes-életmű a régi magyar irodalom külföldnek is átadható részéhez tartozik, és a kutatás jelentős mértékben épül nemzetközi tapasztalatokra,[26] a

[25] A szókészletről készülő különféle mutatók, mint például a címszavak gyakorisági mutatója, szófaji megoszlása, lehetővé teszik az összevetést korábbi és későbbi korok szövegeiből készült, hasonló összeállításokkal. A mutatók révén új adatokhoz juthatunk az összehasonlított szerzők egyéni nyelvének szókészletéről és a magyar szókincs változásáról.

[26] Így pl. *Goethe-Wörterbuch*, 1–(7), hrsg. von der Akademie der Wissenschaften der DDR, der Akademie der Wissenschaften in Göttingen und der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, Verlag W. Kohlhammer, 1978–(2024). A Goethe-szótár a nyomtatott változat mellett online formában is megjelenik: http://urts55.uni-trier.de:8080/Projekte/GWB/. Az online változat SGML formátumú, a differenciált adatbevitelnek köszönhetően rendkívül informatív, jól szerkesztett, komplex keresési és megjelenítési megoldásokat alkalmaz. A szócikkek jelentésstruktúrája fő- és aljelentésekre tagolódik. A szinonimákhoz utalók találhatók, amelyektől közvetlenül el lehet jutni a megfelelő szócikkekhez. http://www.uni-tuebingen.de/gwb/darstell.html; Christiane Schlaps – Thomas Schares, Lemmatisierungspraxis und -problematik im Autorenwörterbuch am Beispiel des Goethe-Wörterbuchs, in *Proceedings of the XIII EURALEX International Congress (Barcelona, 15–19 July 2008)*, ed. by Elisenda Bernal – Janet DeCesaris, Barcelona, Institut Universitari de Lingüística Aplicada Universitat Pompeu Fabra, 2008, 599–606; Barbara Molinelli-Stein, Werkstattbericht aus der Arbeit am Grimmelshausen-Wörterbuch. *Simpliciana* 3 (1981), 145–151; Johanna Belkin, Bericht über den Index verborum zu Grimmelshausens Werken. *Simpliciana* 3 (1981), 141–3; *Wörterbuch zu Heinrich von Kleist. Sämtliche Erzählungen, Anekdoten und kleine Schriften*, 2., völlig neu bearbeitete Auflage von Helmut Schanze, Tübingen, Max Niemeyer, 1989 (Indices zur deutschen Literatur

munka hosszú távon hozzájárul a hazai eredmények külföldi megismertetéséhez és a magyarországi kutatóbázis alkalmassá tételéhez nemzetközi szintű eredmények elérésére.

A kutatási folyamat I: OTKA pályázat 2010–2015

A pályázatot az OTKA Bizottság a 2010. január 14-ei előzetes tájékoztatás és a március 2-ai hivatalos értesítés értelmében négyéves futamidővel, változatlan keretösszeggel elfogadta.[27] Közvetlenül az elfogadást követően a lexikográfiai feladatokra tervezett munkatárs egy kedvezőbb állásajánlat miatt váratlanul visszalépett. Feladatait és munkakörét több jelentkező meghallgatását követően dr. Mészáros-Kiss Margit, publikációs nevén Kiss Margit, az MTA Nyelvtudományi Intézet 1998–2005 között munkatársa, *A magyar nyelv nagyszótára* I–II. kötetei munkálatainak résztvevője vette át, azonos feltételekkel.[28] Május elején az Irodalomtudományi Intézet és az OSZK Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület együttműködési megállapodást kötött, melynek keretében elkészült a Mikes kritikai kiadás főszövegének, azaz a feldolgozandó szövegkorpusznak a digitális rögzítése és online szolgáltatása.[29] A korrektúra során javítottuk a szövegfelismerő szoftver hibáit, a kéziratok és a mikrofilmek alapján korrigáltuk a kritikai kiadás nyomdahibáit. A javított szöveg 2010 őszén felkerült a MEK honlapjára.[30]

---

20); *Begriffsglossar und Index zur Kudrun*, bearbeitet von Klaus M. Schmidt, Tübingen, Max Niemeyer, 1994 (Indices zur deutschen Literatur 29); Timothy Sodmann, Überlegungen zur Erfassung des Grimmelshausen'schen Wortschatzes. *Simpliciana* 31 (2009), 469–478.

[27] Ikt. sz. TBK-211/2010.01.14. és TBK-1102/2010.

[28] 2009-ben Kiss Margit az MTA Nyelvtudományi Intézet Korpusznyelvészeti Osztályán dolgozott megbízási szerződés keretében. Kiválasztása a Mikes-szótár számára Szathmári István ajánlásának figyelembevételével történt. Kiss Margit tudományos munkatársi besorolásban, évenként megújított határozott idejű kinevezés keretében dolgozott. Horváth Katalin ügyvivő-szakértő munkakörben, ugyancsak határozott idejű kinevezés keretében dolgozott 2010. december 30-ig, míg Szathmári István nem rendszeres személyi juttatásban részesült néhány hónapig. A kutatás hivatalosan 2010. február 1-jén, a késedelmes szerződéskötés miatt valójában csak az év áprilisában indult.

[29] Több próbaszkennelést követően a digitalizálást Abby Fine Reader 10.0 szövegfelismerő szoftver segítségével, Szever Pál és Moldován István közreműködésével térítésmentesen a MEK, a szövegek elektronikus változatának korrektúrázását Kiss Margit, havi megbízás keretében Szever Pál és Lipp Veronika végezte. A szoftver beállításához Szilágyi N. Sándor nyújtott segítséget.

[30] http://mek.oszk.hu/09000/09000/. A javítással párhuzamosan előkészítettük a szövegek szótári és adatbázisban történő feldolgozását. Az ellenőrzött digitális szövegből XML alapú adatbázist hoztunk létre egységes tartalmi-formai jelölőrendszerrel, többek között a

Ezzel egy időben tanulmányoztuk és a hasznosíthatóság szempontjából értékeltük a lehetséges külföldi mintákat, a nemzetközi írói lexikográfia és szótárelméleti szakirodalom tanulságait. A megfelelő szótárkészítő program kiválasztása és tapasztalatcsere érdekében felvettük a kapcsolatot a Heidelbergben készülő *Dictionnaire étymologique de l'ancien française* (DEAF) munkatársaival[31] és Helmut Schanze professzorral, az *Indices zur deutschen Literatur* egyik sorozatszerkesztőjével.[32] Próbaszócikkek készültek, ezeket folyamatosan megvitattuk és értékeltük, és megállapítottuk a lemmatizálás fő szempontjait. Célul tűztük ki a teljes szókincs lemmatizálását, az összes ragozott alak és a különböző írásmódok figyelembevételével; a lemmatizálás, a szóelőfordulások címszavakba rendezése részletes elemzés alapján, manuálisan történik. Megállapodtunk abban, hogy az összes előforduló szóalak hozzárendelendő a megfelelő címszóhoz, és a szavak összes előfordulásának feltüntetése néhány szavas közvetlen kontextussal együtt alapvető kritérium.[33] A kutatási terv felhasználásával és az első év tanulságainak alapján a témavezető és a lexikográfus munkatárs műhelytanulmányt jelentetett meg közös szerzőséggel.[34]

Ugyanezen évtől Kiss Margit éves munkaterveket készített, és 2011 elején pontokba foglalt, mellékletekkel ellátott, írásos javaslattervet állított össze a szótár szerkesztési elveire, amit részletesen megvitattunk.[35] A tervből kitűnt, hogy a teljes konkordancialista terjedelme kinyomtatva kb. 55 000 A4-es oldal

---

címek, alcímek, versbetétek, idézetek, margináliák és rövidítések jelölésére. A szóalakokhoz hozzárendeltük a megfelelő szövegkörnyezetet és a lelőhelyeket. Az elektronikusan rögzített anyagból szoftveres támogatással elkészítettük a konkordancialistát, amely tartalmazza az összes szóalakot a hozzájuk tartozó szóelőfordulásokkal, mennyiségi mutatókkal, a gép generálta kb. tízszavas szövegkörnyezettel és a forrásmegjelöléssel együtt. A konkordancialista önmagában is többféle vizsgálatnak szolgált forrásául a kutatás során.

[31] Stephen Dörr, *Der Dictionnaire étymologique de l'ancien français.* Előadás a Heidelbergi Egyetem Romanisztikai Intézetében. 2010. dec. 2.

[32] A program kiválasztásában feltétel volt, hogy egyaránt alkalmas legyen nyelv- és irodalomtudományi kérdések megválaszolására és az adott szövegkorpusz hatékony kezelésére. Döntés született, hogy a lexikográfiai forrásanyag modellálása XML-formátumban történik.

[33] A két vagy több szócikkhez hozzárendelhető szóalakoknál (homográfia, poliszémia, jelentésváltozatok és -árnyalatok) az adott kontextusban megvalósuló jelentés alapján történik a besorolás. Megfogalmazódott, hogy a szócikkek strukturálása tegye lehetővé a célzott keresést.

[34] Kıss Margit – Tüskés Gábor, A Mikes-szótár. Kutatási beszámoló, *Magyar Nyelvőr* 135 (2011), 313–323.

[35] Kiss Margit, Javaslatterv a Mikes-szótár szerkesztési elveire, 12 lap + 7 melléklet. A terv többek között foglalkozott a felveendő szófajok, a rövidítések, az idegen szavak, a stilisztikai minősítések, a névelők, kötőszók és más nagyszámú előfordulással rendelkező szavak, az alcímszók, az azonos alakú szavak, az utalások, a frazeológia, a margináliák és a címszólista készítésének kérdéseivel.

lenne.[36] Az önálló címszavak számát előzetesen kb. 15 000-re becsültük.[37] Elsődleges célként a teljes szókincset az összes előfordulással és néhány szavas kontextussal együtt tartalmazó lemmatizált szómutató, ún. konkordanciaszótár elkészítését jelöltük meg. Az informatikai háttér kidolgozását dr. Mártonfi Attila, az MTA Nyelvtudományi Intézet egykori munkatársa vállalta, aki részt vett *A magyar nyelv nagyszótárá*nak munkálataiban,[38] 2008-ban felvetette egy magyar rímszótár tervét,[39] és 2011-ben dolgozni kezdett a József Attila-szótáron.[40]

2011 első felében Kiss Margit újabb, XML-kódolású példákkal kiegészített javaslatot dolgozott ki a címszóalkotás elveire.[41] Döntés született arról, hogy a címszó a mai szótári alak lesz, ezt követi az alakváltozatok felsorolása, majd a paradigmatikus alakok következnek betűrendben a kontextussal és a rövidített forráshivatkozással együtt.[42] A címszóalkotás részletkérdéseit folyamatosan megvitattuk, kialakítottuk a feldolgozás módszerét, az alapelveket írásban rög-

[36] Tekintettel a feldolgozandó szöveg mennyiségére, ami előzetes becslés alapján mintegy másfél millió szót tesz ki, a terv felvetette, hogy első lépésben csupán a *Törökországi levelek* és egy vagy két fordítás szóanyagát dolgozzuk fel, ezt a lehetőséget azonban hosszas mérlegelés és alapos megfontolás után elvetettük.

[37] Világossá vált, hogy a jelentések meghatározásáról, a jelentésárnyalatok bemutatásáról, a stilisztikai minősítésekről, a lexikai és fogalmi metaforák, metonímiák feltüntetéséről a nagy szövegmennyiség és a korlátozott kapacitás miatt egyelőre le kell mondanunk.

[38] Pajzs Júlia – Mártonfi Attila, A magyar nyelv nagyszótárának számítógépes vonatkozásai, in *A magyar nyelv nagyszótára*, 1. Segédletek, szerk. Ittzés Nóra, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2006, 20–22.

[39] Mártonfi Attila, Egy magyar rímszótár terve, in *„Mielz valt mesure que ne fait estultie". A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerk. Bartók István et al., Budapest, Krónika Nova, 2008, 198–204.

[40] Mártonfi Attila, Számítógép és írói szótár – különös tekintettel a készülő József Attila-szótárra, *Magyar Nyelvőr* 110 (2014), 30–46. A tanulmány minden eddiginél teljesebb áttekintést ad az írói szótárakban alkalmazott számítógépes módszerekről. Rámutat, „a lexikográfusok számára az út a nagy hozzáadottérték-tartalmú írói szótárak felé vezet. […] Ez sokkal több ráfordított erőforrást igényel, és – különösen a gondos szócikkírás és -szerkesztés – meghosszabbítja a szótárak előállításának folyamatát." (32. l.) Hangsúlyozza az ún. genetikus szöveg alapul vételének előnyeit a számítógépes konkordancia készítésében, példákon szemlélteti a József Attila-szótár munkálatainak nehézségeit és dilemmáit, bemutatja az automatikus és félautomatikus szövegfeldolgozás lehetőségeit, korlátait. Az áttekintés hivatkozik a készülő Mikes-szótárra és az arról addig megjelent két publikációra is. 2019-ben az emelt szintű magyar nyelv és irodalom érettségi írásbeli vizsga szövegértési és nyelvi-irodalmi műveltségi feladatát Mártonfi Attila „A József Attila-szótár terve" című írásához kapcsolódó kérdéssor alkotta.

[41] A javaslat megállapította, hogy az ún. lemmatizáló programok csupán a modern szövegekre alkalmazhatók, a régi, következetlen helyesírást mutató szövegekre nem.

[42] Szoftverként az XML-formátumú szövegek szerkesztésére alkalmas EditPlus programot használtuk.

zítettük.[43] Grammatikai, lexikológiai és felhasználói szempontokat egyaránt figyelembe véve meghatároztuk a szócikkstruktúrát, amelyben a mai címszónak megfelelően rendszereztük a szóelőfordulásokat kb. tízszavas szövegkörnyezetükkel együtt. A szóalak, szóelőfordulás megfelelő címszóhoz illesztése jelentős munkabefektetést igényelt, mivel minden egyes szót a saját kontextusában kellett értelmezni, az összes példamondatot a megfelelő címszóhoz, azon belül alakváltozathoz és a megfelelő szóalakhoz kellett hozzárendelni.[44]

Meghatároztuk a tulajdonnevek, idegen szavak, azon belül a török szavak felvételének rendszerét. Létrehoztuk a műcímek rövidítésjegyzékét. Elkészült a szerkesztési útmutató, amely meghatározza az előszerkesztett anyag felépítését, rögzíti a rendezési elveket a címszavak, az alakváltozatok, a szóalakok, szóelőfordulások tekintetében, foglalkozik a tulajdonnevek és az összetett szavak kérdésével. Megterveztük a szövegkorpusz adatszerkezetét, félautomatikus módszerrel javítottuk a korpusz hibáit. A teljes, strukturált konkordancialista elkészítése kizárólag informatikai eszközökkel történt. Az adatbázis és a konkordancialista felhasználásával megkezdődött a szóelőfordulások és a kontextusok címszavakba rendezése.[45]

Kiss Margit augusztusban előadást tartott a szótárról a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson.[46] A témavezető által szakmailag előkészített tanulmányutat tett a trieri egyetem digitális bölcsészeti kompetencia-központjában, melynek egyik fő kutatási súlypontja a digitális kiadások és lexikográfia, azon belül az ún. „born digital", a hibrid és a retrodigitalizált kritikai kiadások és szótárak előállítására alkalmas koncepciók, munkafolyamatok, eszközök és szoftverrendszerek kidolgozása.[47] Az októberben rendezett nemzetközi Mikes-

[43] Kiss Margit, Szerkesztési útmutató, 8 lap, dátum nélkül.

[44] A gépi automatizmusok ebben csak minimális segítséget nyújtottak; a régies írásmód miatti egybe-, illetőleg különírási változatokat egyesével, kézzel kellett feldolgozni.

[45] A címszavakat összevetettük más szótárak címszavaival, megjelöltük Mikes eddig nem szótárazott szavait. Az év során elkészült a *c, cs, d, g, gy, h* kezdőbetűs szavak címszavakba rendezése (kb. 60 ív, 2142 szócikk), beleértve az igekötős igék igekötő nélküli alakjait.

[46] Kiss Margit, Mikes életműve szótári feldolgozásban, in *Irodalomértelmezések a felvilágosodástól napjainkig*, I, szerk. Egyed Emese, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2014, 205–211. Ugyanebben az évben Kiss Margit „A Mikes-szótár korpusznyelvészeti szempontból" címmel korpusznyelvészeti gyakorlatot vezetett az ELTE BTK-n az Alkalmazott nyelvészet, magyar nyelv és irodalom diszciplináris MA képzés keretében, amit a következő években is folytatott.

[47] Universität Trier, Kompetenzzentrum – Trier Center for Digital Humanities. Az intézményben időközben létrehozták mintegy harminc különböző szótár, enciklopédia és lexikon egymással összekapcsolt hálózatát. https://tcdh.uni-trier.de/de/thema/digitale-edition-und-lexikographie.

konferencián Szathmári István az egyik Mikes-fordítás két változatában található javítások stilisztikai tanulságairól, Kiss Margit a szótárról számolt be.[48]

Az MTA intézményrendszerének átszervezése az OTKA-kutatások intézményi hátterének megváltozását, és ezzel az éves beszámolók elkészítésének átütemezését is jelentette.[49] A kutatás új szakaszba jutott: esedékessé vált az elkészült szócikkek lektoráltatása a pályázatban részt nem vett, külső személlyel. Ezt dr. T. Somogyi Magda, az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti Tanszékének jelentős lexikológiai tapasztalattal rendelkező munkatársa vállalta az időközben megbetegedett Horváth Katalin helyett, egyéb megbízás keretében.[50] A lektori jelentéshez az időközben felépült Horváth Katalin hozzászólást készített,[51] melynek megjegyzéseit igyekeztünk figyelembe venni a továbbiakban. Létrehoztuk a Folio-adatbázist, amely új szókeresési lehetőségeket nyújtott a szövegek feldolgozásához, és amelybe megkezdődött az elkészült, lektorált szócikkek feltöltése.

A témavezető kérésére 2013 áprilisában Mártonfi Attila feljegyzést készített a szótár nyilvános lekérdező felületének tervezett részleteiről, rendszerigényéről, és árajánlatot adott, amely magában foglalta a rendszer karbantartását is.[52] A lekérdező felület megjelenítésére több változat született, melyek közül a leg-

[48] Szathmári István, Mit mutatnak Mikesnek az *Ifjak Kalauza* 1724/1744-es fordításán 1751-ben elvégzett javításai? in *Író a száműzetésben,* 101–109; Uő, Que nous apprennent les corrections faites par Mikes en 1751 sur sa traduction de 1724/1744 de l'*Instruction de la jeunesse?* in *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil,* 273–287; Kiss Margit, A digitális Mikes-szótár, in *Író a száműzetésben,* 122–129; a szöveg rövidített változata a *Magyar Tudomány* Tüskés Gábor által szerkesztett tematikus összeállításában: Kiss Margit, A digitális Mikes-szótár, *Magyar Tudomány* 173 (2012), 279–284; Uő, The Digital Mikes-Dictionary, in *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil,* 288–297.

[49] Előre nem látható okok miatt ismételten szükségessé váltak kisebb-nagyobb átcsoportosítások, amelyeket minden alkalommal engedélyeztetni kellett. Ettől az évtől Szathmári István és Horváth Katalin már csupán informális módon, alkalomszerűen támogatták és kísérték figyelemmel a munkát, a lexikográfiai feladatokat Kiss Margit lényegében egyedül végezte. 2011 novemberében a témavezető elkészítette egy Mikes Kelemen nyelvéről a szótár bevonásával készíthető monográfia előzetes vázlatát, amit átadott Kiss Margitnak. Tüskés Gábor, Mikes Kelemen nyelve (monográfia-vázlat), 2011. nov. 23. 1 lap.

[50] T. Somogyi Magda, Jelentés a készülő Mikes-szótárral kapcsolatos lektori munkáról, 2012. jan. 30. 2 lap. T. Somogyi Magda két további lektori jelentést készített: Jelentés és készülő Mikes-szótár *h* kezdőbetűs anyagának lektorálásáról, 2012. szept. 30. 2 lap; Jelentés a készülő Mikes-szótár *k* kezdőbetűs anyagának lektorálásáról, 2013. okt. 31. 2 lap. A szükséges költségvetési átcsoportosítást a Társadalom- és Bölcsészettudományi Kollégium engedélyezte. Az OTKA iroda (Mátrai Krisztina) elektronikus levele 2011. nov. 16.

[51] Horváth Katalin, Hozzászólás a készülő Mikes-szótárral kapcsolatos lektori jelentéshez. 2012. márc. 5. 3 lap.

[52] Mártonfi Attila, Feljegyzés a Mikes-szótár online lekérdezőfelületéről. 2013. április 16. 1 lap. „XML-adatbázis több szempontú lekérdezése és megjelenítése PHP-n keresztül XHTML (+JavaScript, CSS) kimeneten."

inkább felhasználóbarátnak tűnő javaslatot fogadtuk el.[53] Az OTKA Iroda arról tájékoztatott, hogy a pályázat teljes futamidejére tervezett dologi keret elfogyott, a projekt terhére kizárólag alkalmazás keretében vállalható kötelezettség; munkadíj kifizetéséhez megbízás csak OTKA-engedély alapján teljesíthető.[54] Az engedélyt követően az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont megrendelhette a szótár elkészült részének online megjelenítését, próbaüzemét és folyamatos karbantartását.[55] A próbaüzem és a hibajavítások elvégzése után az év végére elkészült a szótári portál,[56] amelyhez Mártonfi Attila speciális szótári keresőrendszert dolgozott ki, és ahova felkerültek az elkészült szócikkek az Előszó első változatával együtt.[57] Ez a változat a kutatás előrehaladásával háromszor módosult és tovább differenciálódott.[58]

Mivel a betegség miatt keletkezett maradványösszegek lehetővé tették, 2013. december elején az OTKA TBK elnöke engedélyezte a projekt befejezési dátumának módosítását 2014. december 31-re.[59] 2013 végére összesen mintegy 12 500 szócikk készült el. 2014 folyamán elkészült kb. 2500 további szócikk, folyamatosan zajlott az online felület tesztelése, a típushibák kiszűrése, javítása. Kiss Margit

[53] Az ajánlat helyenkénti vázlatossága miatt néhány kiegészítő információt kértünk az adatbázis hosszú távú minőségbiztosításával kapcsolatban. Mártonfi Attila elektronikus levelei Tüskés Gábornak 2013. máj. 14., máj. 28. és jún. 11.

[54] OTKA Iroda (Recskó Richárd) elektronikus levele 2013. ápr. 29. A Társadalom- és Bölcsészettudományi Kollégium elnöke végül engedélyezte a kifizetést Mártonfi Attilának. OTKA Iroda (Mátrai Krisztina) elektronikus levele 2013. május 8.

[55] Megrendelés Mártonfi Attila részére 2013. júl. 2. A megrendelés a „Humboldt-Alapítvány támogatása a Mikes-kutatásokhoz Tüskés Gábornak" téma terhére történt.

[56] http://mikesszotar.iti.mta.hu/ Az adatbázist a BTK Irodalomtudományi Intézet szervere tárolja. Az adatbázismotor saját fejlesztésű XML-kezelő. A preprocesszálás PERL-ben, a használat PHP-ben íródott (5.3.18 verzió). További használt nyelvek: HTML, CSS, XSLT. A korpusz mérete 2020 novemberében plain-textben 10 MB, XML-ben 140 MB volt. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete által fenntartott online adatbázisok felmérése, 2020. nov. 29.

[57] http://mikesszotar.iti.mta.hu/eloszo.html. Az Előszó tájékoztatott a szövegforrásról, a szócikkek felépítéséről, a címszóalkotás gyakorlatáról és a referencia-címszavakról. Tárgyalta az alak- és írásváltozatok kérdését, foglalkozott a szóalakokkal, szóelőfordulásokkal és a számítógép generálta kb. tízszavas szövegkörnyezetekkel.

[58] Az év során M. Kiss Margit előadást tartott a MANYE Kongresszusán (Kiss Margit – T. Somogyi Magda: A digitális Mikes-szótár: nyelvtörténet és számítógépes lexikográfia találkozása, 2013. 03. 27.) és tanulmányutat tett a firenzei CNR Opera del Vocabolario Italiano műhelyében, ahol ugyancsak előadást tartott, Il vocabolario Mikes címmel (2013. 06. 06.).

[59] OTKA Iroda (Mátrai Krisztina) elektronikus levele Tüskés Gábornak 2013. dec. 3.

két szaktanulmányt készített.[60] Az OTKA Bizottság elnöke újabb kérelemre 2014 végén engedélyezte a futamidő ismételt meghosszabbítását 2015. július 31-ig.[61]

Mivel Kiss Margit a témavezető javaslatára 2015. január 1-jétől szerződéses alkalmazást kapott az Irodalomtudományi Intézetben, az így felszabaduló félévi bért az NKFI Hivatal kutatás-fejlesztésért felelős elnökhelyettesének engedélye alapján két új munkatárs részmunkaidős alkalmazására fordíthattuk.[62] Az ő feladatuk a nagyszámú (kb. ezer vagy annál több) előfordulással rendelkező szócikkek előszerkesztése volt, ami részben tehermentesítette a lexikográfust. Munkájukat Kiss Margit folyamatosan ellenőrizte, lektorálta és szerkesztette.[63] Mikes kb. nyolcvan török szavának feldolgozásához a megküldött jegyzék alapján M. Soós Tamás turkológus meghatározta a mai szótári címszavakat és az utalóként felveendő török nyelvi alakokat, megadta a jelentéseket, ellenőrizte az adatokat, és pótolta a hiányokat.[64] Az OTKA projekt szakmai záró beszámolója tizenegy pontban összegezte a kutatás eredményeit.[65]

A kutatási folyamat II: 2015–2019

A szótári munka az OTKA pályázat lezárását követően intézeti forrásból folytatódott. Kiss Margit három és fél évig határozott idejű éves megbízási szerződések keretében dolgozott az Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi Osztályán.

[60] Kiss Margit – T. Somogyi Magda, in *Nyelv, társadalom, kultúra: interkulturális és multikulturális perspektívák,* I–II, szerk. Ladányi Mária, Vladár Zsuzsa, Hrenek Éva, Budapest, Tinta, 2014, 651–657; Kiss Margit, Hagyomány és újítás az írói szótárak történetében, in *Amicitia,* 254–260. Kiss Margit előadásokat tartott az ELTE Magyar nyelv és irodalom diszciplináris MA képzés keretében és „A magyarországi fordításirodalom a 18. században" című konferencián, konzultációkat tartott és irányította egyetemi hallgatók (ELTE, BMGE) szótárral kapcsolatos munkáját.

[61] OTKA Iroda (Csóti Veronika) elektronikus levele Tüskés Gábornak 2014. nov. 26. 2014. december 31-ével az OTKA megszűnt, helyét az NKFI Hivatal vette át.

[62] Krizsai Fruzsina (ELTE MA egyetemi hallgató), Dr. Kacskovics-Reményi Andrea (MTA Nyelvtudományi Intézet tud. mts.). OTKA Iroda (Csóti Veronika) elektronikus levele Tüskés Gábornak 2015. febr. 25. MTA BTK MUN/140-3/2015. és MTA BTK MUN/140-2/2015. sz. kinevezések.

[63] E munkáért Kiss Margit a témavezető kérelme és a megkapott engedély alapján egyszeri alkalommal külön keresetkiegészítésben részesült. OTKA Iroda (Csóti Veronika) elektronikus levele Tüskés Gábornak 2015. jún. 10.

[64] Tüskés Gábor felkérő levele M. Soós Tamásnak 2015. ápr. 14.

[65] A szakmai jelentés kelte: 2015. aug. 27. A pályázat zárójelentése összesen 22 publikációt tartalmaz.

Munkáját továbbra is önállóan, szabadon, egyéni időbeosztás szerint végezte.[66] Megmutatkoztak a kutatás szélesebb körű hatásának első jelei: a szótár forrásként szolgált grammatikalizációs folyamatok kutatásához,[67] ösztönzött új digitális szótári vállalkozásokat,[68] és alapjává vált összehasonlító kutatásoknak.[69]

2016-ban Dávid Géza turkológus lektorálta a török szavak jegyzékét, javaslatait, pontosításait figyelembe vettük.[70] Kiss Margit NKA pályázatot nyújtott be a szótári munka személyi állományának bővítésére a témavezető ajánlásával,[71] de a pályázat nem kapott támogatást. Többször jelezte, amivel az osztályvezető is tisztában volt, hogy szükség lenne állandó munkacsoport létrehozására, erre azonban az adott keretek között nem volt lehetőség. 2016–2017 folyamán elkészült a *Törökországi levelek* teljes szóanyagának feldolgozása, ami az új szócikkek évi számának átmeneti növekedését eredményezte.

2018 januárjában a szótár összesen mintegy 16 500 szócikket tartalmazott az abc valamennyi betűjéhez. A szótári munkáról, illetőleg az abból kinövő – a teljes mikesi szövegkorpuszt, a szótár elkészült részét és a kritikai kiadás jegyzetanyagát közös platformon integráló – kiterjesztett írói szótár, egy ún. Mikes-tudástár modelljéről, három angol nyelvű publikáció jelent meg rangos nemzetközi fórumokon.[72] A szótár kezdett ismertté válni több szakterületen és

[66] Folytatódott a szócikkek elkészítése, amelyeket Mártonfi Attila évenként egyszer feltöltött az adatbázisba. A témavezető a továbbiakban osztályvezetőként irányította és ellenőrizte a munkát, szükség esetén tanácsokkal, javaslatokkal támogatva azt.

[67] Dömötör Adrienne, Idéző szerkezetből diskurzusjelölő elem: a mondván szerepei és története, in *Grammatika és kontextus*, szerk. Csepregi Márta, Kubinyi Kata, Jari Sivonen, Szeged, SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2013, 31–41.

[68] M. Nagy Ilona – Boda István Károly, A Margit-legenda digitális konkordancia-szótára, háttere és perspektívái, *Magyar Nyelv* 111 (2015), 338–346.

[69] T. Somogyi Magda, Az ikes igék Mikes és Petőfi nyelvhasználatában. Az írói szótárak grammatikatörténeti tanulságai, in *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*, szerk. Bárth M. János, Bodó Csanád, Kocsis Zsuzsanna, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2015, 104–116.

[70] Dávid Géza elektronikus levele Tüskés Gábornak 2016. szept. 28. melléklettel.

[71] Tüskés Gábor, Ajánlás Mészáros-Kiss Margit: XVIII. századi szóörökségünk a Leveleskönyv alapján c. NKA pályázatához, 2016. máj. 3.

[72] A modellt Kiss Margit férjével, Mészáros Tamással, a BMGE Méréstechnikai és Információs Rendszerek Tanszékének tanárával együtt dolgozta ki. Margit Kiss – Tamás Mészáros, Rethinking the role of digital author's dictionaries in humanities research, in *Proceedings of the XVIII EURALEX International Congress*, ed. by Jaka Čibej, Vojk Gorjanc, Iztok Kosem, Simon Krek, Ljubljana, Ljubljana University Press, 2018, 871–879; Tamás Mészáros – Margit Kiss, The DHmine Dictionary work-flow: creating a knowledge-based author's dictionary, in *Proceedings of the XVIII EURALEX International Congress, i. m.*, 77–86; Tamás Mészáros – Margit Kiss, Knowledge Acquisition from Critical Annotations, *Information* 9 (2018), 7, 1–10. Két cikk első változatát Kiss Margit megmutatta az osztályvezetőnek, aki néhány kiegészítő megjegyzést fűzött azokhoz. Vö. továbbá: Margit Kiss, Creating a historical dictionary with automated corpus annotation system, in *11th International Conference*

a digitális bölcsészet körében, a hivatkozások száma emelkedett. Mártonfi Attila ekkor már évek óta tiszteletdíj nélkül végezte a feltöltéseket, melyek során időnként adattisztítást, konvertálást és kisebb fejlesztéseket is végzett.[73] A szócikkek lektoráltatása külső szakemberrel forráshiány miatt nem folytatódott, de Kiss Margit rendszeresen konzultált Pusztai Ferenccel és Gerstner Károllyal, *A magyar nyelv nagyszótárá*nak munkatársával a felmerült kérdésekről.[74] 2019 elején az osztályvezető javaslatára Kiss Margit határozatlan idejű kinevezést kapott a XVIII. századi Osztályon, és tudományos munkatársból tudományos főmunkatárssá lépett elő.

A 2018-ban elkészült új szócikkek száma (670) jelentős visszaesést mutatott az előző évihez (2336) képest, és nem érte el az előző hét év átlagának (2190 szócikk/év) az egyharmadát. A visszaesést csak részben indokolta, hogy megnőtt a feldolgozás során keletkezett ún. duplum sorok törlésére, a korrekcióra és a problémás szócikkek átdolgozására fordított munkaidő. Kiss Margit növekvő mértékben vállalt, illetőleg kapott különféle egyéb, a XVIII. századi Osztályon túlmutató intézeti feladatokat, szerkesztői munkákat[75] és alkalmi megbízásokat, bekapcsolódott az Osztály mellett ez évtől működő MTA–Lendület kutatócsoport munkájába.[76] Nem kedvezett a nyugodt munkának az akadémiai kutatóintézeti hálózat tervezett átszervezése miatt az év közepétől kialakult nyomasztó légkör. A munkateljesítmény romlása és az osztályvezető minőségbiztosítási felelőssége miatt 2019 januárjában a lexikográfus utasítást kapott, melynek értelmében az elkészült szócikkek jegyzékét köteles hetente bemutatni.[77]

Ezt követően az osztályvezető tájékoztatást kért Ittzés Nórától, az MTA Nyelvtudományi Intézete Lexikográfiai Osztályának osztályvezetőjétől az ott folyó

---

on Historical Lexicography and Lexicology – ICHLL 11, June 16–18, 2021, Universidad de La Rioja, Book of Abstracts, 38; Uő, Knowledge-oriented extended author's dictionary, in *11th International Conference on Historical Lexicography and Lexicology, i. m.*, 36–37; Margit Kiss – Tamás Mészáros, Beyond Alphabetical Order: Root-Ordered Dictionary in a Digital Environment, in *More than Words: Lexical Variation and Change across Cultures, Time, and Space: International Conference 27–29 September 2023 University of Salerno, Italy,* Salerno, 2023, 9.

[73] Mártonfi Attila elektronikus levele Tüskés Gábornak 2019. jún. 30.

[74] Vö. Gerstner Károly, A magyar nyelv nagyszótárának áttekintő története, in A *magyar nyelv nagyszótára*, 1. *Segédletek*, szerk. Ittzés Nóra, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2006, 10–17.

[75] Kiss Margit a 2018-ban alapított *Digitális Bölcsészet* / *Digital Humanities* című folyóirat egyik szerkesztője, 2019-től a *Literatura* című folyóirat szerkesztőbizottsági tagja lett.

[76] Egy idő után a lexikográfus megkísérelt átkerülni a kutatócsoportba, de törekvése nem járt eredménnyel. Egyéb teendőire hivatkozva többször elhárította magától a munkaköri leírásában rögzített kötelességeket, a szótári munkáról szóló éves beszámolót nem a kért formában készítette el.

[77] Tüskés Gábor, Osztályvezetői utasítás Dr. Mészáros-Kiss Margit tud. főmunkatárs részére, 2019. jan. 8.; Mészáros-Kiss Margit, Feljegyzés a munkavállaló véleményezési, javaslattételi, észrevételezési jogköre alapján, 2019. jan. 15. 3 lap.

munka mennyiségi és minőségi kritériumairól,[78] majd véleményét kérte a szótár online változatáról.[79] Az észrevételekre Kiss Margit részletesen, lapalji jegyzetekkel ellátva, érvekkel alátámasztva, írásban válaszolt, és a választ az osztályvezető megkérdezése és előzetes egyeztetés nélkül elküldte Ittzés Nórának.[80] Az osztályvezetőnek írt levelében Ittzés Nóra jelezte, fenntartja álláspontját, és visszautasította Kiss Margit vélelmét a köztük fennálló összeférhetetlenséggel kapcsolatban.[81] A lexikográfus és az osztályvezető viszonya némileg feszültté vált, de a munka folytatódott; az év során Kiss Margit több-kevesebb rendszerességgel összesen tizenhat beszámolót készített az elvégzett munkáról. Kibővült a szócikkek szerkezete, alcímszók kerültek a szócikkekbe, melynek következtében át kellett alakítani a feltöltési munkafolyamat és a megjelenítő szoftver jelentős részét. A 2019 második félévében elkészült anyag nem került be az adatbázisba.[82]

A kutatási folyamat III: 2020–2023

2020. január elején Kecskeméti Gábor, az ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet igazgatója megbeszélésre hívta az osztályvezetőt, amelyen Kiss Margit bejelentette, belefáradt a munkába, és nem kívánja folytatni azt. Az igazgatói döntés értelmében, az osztályvezető tiltakozása, szakmai érvei és alternatív javaslatai ellenére Kiss Margit státuszával együtt, azonnali hatállyal átkerült másik osztályra, más munkakörbe. A szótári munka folytatásával kapcsolatban ígéret hangzott el, mely szerint a továbbiakban a XVIII. századi Osztály

[78] Tüskés Gábor elektronikus levele Ittzés Nórának 2019. jan. 16. Ittzés Nóra válasza 2019. febr. 6.

[79] A vélemény kifogásolta az Előszó hiányosságait, jelezte az Előszó és a szótár anyagának összevetése alapján felismert ellentmondásokat, észrevételezte a címszóalkotás kritériumainak részleges tisztázatlanságát. Szóvá tette az alak- és írásváltozatok megkülönböztetésének hiányát, problémásnak látta a hangalaki változatok kezelését, megkérdőjelezhetőnek tartotta a paradigmatikus alakok önálló címszóvá emelését és a népetimológiák kezelését, félrevezetőnek nevezte az ún. mikesi szavak listáját. A koncepcionális problémák mellett rávilágított eseti hibákra is.

[80] Ittzés Nóra, Néhány lexikográfiai észrevétel a Mikes-szótárhoz, 2019. márc. 21., 6 lap; Kiss Margit, Válasz Ittzés Nóra Mikes-szótárral kapcsolatos észrevételeire, 2019. márc. 26., 8 lap.

[81] Ittzés Nóra elektronikus levele Tüskés Gábornak 2019. márc. 27. Hatásköri túllépés és a szolgálati út be nem tartása miatt Kiss Margit osztályvezetői intést kapott, amire ő újabb feljegyzésben válaszolt. Tüskés Gábor, Osztályvezetői intés Dr. Mészáros-Kiss Margit tud. főmunkatárs részére, 2019. ápr. 2. Mészáros-Kiss Margit, Feljegyzés Tüskés Gábor 2019. április 2-án kelt osztályvezetői intésével kapcsolatban, 2019. ápr. 9.

[82] „2019. 06. 30. az utolsó fájldátumok". Mártonfi Attila elektronikus levele Tüskés Gábornak 2020. febr. 21.

gyermekgondozási szabadságon lévő tudományos főmunkatársának a bérkerete fordítódik erre a célra. Az osztályvezető vállalta a megfelelő kompetenciákkal rendelkező új munkatárs megkeresését, és feljegyzést készített a szótár további munkálataival kapcsolatos döntés előkészítéséhez.[83] Kérésére Kiss Margit mellékletekkel ellátott, összegző beszámolót készített a szótár 2010–2019 közötti munkálatairól,[84] és a még feldolgozatlan anyagot CD-re írva két példányban átadta az intézeti titkárságnak.[85]

A szótári munka folytatására alkalmas, lexikográfiai szakismerettel rendelkező munkatársat az osztályvezető öt jelölt meghallgatása után Kalmár Éva Júlia személyében találta meg,[86] aki a járványhelyzet és huzamos németországi tartózkodása miatt online megbeszélések keretében kapott tájékoztatást Kiss Margittól a feladat részleteiről.[87] A két-három hetes betanulási időszakot és egy teszthónapot követően Kalmár Éva Júlia elfogadta a 10 új szócikk/8 óra és 600 példamondat/8 óra mérőszámokat tartalmazó ajánlatot, amit a korábbi átlagos munkateljesítményt és Kiss Margit javaslatát figyelembe véve alakítottunk ki. A megbízási szerződés megkötését követően az elvégzett munka feltöltése az Irodalomtudományi Intézet DigiPhil csoportjának zárt GitHub repozitóriumába történt. A teljesítést Fellegi Zsófia, a DigiPhil csoport informatikus munkatársa

[83] Ebben kérte, a munka leállítása esetén, „[l]egyen biztosítva a feltárt adatok (adatbázisok) hosszú távú, biztonságos tárolása, értékelésének, javításának, bővítésének és etikus használatának lehetősége, összhangban az intézmény adatkezelésre vonatkozó előírásaival." Tüskés Gábor, Feljegyzés a Mikes-szótár további munkálataival kapcsolatos döntés előkészítéséhez, 2020. jan. 14., 1 lap, kézirat.

[84] Kiss Margit, A Mikes-szótár munkálatai (2010–2019), 51+8 lap.

[85] Az osztályvezető jelezte, a beszámoló alapvetően a lexikográfus nézőpontjából tekinti át az elvégzett feladatokat, több ponton hiányos, és csak részben segíti elő a kutatás folytatását és befejezését más személyek vagy intézmények által. Tüskés Gábor, Észrevételek Kiss Margit A Mikes-szótár munkálatai (2010–2019) c. beszámolójáról, 2020. febr. 18. 1 lap. Az osztályvezető által kért javított változatot Kiss Margit nem készítette el. Kiss Margit elektronikus levele Tüskés Gábornak 2020. márc. 2.

[86] Kalmár Éva Júlia a Károli Gáspár Református Egyetemen szerzett kettős MA-fokozatot lexikográfia (European Master in Lexicography), valamint Német Nyelv, Irodalom és Kultúra szakon 2015-ben. Korábban részt vett a Tinta Könyvkiadó szótár projektjében, és tapasztalatot szerzett az XML-TEI használatában.

[87] Kalmár Éva Júlia gyorsan beletanult a munkába, de foglalkoztatására az adminisztratív szabályozások, másik munkaviszonya és életvitelszerű külföldi tartózkodása miatt csak egy- vagy kéthavonta kötendő megbízásos jogviszony keretében nyílt lehetőség.

ellenőrizte.[88] Mártonfi Attila átadta Fellegi Zsófiának a nyilvános felületre történő feltöltéshez szükséges adatokat és tudnivalókat.[89]

2021 októberében a Bölcsészettudományi Kutatóközpont jogásza értesítette a lexikográfust, hogy a rendszeres megbízási szerződések bújtatott munkaszerződésnek tekinthetők, ami szabálytalan, ezért vállalkozói szerződést kell megkötni; ez csökkentett összeggel jár.[90] 2022. február 8-án az intézetigazgató arról tájékoztatta az osztályvezetőt, hogy hosszú távon egyik szerződésforma sem alkalmazható az adott esetben. Félévenként maximum kéthavi szerződés oldható meg a vonatkozó adminisztratív szabályozás miatt. A foglalkoztatási kérdés megoldása érdekében az osztályvezető megkereste az ELKH Titkárságának jogi főosztályvezetőjét és osztályvezetőjét.[91] Néhány nap múlva Kalmár Éva Júlia levélben jelezte, a bonyolult szerződéskötési folyamat, a munka kényszerű szakaszossága és a nyilvános felületre való feltöltés elhúzódása miatt nem kíván több időt fektetni ebbe a munkába.[92] A jelzett nehézségek miatt Fellegi Zsófia helyett március elején Mártonfi Attila vállalta, hogy a Kalmár Éva Júlia által feldolgozott anyagot feltölti a nyilvános felületre, és videós dokumentációt készít a folyamatról, amint aláírt szerződést kap.[93]

2022. május 19-i levelében Maróth Miklós, az ELKH elnöke projektjavaslatokat kért a Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatójától „eddig elhanyagolt vagy befejezetlen, torzóban maradt" kutatási témákra, 2022. június 17-ei határidővel.[94] Az osztályvezető kitöltötte a megfelelő adatlapot „A Mikes-szótár

[88] A szövegfeldolgozást Kalmár Éva Oxygen XML Editorban végezte, a txt fájlok és a szótárt tartalmazó XML fájlok tárolása ugyancsak a GitHub repozitóriumban történt. Fellegi Zsófia elektronikus levele Kecskeméti Gábornak, másolattal Tüskés Gábornak 2021. ápr. 21.

[89] A lépésekről Fellegi Zsófia összefoglalót készített, és jelezte, a folyamattal kapcsolatban technológiai aggályok merültek fel, bizonyos lépések frissítésre szorulhatnak, amiről tájékoztatta az Intézet igazgatóját. Fellegi Zsófia elektronikus levele Tüskés Gábornak, 2021. máj. 20. Az esedékes munkabér kifizetések több esetben hónapokig elhúzódtak, de Kalmár Éva Júlia tovább dolgozott, az év folyamán összesen hat alkalommal töltötte fel az elkészült anyagokat. A gyermekgondozási szabadságon lévő tudományos főmunkatárs évi béréből összesen hat havi bért kapott meg.

[90] Osvay Viktória elektronikus levele Kalmár Évának, 2021. okt. 13. A levelet Kalmár Éva 2022. jan. 14-én továbbította Tüskés Gábornak.

[91] Tüskés Gábor elektronikus levele dr. Nyitrai-Povolni Beátának és dr. Bartha Andreának, 2022. febr. 14. A válasz szerint „az egyes munkatársak egyéni megkeresésére jogsegélyt nyújtani nem áll módunkban." Dr. Bartha Andrea elektronikus levele Tüskés Gábornak, 2022. febr. 14.

[92] Kalmár Éva elektronikus levele Tüskés Gábornak, 2022. febr. 17. Ezt követően a gyermekgondozási szabadságon lévő tudományos főmunkatárs közel kétévi bére más célokra fordítódott.

[93] Fellegi Zsófia elektronikus levelei Tüskés Gábornak, 2022. márc. 2. és márc. 20. Az új anyag 2022. június közepén vált elérhetővé az online felületen.

[94] Ikt. sz. 122/1/2022/HF

befejezése" címmel, hároméves tervezett futamidővel, négy fő új alkalmazásával, 43 milliós költségkerettel, bemutatta a korábbi projektet, és megindokolta a kutatás befejezésének szükségességét.[95] Az adatlap kitöltéséhez információkat kért Fellegi Zsófiától az adatbázis állapotáról, a munka befejezéséhez szükséges új alkalmazásokról, az időütemezésről és a költségekről.[96] Az adatlapra nem érkezett válasz, az Irodalomtudományi Intézetből benyújtott projektek közül mindössze egy kapott támogatást. A Mikes-szótár folytatása és befejezése jelenleg nem szerepel az Irodalomtudományi Intézet munkatervében.

Eredmények

Mikes Kelemen összes műveinek betűhív szövege elérhetővé vált a Magyar Elektronikus Könyvtárban. Nyelvtörténeti szempontból jelenleg ez a középmagyar kor legnagyobb digitális szövegkorpusza. A digitális Mikes-szótár jelen állapotában mintegy 16 000, több szempont szerint kereshető szócikket tartalmaz, a feldolgozott anyag tovább bővíthető és fejleszthető. A *b, c, cs, d, dz, dzs, e,* é, *f, g, gy, h, i,* í, *j, k, o,* ó, ö, ő, *t* és *ty* betűk szóanyagát a szótár teljes egészében tartalmazza, de az abc többi betűjéből is vannak benne kész szócikkek. A szótár befejezetlen állapotában is a legnagyobb terjedelmű, magyar írói életművet feldolgozó szótár, egyben az első magyar fejlesztésű *born digital* írói szótár. Bemutatja egy nyelvészetileg kevéssé feldolgozott korszak fontos szövegkorpuszát, és szemlélteti a szavak kontextuális vonatkozásait. Az XML struktúra révén az online felület lehetőséget ad címszavak, szóalakok és szóelőfordulások szerinti keresésre a teljes életműben és egy, két vagy több műben; módot nyújt Mikes eddig nem szótárazott szavai, a tulajdonnevek és a török szavak listázására. A keresési lehetőségek kombinálhatók. A szótári portál előszava tartalmazza a differenciált használathoz szükséges tájékoztatást és dokumentációt.

A kutatás eredményes kísérletet tett a szemantikai kidolgozottság új dimenziójának és speciális számítástechnikai alkalmazások fejlesztésének a szintézisére. Már a kezdeti szakaszban jelentős szakmai érdeklődést keltett, az adatbázis forrá-

[95] A BTK pályázati referensének utólagos tájékoztatása szerint „ezekre a pályázatokra az ELKH nem ad külön pénzt, hanem a BTK-nak kell kigazdálkodnia." Füriné Szekeres Nóra elektronikus levele Tüskés Gábornak, 2022. jún. 7.

[96] A válasz szerint a feldolgozás alapjául szolgáló XML struktúra egy évekkel ezelőtt fejlesztett, könnyített formátum újabb változata, amit különböző módszerekkel át kell alakítani. A kimeneti XML-ben vannak szintaktikai hibák. A szolgáltatás alapját egy olyan elavult rendszer adja, amelyet már nem frissítenek, amely nem támogatott, és könnyű célpontja lehet a külső támadásoknak, fennáll az adatvesztés veszélye. Érdemes lenne a teljes folyamatot megújítani, szabványos, kifejezetten szótárakhoz készített formátumot használni, és új, korszerű webes szolgáltatást építeni. Fellegi Zsófia elektronikus levele Tüskés Gábornak, 2022. jún. 7.

sává vált irodalom- és nyelvtörténeti, grammatikai és lexikológiai vizsgálatoknak, amelyek új, részben szemléletváltó eredményeket hoztak. Módszertani újításai révén a projekt helyet kapott az egyetemi oktatásban. Informatikai fejlesztések történtek, köztük egy olyan eljárásé, melynek segítségével konkrét szókeresés nélkül automatikusan listázhatók az ismétlődő szövegrészek, és megállapíthatók a szövegvándorlások.[97] Ez az eljárás más szövegkorpuszokra is alkalmazható. A különböző munkafázisokra kidolgozott eszközkészlet alapul szolgálhat más, hasonló típusú kutatásoknak. Termékeny szakmai együttműködések jöttek létre hazai és külföldi egyetemi tanszékekkel, kutatóintézetekkel. A témavezetőn és a lexikográfuson kívül több mint tíz személy dolgozott különböző feladatkörökben a kutatás teljes ideje alatt. Az eredményeket számos, a szótári munkához szorosan kapcsolódó vagy arra épülő, részben angol nyelvű publikáció ismertette hazai és nemzetközi szakmai fórumokon, a közlemények hatása az mtmt2 rendszerben rögzített hivatkozások révén egyértelműen megállapítható. A lexikográfiai munka hatékonyan támogatta a *Törökországi levelek* francia és orosz fordításának elkészítését.[98] A szótár befejezetlen formában is alkalmasnak bizonyult különféle vizsgálatokra, ahhoz azonban, hogy az összes előfordulást kontextussal együtt tartalmazó lemmatizált szómutatóból valódi írói szótár készüljön, még igen jelentős anyagi forrás és szellemi munka befektetése szükséges.

A kutatás a szóanyag részleges feldolgozottsága ellenére is figyelemreméltó eredményeket hozott a mikesi nyelv szókészlete, struktúrája, szemantikája, Mikes tipikus szókapcsolatai, helyesírása és stílusa tekintetében. A szövegstatisztikák szerint Mikes kb. 162 000 különböző szóalakot használt, az ötven feletti előfordulással rendelkező szóalakok száma meghaladja az ezerháromszázat, a várható címszavak száma jelenleg mintegy húszezerre tehető. Más írói szótárakhoz viszonyítva ez kimagasló mennyiség; a Petőfi- és a Jókai-szótár után a Mikes-szótár a harmadik helyre kerülhet a címszavak száma alapján. A húszezer várható címszó alapján a jelenlegi feldolgozottság kb. 75–80 %-ra tehető. A címszóállomány teljessé tételéhez hozzávetőleg 1 millió szövegsort kell még feldolgozni. Mivel a címszóba rendezés egyenkénti feldolgozást és aprólékos munkát igényel, még ilyen mértékű feldolgozottság mellett is érdemes lehet mérlegelni egy, a firenzei szótári intézetben kidolgozott félautomata módszer

[97] A fejlesztést Jakab Kristóf, a BMGE hallgatója végezte a 2014 nyarán az Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi Osztályán teljesített nyári gyakorlata során.

[98] Kelemen Mikes, *Lettres de Turquie*, édition établie sous la dir. de Gábor Tüskés, avant-propos d'Antal Szerb, préface de Jean Bérenger, traduites du hongrois et annotées par Krisztina Kaló et Thierry Fouilleul, avec des notes historiques de Ferenc Tóth, édition revue et préparée par Michel Marty, Paris, H. Champion, 2011 (Bibliothèque d'études de l'Europe centrale, Série «Littérature» 7); Келемен Микеш, Турецкие письма, издание подготовили Ю. П. Гусев, Г. Тюшкеш, О. В. Хаванова, Москва, Наука, 2017 (Литературные Памятники).

adaptációját, illetőleg egy ennek megfelelő eljárás kifejlesztésének lehetőségét.[99] A szótári címszavak mellett nagyszámú és különböző típusú ún. referenciacímszó épült be a szótárba, amelyek megkönnyítik a szavak megtalálását, és bemutatják a más címszavakkal fennálló összefüggéseket.

A szótár nemcsak egy-egy szó kutatására, grammatikai elemzésekre és az adatok több szempontú csoportosítására alkalmas, hanem megkönnyíti különféle szövegvizsgálatok elvégzését is. A szövegvariánsok, szövegvándorlások, frázisok és az életmű különböző, olykor távoli pontjai közti rejtett összefüggések feltérképezése mellett ilyen lehetőség a közvetlen szövegkörnyezet elemzése, ami elősegíti fogalmak és fogalomkörök differenciált értelmezését. Már most látható, hogy „jelentős mennyiségű szöveg vándorol a művekben; esetenként akár hét különböző helyen is előfordul ugyanaz a (tag)mondatnyi részlet".[100] Megállapítást nyert, hogy például a „bujdosás" szó környezetében nem csupán negatív konnotációjú szavak találhatók, mint várható lenne, hanem nagy számban előfordulnak pozitív tartalmú kifejezések is.[101] A szótár előmozdított nem közvetlenül a mikesi nyelvre irányuló kutatásokat, köztük például II. Rákóczi Ferenc írói munkásságára vonatkozó funkcionális terminológiai elemzéseket. Rákóczi kegyelemfogalmának és elméletének vizsgálatában szerepet kapott Mikes janzenista vagy janzenista ihletésű művek alapján készült öt fordítása.[102] A szótár elősegítette a „kegyelem" és a vele azonos értelmű „malaszt" fogalmak fordításokbeli előfordulásainak, kontextusainak, metaforáinak, retorikai funkcióinak és jelentésárnyalatainak meghatározását, amivel hozzájárult a *Confessio peccatoris* kegyelemdiskurzusának árnyalásához és pontosabb értelmezéséhez.

A szótár elősegíti a Mikes kritikai kiadás tárgyi jegyzeteiben megfigyelhető aránytalanságok és egyenetlenségek kiküszöbölését többek között azzal, hogy a maguk teljességében, együtt láttatja a jegyzetanyagban esetlegesen megjelenő

[99] Opera del Vocabolario Italiano, Istituto del Consiglio Nazionale delle Ricerche. A szoftver, amely egyaránt alkalmazza az automatikus lemmatizálók eljárásait és a már elemzett korpusz tanulságait, a lemmatizált szövegek alapján felkínál lehetséges szótári szavakat a kérdéses szóelőfordulásokhoz, amelyeket a szótárkészítő elfogadhat vagy új címszavakat hozhat létre. Kiss Margit, „Mit tészen ez a szó?" Az elektronikus Mikes-szótár, in *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet,* II, szerk. Korompay Klára, Stemler Ágnes, Terbe Erika, Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2014 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 239), 48–56, itt: 51.

[100] Kiss Margit, Egy XVIII. századi írói korpusz modern feldolgozása, *Magyar Tudomány* 177 (2016), 11, 1305–1309, itt: 1306.

[101] Kiss, *„Mit tészen ez a szó?" i. m.*, 52. A kifejezés előfordulásához és jelentéstartományához ld. Holl Béla, „Bujdosso zarandok", in *Régi és új peregrináció. Magyarok küldöldön, külföldiek Magyarországon,* II, szerk. Békési Imre, Jankovics József et al., Budapest, Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1993, 533–539.

[102] Tüskés Gábor, A kegyelem fogalma és elmélete II. Rákóczi Ferenc Confessio peccatoris című művében, *Antikvitás és Reneszánsz* 5 (2020), 167–220, itt: 204–209.

részösszefüggéseket, utalásokat és változatokat.[103] A kutatás módosította a fordítások irodalmi kánonban betöltött helyét a *Törökországi levelek*kel szemben. Mintegy tízezer szócikk alapján a *Leveleskönyv* és a fordítások címszavainak összevetéséből kitűnt, hogy szemben az eddigi vélekedésekkel, „[a]z előremutató nyelvi, stilisztikai változásokat a fordítások szókészletállományában fedezhetjük fel. […] [F]ordításaiban Mikes nemcsak a koránál, hanem a saját szerzőségű műveinél is modernebb szemléletet képviselt." Elsősorban a szóösszetételekben „látszanak a XIX. századot megelőlegező, újító jegyek."[104] Nyelvi szempontból nem igazolható a fordítások *Leveleskönyv*höz képest fennálló másodrendűségére vonatkozó korábbi állítás. A szókészlet markáns elkülönülése miatt a fordítások a kortörténeti szintézisekben sem mellőzhetőek.[105]

A szótár felhívta a figyelmet a jelentésleírás új lehetőségeire az összetartozó fogalmak és értelmezések összekapcsolása révén. „A fogalomkörök szerinti feldolgozás nem kifejezetten egy-egy szó kontextuális jelentésére fókuszálna, hanem az egyedi mellett a szókincs egészéről is képet adna."[106] A szótár révén el lehet jutni a tágabb környezetben kialakított jelentéskapcsolatok tárházához. A szótári munka felhívta a figyelmet arra is, hogy az egyszeri előfordulású szavak jelentésmeghatározása bizonyos esetekben különösen összetett feladat, és szükség lehet a jelentéstörténet áttekintésére, a szótörténethez kapcsolódó tágabb idegen nyelvi és történeti vonatkozások beható vizsgálatára.[107]

A kutatás eredménye, hogy a Mikes-korpusz alkalmassá vált stilometriai elemzésekre. A Kiss Margit által elvégzett három kísérlet *Shtylo*ban paraméterezte a szövegeket, és konszenzusfán vizualizálta az eredményt.[108] Az első kísérlet a saját szerzőségű mű és a fordítások kapcsolatát vizsgálta, az eredmény „alátámasztotta a saját művek és fordítások viszonyáról meglévő eddigi isme-

[103] Kiss, *„Mit tészen ez a szó?", i. m.*, 53–55. A szótári munka utolsó szakaszában Zolnai Béla kéziratos hagyatékában végzett kutatás feltárta, hogy a Mikes kritikai kiadás első három kötetének tárgyi jegyzeteiben található stilisztikai megjegyzések jelentős része Zolnai lektori véleménye alapján került be a jegyzetekbe. Tüskés Gábor, Zolnai Béla kéziratos hagyatékáról, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022), 3, 342–399. itt: 374–380.

[104] Kiss, *Egy XVIII. századi írói korpusz, i. m.*, 1308. A példákat ld. Kiss Margit, Elmés szavak Mikestől, *Édes Anyanyelvünk* 2017/1, 11.

[105] Kiss Margit, „Más értelmet adni ezeknek a szoknak". Mikes Kelemen szóhasználatához, in *Nunquam autores, semper interpretes. A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. Lengyel Réka, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2016, 58–68.

[106] Kiss Margit, Hagyomány és újítás az írói szótárak történetében, in *Amicitia*, 254–260, itt: 259.

[107] Kiss Margit, Hitetlenek: mi köze a *gyaur*-nak a *kaffer*-hez? *Magyar Nyelv* 113 (2017), 80–87.

[108] Kiss Margit, Stilometriai elemzés lehetőségei magyar történeti szövegkorpuszon, *Digitális Bölcsészet* 2 (2019), 15–33, itt: 24–33.

reteinket az életművel kapcsolatban". A második kísérlet a művek beszédmód szerinti elkülönülését elemezte, és arra az eredményre vezetett, hogy a szókészlet alapján statisztikai eszközökkel jól elkülöníthetők egymástól az egyházi, erkölcsi és vallási tematikájú, illetőleg az élőbeszédszerű munkák. A harmadik kísérlet a lexikai alapú elemzés javításának a lehetőségét vizsgálta az eredeti Mikes-szövegek és a szótár segítségével normalizált szóalakokat tartalmazó szövegek párhuzamos statisztikai elemzésével. Az összevetés igazolta a módszer relevanciáját, és megmutatta, hogy a szótár alkalmas eszköz lehet történeti szövegek normalizálására. Mint strukturált szövegkorpusz, támogatni tudja az informatikai alapú szöveg- és korpuszelemzést, és növelni képes annak hatékonyságát. A három kísérlet alapul szolgálhat a nyelvi-alkotói folyamatokat feltáró, további adatelemzésekre épülő, nagyobb léptékű vizsgálatoknak.

Következtetések

A Mikes-szótárral kapcsolatos munka egy eredeti, kreatív, diszciplináris határokat átlépő, kísérleti alapkutatás volt, amely a kitűzött végső célt, Mikes teljes szókincsének hozzáférhetővé tételét a legmagasabb szintű értelmező-minősítő típusú írói szótár keretében, nem érte el, csupán részeredményekre vezetett, és leállt.[109] A kutatásra fordított anyagi forrás és a befektetett szellemi munka arányos az elért eredményekkel, amelyek megfelelnek az „Intelligent Openness" nemzetközi kritériumainak. Az elképzelés, mely szerint az alapkutatás minden innováció kiindulópontja, megvalósult. Az, hogy hány és milyen további alkalmazás nő ki a kutatásból, jelenleg nem belátható. A részleges kudarc okai összetettek, a felelősség megoszlik a témavezető, a lexikográfus kutató, az intézetigazgató és a pályázati rendszer működtetői között.

Visszatekintve megállapítható, az OTKA kutatási terv jóval többet ígért, mint amennyi az adott pénzügyi és személyi feltételek mellett reálisan megvalósítható volt. A pályázat benyújtója alábecsülte az elvégzendő munka mennyiségét, nem látta előre a menet közben felmerülő, összetett problémák minden részletét. Irodalomtörténészként nem rendelkezett a nehézségek egy részének megoldásához szükséges nyelvészeti és informatikai kompetenciákkal, jóhiszeműen járt el az együttműködési elv feltevésében, és nem vette kellő mértékben figyelembe az emberi gyengeséget mint kockázati tényezőt. Nem számolt

[109] Az írói szótárak készítésére irányuló munkálatok anyagi okokból történt megrekedése nem példa nélküli a magyar lexikográfiában. Ld. pl. Wacha Imre, A József Attila-szótár, *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 21 (1965), 381–388. A Csokonai-szókincstár jelenleg ugyancsak befejezetlen. Jakab László – Bölcskei András – Hlavacska Edit, *Csokonai-szókincstár,* I–III, Debrecen, KLTE – Debreceni Egyetemi Kiadó, 1993–2017. Ellenpélda: Beke József, *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete,* szerk. Balázs Géza, I–III, Budapest, Anyanyelvápolók Szövetsége – Inter, 2017.

azzal, hogy adott esetben tudományon kívüli érdekek felülírhatják a szakmai szempontokat. Későn ismerte fel, hogy a nyelvtudomány, azon belül a történeti-összehasonlító nyelvészet és a lexikográfia sem ún. objektív szaktudomány;[110] a nyelvtudomány számos területen megosztott, a részletkérdésekben eltérő, gyakran ellentétes felfogások létezhetnek egymás mellett, és mindegyikhez lehet elfogadható érveket találni. Későn szerzett tudomást a magyar lexikográfiát megosztó szemléleti különbségekről és személyi ellentétekről. Részben a témavezető felelőssége az is, hogy hosszú ideig elmaradt a tervezett szoros együttműködés az MTA Nyelvtudományi Intézettel, és amikor erre sor került, az konfliktus forrásává vált. Az intézményi szintű együttműködés különböző okok miatt nem valósult meg. Visszatekintve lehetséges olyan álláspont, hogy az adott helyzetben a témavezetőnek nem kellett volna vállalkoznia a kutatás kezdeményezésére és irányítására, túllépett az irodalomtudomány sajátlagos feladatkörén, az irodalomnak mint tág értelemben vett nyelvi eseménynek és az irodalmi nyelv megújításának módszeres vizsgálata azonban megalapozottan igényli az ehhez szükséges eszköztárat, azon belül az írói szótárakat.

A lexikográfus munkatárs kivételes lehetőséget kapott képességei kibontakoztatására, nyolc éven át lelkiismeretesen és kitartóan végezte a kutatást, ami elismerést érdemel. Az a mód azonban, ahogyan személyi kapcsolatait felhasználva végül kibújt a vállalt feladat teljesítése alól, megkérdőjelezhető, és felveti a korrekt és etikus kutatói magatartás kérdését. A lexikográfus személyével kapcsolatos igazgatói döntés egy éven belül a kutatás leállásához vezetett, és nem sokkal azt követően, hogy a kutatás bekerült az Irodalomtudomány Intézet bázisfinanszírozású alapfeladatai közé, kikerült onnan, és kiszolgáltatottá vált az időközben jelentősen átalakult, számos anomáliát tartalmazó pályázati és kutatásfinanszírozási rendszernek. A munka során felhalmozódott lexikográfiai tudás szótárba be nem épült része idővel feltehetően kárba vész. A kutatás megkezdése óta a digitális lexikográfia sokat fejlődött, és több új érvényes modellje van az írói szókészletek értelmező jellegű, átfogó feldolgozásának.[111]

A kutatás kapcsán érdemes elgondolkodni azon, a projekt alapú kutatásfinanszírozás mennyiben szolgálja a hosszú távú alapkutatásokat a bölcsészettudományokban, növeli-e a hatékonyságot és a minőséget. A projekt fogalma és a projektekben gondolkodás gyakorlata nem a tudomány, hanem a gazdaság szférájából származik, a modell átviteléből a tudományos munkára számos nehézség adódik.[112] Mint a Mikes-szótár példája is mutatja, a kutatási tervben

[110] Vö. Nádasdy Ádám, *Milyen nyelv a magyar?* Budapest, Corvina, 2020, 136.

[111] Vö. pl. Kiss Margit, Az írói szókészlet feldolgozásáról, *Verso, Irodalomtörténeti folyóirat* 2021/2, 61–66, itt: 65–66.

[112] Michael Sommer, Die Projektlogik – Eine Gefahr für die Wissenschaftsfreiheit, Vortrag, 125. Generalversammlung der Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft,

megadott paraméterek munka közben megváltozhatnak, a kitűzött célok, módszerek és költségek egyaránt módosulhatnak.

A projektlogika ellentétes a tudományos kutatás logikájával: a kutatás alapja és célja a megismerés, de alárendelése a projektlogikának nem a megismerést szolgálja, és veszélyezteti a tudomány szabadságát. A célokat, az időtartamot és a forrásokat előre meg kell határozni a pályázatokban, de rendszerint – mint itt is történt – csak a kutatás megkezdése után válnak világossá a munka menetét befolyásoló tényezők vagy azok egy része. Ideális esetben sikerül újabb pályázattal vagy egyéb módon további forrásokat és időt biztosítani,[113] más esetben kompromisszum jön létre, a legrosszabb esetben a projekt kifutása után a kutatás befejezetlen marad, és belátható időn belül nincs lehetőség a folytatásra. A Mikes-szótár esetében – a jelen állás szerint – az ideális változat kombinálódott a legrosszabbal. A lexikográfus kutató más munkakörbe történt átirányításának következtében a szótár jelenleg befejezetlen, megoldatlan a kutatás során létrehozott adatbázis gondozása, a témavezető nyugdíjba vonulását követően tovább csökkenhet az esély a munka folytatására.

Az 1772-es korszakhatár az irodalomtudományban teljes egészében túlhaladottá vált; feltehetően a nyelvtudományban, azon belül a lexikográfiában is be fog következni ezzel rokon szemléletváltás. Amikor a lexikográfia fokozott mértékben kezd érdeklődni a magyar nyelv 1772 előtti állapota, szó- és kifejezésállománya iránt, a mikesi életmű szótári feldolgozásának folytatása és befejezése ismét aktuális lehet. A Mikes-szótár olyan korpuszépítő alapkutatás, amely nem korlátozott időtartamú és erőforrású projektet (projekteket) igényel, hanem több generáción átívelő, megváltoztathatatlan pályázati határidőkhöz nem kötött, állandó feladatnak kellene lennie.[114]

Az eredmények előzetes kilátásba helyezésének, újabban a „mérföldkövek" meghatározásának kényszere önmagában a tapasztalat szerint nem vezet a

---

Sektion für Geschichte, Tübingen, 22. September, 2023. Az előadás kéziratának rendelkezésre bocsátásáért Michael Sommernek tartozunk köszönettel.

[113] Jó példa erre a borsi (Borsa, Borša) Rákóczi-kastély 1989-ben megkezdett, majd többször újraindult, a tervek többszöri átdolgozásával végzett, számos nehézséget leküzdő, végül sikerrel zárult épületkutatási és felújítási folyamata. Wittinger Zoltán, A Rákóczi-kastély felújítása Borsiban, in *A kutatás és a helyreállítás kapcsolata a műemlékvédelemben,* szerk. Bardoly István, Haris Andrea, Budapest, Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete, 2021, 111–126. A tanulmány ismeretét Szörényi Lászlónak köszönjük.

[114] Az Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi Osztályának korábbi történetében is van példa arra, hogy idő előtt megszűnt egy projekt akadémiai támogatása, nem folytatódott a módszeres feltáró munka, és maradt az eseti, egyéni kutatás és publikálás. Ilyen volt például a 16–18. századi kalendáriumok feltárására Hopp Lajos vezetésével 1977–1983 között folyó projekt. Legújabban ld. pl. Dukkon Ágnes, Etnográfiai leírások, kuriózumok és legendák Frölich Dávid boroszlói kalendáriumaiban, in *Mestereknek mestere. Emlékkötet a 90 éve született Kilián István tiszteletére,* szerk. Kapusi Angéla, Pintér Márta Zsuzsanna, Tasi Réka, Eger, Líceum Kiadó, 2023, 147–160,

kutatások minőségének javulásához. A kutatók gyorsan megtanulják, hogy a pályázati finanszírozású kutatásokat a késztermék felől szemléljék, és az eredményeket alárendeljék ennek a logikának.[115] A projektmechanizmus révén a politika és az adminisztráció meghatározhat kutatási prioritásokat, más területeket elsorvaszthat. Az „innováció" és a „hatás" ideológiai tartalmú fogalmai mindenütt elsőbbséget élveznek. Megjelent egy új kutatótípus, aki sikeresen elsajátította a projektlogikát, és magas szintre fejlesztette a pályázatírás és az ígérgetés technikáját, retorikáját. Kényszerből az érintettek is alkalmazkodnak, de nem mindenki tudatosítja, hogy egy tudományellenes logika és bürokratikus ellenőrzési igények kiszolgálójává vált, és csak kevesen tehetik meg, hogy nem vesznek részt a mutatványban.

A számítógépes lexikográfia a digitális bölcsészet egyik megalapozott, dinamikusan fejlődő, ugyanakkor problémákat rejtő területe. A Mikes-szótár kutatási folyamata kezdettől fogva párhuzamosan haladt a digitális bölcsészet magyarországi térhódításával, és számos vonatkozásban hasznosította annak szemléletét, konkrét eredményeit. Lemérhetővé vált a digitális technikák avulási ideje és az ilyen technikákra épülő bölcsészettudományi kutatások jelentős költségnövekedése. Ezért is érdemes felfigyelni az irodalom- és kultúratudományok „digitális fordulat"-át az ezredforduló körül lendületesen hirdető Franco Moretti kritikus mérlegére.[116] Új könyvében esettanulmányok sorával szemlélteti a Stanford Literary Lab kutatásait, értékeli az ott készült nagyszámú tanulmányt, és összegzi az eredményeket. Az irodalom kutatásának számszerűsítése Moretti végkövetkeztetése szerint elvezetett a statisztikák dominanciájához az elmélettel szemben. A kvantitatív módszer azonban csupán korlátozott felismeréseket eredményezett, magával hozta az irodalmi valóság jelentős redukcióját és a forma figyelmen kívül hagyását, sőt kiváltotta a korábbi tudományos ambíciók egy részének elvesztését. A könyv tanúsága szerint Moretti felismerte, a nagy számok a kultúra és az irodalom szférájában nem pontosan úgy működnek, mint a gazdaságban. Beismeri, a számszerűsítés és a hermeneutika elvi szintézisére irányuló kísérlet lényegében kudarcot vallott. A *distant reading* technikái és az irodalmi szövegek kvantitatív morfológiái lehetővé tesznek szokatlan felismeréseket, elősegíthetik az új formák keletkezésének nyomon követését, és – mint a Mikes-szótár esetében is történt – igazolhatnak vagy megerősíthetnek korábbi megállapításokat, de nem vagy csak korlátozott mértékben alkalmasak a korábbi

[115] A projektlogika tudományra kényszerítésének egyik fő oka a kutatásra szánt anyagi források szűkössége, ami többnyire együtt jár a tartós alapfeladatok ellátásának és az alapkutatás fogalmának háttérbe szorításával.

[116] Franco Moretti, *Falsche Bewegung. Die digitale Wende in den Literatur- und Kulturwissenschaften,* Aus dem Englischen übersetzt von Bettina Engels, Konstanz, Konstanz University Press, 2022.

eredményeket gyökeresen felülíró, átfogó következtetések megalapozására.[117] Moretti figyelmeztet a széles körben elterjedt adatvizualizációs módszerek korlátaira és veszélyeire is.

A következtetések lényegében összhangban állnak Claus Piasnak, a lüneburgi egyetem professzorának megfigyelésével, amely szerint a digitális bölcsészeti kutatások jelentős részében olyan, a számítógép-tudományokban használt eljárások érvényesülnek, amelyek gyakran vezetnek dekontextualizációhoz, a szövegek történetiségének figyelmen kívül hagyásához, a vizsgált tárgy redukciójához és statisztikai fantomok létrejöttéhez.[118] Az új technológiák alkalmazása és módszerré emelése önmagában nem garantál új ismereteket. Ugyanakkor a digitális bölcsészet eredményei a nyelv- és irodalomtudományok, a történettudomány, a művészettörténet, a régészet, a néprajz és más humán diszciplínák terén megkérdőjelezhetetlenek. Jelenlegi elkülönülése a hagyományos bölcsészettudományoktól akkor nevezhető károsnak, amikor nincs tekintettel az utóbbiak mással nem helyettesíthető kompetenciájára a megismerési eszközök és módok pontosságának megítélésében. Az elkülönülési folyamat nem visszafordíthatatlan, de a diszciplináris szempontok alárendelése és kiszolgáltatása a digitális bölcsészet technikai igényeinek hosszú távon tévesnek bizonyulhat.

Mindez megerősíti a Mikes-szótár munkálatai során szerzett tapasztalatot, mely szerint az adatbázisok létrehozása önmagában nem varázseszköz a rájuk épülő és az anyagukat feldolgozó tanulmányok, monográfiák nélkül. Az elért eredményeknek fontos feltétele volt, hogy a kutatás során igyekeztünk elkerülni a dekontextualizációt és a redukciót, miközben állandóan szem előtt tartottuk a szövegek komplexitását és történetiségét. Nem abszolutizáltuk a kvantitatív módszert, minden szükséges esetben összetett és változatos filológiai módszerekkel kombináltuk azt, és törekedtünk integrálni a digitális bölcsészet módszereit és eredményeit az érintett szakdiszciplínák keretei közé. Csak remélhető, lesz IV. „ütem", és a forráshiányos helyzet nem túl távoli megszűnése vagy enyhülése ösztönözni fogja az eddig végzett kutatás átgondolását, elősegíti a nyitott kérdések megvitatását, és lehetővé teszi a szótári munka újraindítását és eredményes lezárását.

[117] Vö. pl. Péter Róbert, A Big Data kihívás és lehetőség a bölcsészettudományokban: digitális szövegek és metaadatok távoli olvasása, *Magyar Tudomány* 177 (2016), 11, 1323–1330; *Helikon Irodalom- és Kultúratudományi Szemle* 66 (2020), 1, „Számítógépes irodalomtudomány" tematikus szám; *Literatura* 49 (2023), 3, „Távoli olvasás" tematikus szám.

[118] Claus Pias, Mit Text rechnen. Praktiken und Institutionen maschineller Verarbeitung, Vortrag, Arbeitskreis der Fritz Thyssen Stiftung „Text und Textlichkeit", Kolloquium „Textpraktiken: Methoden und Institutionen", Köln, 28–29. Oktober 2021. Az előadás vázlatának rendelkezése bocsátásáért Claus Piasnak tartozunk köszönettel.

A *Törökországi levelek* retorikájához

A Mikes-kutatás egyik megoldatlan kérdése Mikes Kolozsvárott megszerzett retorikai alapműveltsége, különös tekintettel a *Törökországi levelek*re. „Részletesen meg kellene vizsgálni a jezsuita retorikaoktatás hatását, az *inventio* és a *dispositio* sajátosságait, a retorikai és stilisztikai alakzatok szerepét többek között a figyelem felkeltésében, a tetszés kiváltásában, a levélíró és a fiktív címzett viszonyának megteremtésében."[1] Az így körülhatárolt kérdésegyüttes összetett problematikára hívja fel a figyelmet, melynek itt csupán egyetlen részletével, a jezsuita levélelméletek és a *Törökországi levelek* lehetséges kapcsolatával foglalkozunk.

Az elmúlt évtizedekben többször megfogalmazódott a kérdés, vajon hol sajátította el Mikes a levélírás szabályait? A *Törökországi levelek* kritikai kiadásának keletkezéstörténeti részében Hopp Lajos a következő választ adta: „A gyakorlati levélírás mesterségét Mikes Rákóczi udvarában sajátította el."[2] Indokolásként Hopp a II. Rákóczi Ferenc környezetében diáriumot írók – Ráday Pál, Pápai János, Beniczky Gáspár – és Mikes apródtársa, az 1711–1717 között naplót vezető Szathmáry Király Ádám példájával érvelt. Az állítás megerősítését szolgálta a feltételezés, mely szerint Mikes ismerte a „[…] gazdag magyar és francia levélíró hagyomány"-t, s az utóbbit volt alkalma részletesen tanulmányozni 1713–1717 közötti párizsi tartózkodása alatt.[3] Hopp nem tért ki a „gyakorlati levélírás"-sal párhuzamba állítható, egykorúan oktatott levélelméletekre és arra, vajon mit tanult Mikes iskolai éveiben e téren.[4]

A magyar levélműfaj történetéből című, 1974-ben megjelent, korábban említett tanulmányában Hopp árnyaltabban közelített a *Törökországi levelek* elméleti hátteréhez. Foglalkozott a retorikák és poétikák által közvetített műfaji szabályokkal, melyekről megállapította, hogy érvényesültek a magyar nyelvű levélirodalomban is. Mikes levélírói teljesítményét „[…] az iskolás szabályokon túlnövő levélíró egyéniség […]" fordulattal kiemelte a levélírás iskolában oktatott egykorú el-

[1] Tüskés Gábor, Mikes-problémák, *Irodalomtörténeti Közlemények* 114 (2010) 291–314, itt: 299.

[2] *MKÖM* I, 383.

[3] *MKÖM* I, 384, 400, 608–609.

[4] „Mikes vállalkozott arra, hogy megörökítse a Törökországba való érkezés pillanatát és azokat a napokat, amelyeket hazájába való visszatérése előtt ebben az egzotikus országban töltenek." *MKÖM* I, 383.

méleti közegéből.[5] Bemutatta a magyarországi és erdélyi levélíró hagyományt, elkülönítette a *Törökországi levelek* levéltípusait, s levonta a következtetést, mely szerint Mikes leveleskönyve tárháza a különféle levéltípusoknak, „[…] emlékeztetve a retorikai, elméleti jellegű kézikönyvek választékára, s még inkább az élő levélirodalom családias […] természetes hangú leveleire […]".[6]

Korábbi véleményét nem módosítva, a *Törökországi levelek* 1990-ben megjelent, modernizált nyelvű kiadásának kísérőtanulmányában Hopp hangsúlyozta, mennyire fontos volt Mikes számára a francia levélkultúra megismerése.[7] A Mikes születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett konferencián tartott előadásában a leveleskönyvet ösztönző levélíró-hagyomány mellett a mikesi levél teljes retorikai eszköztárát is Franciaországból eredeztette.[8]

Hopp Lajos érvelését a *Törökországi levelek* keletkezéstörténetét illetően a kutatás lényegében elfogadta.[9] Az irodalomtörténet-írás és a kritikatörténet sem hiányolta a Mikes által jezsuita diákként megismert és tankönyvszerűen elsajátított levélelméletek szerepének vizsgálatát. Valószínűleg e körülmény ösztönözte R. Várkonyi Ágnes gondolatmenetét, aki megpróbálta elhelyezni a hírlevelek gazdag magyarországi hagyományát a *Leveleskönyv* hátterében. Érvelésének kiindulópontja a hírek hangsúlyos jelenléte a *Törökországi levelek*ben, ami kiegészült a megfigyeléssel, mely szerint a mikesi fiktív levél mellőzi a „szabályos levél formai követelményei"-t. Erre alapozva feltételezte, hogy a „híríró" Mikest többek között a magyarországi hírlevelek ihlették levelek írására.[10]

1700–1707 között Mikes a kolozsvári jezsuita kollégium által fenntartott és működtetett iskolában tanult. Ez a tény, továbbá a hipotézis, mely szerint kolozsvári diákévei alatt Mikes a jezsuiták által oktatott levélelméletek révén nemcsak megtanulta, hanem gyakorlatban is elsajátította a levélírást, s később erre az

[5] Hopp Lajos, A magyar levélműfaj történetéből, in *Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok,* szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Budapest, Akadémiai, 1974, 501–566, itt: 503, 518–522.

[6] Hopp, *A magyar levélműfaj, i. m.*, 543–555.

[7] „Mikes jól ismerte a kéziratos magyar levélíró hagyományt s a klasszikus latin levélírás mikéntjét, de a levél irodalmi-művészi varázsának titkát párizsi évei alatt fedezte föl: úgy kell írni, amint beszélünk, egyszerűen s mégis igényesen, műgonddal." Hopp Lajos, Mikes Kelemen Leveleskönyve, in Mikes Kelemen, *Törökországi levelek,* Budapest, Szépirodalmi, 1990, 6–23, itt: 11.

[8] „Párizsban eltanulta a levélbeni társalgás, a levélírás külső és belső eszközeit s ezek fölhasználását megszabó világi társasági szabályok szellemét" Hopp Lajos, Mikes Kelemen egyénisége, in *Irodalom, történelem, folklór,* 59–66, itt: 63.

[9] Ezt tükrözi – többek között – S. Sárdi Margit Mikes Kelemen-szócikke: S. Sárdi Margit, Mikes Kelemen, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor,* VII, főszerk. Kőszeghy Péter, Budapest, Balassi, 2007, 408–410.

[10] R. Várkonyi Ágnes, Mikes – Rodostó, in *Irodalom, történelem, folklór,* 53–58, itt: 55. R. Várkonyi koncepciójának előzményeihez vö. Gálos Rezső, Mikes Kelemen műveltségi forrásai, *Irodalomtörténeti Közlemények* 40 (1930) 17–33, 129–142; itt: 134.

alaprétegre épült rá a gáláns francia levélkultúra speciális retorikai eszköztárának hatása, arra ösztönzött, hogy megkeressük a 16–18. századi magyarországi jezsuita oktatásban tanított levélelméletek[11] lehetséges nyomait a *Törökországi levelek*ben.

Mikes kolozsvári tanulmányi évei (1700–1707)

Ha a *Törökországi levelek*ben szeretnénk meghatározni Mikes retorikai műveltségének alaprétegét, mely kapcsolatba hozható kolozsvári tanulmányaival, az ott elsajátított levélelméleti tudással és levélíró gyakorlattal, tisztázni kell, mikor meddig jutott el tanulmányaiban. Mikes diákévei kapcsán sem Hopp Lajos,[12] sem mások (például Gálos Rezső[13] vagy Pintér Márta Zsuzsanna[14]) nem tudtak állást foglalni Mikes tanulmányi előmeneteléről. Ennek oka egyrészt a források szűkszavúsága, illetőleg hiánya. Másrészt figyelembe kell venni, hogy a jezsuita tanintézményekben nem tanévekben, a jelenlegihez hasonló osztályok keretében zajlott az oktatás, hanem – mint korábban utaltunk rá – az úgynevezett *gradus*ok rendszerében. Ez azt jelentette, ha valaki gyorsabban elérte az adott *gradus*on az előmenetelhez szükséges szintet, gyorsabban haladhatott előre.[15]

Mikes kolozsvári diákéveinek legjelentősebb forrása a jezsuiták helyben vezetett kéziratos *historia domus*a, amely 1701-től tartalmaz bejegyzéseket éves gyakorisággal.[16] 1701-ben a katolikus hitre történt áttérésekkel foglalkozó rész név szerint megemlíti Mikes Kelement. Az adatsort többen értékelték,[17] azt viszont

[11] Ld. a „Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban" című fejezetet.

[12] Hopp, *Mikes Kelemen*, 40–88.

[13] Gálos, *i. m.*

[14] Pintér Márta Zsuzsanna, Mikes a kolozsvári jezsuita kollégiumban, in *Irodalom, történelem, folklór*, 41–46.

[15] Vö. *Ratio Studiorum et Institutiones Scholasticae Societatis Jesu per Germaniam […]*, (ed.) G. M. Pachtler, B. Duhr, Tomus I–IV, Berlin, Hofman, 1887–1894 (Monumenta Germaniae Paedagogicae, 2, 5, 9, 16); *Monumenta Paedagogica Societatis Jesu*, IV, *(1573–1580)*, penitus retractata multisque textibus aucta edidit Ladislaus Lukács, Romae, Institutum Historicum Societatis Iesu, 1981, Cap. II, De studiis et scholiis 6*–16*.

[16] Historia Societatis Jesu Claudiopoli Ab anno Millesimo Septingentesimo Primo, ab exordio scilicet seculi post Christum natum decimi octavi degentis, Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Lat. 2039 – a forrásra a gépi számozású fóliók jelzésével történik hivatkozás. A pergamenkötésre ragasztott rézmetszetes ex libris (melyet felirata szerint Neuhauser készített) tanúsága szerint a kötet egykor Eder József Károly (1760–1810) tulajdona volt. A kötet első levelének rectójára később bejegyezték a kötet kimagasló forrásértékére vonatkozó véleményt, és tudatták, hogy a kézirat Eder gyűjteményéből származik. Ismeretes, hogy Eder nyolcvanöt kötetes kéziratgyűjteményét 1808-ban József nádor vásárolta meg a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára – ma Országos Széchényi Könyvtár – számára.

[17] Így pl. Hopp, *Mikes Kelemen*, 40–41; Pintér, *i. m.*, 41.

nem említették, hogy az ilyen típusú bejegyzés nem tekinthető kivételesnek; hasonlóak ismertek a további évekből, és több alkalommal név szerint megemlítik a rekatolizált nemes ifjakat.[18] Az édesanyjával egy időben, 1701 húsvétján katolizált Mikesről feljegyezték, hogy kálvinista szülőktől származik, és Kolozsvárra érkezése előtt kálvinista iskolába járt. Arra nem tér ki a bejegyzés, korábban hol tanult Mikes, és milyen ismeretekkel érkezett tizedik életévét betöltve a jezsuita iskolába. Azt sem tudjuk pontosan, melyik *gradus*on kezdte el kolozsvári tanulmányait.[19]

Ismeretes, hogy 1725. június 11-i keltezésű levelében Mikes kritikusan írt az ifjak hazai neveléséről: „[…] leg aláb tiz vagy tizen egy esztendös koráig a falubol kinem megyen. hanem addíg a falusi iskolában jár. addig az ideig meg tanul olvasni. de az olvasásal. csak paraszti szokást is tanul. […]. tizen két vagy tizen három esztendös korában, valamely Collégyiumban bé plántállyák […].”[20] A levélrészlet alapján feltételezhető, hogy korábban Mikes is ehhez hasonló iskolázásban részesült, s viszonylag alacsony *gradus*on kezdte el kolozsvári tanulmányait.

1700 őszétől intenzíven tanulhatta a katekizmust, hogy hitbéli ismeretei alapján megfelelőnek találják az áttérésre. Tanulmányai során több neves jezsuitával találkozott, illetőleg ilyenek környezetében tartózkodott. Ismernie és hallgatnia kellett az 1682 óta Kolozsvárott élő, kivételes magyar nyelvtehetséggel rendelkező Csete Istvánt,[21] aki ebben az időben a kolozsvári rendház elöljárója *(superior)*, a jezsuita templom magyar prédikátora és gyóntatója volt. 1698 óta Csepelényi Ferenc a retorikát és a *poesis*t, Tarnóczy László a *syntaxis*t és a *grammatic*át oktatta az iskolában, tőlük azonban ekkor még nem tanult. Az alsóbb osztályokkal *(principia, parva)* világi tanító *(magister saecularis)* foglalkozott, akinek nevét nem jegyezték fel.[22]

[18] A *historia domus* folyamatosan és részletesen tárgyalja a katolikus hitre téréseket. Így például 1702-ben megemlíti Szalánczi István és Lubeneczki János és Pál áttérését, akik Mikeshez hasonlóan a Nemesi Konviktus lakói voltak. A Nemesi Konviktusban lakók számát szintén évente feljegyezték, megjegyezve, hányan voltak közülük korábban nem katolikusok. Míg 1701-ben húszan éltek a Convictus Nobiliumban, 1702-ben harminckilenc volt a számuk, s az utóbbiak közül huszonegyen nem katolikus szülőktől származtak. 1703-ban negyvenen laktak itt, akiknek fele konvertita volt. *Historia, i. m.*, f. 8r, 12r, 16v, 28r.

[19] „hic [Clemens Mikes] ex Parentibus Calvinianis ortus et in eorum Schola ad hoc usque tempus educatus, quam primum caeteris est Convictoribus nostris adlectus, mutari statim excoli, et affici totus ad religionem Catholicam coepit […]” *Historia, i. m.*, f. 8r.

[20] *MKÖM* I, 62. [levél]: 23–26, [sor], 34–35 [sor]. A hivatkozási forma a továbbiakban: *MKÖM* I, 62:23–26, 34–35.

[21] Vö. Knapp Éva, Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a XVIII. század első feléből: Csete István és Gyalogi János, in Knapp Éva – Tüskés Gábor, *Sedes Musarum. Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon,* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csokonai Könyvtár 44), 121–173.

[22] *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I.*, VI, *(1700–1717)*, collegit et edidit Ladislaus Lukács, Romae, Institutum Historicum S.I., 1993, 52. Csepelényi Ferencnek több nyomtatott műve ismert, ezek kivétel nélkül kolozsvári évei után készültek.

Ha megpróbálunk következtetni a Mikes iskolai előmenetelére vonatkozó, egyetlen fennmaradt, biztos forrásadatból, mely szerint 1702 júliusában parvista volt,[23] megállapíthatjuk, hogy a jezsuita tanulmányi rendet elemi szinten kellett kezdenie: 1701-ben fejezhette be a *principiá*t, majd 1702-ben a *parvá*t.

Mikes 1701 húsvétján végbement áttérésekor Kapi Gábor volt a kolozsvári *superior,* egyben magyar hitszónok és templomi gyóntató; az iskolában ekkor Kereskényi Gábor (retorika, *poesis*), Újhelyi Ádám *(syntaxis*, *grammatica)* és egy ismeretlen nevű világi *magister (principia*, *parva)* oktatott. 1701-ben az utóbbi lehetett Mikes tanára.[24] Annak ellenére, hogy Mikesnek minden bizonnyal végig kellett járnia a teljes *studia inferiorá*t és 1702-ben még csupán parvista volt, már rá lehetett bízni egy ünnepi alkalomra előadott iskoladráma női főszerepét. Mint tudjuk, 1702. július 8-án Bánffi Anna – Erdély gubernátorának, Bánffi Györgynek a lánya – és Székely István esküvője tiszteletére adtak elő drámát a jezsuita diákok Hunyadi Mátyás cseh fogságból történt szabadulásáról és házasságkötéséről. A latin–magyar nyelvű nyomtatott programon a szereplők között előkelő helyen található a parvista Mikes Kelemen neve, aki Podjebrád Katalin cseh királylányt, Hunyadi Mátyás leendő feleségét alakította.[25] A darab szerzőjének és betanítójának neve ismeretlen.[26] A kivételes körülmények között, újonnan felépített színpadon bemutatott előadásra 200 forintot költöttek, s az erdélyi nemesség jelentős része is megnézte a darabot.[27]

[23] „Catharina Regis Bohemiae filia – Clemens Mikes, Praenobilis Siculus ex Tribus Sedibus. Parvista e Convictu Nobilium". *Connubium honoris seu Matthias Corvinus e captivo Bohemiae Regis Gener. Hunyadi Matyas a Tsehek Királlyának Veje,* Claudiopoli 1702.

[24] *Catalogi, i. m.,* 107.

[25] *Jezsuita iskoladrámák (Ismeretlen szerzők) Programok, színlapok*, szerk. Varga Imre, Budapest, Argumentum, 1995 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 4/2), 953–960, itt: 958; vö. Varga Imre – Pintér Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Budapest, Argumentum, 2000 (Irodalomtörténeti füzetek 147), 120–122; Pintér, *i. m.*, 42–44; Staud Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai 1561–1773*, I–III, Budapest, MTA Könyvtára, 1984–1988, itt: I, 248. – Staud nem ismerte a nyomtatott programot.

[26] Pintér Márta Zsuzsanna szerint az előadás rendezője a retorikai osztály mestere, Újhelyi Ádám volt. Pintér, *i. m.*, 42–44. Ez nyilvánvaló tévedés, mivel 1702-ben a retorika tanára Kereskényi Gábor volt, s Újhelyi Ádám ekkor már nem élt a kolozsvári jezsuita rezidenciában. *Catalogi, i. m.,* 155–156. – Vö. Knapp Éva, Azonos történelmi tárgyú iskoladrámák a német és magyar jezsuita színpadon: Hunyadi László és Hunyadi Mátyás, in *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére,* I, szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2011, 292–301, itt: 298–300.

[27] „Theatrum scenaque de novo erectae, insumpsit in opus istud Domus nostra absque ullius patrocini facile 200 flor. Inter fuit Drammati cum Excellentissimo Capite suo, cujus fuit tota res honori oblata, maxima Nobilitas Transylvanica." *Historia, i. m.,* f. 16v.

1703-ban valószínűleg Reigai György *magister* oktatta a *syntaxis*ra vagy a *grammatic*ára Mikest. A Nemesi Konviktus elöljárója ettől az évtől 1706-ig a templom magyar nyelvű ünnepi szónoka és gyóntatója, Székely István volt. A *historia domus* szerint „Scholae nostrae anno hoc dum maxime florerent."[28] Mikes tanulmányait 1704-ben is Székely István és Reigai György irányíthatta.[29] A *historia domus* szerint ettől az évtől folyamatosan éreztette hatását az ország háborús állapota az iskola életében, s a következő évben mintegy 2000 forint kárt szenvedtek a kolozsvári jezsuiták. 1706-ban rendeződni látszott az általános társadalmi-politikai helyzet, s a diákok ismét visszatértek az iskolába.[30] 1706-ban Kapi Gábor *superior* volt az idősebb diákok elöljárója *(praefectus scholarum altiorum),* 1707-ben Horváth András *superior* viselte e hivatalt. Az utóbbi évben Reigai György foglalkozott a *rhetor* és a *poëta gradus*on lévő tanulókkal.[31] Ha feltételezzük, hogy Mikes a háborús viszonyok ellenére sem hagyta abba időlegesen kolozsvári tanulmányait és a szokásos előmenetel szerint haladt, a több mint hat teljes kolozsvári tanévben elvégezhette a *studia superior*t, azaz befejezhette a poézis- és a retorikaosztályt – annak ellenére, hogy a *historia domus* megjegyzi, 1707-ben nem tudtak poétikát, 1708-ban pedig retorikát oktatni.[32]

A levélírást Mikes a jezsuitáknál Európa-szerte szokásos módon, a *Ratio Studiorum* (1560–1561) előírásai szerint tanulta meg. A memorizált kifejezéseket levelekbe kellett beépíteniük, amit hetente két alkalommal gyakoroltak. Az azonos *gradus*on lévő tanulók közül a tanulmányaikban előrehaladottabbak („veterani") verseket illesztettek a levelekhez, míg a kezdők („novitii") a *syntaxis* szabályaihoz tartozó verses példaanyagból válogattak.[33] A bővített és módosított *Ratio Studiorum*ban (1586, 1599) Cicero és Plinius leveleinek ismeretében írták elő a levélírás gyakorlását.[34]

Ismeretes, hogy 1707 húsvétját II. Rákóczi Ferenc Kolozsvárott töltötte, és vezérlő fejedelemmé választása ösztönözte udvartartása megszervezésére. Mikes valószínűleg fiatal életkora miatt nem lett a Nemesi Társaság tagja; eleinte külső

[28] *Catalogi, i. m.,* 209–210; *Historia, i. m.,* f. 28r–28v.

[29] *Catalogi, i. m.,* 265–266.

[30] 1704: „Difficilis hic annus, et armorum undique strepentium tumultu formidabilis." – 1705: „In oeconomia damna passi sumus ad duo millia florenorum." – 1706: „Huius Anni 1706 initium opinabatur prosperum rerum nostratium cursum; nam et Juventus confluebat ad scholas nostras […]." *Historia, i. m.,* f. 29r, 33v.

[31] *Catalogi, i. m.,* 366, 414.

[32] 1708: „Quoad Studia hic annus parem cura praecedentibus expertus est infelicitatem; superiori anno vacabat Poësis, hoc anno Rhetorica; extera enim Juventus incommoda militaria adhuc metuens, maluit ad patrios Lares extra Claudiopolim remanere." *Historia, i. m.,* f. 39r.

[33] *Ratio Studiorum, i. m.,* I, 165.

[34] *Ratio Studiorum, i. m.* (15. jegyzet) II, 420, 432, vö. még, 505.

szolgálatokra alkalmazott apród, majd bejáró inas volt a fejedelem mellett.[35] A tizenhét éves korában félbeszakadt tanulmányai végén lényegében birtokában lehetett a jezsuita iskolákban megszerezhető poétikai és retorikai tudásnak. Cicero válogatott levelei, elsősorban az *Epistolae ad Familiares* olvasása és a levélírás imitációs gyakorlása révén képes volt különféle tematikájú latin nyelvű levelek írására, és bírta az ehhez szükséges memorizált frázisokat.[36]

Tudása – amint azt a már idézett 62. levélben összefoglalta – nem a mindennapi életvitelt segítő gyakorlati, hanem „deák tudás" volt.[37] Ezt a tudást később, a száműzetés éveiben – ugyanebben a levélben megfogalmazott, saját tanácsát is megfogadva – elsősorban fordítói munkájában kamatoztatta.[38] Mint írta, „[…] az atyák nagy számot adnak azért hogy a fiakot nagyob gondviselésel nem nevelik. […] ha a fiakot csak arra vennék is hogy a deák könyveket magyarra fordittsák. ugy a tanulásokot. aközönséges jora forditanák. mivel sokan vannak ollyanok. akik arra. alkalmatosok volnának. és ha csak egy könyvet forditana is meg, életében. azzal mind magának. mind másoknak használna, és látná valamely gyümölcsét annyi esztendeig valo tanulásának […]."[39]

Ugyanúgy, mint a fordításokban, a kolozsvári „deák tudás" jelen van a *Törökországi levelek*ben, melyeket Hopp Lajos találóan „valódi leveleket utánzó képzelt levelek"-ként jellemzett.[40] Mikes levelei többek között tanúskodnak arról, hogy írójuk milyen mélységben sajátította el a levélírásra vonatkozó jezsuita tananyagot.

A jezsuiták által oktatott levélelméletek nyomai

„Az ékesszólást is a kicsiben kezdett gyakorlással lehet elsajátítani." Bán Imre így fordította le tartalmi sűrítéssel a Soarez-féle retorika „talán leggazdagabb átdolgozásá"-nak ítélt, 1709-ben megjelent *Manuductio* előszavának egyik köz-

[35] Vö. például Gálos, *i. m.*, 25.

[36] Gálos, *i. m.*, 29.

[37] *MKÖM* I, 62.

[38] Ismeretes, hogy a 62. levél írásakor (Rodostó, 1725. június 11.) Mikes már befejezte első fordítói próbálkozását. Vö. Mikes Kelemen, Az iffiaknak kalauzza az Isten uttyában. Az Sz. Irásból és az Sz. Atyákból szedegetett keresztényi oktatások ött szakaszra osztva. 1724 / 1744. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár (a továbbiakban BEK), A 241. Az autográf kézirat 1724-ben lefordított, majd 1744-ben javítani kezdett, átdolgozott változata 1751-ben készült el. *MKÖM* IV.

[39] *MKÖM* I, 62:96–105.

[40] *MKÖM* I, 384.

ponti gondolatát.[41] Ez az elv változatlan formában érvényesült a beszédtanítás retorikáján alapuló levélírás jezsuita oktatásában is.

Mikes levélírói készsége magas irodalmi és nyelvi színvonalon jelentkezett; felkészültségének és tudatosságának egyik alapvető összetevője jezsuita iskolázottságában kereshető. Közvetve e körülményt bizonyítja egyik önironikus reflexiója, melyben dicséri a nem létező címzett nem létező válaszleveleinek retorikai erényeit: „kéd jol tudgya a maga gondolatit le irni. és a csekély dolgot is ugy fel tudgya öltöztetni. hogy nagynak láttzik. és tettzik".[42] Másutt – utalva a jelentős számban olvasott és diákként részleteiben memorizált nyomtatott levélkompendiumokra és levelekre – így panaszkodik: „én leg inkáb azon busulok itt, hogy hol nyomtassam ki a kéd leveleit."[43] E „kérdés"-sel a tizenkét éves korától éveken át iskolai feladatként elkészített számtalan levéllel levélírást gyakorló Mikes közvetve elárulja, fiktív leveleinek egyik célja az utókortól várt elismerés.

Mikes minden bizonnyal ismerte Simon Verepaeus (Simon Vereept, 1522–1598) *De epistolis latine conscribendis libri V* című, a magyarországi jezsuita oktatásban is használt munkájának a jó levélíróra vonatkozó tanácsai közül azt, mely szerint a tanuló sűrűn, lehetőleg naponta gyakorolja a levélírást (4.) és figyelmesen javítsa a leveleket (5.). Vereept révén tisztában lehetett azzal is, hogy a műfaj erényei nem azonosak a különféle levéltípusokban.[44] Justus Lipsius *familiaris* levélre vonatkozó megjegyzése sem kerülhette el a figyelmét, amely szerint az ilyen típusú levél tartalma szerint lehet „serialis", „docta" vagy ezek sajátos keveréke, mivel argumentuma nem minden esetben „simplex".[45] Ismernie kellett a nemzeti nyelvű levélírásra vonatkozó, a latin levél szabályainál sokkal kötetlenebb jezsuita előírásokat is, mivel ezeket folyamatosan érvényesítette leveleiben. Így például a Magyarországon is oktatott jezsuita levélelméletek közül Joannes Kwiatkiewicz *Svada civilis* című munkája „leges […] literarum-"ának negyedik, a nemzeti nyelven írt levelekről („Epistolis Patrio Idiomate") szóló pontja szerint a nemzeti nyelvű levél nem kívánja meg, hogy kidolgozása ugyanolyan legyen, mint a latin nyelvűé, melynek készítése az *oratió*t követi.[46] Mikes tisztában lehetett Georg Worpitz megállapításaival is, mely szerint lehetetlen („impossibile") pontosan megadni a levélírás szabályait, és egyedül a *dispositio* rendezi össze

[41] *Manuductio […],* Tyrnaviae, 1709, 3–8: Praefatio; Bán Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században,* Budapest, Akadémiai, 1971, 54.

[42] *MKÖM* I, 75:7–8.

[43] *MKÖM* I, 59:58–59.

[44] Simon Verepaeus, *De epistolis latine conscribendis libri V,* Coloniae, P. Cholinus, 1620, liber II, 45–81. Használt példány: BEK Bar.8557.

[45] Justus Lipsius, *Epistolica institutio,* Antverpiae, Plantin, 1614, Caput V, 8–9.

[46] Joannes Kwiatkiewicz, *Svada civilis […],* Pragae, Typ. Univ. Carolo Ferdinandae in Coll. S. J. ad S. Clemen., 1690, 5–7. Használt példány: BEK Bar.9506.

egy konkrét levél elkészítésének módját.[47] Ismerhette Erasmus különbségtételét is a köznapi és a „művészettel" írt levél között.[48]

A *Törökországi levelek*ben többször feltűnik a levél leglényegesebb funkciójából, a távolság legyőzéséből eredeztetett – egyetlen korabeli levélelméletből sem hiányzó – definíciója: „ha az idö annyira el hánt vetet egymástol. amennyiben töllünk lehet allyunk boszut rajta. és ha mas képpen nem lehet. az irásal beszélgessünk egymásal,"[49] illetve „csak azt irom. a mi eszemben jut. mert mikor kédnek irok, ugy tettzik mint ha elöttem volna. kéd. és kédel beszélgetnék."[50] A mikesi megfogalmazásban egyaránt érződik a Cicero-féle (a levél célja, „ut certiores faceremus absentes" Ad fam. 2,4) és az Erasmus-féle, Turpilius Comicusra utaló definíció („Est enim […] epistola absentium amicorum quasi mutuus sermo") ismerete.[51] A fentieknél is közelebb áll Mikes szavaihoz Joannes Ludovicus Vives – Cicero és az ifjabb Plinius nyomán adott – korábban idézett meghatározása, mely egyrészt hangsúlyozza a különböző helyen lévők közötti kapcsolat megteremtését, másrészt kiemeli a levél és a mindennapi beszéd hasonlóságát.[52] A fenti idézetek tanúsítják, Mikes teljes mértékben tudatában volt a legkorábbi jezsuita levélelméletben található, Libaniustól és Cicerótól eredeztetett definíciónak („absentis cum absente mandatum scriptis colloquium").[53]

A *Törökországi levelek*ben több korabeli jezsuita levélelmélet együttes hatását lehet felfedezni. Így a már hivatkozott Kwiatkiewicz *litera nunciatoriá*ra (tudósító levél) vonatkozó előírásáét;[54] továbbá Antonio Forti összegző megállapításáét, mely szerint a tiszta levéltípusokon kívül a mondanivaló összetettsége miatt gyakran szükséges írni úgynevezett *epistola mixtá*t. Ebben egyszerre több levéltípus sajátosságait lehet érvényesíteni, és érdemes a szabályokat egyéni megítéléssel kezelni, mert a különböző előírások keveredhetnek a mondanivaló függvényében.[55]

[47] Georg Worpitz, *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae […],* Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1728, Pars IV, Appendix II. De stylo Epistolae ex Simone Verepaeo (573–600. p.) Használt példány: BEK Ha 1793. Első kiadás: Coloniae, 1689.

[48] Desiderius Erasmus Roterodamus, *Opus de conscribendis epistolis,* Basiliae, Jo. Frobenius, 1522, 100–173. Használt példány: BEK Ant.1028 coll. 3.

[49] *MKÖM* I, 5:12–14.

[50] *MKÖM* I, 57:88–90.

[51] Erasmus, *i. m.,* 21. A Cicero-féle levél-felfogásra az 57. levél idézett részlete kapcsán már Hopp Lajos utalt. *MKÖM* I, 540–541.

[52] Ld. a „Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban" című fejezetet.

[53] Joannes Voellus (Jean Voel), *De ratione consc ribendi epistolas, utilissimae praeceptiones, In iuventutis gratiam potissimum conscriptae […],* Ingolstadii, 1597, Propositio generalis totius libri.

[54] Az *epistola nunciatoria* pontosan meghatározott helyekről, személyekről és eseményekről szól; az előadásmódban kívánatos a rövidség, az igazmondás és a világosság. Vö. Kwiatkiewicz, *i. m.,* 5–7.

[55] Antonius Forti, *Miles Rhetoricus et Poeticus […] primum Messanae Typis commissum. Nunc in Germania recusum,* Dilingae, J. G. Bencard, 1691, 270–283.

Mikes levélírói tudatosságát tanúsítja a több levelében olvasható megjegyzés, mely szerint levelet ír, nem könyvet vagy históriát: „eleget elmelkedhetnék azember. […] de azt kel meg gondolnom hogy levelet irok, nem könyvet";[56] „levelet irok és nem historiát".[57] Ez a fordulat kihagyásos idézet C. Plinius Caecilius Secundus egyik leveléből: „Tu potissima excerpes; *aliud est* enim *epistulam aliud historiam*, aliud amico aliud omnibus *scribere*." Ep. lib. VI,16:22. (kiemelés K. É. – T. G.). Az ifjabb Plinius leveleit Mikesnek tanulmányoznia kellett kolozsvári éveiben kötelezően előírt olvasmányként.[58] A fordulatot ezenkívül megismerhette Vives levélelméletéből is: „Bene Plinius Caecilius, Aliud est historiam scribere, aliud epistolam: significans in natura illarum esse discrimen.".[59]

Hopp Lajos véleménye szerint a „levelekbe szúrt versek, versrészletek a précieux kordivat kellékei, csupán prózaékesítő szerepük van".[60] A „Lakunk parttyán, a tengernek / tölttyuk napját. életünknek,."[61] kezdetű verset – Mikes levelekbe szőtt, versként értékelhető további soraival együtt – Hopp az alkalmi rímfaragás és diákversszerzés körében helyezte el, és ennek megfelelően jellemezte. E sommás megítélés azonban részben módosításra szorul. Mikes versei ugyanis nem tekinthetők egyszerűen alkalmi prózaékesítésnek és rímfaragásnak, mivel a jezsuitáknál ő is megtanulta és begyakorolta a versek levelekbe illesztését. A diákok költészettani tanulmányaik során az elégiával foglalkoztak először, és megtanulták a levél formájú, az elbeszélő-tanító, valamint a patetikus elégia készítését. A levél formájú elégia írását a személyes körülmények bemutatásával vagy egy tétel kimondásával kellett kezdeni, majd – az elvárt szabályokat érvényesítve – metaforákkal, hasonlatokkal, érzelmes alakzatokkal, szellemes észrevételekkel, történetre vagy mesékre vonatkozó részekkel folytatni.[62] Közben ki lehetett térni például források, kertek, paloták és templomok leírására. Mikes minden valószínűség szerint ezt a Kolozsvárott egykor megtanult és begyakorolt előírást elevenítette fel Ovidiuséval párhuzamba állítható léthelyzetében a 42. levél végén és néhány további levél verses betéteiben. A jezsuita iskolák

[56] *MKÖM* I, 13:20–22.

[57] *MKÖM* I, 80:107–108.

[58] Az 1586-ban és 1599-ben bővített és módosított *Ratio Studiorum*ban Cicero és az ifjabb Plinius levelei ismeretében írták elő a levélírás gyakorlását. *Ratio Studiorum, i. m.,* II, 420, 432, vö. még, 505.

[59] Vives, *i. m.,* 3_v. Vö. továbbá Ovidius, Ep. ex Ponto, III, 9, 51–52.

[60] *MKÖM* I, 503.

[61] *MKÖM* I, 42:68–199. Mikes mellékelte e verse változatát utolsó, báró Huszár (Boér) Józsefhez intézett misszilis leveléhez (Rodostó, 1761. március 19.) is. *MKÖM* I, Misszilis levelek 5:336–492.

[62] Vö. az Acsay Ferenc által ismertetett, hiányos, címlap nélküli úgynevezett győri tanárképző jegyzetet, ld. Acsay Ferencz, *A győri kath. főgimnázium története. 1626–1900*, Győr, Győregyházmegye Könyvsajtója, 1901, 75–83, itt: 76.

mintaelégiái Ovidius műveiből származtak elsősorban.[63] A levelekbe illesztett versek készítését két fokozatban gyakorolták a diákok: míg a kezdők a *syntaxis* szabályaihoz mellékelt verses példaanyagból válogatott, a tanulmányaikban előrehaladottabbak önállóan készített verseket illesztettek leveleikhez.[64]

Mint említettük, Hopp Lajos többször is foglalkozott Mikes levéltípusaival, és elkülönítette azokat (például „köszöntő", „kedves", „szomorú", „unodalmas", „szépen írt", „rövid", „hosszú", „csinált", „vigasztaló" levél).[65] Ugyanakkor nem foglalkozott azokkal az irodalomelméleti művekkel, amelyekre utalt, s megelégedett az „élő" gyakorlatból leszűrt mikesi tapasztalat elsőségének kiemelésével.

Megvizsgálva a magyarországi jezsuita oktatásban a 16–18. században tankönyvként használt levélelméleteket,[66] megállapítható, hogy egyetlen olyan levélelmélet sem készült, mely ne foglalkozott volna rövidebb-hosszabb terjedelemben a beszéd nemeihez kapcsolt, nagyszámú és változatos megnevezésű levéltípus sajátosságaival, az ezekben alkalmazható fordulatokkal, frázisokkal. Mikes minden bizonnyal kolozsvári tanulmányi éveiben sajátította el és gyakorolta be a különféle levélfajták jellemzőit. A gyakorlat mellett ezek az ismeretek térhettek vissza nála, amikor megnevezte egy-egy levél típusát, megkülönböztető jegyeit.

Mikes több levelében is olvasható például a „szomorú levél" megjelölés. Ennek a típusnak minden esetben fő sajátossága nála a rövidség: „most ez elég. mert a szomoru dologrol nem kel hoszu levelet irni.";[67] „mint hogy e szomoru levél. azért most nem is irok többet. mert a szomoru levélnek, igen rövidnek kel lenni.";[68] „aztot már meg mondottam, hogy a szomoru levélnek nem kel hoszunak lenni.";[69] „a szomoruán irt levelek. ugy jobbak. ha mentöl rövidebbek.";[70] „meg mondottam, hogy a szomoru levélnek. rövidnek kel lenni azert el is végezem."[71] A diákoknak összeállított levélkompendiumokban rendszeresen megtalálhatók

[63] Vö. például a Jacobus Pontanus által szerkesztett Ovidius-kompendium sokadik kiadását: *Publius Ovidius Nasonis Epistolae, seu Elegiae de Ponto. Libri quatuor. Cum Jacobi Pontani S. J. Commentario in Compendium redacto. Ad usum Scholarum Soc. Jesu*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1731. Használt példány: BEK 01087. Ovidius *Tristiá*ját megjelentették – többek között – Alvarez grammatikatankönyvének második része után is a jezsuita diákok részére. Vö. *Emmanuelis Alvari […] Liber II. De constructione octo partium orationis, in usum mediae, et supremae grammatices classium*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1738, 157–199. Ugyanebben a kiadásban Cicero *Ad familiares*-leveleiből is található válogatás: 248–284. Használt példány: BEK Ha645.

[64] *Ratio Studiorum, i. m.*, I, 165.

[65] Például, Hopp, *i. m.*, 543–544, 551–555; *MKÖM* I, 608.

[66] Ld. a „Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban" című fejezetet.

[67] *MKÖM* I, 48:32.

[68] *MKÖM* I, 66:16–18.

[69] *MKÖM* I, 67:24–25.

[70] *MKÖM* I, 115:23–24.

[71] *MKÖM* I, 121:43–44.

az úgynevezett „szomorú tartalmú" levelek az *epistola tristis, epistola lacrymosa seu flebilis, epistola lamentatoria, epistola consolatoria* stb. megnevezéssel.[72] Példaként Cicero egyik levelének részletét idézzük: „Breviloquentem iam me tempus facit: pacem enim desperavi […]" (Ad Att. 7,20). Ugyanez Balog György 1697-ben megjelent fordításában: „Maga a' szomoru idö cselekeszi azt, hogy illy rövid vagyok az irásban, avagy az idö tészen engemet rövid szollová, mert a' bikesség felöl kétségben estem […]".[73] A levélelméleti tankönyvek módszeresen tárgyalják e levéltípus sajátosságait, és már a legkorábbi jezsuita levélelméleti munkában olvasható a figyelmeztetés: „breviter dici potest."[74]

Gyakran írt Mikes újévi köszöntő leveleket (8, 23, 40, 59, 78, 86, 123). Többek között e levéltípus írását is oktatták a jezsuiták, s a levélelméleti tankönyvek összefoglalták a „novi anni apprecatoria" formai és tartalmi szabályait. Georg Worpitz Simon Vereept alapján szerkesztett levélelméletéhez – melyet egyik Soarez-átdolgozásához illesztett – nyolc rövid, egyszerű szövegű, elméleti megjegyzésekkel kísért példalevelet mellékelt a legfontosabbnak ítélt levéltípusok bemutatására. A negyedik levél az újévet köszönti.[75] Biztosra vehető, hogy ezt vagy ehhez hasonló mintaleveleket Mikessel is olvastattak Kolozsváron.

A mikesi levéltípusok csaknem kivétel nélkül megtalálhatók a jezsuita levélelméleti *praeceptum*okban. Példaként csupán két további, az életmű szempontjából fontos típus sajátosságait idézzük. A *Törökországi levelek* egyik kimondott célja a szórakoztatás, s ennek egyik eszköze a humor, a komikum és a tréfa. Mikessel minden bizonnyal írattak Cicero-leveleket imitáló tréfás levelet *(epistola iocosa)* iskolai feladatként, és ismerhette e levéltípus szabályait. Erre látszik utalni, hogy a tréfa mindig mértéktartó Mikes ilyen típusú leveleiben, és keveredik más mondanivalóval, éppúgy, ahogy azt például Voel előírta.[76] Másfelől Mikes leveleinek nagy része az úgynevezett *epistola mixta* kategóriába sorolható. E levéltípust a jezsuiták szintén Cicero alapján gyakoroltatták a diákokkal, mivel nála sok ilyen levél található, s ezekben ismételten keverednek a legkülönfélébb

[72] Így például a Sturm által összeállított Cicero-kompendiumból sem hiányzik. *M. Tullii Ciceronis epistolarum libri tres, a Joanne Sturmio puerili educationi confecti,* Dusseldorphij, J. Oridryus – A. Busius, 1562, Ad Att. 7,25: $D1_v$; Ad fam. 4,5: $D8_r$.

[73] *A Marcus Tullius Ciceronak Négy könyvei mellyek Sturmius Jakab által öszve szedegettettenek. Most pedig a tanuló iffjaknak kedvekért, Magyar nyelvre fordíttattanak Balog György által,* Lőtsén, 1694 (RMK I 1458; BEK RMK I 347). A magyar fordítás szövegkiadása, *Római szerzők 17. századi magyar fordításai,* szerk. Kecskeméti Gábor, Budapest, Balassi, 1993 (Régi Magyar Prózai Emlékek 10.), 195–298, 704–746, itt: 241.

[74] Voel, *i. m.*, 23–26, itt: 26.

[75] Worpitz, *Clara et praeclara methodus, i. m.*, 580–596.

[76] „De iocosa epistola. In quovis epistolarum genere, quoties id res patitur, iocum admiscere debemus. Sed illud in primis curandum est, ut tempestivus sit iocus, ut liberalis, ut longe absit ab omni turpitudine, ut decori meminerit […]." Voel, *i. m.*, 56.

levéltípusok sajátosságai.[77] Valószínű, hogy Mikes nem feledte el ezeket az iskolai gyakorlatokat.

Cicero leveleinek ismerete, utánzása

A levélírás gyakorlati oktatásában a jezsuitáknál is Cicero számított az első számú tekintélynek.[78] Mint láthattuk, ez a körülmény érvényesült a levélelméletekben is, ahol kivételes helyet biztosítottak neki. A levélírás legfontosabb tananyaga a *Ratio Studiorum* szerint „Cicero ad Familiares omnes, ejusdem ad Atticum et Q. fratrem" volt. A jezsuita tanárképzés keretében oktatott *humanae litterae*re vonatkozó, részletes rendi instrukció első változata 1619-ben, teljes formája 1622-ben készült el.[79] Ez az instrukció bővítette és részletezte a *Ratio Studiorum* előírásait. Külön fejezetben foglalták össze a Cicero-imitáció szabályait, elválasztva egymástól a gyermekkori *(puerilis)* és az ifjúkori *(iuvenilis)* ismeretanyagra vonatkozó előírásokat. A két életkornak megfelelően két részre választották az imitációt: 1. a szavak és a stílus, 2. a szentenciák és a dolgok (témák) utánzására.[80]

A jezsuita iskolákban többféle Cicero-levélválogatást használtak, melyek közül különösen kedvelt *praeceptum* volt Johann Sturm Cicero-válogatása.[81] Az összeállítás első kiadását gyorsan követték további, köztük magyarországi kiadá-

[77] Vö. például, Voel, *i. m.*, 56–57.

[78] A kritikai kiadás tárgyi jegyzeteiben Hopp Lajos többször említi Cicerót, két alkalommal utal a Cicero-levelekre is, de ezekből nem von le Mikes tanulmányi éveivel és műveltségével kapcsolatos következtetést. *MKÖM* I, 466, 504–505, 508, 537, 575, 822; Cicero-levelek: 488, 540–541.

[79] *Ratio Studiorum, i. m.*, IV, 175–235.

[80] „Imitatio duplex est, una verborum et styli, altera sententiarum ac rerum". *Ratio Studiorum, i. m.*, IV, Imitatio Ciceronis 230–233, itt: 231.

[81] Jelenlegi tudásunk szerint az első, példányból ismert kiadás: *M. T. Ciceronis Epistolarum libri tres, a Joanne Sturmio puerili educationi confecti*, Strassburg, Wendelin Rihel d.Ä., 1544 (VD16 ZV 3477). Vö. még *Retorikák a reformáció korából*, szerk. Imre Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, ^{2}2000 (Csokonai Könyvtár. Források. 5.), 153–183, 427–433; Imre Mihály, Sturm-hatások Szenci Molnár Albert műveiben, in *„mint az gyümölczös és termett szölöveszszöc…" Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. Stemler Ágnes, Varga Bernadett, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Balassi Kiadó, 2010, 31–39. – Valószínű, hogy Sturm összeállításán kívül más Cicero-kompendiumokat is használtak a jezsuita oktatásban, így például Georg Fabriciusét. Fabricius (1516–1571) elsősorban az általános latin szókincs bővítésére válogatott a beszéd három neméhez illeszkedő formulákat és szentenciákat a Cicero-levelekből. E munka iskolai használata elmélyültebb latin nyelvtudást feltételezett, mint a Sturm-féle válogatásé. „[…] ex Ciceronis Epistolis collegi, neque loquendi tantum formulas, aut dicendi genera excerpsi […]"; „Tres autem libellos confeci, secundum tria, ut Rhetores nominant, caussarum genera, in quae ab artis scriptoribus, ut res caeterae, ita etiam Epistolae sunt disctinctae." Georg Fabricius, *Elegantiarum puerilium ex M. Tullii Ciceronis epistolis libri tres […]*, Lipsiae, In Officina V. Papae, 1548, A5$_{v}$, A6$_{r}$;

sok.[82] Sturm négy könyvre osztott válogatásában általában 125 levél található az egyszerű, rövid levelektől kezdve, a hosszabb, bonyolult tartalmú, összetett nyelvtani tudást igénylő szövegekig.[83] Az összeállítás kettős célt szolgált. A tanulók egyrészt tudásszintjüknek megfelelően mélyíthették el a latin nyelv ismeretét, és minőségi olvasmányanyagon sajátíthatták el a stiláris követelményeket. Másrészt már viszonylag korai életkorban gyakorolhatták az önálló levélírást a tankönyv segítségével.[84]

A jezsuita diákok a második grammatikai osztálytól Cicero egyre nehezebb levélszövegeiből tanultak és gyakoroltak. A tanár a korábbi *gradus*októl eltérően nemcsak anyanyelven, hanem latinul is elmondta a szövegek tartalmát. Megpróbálta rávezetni a diákokat a fontosabb szavak értelmére Cicero korábban már megtanult kifejezéseinek segítségével, majd ismét anyanyelvre fordította a kiválasztott szöveget. Ezt követően latinul jegyeztette le a tananyag tartalmát, az értelmezéseket és a legfontosabb szavakat, szókapcsolatokat. A szókincs bővítésére összegyűjtette és megtanultatta a választékos Cicero-kifejezéseket. Végül ezt követte a megtanultak gyakorlati alkalmazása, mindenekelőtt a levélírásban.[85]

Mikes Kelemennel is e módszer révén sajátíttatták el a latin nyelvű levélírás művészetét Kolozsváron. Feladatai közé tartozott a tartalmilag és stilárisan memorizált Cicero-levélismeret használata. Feltételezhető, hogy tanulmányainak e rétege – akár áttételesen is – jelen van fiktív leveleiben. Megvizsgáltunk a magyarországi jezsuita iskolákban használt több Cicero-levélkompendiumot[86] annak érdekében, hogy a közös téma- és fráziskincs megállapításához kiválasszuk, vajon melyikkel érdemes összevetni a *Törökországi levelek*et. A választás a már többször idézett Sturm-féle kompendiumra esett. Ezt motiválta a felismerés, mely

használt példány: BEK Ant.1357, tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij Societatis Iesu Posony 1704."

[82] A magyarországi kiadásokhoz és a magyar fordításhoz ld. a „Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban" című fejezet megfelelő jegyzetét.

[83] A sokféle kiadású Sturm-féle összeállításban esetenként egy-egy Cicero-levelet másikkal helyettesítettek. A magyar fordításban a levelek száma azért 126, mert a második *liber*ben közölt egyik levelet (Att. lib. 9,17) két levélre bontotta a fordító.

[84] A kiadványt felekezeti és rendi különbségek nélkül használták Magyarországon és Erdélyben. Vö. pl. Dankanits Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion, 1974, „Szerzők és művek az olvasmányanyagban, 3. Ókori olvasmányanyag" című fejezet. A ferences konvent csíki nyomdájában 1702-ben jelent meg a Sturm-féle válogatás, fennmaradt egyetlen példányának kötése csíksomlyói palmettás díszítésű félbőr kötés, ami nyomatékosítja a helyi használatot. Dankanits megállapítása szerint az 1560-as évektől fogva „tömegesen vásárolják Cicero műveit", „főleg leveleinek különböző kiadásait."

[85] *Ratio Studiorum, i. m.*, II, 398–448.

[86] Így például: Johann Buchler, *Laconicarum epistolarum thesaurus bipartitus […]*, Coloniae, B. Gualther, 1606 (példány: BEK Bar.00789c.2.); Uő, *Thesaurus conscribendarum epistolarum ex variis optimisque Authoribus desumptus*, Coloniae, J. Kalcovius, [14]1663; Fabricius, *i. m.*; Sturm már említett magyarországi kiadásai, vö. 84. jegyzet; Alvarez, *i. m.*, 248–284.

szerint nem biztos, hogy a Sturm-féle kompendium Balog György-féle magyar fordítása „elsősorban iskolai 'puskának' készült."[87] Inkább tanári segédkönyv lehetett, amit bizonyítani látszik a magyar fordító törekvése a grammatikai pontosságra, továbbá a már ismertetett latin–magyar oktatói módszer. Az összevetésben – az egykori oktatás logikáját követve – a legegyszerűbb tartalmi elemekből indultunk ki, szem előtt tartva a korabeli elképzelést, mely szerint a levélírás retorikai szabályai fellazíthatók a nemzeti nyelvű levélírásban.

1. A szeretet és az egészség levélformulái. Sturm Cicero-kompendiumának első tíz darabját Cicero feleségéhez, Terentiához címzett rövid levelek teszik ki (Ad fam. 14,22; 14,21; 14,8; 14,24; 14,23; 14,17; 14,15; 14,19; 14,12; 14,11). Hét levél a „Si vales bene est, ego valeo"[88] formulával kezdődik. Egy másik gyakori formula a megnyugtatás a címzett iránti, illetve a levélíró és a címzett közötti kölcsönös szeretetről („te amo" Ad fam. 6,15; „meque amabis" Ad fam. 12,20; „Te valde amamus, nosque a te amari tum volumus, tum etiam confidimus" Ad fam. 7.14). Az egészségkívánó (összesen 81 levélben) és a szeretetről szóló (összesen 41 levélben) formulák Mikes leveleinek leggyakoribb, sokféleképpen variált, visszatérő fordulatai, melyek rendszeresen össze is kapcsolódnak („az egésségre igen kel vigyázni. és engemet szeretni kel. mert ki szerethetné az édes nénémet jobban mint én";[89] „ki szereti kédet ugy mint én.? de meg szaporitanám még két font szeretettel atöbbit, ha tudnám hogy jó gondgya vagyon az egésségire. hát engem szeret kéd?";[90] „jó egésséget édes néném";[91] „szeress néném, és légy jó egésségben";[92] „[…] kérem a néném egéségit"[93]). A legtöbbször levélzáró formulává alakított, gyakran visszatérő gondolat továbbfejlesztését jelzi a betegségtől való félelem és a szeretet motívumának összekapcsolása.[94] Valószínű, hogy Mikes a diákkorában megtanult és a levélíró feladatokban elvárt formulát variálta ezekben az esetekben. Ezt bizonyítja, hogy misszilis leveleiben egyszer sem élt hasonló megfogalmazással, s az egykorúan szokásos „atyafiságos szeretet",[95] illetve egészségkívánás („adgya az Isten, hogy ezen Levelem találllya Kedet jo egésségbe"[96]) fordulatait használta.

[87] Bartók István, Kecskeméti Gábor, Balog György Cicero-fordítása, in *Római szerzők, i. m.*, 706–711, itt: 710.

[88] „Ha jó egésségben vagy, jól vagyon, én még jó egésségben vagyok." *Római szerzők, i. m.*, 199–201.

[89] *MKÖM* I, 2:34–35.

[90] *MKÖM* I, 6:42–44.

[91] *MKÖM* I, 94:70.

[92] *MKÖM* I, 106:38.

[93] *MKÖM* I, 188:44.

[94] „féltem kedet a betegségtöl, arrol rettegve gondolkodom., de azt tudgyaé kéd. hogy lehetetlen már jobban szeretni kédet, mint én szeretem" *MKÖM* I, 15:26–28.

[95] A levél végén, elköszönéskor. *MKÖM* I, Misszilis levelek 5:313.

[96] A levél elején. *MKÖM* I, Misszilis levelek 3:3–4.

2. A hírek. Mikes leveleinek egyik visszatérő motívuma a hírek közlése, fontossága, várása, illetve hiánya. Ugyanezek a témák gyakran előfordulnak Cicero oktatási célra kiválasztott leveleiben is. A Sturm-féle válogatás első könyvében például három egymás utáni levél kifejezetten hírközlő típusú.[97] Több levelében Mikes is hangsúlyozza, hogy hírt közöl: „a hireket fel kel ébreszteni";[98] „a hirért, hirel fizetek.,";[99] „a hir elég nagy".[100] Cicero egyik sajátos fordulatát –„propter hiemis magnitudinem nihil novi ad nos afferebatur"[101] – Mikes is felhasználta 9. levelében: „hirt nem irhatok, mert ollyan hidegek járnak. hogy ahirek is meg fagytak."[102] Ugyanennek a fordulatnak az ellentétes értelmű, tréfás változata tűnik fel a 11. levélben: „már ezután lehet hireket irni, mert mind aházam melegeb, mind pedig a hirek meg olvadtak".[103]

Mikes a hír várását („hireket irj"[104]) is megismerhette levéltémaként Cicerótól: „quid acciderit novi, facies ut sciam" vagy „quid agas, quidque isthic agatur certior fieri volo."[105] Ugyanígy Cicero leveleiből tudhatta azt is, hogy lehet írni a hírek hiányáról: „itt semmi hir nincsen"[106] vagy „le irom, nem lévén mit irni egyebet", illetve „nem tudom mit irjak, mert itt olly csendességben vagyunk."[107] Szintén Cicero adhatta az ösztönzést az „amikor pedig jobban meg üsmerem adolgokot, és avárost, akor többet irok."[108] fordulat használatára.

3. A levélre és a levélírásra vonatkozó megjegyzések. Cicero oktatásra kiválasztott leveleiben és Mikes leveleskönyvében egyaránt gyakori téma maga a levél,

[97] „Sed factam te ante certiorem." – „De elöb tudtodra adom tenéked." Ad fam. 7,4; „O gratam famam biduo ante victoriam" – „O kedves és kellemetes hir, a' mellyet hoztak minékünk a' gyözödelem elött két nappal" Ad fam. 10,14; „Sed cum certum sciam, faciam te paulo ante certiorem." – „De midön bizonyossan tudom, egy kevessé az elött hireddé adom." Ad fam. 9,23. *M. Tullii Ciceronis, i. m.,* $A6_v$–$A8_r$; *Római szerzők, i. m.,* 206–208.

[98] *MKÖM* I, 33:3.

[99] *MKÖM* I, 95:2.

[100] *MKÖM* I, 202:6.

[101] Ad fam. 2,14. *M. Tullii Ciceronis, i. m.,* $A8_r$–$A8_v$; „semmi uyság ide mihozzánk nem hozatot […] a télnek nagysága avagy kemény volta miatt", *Római szerzők, i. m.,* 209.

[102] *MKÖM* I, 9:29–30.

[103] *MKÖM* I, 11:17–19.

[104] *MKÖM* I, 83:49.

[105] Ad fam. 14,8. *M. Tullii Ciceronis, i. m.,* $A3_r$. Vö. *Római szerzők, i. m.,* 199. Ad fam. 6,15. *M. Tullii Ciceronis, i. m.,* $A6_r$. Vö. *Római szerzők, i. m.,* 205.

[106] *MKÖM* I, 60:10–11 – „nihil erat novi" Ad fam. 14,15. *M. Tullii Ciceronis, i. m.,* $A3_v$; Vö. „semmi ujság nem vala", *Római szerzők, i. m.,* 201.

[107] *MKÖM* I, 51:57; *MKÖM* I, 65:5 – „vere ut dicam, non satis occurrit, quod scribam" Ad fam. 12,9. *M. Tullii Ciceronis, i. m.,* $B1_v$; Vö. „igazán meg-mondgyam, elegendöképpen nem jut eszembe, mit irjak", *Római szerzők, i. m.,* 212.

[108] *MKÖM* I, 4:56–57 – „Si quid haberem, quod ad te scriberem, facerem id et pluribus verbis"Ad fam. 14,17. *M. Tullii Ciceronis, i. m.,* $A3_v$; Vö. „Ha valami ollyan volna, a'mellyet irhatnék tenéked, meg czelekedném azt, mind böveb szokkal", *Római szerzők, i. m.,* 200.

annak várása, kívánása, továbbá a késedelmes vagy rövid levél. A naponkénti levélvárás[109] mellett többször említi Mikes a levél általában történő várását,[110] illetve kívánását.[111] A neheztelés a késedelmes levélért éppúgy cicerói motívum, mint a mentegetőzés a késedelem miatt.[112] Mikes összesen tizennégyszer inti képzelt levelezőtársát levele rövidsége miatt, például így: „a kéd könnyü, kurta és rövid levelét vettem. mentöl ritkábban ir az ember. annál hoszab levelet kellene irni, kéd ellenkezöt cselekszik. a pedig nekem halálom mikor rövid akéd levele."[113] vagy tréfásan „kérem kédet. büntessen meg kéd. egy hoszab levélel."[114] A rövid levél emlegetése Cicerónál is gyakori.[115]

A *Törökországi levelek*ben számos megjegyzés olvasható a levélírás körülményeiről (például levélírás gyertyavilágnál), stílusáról (tréfában írni) és formáiról (levélben levél, a levelek különféle fajtái). Mindezek a motívumok Cicerónál is megtalálhatók. A *lucubratio* toposzát Mikes – valószínűleg közismertsége miatt – nem direkt módon használja, hanem a levél lezárására alkalmazza („de a gyerttyám mindgyárt el aluszik").[116] A „tréfában írás" hangsúlyozása Mikesnél gyakran ellentétes értelmű megállapításhoz kapcsolódik („ugy szeretem már rodostot. hogy el nem felejthetem zágont. de tréfa nélkül édes néném, mi itt […]"[117]), amire Cicerónál is található példa.[118] A saját levélbe bemásolt és így továbbított levél gyakorlatát is megismerhette Cicerótól.[119]

Mikes levéltípusairól Hopp Lajos többször értekezett, de nem vetette össze azokat sem a levélelméletekkel, sem Cicero leveleinek típusaival. A Sturm-féle Cicero-válogatásban gyakori az ajánló, a dicsérő, a hálaadó, a híreket közlő

[109] „két naptol fogvást levelét nem vettem kédnek, hogyha pedig le tennök a reszttséget, minden nap vehetnék levelet kéttszer is," *MKÖM* I, 18:5–7; „Tuas quotidie litteras expectabo" Ad Att. 7,20. *M. Tullii Ciceronis, i. m.*, $D1_r$. Vö. *Római szerzők, i. m.*, 242.

[110] *MKÖM* I, 21:1–5; 121:1; 143:1–2; 185:1–2. Vö., Cicero, Ad fam. 16,7; Ad fam. 11,15; Ad fam. 12,20.

[111] *MKÖM* I, 4:58–59; *MKÖM* I, 12:9–10; *MKÖM* I, 147:50–52. Vö., Cicero, Ad fam. 16,25; Ad fam. 10,14; Ad Att. 3,21.

[112] *MKÖM* I, 2; 4; 9; 10; 18; 23; 24; 30; 41; 43; 49; 51; 52; 53; 58; 60; 76; 134; 205. Vö., Cicero, Ad fam. 16,25; Ad fam. 7,14; Ad Att. 3,21; Ad Att. 8,12.

[113] *MKÖM* I, 21:7–10.

[114] *MKÖM* I, 57:92.

[115] Például „Accepi perbreveis tuas literas" Ad fam. 4,15.

[116] *MKÖM* I, 13:60–61. Vö., „epistolam, quam eram elucubratus" Ad Att.7,19. *M. Tullii Ciceronis, i. m.*, $C8_v$. Vö. *Római szerzők, i. m.*, 241.

[117] *MKÖM* I, 37:1–3.

[118] „Sed haec iocati sumus et tuo more, et nonnihil etiam nostro"Ad fam. 7,14. *M. Tullii Ciceronis, i. m.*, $B5_r$. Vö. „De ezeket csak tréfában irtam, mind a' te szokásod szerint, s' mind valamennyire az én szokásom szerint." *Római szerzők, i. m.*, 218–219.

[119] II. Rákóczi Ferenc búcsúlevele Ali pasának. *MKÖM* I, 117 – A „Caesar Oppio, Cornelioque" kezdetű levél bemásolása. Ad Att. 9,13. *M. Tullii Ciceronis, i. m.*, $D5_{r–v}$. Vö. *Római szerzők, i. m.*, 250–251.

(tudósító, okkal küldött), a kérő, a kívánó és ígérő, a köszönő, a szomorú és a vigasztaló levél. Ezek a típusok egyetlen korabeli levélelméletből sem hiányoznak, s többször előfordulnak az *epistola mixta* Mikes-féle változatában is.

4. Egyéb fordulatok. Mikes több levélben ír a haza elvesztéséről és a számkivetettségről. E témakör jelen van a Sturm-féle válogatás Cicero-leveleiben is.[120] A haza vágyott és kedves hely mindkettőjüknél: „a városal által ellenben szakad a dunában az édes olt vize, tsak azt sem láthattam suhajtás nélkül., mert olyan édes hazából foly ki, a honnét 31 esztendötöl fogvást vagyok ki rekesztve."[121]

Mikes leveleiben direkt vagy áttételes módon állandóan jelen van a hazába való visszatérés reményének elvesztése. A gondolat egyik legérzékletesebb megfogalmazása a 13. levélben olvasható „még most is elég biztatást adnak, de a mind füstben megyen; és a hazánk felé valo menetelünknek sok szép vigasztalása, ugy el oszlik mint a felhö."[122] A remény „semmivé" (füst, felhő) válásának motívumát (frázisát) Mikes ismerhette Cicero egyik leveléből is („[…] spem nostram, et evanescere vidi […]"), és két képes kifejezéssel kibővítve tette azt még érzékletesebbé.[123]

Összegezve: a vizsgálat mutatja, hogy a *Törökországi levelek*ben Mikes igyekezett hasznosítani a kolozsvári jezsuiták iskolájában elsajátított retorikai tudását. A valódi cselekvés és a szabad helyváltoztatás lehetőségétől megfosztva igénybe vette és kreatív módon továbbfejlesztette az egykor megtanult levélírói eszköztárat, amely azonban csupán a kiindulópontját jelentette írásművészetének. Megszólalása ebben az értelemben nem teljesen előzmények nélküli a saját munkásságán belül,[124] s az előzmények között ezután számon kell tartanunk a jezsuita retorikaoktatás elméletét és gyakorlatát is.

A további kutatás minden bizonnyal bővíteni fogja a jezsuita retorikaoktatás, azon belül az episztolográfia és a *Törökországi levelek* közti gondolati párhuzamok, tipológiai megfelelések és közös retorikai alakzatok sorát. Ezek az eszközök nem elhanyagolható részét alkotják Mikes írásművészetének még akkor is, ha nem ezek alkotják annak lényegét. Fő szerepük az volt, hogy fogékonnyá tették a levélírás magasabb regisztereinek befogadására, s mintegy keretet adtak gondolkodásának. Ismeretük nélkül szegényebb lenne a tudásunk a prózaíró Mikes retorikai műveltségéről.

[120] Ld. *MKÖM* I, 13:47–51; 39:9–10; 63:80–90; 142:19–21 – Cicero Ad fam. 5,18; Ad Att. 2,11.

[121] *MKÖM* I, 142:19–21. Vö. Cicero Ad Att. 2,11 Homérosz Odüsszeiája két sorát idézi (9,27–28), melynek hazát dicsérő részét Balog György a „kedvesseb helyet az én hazámnál nem lölhetek s' találhatók" formában fordította le. *Római szerzők, i. m.,* 234, 716:90. jegyzet.

[122] *MKÖM* I, 13:42–45; ld. még uitt. 6:5–6; 14:21–25.

[123] Ad Att.3,13. *M. Tullii Ciceronis, i. m.,* $C5_r$. Vö. „az én reménségem naprulnapra kissebednék és semmivé lenne" *Római szerzők, i. m.,* 235.

[124] Vö. „[…] a minden ismert írásos előzmény nélkül megszólaló levélíró Mikes […]" Hopp, *Mikes Kelemen,* 178.

Az ismétlés retorikája a *Törökországi levelek*ben

Mikes Kelemen írói eszköztárának megértéséhez számos tényező együttes figyelembevétele szükséges. A nyelv és a stílus, valamint a műfaj- és tárgytörténet módszeres kutatása mellett nélkülözhetetlenek a széles körű retorikai elemzések. Mint az előző fejezetben kimutattuk, levélgyűjteményében Mikes hasznosította a kolozsvári jezsuita iskolában elsajátított retorikai tudást, és kreatív módon továbbfejlesztette az ott megtanult levélírói eszköztárat.[1] A dialógus és identitás *Törökországi levelek*beli viszonyának vizsgálata ismét ráirányította a figyelmet a retorikai elemzések fontosságára.[2]

Elméleti megfontolások

Az ismétlés az antikvitástól napjainkig többféleképpen megközelített és értelmezett retorikai, poétikai és stilisztikai kategória.[3] Hosszú ideig nem tartották számon önállóan definiálható irodalomelméleti fogalomként, értelmezése nem rögzült. A retorikai jellegű ismétléseket többnyire olyan átfogó alakzatformákként közelítette meg a kutatás, melyek a nyelv minden szintjén megvalósulhatnak. A *repetitio* grammatikai kötöttsége viszonylagos; szavakra, szövegegységekre, mondatokra éppúgy vonatkozhat, mint egy-egy gondolatra. Általánosságban elmondható, hogy egy korábbi nyelvi formához való visszatérésként valósul meg, változatlan vagy módosított alakban. Rendszerint többlettartalmat vagy jelentésváltozást hordoz, mely felidézheti egy gondolat vagy fogalom újabb vagy újra kezdődő, az előzőektől eltérő értelmezését. Irodalmi eszközként eltér a hétköznapi értelemben használt, úgynevezett begyakorló ismétléstől, mivel tudatosan alkalmazva elősegítheti egy szöveg értelmének és hatásának erősítését

[1] Ld. „A *Törökországi levelek* retorikájához" című fejezetet.

[2] Ld. a „Dialógus és identitás" című fejezetet.

[3] Ld. pl. Adamik Tamás, A. Jászó Anna, Aczél Petra, *Retorika*, Budapest, Osiris, 2004, 79–122; Szathmári István, *Stilisztikai lexikon,* Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2004, 53–54, 61–62, 180–181; *Alakzatlexikon,* főszerk. Szathmári István, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2008, 197–198, 248–251, 320–322; Dietmar Till, Wiederholung, in *Historisches Wörterbuch der Rhetorik,* hrsg. von Gert Ueding, Bd. 9, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2009, 1371–1377.

vagy módosítását. Alaki szempontból a *repetitio* lehet azonos vagy továbbképzett. A tartalom felől nézve egy adott értelem (jelentés) tudatos megismétlése, melynek révén a mondanivaló különböző szintjein, elvonatkoztatott formában fejez ki azonosságot, többletet, új árnyalatot vagy ellentétet.

Szintaktikai alakzatként az ismétlések lehetnek szóképek (trópusok) vagy olyan szerkezetek (gondolat, mondat), melyek használata eltér a megszokottól. Mint retorikai alakzatnak a legkülönfélébb műfajokban és szövegtípusokban lehet létjoga. Elsődlegesen az *adiectió*hoz sorolható; ebben a keretben szoros kapcsolatban állhat a halmozással, s funkciói közé tartozhat – többek között – a *gradatio.* A *repetita narratio* hozzárendelhető az elbeszélés bizonyító eszköztárához, alkalmas értelmi és érzelmi kiemelésre. A megerősítés, nyomatékosítás mellett el lehet érni vele például a kételkedés, a kisebbítés vagy a visszafogottság kifejezését. Funkciója igen sokrétű: a nyelv színesítésétől új összefüggések érvényesítéséig terjedhet, miközben eredményesen szolgálhatja a mondanivaló kifejezésbeli díszítését *(ornatus)* is. Módosíthatja a szó morfológiai alkatát (metaplaszmosz) vagy jelentését (metaszeméma), kihathat a mondat formájára vagy árnyalhatja annak jelentését. Elsődleges szerepe a hangsúlyozás, kiemelés, összefoglalás, szemléletesség, a hatásosság növelése és a logikai továbbjutás mellett egy-egy téma fenntartása és az adott szöveg vagy szövegrész összetartó erejének a biztosítása. Az ismétlésben feltűnhetnek kulcsszavak, kombinációk, párhuzamosságok és variációk, amelyek létrehozhatnak valamit vagy érzékeltethetik a valóság és a leírt szöveg közötti eltérést.

Egy adott szövegkorpuszban az ismétlődés lehet ritka, gyakori, rendszeres (ciklikus, periodikus) és rendszertelen. Az ismétlődő szerkezetek megduplázódhatnak egy közbeékelt gondolatsor után (epanalépszisz), kezdődhetnek ugyanazon szóval (anaphora), és mindezek révén alkalmassá válhatnak új vagy továbbalakított tartalmak bevezetésére.

Mivel minden ismétlés egy korábbi közlés függvénye, a *repetitio* e tekintetben lehet előzményével ekvivalens vagy ellentétes értelmű, a korábbi közléshez képest magasabb vagy alacsonyabb szintű, és lehet két- vagy többértelműséget kifejező. A különféle formájú és tartalmú ismétlések között gyakran elmosódnak a határok; a kifejezett értelmi árnyalatok hordozói a kontextus függvényében lehetnek azonos alakú ismétlődő szavak, szinonimák vagy a változást árnyaló, egymással rokon képzettársítások. Mindezek a sajátosságok megmutatják azt is, egy adott mű szerzője milyen szinten kezeli a nyelvet, és mennyiben ura a fantáziájának.

A *Törökországi levelek* egyik viszonylag gyakori retorikai eszköze az ismétlés. A mikesi *repetitio* sajátosságainak megértéséhez célravezetőnek látszik irodalomelméleti megfontolások figyelembevétele, továbbá a különféle kontextusok és értelmi-érzelmi árnyalatok szem előtt tartása. Ösztönözte a vizsgálatot az *Ismétlődés a művészetben* című, 1980-ban megjelent tanulmánykötet szerkesztői utószavának lényegében ma is érvényes gondolata, mely szerint az irodalmi

ismétlődés kutatása – jelentőségéhez képest – elhanyagolt területnek számít Magyarországon.[4] Szegedy-Maszák Mihály következtetései a művészi ismétlődés irodalmi változatairól, az ismétlődés formaszervező szerepéről, az általa jellemzett egyszerűbb és összetettebb formák eszköztáráról, a folytonosság és a megszakítottság eszközeinek szövegen belüli érvényesüléséről, funkcióiról ugyancsak figyelmet érdemelnek.[5] Az elméleti keretek további pontosítását segítik Bernáth Árpád és Csúri Károly munkái, valamint Csúri Károly Joachim Jacobbal közösen szerkesztett tanulmánykötete.[6]

A továbbiakban alapvetően fikció keretében létrejött, önreflektív műként értelmezzük a *Törökországi levelek*et. Az összevetés érdekében a missziliseket is bevontuk az elemzésbe. Igyekeztünk kizárni a levelekbe szőtt fordításbetéteket, ugyanakkor figyeltünk a levélformulákra és az olyan alapvető stíluselemekre, mint például a humor, a komikum, az irónia és a vigasztaló szándék. A vizsgálat alapja a kritikai kiadás,[7] mely a fennmaradt autográf kézirat ma ismert egyetlen, közbenső szövegállapotát tükrözi. A *Leveleskönyv* kézirata – mivel több szakaszban készült, számos javítással – nem tekinthető végleges tisztázatnak.[8] E körülményt szem előtt tartva elfogadjuk Hopp Lajos felfogását, mely szerint új forrás előkerüléséig úgy kell tekinteni a levelekre, hogy akkor készültek, amikorra dátumozták őket, és Mikes később tovább stilizálhatta, javíthatta a szöveget. Ez egyben azt jelenti, hogy a *Törökországi levelek*nek mint műegésznek – a visszatérően felhasznált szövegelemek ellenére – úgynevezett kompozíciós erényeiről

[4] Horváth Iván, Veres András, Szerkesztői utószó, in *Ismétlődés a művészetben,* szerk., Horváth Iván, Veres András, Budapest, Akadémiai, 1980 (Irodalomelméleti Tanulmányok 5), 355–357, itt: 355.

[5] Szegedy-Maszák Mihály, A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében, in *Ismétlődés, i. m.*, 77–159.

[6] Árpád Bernáth, Károly Csúri, Zur Theorie literarisch relevanter Wiederholungstypen in narrativen Strukturen, in *Proceedings of the Twelfth International Congress of Linguists,* ed. by Wolfgang U. Dressler, Wolfgang Meid, Innsbruck, University of Innsbruck, 1978, 643–646; Csúri Károly, Két ismétlődés-típus irodalomelméleti státusáról, in *Ismétlődés, i. m.*, 309–333; *Prinzip Wiederholung. Zur Ästhetik von System- und Sinnbildung in Literatur, Kunst und Kultur aus interdisziplinärer Sicht,* hrsg. von Károly Csúri, Joachim Jacob, Bielefeld, Aisthesis Verlag, 2015; Uő, Wiederholung: Kohärenzstiftung in poetologisch möglichen Welten, in *Prinzip Wiederholung, i. m.*, 35–46; Uő, Wiederholungsvariationen. Ein Beitrag zur Literatursemantik, *Jahrbuch der Ungarischen Germanistik* 2018, 83–97.

[7] *MKÖM* I. A levelekre továbbiakban a kritikai kiadásbeli levélsorszámmal és zárójelben a sor/sorok számával, Hopp Lajos szövegkritikai és jegyzetapparátusára lapszámokkal történik hivatkozás.

[8] Mikes Kelemen, *Constantinápolyban gróf P… E… írott leveli M… K… (Törökországi levelek),* a hasonmás szövegét gondozta Tüskés Gábor, Budapest – Eger, MTA Irodalomtudományi Intézet – Líceum Kiadó, 2011.

csak korlátozott értelemben lehet beszélni.[9] A vizsgálat további előfeltevése, hogy Mikes gondosan válogatott az írói „alapanyag"-ként rendelkezésére álló elemek, motívumok és narratív eljárásmódok közül, s ezek segítségével értelmezési kategóriává, egyben retorikai mozzanattá emelte az ismétlést.

Az ismétlés jelensége és tipológiája

A *Törökországi levelek*ben többféle formája és egymástól jelentősen eltérő típusa különíthető el az ismétlésnek. Első megközelítésben ismétlésként vettünk számba minden olyan értelemmel bíró, rövidebb-hosszabb szöveget, szövegrészletet vagy ezekkel azonosítható átalakított verziót, amelyet Mikes, akár egyazon levélben, akár különböző levelekben egynél több alkalommal használt, változatlan vagy módosított, másod- vagy többedleges jelentésben. Mivel az ismétléstípusok megközelíthetősége függ azok formájától, tartalmától, kontextusától, azaz irodalmi „szint"-jétől és funkciójától, a típusok egyaránt értelmezhetőek retorikai és stilisztikai elemként.

A *repetitio* szempontjából speciális a 146. és a 147. levél kapcsolata, mert témájukat Mikes mintegy „újraírta" három nap különbséggel. Az utóbbi levelet nem tekintjük az előző megismétlésének, elfogadva Hopp Lajos álláspontját, mely szerint ebben az esetben a levélíró valószínűleg nem feledkezett meg a korábbi levélről, „hanem szándékosan, más változatban" újra megírta azt.[10] A két változat hátterében minden bizonnyal a levelekben rögzített események különleges jelentősége áll: Rákóczi József temetése és a rodostói közösség további sorsát megpecsételő török utasítások részletezése. Azaz a két levél retorikai-stilisztikai szempontból tárgyának *Leveleskönyv*ön belüli kiemelését szolgálja.

A kritikai kiadás apparátusában Hopp Lajos rétegzetten, két, egymástól különböző kategóriaként foglalkozott az ismétlés jelenségével.

I. Amikor a szövegkritikai jegyzetekben rámutatott az ismétlődő szavakra és kifejezésekre, esetenként jelezve azok indokolatlanságát.[11] Ezeket az ismétlődéseket a javítástípusok körébe utalta, megjegyezve, hogy „különösen (funkcionális) stilisztikai szempontból, Mikes egyéni stílusának alakulása szemszögéből érdemelnek figyelmet".[12] Megállapította, hogy „szóismétlés, szókapcsolatok ismétlése is előfordul folyamatos írás közben, hol áthúzva, hol nem",[13] azaz ez a „forma"

[9] *MKÖM* I, 354–355, 382–385. Kompozíciót egy-egy levélen belül figyelhetünk meg, s ez kapcsolódik a műfaj Mikes által ismert szabályaihoz.

[10] Hopp ide kapcsolódó megjegyzése: „A kéziratban a 146. lev. az előző papír-konc végén van; a következő konc a 147. levéllel kezdődik." *MKÖM* I, 716.

[11] *MKÖM* I, 233, 276, 321.

[12] *MKÖM* I, 370.

[13] *MKÖM* I, 371.

jobbára a fennmaradt szövegpéldány lejegyzésének lehet az egyik sajátossága. Ez a megfigyelés arra ösztönzött, hogy ezt a csoportot a továbbiakban kizárjuk az elemzésből.

II. Egy másik, a levelek tartalmára és mondanivalójára kiható ismétlésformát Hopp következetesen a tárgyi jegyzetek körébe utalt, és az esetek túlnyomó többségében megadta az ismétlődések leveleskönyvbeli előfordulását. Ugyanakkor nem különítette el az ide sorolt *repetitio* változatait, típusait. Az alábbiakban kísérletet teszünk e forma egy lehetséges tipizálására.

1. Önálló típust alkotnak az olyan sztereotip módon használt, az előző fejezetben már említett bevett formulák, megszólítások, jóegészség-kívánások, dicséretek, variáns levélkezdetek és levélzárások, melyek a valóságos levelezés hitelességét kívánták szolgálni elsősorban.[14] A levélzáró ismétlődések kapcsán Hopp Lajos kitért Kulcsár Endre megfigyelésére, mely szerint Mikes „mikor már nincs több mondanivalója, megismétli más alakban az utolsó mondatnak legnyomatékosabb részét s annak kapcsán szerkeszti néhány szóval a befejezést. Ez ötletes elbánás, bármennyiszer fordul is elő, nem untató, mert minduntalan más a vezérszó."[15]

2. Külön típusként értelmezhető, amikor Mikes azonos vagy hasonló megjegyzést, hasonlítást, megszemélyesítést kapcsol a rodostói magyar közösség egy-egy élethelyzetéhez. Az eljárás retorikai célja a vonatkozó életkörülmény, megpróbáltatás súlyosságának, komikumának vagy egyéb sajátosságának a nyomatékosítása. Ilyenek például a pestises időkben a tengerparton sátrak alatt élő magyar közösség párhuzamaként feltűnő, a pusztában vándorló zsidóság sátoros életére vonatkozó szövegpárhuzamok,[16] vagy a bujdosókra mért megpróbáltatás, „kereszt" tudatos felvállalásának reprodukálása.[17]

3. Önálló típust alkot az egy-egy eseményt, mások cselekedeteit, esetleg a bujdosók rodostói körülményeit minősítő vagy kommentáló mikesi szólások, szentenciák, közmondásszerű gondolatok visszatérő használata. Ilyen például az „ilyen a világ" megjegyzés,[18] az „aki gazdagabb, az a hatalmasabb" megállapítás [19] vagy a „legjobb az igaz úton járni" morális tanács.[20] Ide sorolható a „de abban

[14] Ld. pl. *MKÖM* I, 409.

[15] Kulcsár Endre, Magyar nyelvművészek. Mikes Kelemen, *Magyar Nyelvőr* 28 (1899), 9, 385–395, itt: 393–394. Erre a jelenségre Hopp példákat közöl, *MKÖM* I, 794.

[16] *MKÖM* I, 448–449. Hopp itt utal a *Leveleskönyv*ben fellelhető zsidó–magyar sorspárhuzam további előfordulásaira: 9., 17., 18., 19., 28., 61. levél. Ide sorolhatók a „mint az izraeliták" jellegű megnyilatkozások is.

[17] *MKÖM* I, 506. Ld. itt a keresztviselésre vonatkozó további helyeket. Vö. még: *MKÖM* I, 821–822.

[18] *MKÖM* I, 512. Erről Hopp „sztoikus sóhaj"-ként ír, visszatérő használatára utal a 48., 119., 128., 145., 152. levélben.

[19] *MKÖM* I, 512. Utalással a visszatérő használatára, ld. még 22., 28., 48. levél.

[20] *MKÖM* I, 690. Utalással a visszatérő használatára, ld. még 117, 118, 120. levél.

thamás vagyok" szállóige ismétlődése. Először a 19. levélben (1718. szeptember 22.) olvasható ez a hitetlen Tamás alakját (Jn 20, 24–29) idéző fordulat, amikor Mikes a Franciaországba történő visszatérés lehetőségére utal.[21] Húsz évvel később (1738. március 5.), a balkáni hadjárattal kapcsolatos török ígéretek kapcsán ugyanezzel a fordulattal él: „a vezér levele ma érkezék, a melyben minden féle ígéretek bövölkodnek. abban a sok biztatások, hogy 30, vagy 40 ezer embert adnak melléje [ti. III. Konstantin havasalföldi vajda mellé]. de abban thamás vagyok.,".[22] A bibliai eredetű szállóige mindkét esetben a bizonytalan léthelyzet stiláris színezését, a kétely kifejezését szolgálja. Ezek a mondások, „bölcsességek" ráirányítják a figyelmet az aktuális tartalomra, kiemelik és színesítik a szöveget, ugyanakkor többnyire a mindennapi nyelvhasználat közismert elemeiből építkezve, funkcionálisan épülnek be a levelekbe.

4. Mikes többször utal a levélírás bevett szabályaira, megismétli azokat, s – többek között – így is érzékelteti ez irányú tájékozottságát. Ide tartozik például a formula, hogy a szomorú dolgokról illendő röviden írni.[23] Ez a repetíciótípus nem gyakori a *Törökországi levelek*ben, ugyanakkor a fiktív levélírás tekintetében fontos, önmegerősítő szerepet tölt be.

5. A „nincs mit írni" és a rodostói unalom visszatérő emlegetése a korábbi változatoktól eltérő típust képvisel. A levélíró ezzel egyrészt magyarázza a rövidebb és egészen rövid leveleket, másrészt érzékelteti a közöttük fennálló eltérő időbeli távolságokat,[24] egyúttal tudatosan elleplez közelebbről meg nem nevezett, ismeretlen körülményeket.

6. Hopp Lajos az újra felhasznált, az adott kontextustól erősen függő, hosszabb szövegrészeknél sem mulasztotta el megemlíteni mindazokat a leveleket, melyekben Mikes visszatér egy-egy korábbi gondolathoz vagy annak variánsához. Ehhez az ismétléstípushoz tartoznak az „egydimenziós", azaz másféle értelemhez vagy értelmezéshez nem kapcsolható szöveghasználatok. Ilyen például a többszöri visszatérés a házasság vágyának gondolatához, majd egy idő után ennek a vágynak az ismételt hozzákapcsolása konkrét személyhez, Kőszeghy Zsuzsannához (4., 9., 13., 16., 22., 24., 37. levél). Ide tartozik a házasság szentségének többszöri említése (50., 51., 52. levél), továbbá a megismételt panasz, hogy a török nem szereti a hadakozást (7., 9. levél).[25]

[21] *MKÖM* I, 19 (24)

[22] *MKÖM* I, 134 (7–10); vö. még *MKÖM* I, 700.

[23] *MKÖM* I, 512–513. Utalással a visszatérő használatára, ld. még: 67, 115, 121. levél. Elsősorban stiláris tekintetben ennek párdarabjai a nevetésre vonatkozó, felszólító jellegű ismétlések, pl. 52, 54, 56, 58. stb. levelek, *MKÖM* I, 534.

[24] Vö., *MKÖM* I, 523, 534, 660

[25] Az utóbbi megjegyzéssel Mikes a rodostói közösség hazatérését az egyre távolabbi lehetőségek közé helyezte át.

7. Az ismétlés egy további, bizonyos tekintetben komplexnek mondható változata az, amikor a visszatérő szövegrész értelmezési tartománya nyitott, lezáratlan marad. Ilyen típusú ismétlés elsősorban az eltérő kontextusokban feltűnő motívumokhoz – mint például a káposzta, kenyér, szőlő – járul, és lehetővé teszi a kapcsolatot a már felsorolt típusok bármelyikével. Ebben az esetben a repetitív gondolat értelme egy elvárt, korábban használt jelentéstől a többértelműségen keresztül a mindenkori olvasó tudásának és fantáziájának horizontjáig terjed.

Az ismétlés kontextusai és funkciói

A továbbiakban néhány kiválasztott, reprezentatívnak tekinthető, a leveleket viszonylag jelentős időbeli távolságból összekapcsoló, a gyűjtemény egészének dinamikáját befolyásoló ismétléssel foglalkozunk. Mivel a vizsgálat tárgya egy közbenső állapotú elbeszélő szövegként rögzített, fiktív levélsorozat, az ismétlések poétikai megközelítése csak korlátozottan lehetséges. Ugyanakkor megkerülhetetlen a leveleskönyv nyelvi, retorikai teljesítményének, mint a mesterségbeli tudás tükrének a messzemenő figyelembevétele.

A misszilisekhez hasonlóan a fiktív levelekben sem a természetes nyelvvel, hanem a levélíró által célzatosan alakított, retorizált nyelvvel találkozunk, melyben a közlés fikciós keretében az ismétlés sajátosan tovább retorizált szerepet kap(hat). A korábbi szövegrészletek felhasználása egy-egy új levélben olyan variáns(oka)t hoz létre, melyek idomulni látszanak az aktuális kontextushoz. A második vagy többedik felhasználás alapvető jellegzetessége, hogy nem szünteti meg a kapcsolatot a korábbi levéllel, nem zavarja meg az összetartozást, ugyanakkor eltér az előzmény(ek)től, önálló, friss vagy felfrissített érdeklődést keltve.

A *Törökországi levelek* egésze tekintetében mértékadó ismétlődések kiválasztásának fő kritériuma – a gyakoriság és a típusok reprezentálásán kívül – Mikes nyelvhasználati sajátosságainak bemutatása, a nyelvi változatok és az értelmi-érzelmi módosulások nyomon követése, valamint a variáns funkciók minél teljesebb szemléltetése. Az ismétlődő motívumok első használata az 1–43. számú levelekben, azaz a levélfolyam első öt évében, 1717. október 10. és 1722. április 16. között figyelhető meg, amikor még viszonylag rendszeres a levélírás, és nincsenek kimaradó évek. Első lépésben a kiválasztott motívumokat az első felhasználás időrendjét követő táblázatba rendeztük, és együtt kezeltük a kritikai kiadásban közölt misszilis levelekben található előfordulásokkal, miközben eltekintettünk az ismétlődést meghatározó szövegrészlet(ek) további variációs változataitól, a továbbalakított kontextusoktól és ezek retorikai megnevezésétől.[26]

[26] A misszilis levelekre M betűvel és a levél kritikai kiadásban kapott sorszámával történik hivatkozás.

Ismétlődő motívum	Levél sorszáma	Ismétlődés gyakorisága	Ismétlődés típusa
Szent Péter a vízen jár	1, 134	1	3
erdélyi hegyek	1, 32, 56, 146, 147, 149	5	2, 6
szőlő, (rozmaring)	3, 77, M 3, M 4	3	2, 6
káposzta	7, 17, 18, 19, 20, 28, 34, 40, 52, 56, 60, 76, 148,	12	2, 6, 7
kenyér	7, 16, 19, 32, 36, 59, 74, 139, 146, 157, M 3, M 4	11	3, 6, 7
paradicsom – purgatórium	15, 189, M 4	2	3
nem az adomért szolgálni	22, 34	1	5
maradok, vagyok, leszek, ami voltam	34, 38, 41, 49, 50, 52, 55, 56, 60, 64, 72, 74, 78, 83, 85, 87, 92, 95, 96, 101, 102, 104, 105, 118, 133, 138, 139, 142, 143, 145, 146, 149, 150, 152, 158, 169, M 1, M2, M 3, M 4, M 5,	40	1, 7
Solon / nemo ante mortem	43, 63	1	3

A kilenc ismétlődő motívum közül három mindössze egy-egy alkalommal olvasható újra változatban. Ezek egyikének eredete a „Szent Péter a vízen jár" történet (Mt 14, 28–30).[27] A *Törökországi levelek*ben viszonylag ritka az újszövetségi utalás; a jelen esetben olyan hasonlatról van szó, mely motivikus kapcsolatban áll forrásával, megértésének feltétele az elemi bibliaismeret. Az evangéliumi szakasz szerint a vízen Jézus felé igyekvő Szent Péter megijedt az erős szél miatt, és merülni kezdett. A motívum mindkét esetben Mikes fokozott félelmét húzza alá egy-egy szokatlan helyzetben. Először az első levél elején, a földközi-tengeri utazás hatásának leírásában veszi igénybe olyan szövegelemként, mellyel az utazók viharos tengeren átélt rettegésének Szent Péteréhez mérhető fokát jellemzi.[28] Ugyanez továbbalakított ismétlésként jelenik meg a 134. levél-

[27] Mt 14, 28–30: „Erre Péter így szólt: »Uram, ha te vagy, parancsold meg, hogy odamenjek hozzád a vízen!« »Gyere!«' – felelte. Péter kilépett a bárkából és elindult Jézus felé a vízen. Az erős szél láttára azonban megijedt, és amikor merülni kezdett, felkiáltott: »Uram, ments meg!«"

[28] „még sz. péter is meg ijedet volt mikor avizben sipadoztak a lábai. hát mi bünösök. hogy ne félnénk amidön a hajonk ollyan nagy habok közöt fordult egyik oldalárol, amásikára mint az erdélyi nagy hegyek.," *MKÖM* I, 1 (5–6).

ben (1738. március 5.), amikor arról ír, hogy „adunán száraz lábal. mentem és jöttem által. attol igen féltem hogy a lábam belé ne sipadgyon, roszabul jártam volna mint. szent Péter."[29] Az ismétlésben eltűnik a szél, a vihar és a hullámok látványának felidézése, viszont megjelenik a száraz lábbal jövés-menés képzete, és felerősödik az utalás a lehetséges negatív végkifejletre hasonlat formájában („roszabul jártam volna mint. szent Péter"). A motívum második felhasználása retorikai szempontból új variációnak számít. Az azonos gyökerű ismétlődő elem mindkét esetben a szárazföldi élethez szokott ember félelmét jelzi a vízbe fulladástól. Ez a szövegalakítás nem különbözik a *Leveleskönyv* másik, korábban már bemutatott, szintén az Újszövetségre alapozott, szállóige jellegű ismétlődésétől („de abban Tamás vagyok"). A hasonló technikával retorizált szövegrészletek egy-egy bizonytalan élethelyzet láttatását, stiláris megemelését és színezését, az adott helyzetből való kilépést, egyúttal az olvasó szórakoztatását szolgálják.

Ugyancsak kétszer használja Mikes az „adomért szolgálni" kifejezést. Értelme a 22. levélben az, hogy az erdélyi nemes nem az anyagi javak birtoklása, halmozása érdekében vállal szolgálatot. A gondolatot Mikes egy későbbi levélben ugyanebben az értelemben ismételte meg. Az előbbi helyen egy negatív, kellemetlen helyzetet nyomatékosít: Rákóczi nyíltan ki nem mondott szűkmarkúságát jellemzi („kéretlen nem ád") a szükséget szenvedő – például kopott, szakadt öltözetben járó – udvartartás szemszögéből, és szembeállítja egy pozitív kijelentéssel.[30] Az ismétlésből a korábbi „nem illik" és variánsai – „jobban szereti szükségben lenni, mint sem kérni", illetve „nem lehet nagyob gyalázatot mondani" fordulatok – kimaradnak. Az indoklás szerint itt az „erdélyi vér" (a nemesember) a becsületért szolgál és „ha egy kis haláadatlansággal fizetnek is, azt nem tekinti". Elmarad a korábbi, Rákóczira vonatkozó „kéretlen nem ád" kitétel, helyette megjelenik az olvasó fantáziájára építő, rejtélyes értelmű „többünk lehetne, de azt el halgatom miért nincsen" fordulat.[31] Nyilvánvaló, hogy a két szövegváltozat ugyanarra a körülményre vonatkozik, de a második, tömörebb megfogalmazás – elhagyva a konkrétumokat – finomabb, általánosabb érvényű.

A harmadik, csupán egyszer visszatérő szövegrész egy latinul és magyarul egyaránt megismételt proverbium: Szolón közismert válasza Kroiszosznak a király kincsei láttán (nemo ante mortem beatus [dici potest] Hérodotosz 1,32). A mondást Mikes első ízben Rákóczi felesége halálhírének kommentálásában használta a 43. levélben (1722), melyben a fejedelemasszony sorsa és szegénysége áll a középpontban.[32] Három évvel később, a 63. levélben ugyanez a mondás ma-

[29] *MKÖM* I, 134 (5–7).

[30] *MKÖM* I, 22 (42–48).

[31] *MKÖM* I, 34 (36–39).

[32] „de solon. mind ezekre. csak azt mondá. akirálynak. nemo ante mortem beatus: senki holtáig nem boldog." *MKÖM* I, 43 (28–29).

gukra a bujdosókra vonatkozik, akik nem élhetnek hazájukban.[33] A megismételt gondolat itt szó szerint azonos; a mondás mindkét esetben az emberi boldogságra, elégedettségre vonatkozik, az eltérés az érintett személyeket bemutató kontextusban jelenik meg.[34]

Mikes kétszer is megismétel egy másik szállóigét, mely szerint Franciaország az asszonyok paradicsoma és a lovak purgatóriuma, míg Törökország a lovak paradicsoma és az asszonyok purgatóriuma. A mondás francia hátteréről Hopp Lajos a tárgyi jegyzetekben írt.[35] Első előfordulásakor a 15. levélben (1718) a török feleségekre vonatkozik:

> jol mondgyák azt, hogy franczia ország. az aszszonyok paradicsoma, és a lovak purgatoríuma, török ország pedig alovak paradicsoma, és az aszszonyok purgátoriuma., *MKÖM* I, 15 (13–15)

A mondás első megismétlésére évtizedekkel később, a 189. levélben (1753) került sor, ahol Mikes a keresztény asszonyokról elmélkedik:

> mert még soha egy keresztyén aszszonyt sem hallottam hogy töröké lett volna arabokon kivül. ök azt tudgyák, hogy a franczia azt mondgya hogy török ország a lovak paraditsoma, és az aszonyok purgátoriumja. *MKÖM* I, 189 (53–56)

Végül a negyedik misszilisben (1761) Mikes a török lovakról értekezve, csaknem változatlan formában használta fel a mondást:

[33] „okosan is mondotta volt solon krésus királynak. hogy nemo ante mortem beatus, mert senki nem mondhattya magát boldognak, halála elött. ha azok nem boldogok kik hazájokban vannak, hát mi hogy volnánk. kik itt szaporittyuk a levegö eget. suhajtásunkal." *MKÖM* I, 63 (10–14).

[34] A mondás „visszhangja" Mikes egyik datálatlan *(Az idö Jóll el Töltésének Módgya Minden féle rendben)* fordításában: „tsak a más életbe valo boldogságban érhettyük el atekélleteséget. nem elég tehát el vetni a nevelésnek magját, és azt az atyanak. sok oktatásával öntözni, hanem még önnön magának is szükséges szüntelen munkálodni hogy gyümölcsöt hózón, és azt mondhassa magának., valamint Solon mondotta. A halálhoz futok. s' szüntelen tanulok." *MKÖM* VI, 103.

[35] „A franciák Párizsról mondták: „D'après un diction qui a cours alors, c'est le paradis des femmes, l'enfers des mules et le purgatoire des solliciteurs." (Marcel Poëte: Une vie de cité. Paris de sa naissance à nos jours. II. La cité de la Renaissance. Paris 1927, 322.) [a nők paradicsoma, az öszvérek pokla és az ügyvédek purgatóriuma]" *MKÖM* I, 776. Korábban, a 15. levél tárgyi jegyzeteiben Hopp a mondást az itteni kontextus révén kapcsolatba hozta a 4. levél tartalmával, hogy ti. „A török nem akarja, hogy a feleségére nézzenek." *MKÖM* I, 443.

> mitsoda nagy tisztaságal bánnak it vélek [a lovakkal], hogy az ugyan bálványozás, azért mondgyák a' Francíák, hogy it vagyon a' Lovak paraditsomja, és az Aszszonyok Pokla. *MKÖM* I, M 4 (196–198)

A proverbiumot Mikes egyaránt alkalmazta a török és a keresztény nők, valamint a lovak összefüggésében, azaz három eltérő szövegkörnyezetben, két különböző levéltípusban (fiktív és misszilis). A cél lényegében azonos, a török társadalom egyik, az európaitól alapvetően eltérő sajátosságának jellemzése.

Két fiktív és két misszilis levél említ egy másik törökországi specialitást, a különleges nagyságú, évente többször érő szőlőt.[36] Az ismétlődő témára (a szilvafa nagyságú, szilványi érett szemeket adó, egyszerre háromféle érettségű termést mutató, évente hétszer termő szőlőre) vonatkozó részletek 1717 és 1761 között jelennek meg, melyek időközben jelentősen átalakultak. Az eleinte egzotikumként leírt növény több mint negyven év elteltével a „hétszer hozó szőlő" legendai jellegű megnevezést kapta. Ez a „török különlegesség" valójában nem más, mint a metszés nélküli szőlőművelés következményeinek leírása.[37] A motívumok és változataik az említések rendjében a következők:

[36] „ollyan nagy szöllö tött láttunk vala. mint egy nagy szilva fa. abban sem hazudok, ha azt mondom hogy a szöllö szem is volt rajta ollyan nagy mint egy nagy szilva. de a csudalatos. hogy egy felöl, az ágain ért szöllök voltanak. más felöl még csak tiszta egres volt. más felöl pedig még csak akor kezdet virágozni, a három része az esztendönek. hogy mint munkálodik a szöllö tön, it egyszers mind meg lehetet volna látni." *MKÖM* I, 3 (7–13); „a szöllöröl vagyon a szó, Constancinápoly körül láthatot kéd ollyan vastag szöllö fát. mint egy szilva fa, a szöllö szemek is rajta vannak ollyan nagyok mint egy szilva szem., de a nagyságát nem csudáltam ugy, mint azt, hogy némely ágain éret szöllö vagyon. némelyeken, a szöllö szem még nem nagyob az egresnél, más ágakon akor kezd virágozni, e szép dolog. hogy egy szöllö fán, illyen három féle jövést láthatni, és ez mind igy vagyon tavasztol fogvást télig. erröl talám már irtam volt kednek de nem jut eszemben, de arrol nem irtam hogy egy görög püspök házánál, láttam ollyan nagy rosmarint fát. mint egy közönséges füz fa. mind ezek fel nem találtatnak zágonban, de el lehetünk nálok nélkül," *MKÖM* I, 77 (15–25); „Had szollyak már a' Szőllőről is, […] itt vagyon olyan Szőllő, a' mely hétszer hoz Szőllőt, az első hozás béli gerezdek igen nagyok, a'mint hogy egy szem Szőllő egy Szilváni nagyságu, a' tőb hozások tsak Egresnek valok," *MKÖM* I, M 3 (177, 186–188); „a' hétszer hozo Szőllő magbol sem küldhetek, venikét küldhetnék, de nem lehet a' levélben tenni, hanem a' magjából annak idejében küldők," *MKÖM* I, M 4 (163–165). A szőlő Mikes gyakran visszatérő kifejezése, a 'szőlő' címszó a Mikes-szótárban (összeáll., szerk., lexikográfus Kiss Margit, témavezető Tüskés Gábor) jelenleg 29 alkalommal szerepel. https://www.google.com/search?channel=nrow5&client=firefox-b-d&q=mikes+sz%C3%B3t%C3%A1r (letöltés: 2021. 11. 24.)

[37] A legutóbbi időben Magyarországon is folytak próbálkozások metszés nélküli szőlőtermesztésre. Mivel a hajtásokon nagyon sok fürt képződött, amelyek felborították a termő egyensúlyt, az ültetvény legyengült és tönkrement. A törökországi éghajlaton az ősi szőlőtöveknél ilyen probléma nem merült fel. Van olyan elképzelés, mely szerint Mikes a 'szokatlan nagyságú gyümölcs' és a 'gyümölcsök különböző érettségi foka' nemzetközi

Idő	A levél száma	Motívumok
1717. október 29.	3	1. akkora szőlőtő, mint egy nagy szilvafa 2. szőlőszem, mint egy nagy szilva 3. háromféle termés egyszerre (érett, éretlen, mint az egres, virág) 4. értelmező környezet: mint munkál az esztendő három része
1726. december 4.	77	1. olyan vastag szőlőfa, mint egy szilvafa 2. szőlőszem, mint egy szilva 3. egyszerre van rajta érett, egres, virág 4. ez a háromféle „jövés" jellemző folyamatosan tavasztól télig párhuzama: a nagy rozmaringfa, mint egy közönséges fűzfa értelmező környezet: nincsenek Zágonban, de ott nem is hiányzanak
1760	M 3	5. hétszer hoz termést a szőlő 2. variáns: első hozáskor a szőlőszem szilványi 3. variáns: a többi hozások csak egresnek valók
1761	M 4	5. hétszer hozó szőlő értelmező környezet: nem küldhet a magjából

Az 1726. évi ismétlődés végén az egyik értelmező megjegyzés („mint munkál az esztendő három része a szőlőtőn") átalakul a szőlő egyik jellemzőjévé („háromféle jövés"). A szőlő párhuzamaként megjelenik egy másik, a török klímán nagyra növő növény, a rozmaring, mely újabb hasonlítást (fűzfa) generál.[38] Az utóbbi megjegyzés retorikai tekintetben sajátos *gradatio,* mivel nem a szőlő tulajdonságának „kiemelését" szolgálja, hanem az elveszett szülőföldet idézi fel, ahol mindezek a növények ilyen formában ismeretlenek, „de el lehetünk nálok nélkül", azaz Mikes szerint nem hiányoznak.

1760–1761-ben, amikor már Mikesnek is terem a maga ültette rodostói szőlőfája (vö. 161. levél, 1741. március 15.), az ismétlésben pontosító, variáns elemek tűnnek fel a misszilis levelekben (első hozáskor a szőlőszem szilványi, a többi hozások csak egresnek valók), s a növényt saját szóképzéssel is megnevezi („hétszer hozó szőlő"). Ennek a sorozatnak retorikai szempontból külön érdekessége Mikes reflexiója az önismétlésre („erröl talám már irtam volt kednek de nem jut

elbeszélő motívumokat kombinálja. Hans-Jörg Uther, Mikes Kelemen Törökországi leveleinek tárgy- és motívumtörténeti vonatkozásai a 192. levél tükrében, in *Amicitia,* 239–253, itt: 248.

[38] A fűzfát értéktelen, haszon nélküli fának tartották, ilyen értelemben fordul elő például a „fűzfapoéta" kifejezésben.

eszemben," 77. levél), ami valójában kiemelést segítő szónoki fogás, figyelemfelhívás és átvezetés a következő szövegrészre.

A törökországi szőlőmotívumnál is többször ismétlődik az erdélyi hegyek/havasok képe, mely az elvesztett szülőföld szimbólumaként kétféle formában, összesen hat alkalommal található meg a levelekben.[39] Mikes a földközi-tengeri úton megtapasztalt nagy hullámokat (1. levél, 1717), az erdélyi asszonyok változatlan szavát (32. levél, 1719) és a káposztaétel tetejére öntött tejföl látványát (56. levél, 1724) egyaránt hazája hegyeihez hasonlította. Ezekben a hasonlatokban a hegyek motívuma állandósult elemként „túllép" az adott szókép határán: míg a hasonlított szinte szabadon változhat, a változatlan hasonló (erdélyi hegyek/havasok) az írói helyzetet ismerő olvasó érzelmeire próbál hatni, véleményét formálja.

Az erdélyi havas (hegy) az ismétlés másik formájában retorikai szempontból meghaladja a hasonlatot, és magának a hazának a metaforájává válik. A hegy/havas látványa egy speciális élethelyzetet jellemez, amikor a haza földrajzilag közel, ugyanakkor elérhetetlen távolságban van (146, 147, 149. levél, 1739). Mikes kivételes nyelvi leleménye, hogy a metafora retorikai szempontból képes „tovább építkezni": a havasok látványa Erdély „köpönyegé"-vé válik, a „bozza vize" (Bodza/Buzău, a Szeret mellékfolyója; Zágon ennek völgyében fekszik) pedig a legszűkebb pátriát, Zágont jelképezi. Az ismétléssor utolsó tagjában – mintegy lezárásként – Mikes megteremti a metaforához tartozó magyarázó környezetet is: „azur bé fedezte elöttem, az oda vivö utakot" (149. levél).

A *Törökországi levelek* retorikailag kódolt ismétléseiben sajátos helyet foglal el két étel, a kenyér és a káposzta. Mikes kifejezéstárában a két étel két földrajzi helyet reprezentál, Törökországot és Erdélyt. A kenyér, az alapvetően szükséges napi élelem, a száműzöttek rodostói jelenét jelképezi, míg a káposzta, a 17. századi magyarországi és erdélyi főúri konyha egyik legkedveltebb étele,[40]

[39] „a hajonk ollyan nagy habok közöt fordult egyik oldalarol, amásíkára mint az erdélyi nagy hegyek.," *MKÖM* I, 1 (7–8); „ha magyar országi volna kéd. tartanék valamitöl. de erdélyi lévén. ótt a nemes aszszonyoknak a szavok ollyan állando. valamint a brassai havas," *MKÖM* I, 32 (59–61); vö., „a szépen irt levél. az elmének ugy tettzik. valamint a szemnek a kapros. és téjfellel bé boritatot káposzta. amely tavulrol ugy tettzik, mint egy kis ezüstböl valo hegyecske." *MKÖM* I, 56 (18–21); „elég a, hogy, ha erdélyt meg nem láthatoın is. de a köpenyegit meg látom. mert az erdélyi havasok mellet menyünk el; ha zágonban sert nem ihatom is. de iszom a bozza viziböl," *MKÖM* I, 146 (14–17); „és ha magát erdélyt. meg nem látom is. de a köpenyegit meg látom, mert az erdélyi havasokhoz nem mesze megyek el., […] nem gondolom hogy a bozzára mennyek kaszáltatni, de boszuságra. iszom. a bozza viziböl," *MKÖM* I, 147 (44–47); „el itélheted néném. micsoda suhajtásokot bocsátottam. mikor az édes hazám havasi mellet mentem el; örömest bé mentem volna zágonban. de azur bé fedezte elöttem, az oda vivö utakot." *MKÖM* I, 149 (24–27).

[40] Vö. pl. *Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból,* közzé tette Lakó Elemér, Bukarest, Kriterion, 1983; *Szakats mesterségnek könyvetskéje,* Kolozsvár, M. Tótfalusi K. Miklós, 1698 (hasonmás kiadás: Budapest, Kossuth, 2008 [Értékőrző könyvtár]); *Szakács mesterségnek*

a múltjukat idézi meg. Mindkét motívum tíznél több alkalommal, évtizedeken át ismétlődik. Párhuzamos dinamikájukat a következő táblázat mutatja:

Kenyér / év – levélszám	Káposzta / év – levélszám
1717 – 7	**1717 – 7**
1718 – 16	
	1718 – 17
	1718 – 18
1718 – 19	**1718 – 19**
	1718 – 20
	1719 – 28
1719 – 32	
	1720 – 34
1720 – 36	
	1721 – 40
	1724 – 52
	1724 – 56
1725 – 59	
	1725 – 60
1726 – 74	
	1726 – 76
1738 – 139	
1739 – 146	
	1739 – 148
1740 – 157	
1760 – M 3	
1761 – M 4	

A kenyér és a káposzta párhuzamosan visszatérő említése 1717–1720 között folyamatos; két levélben (7, 19. levél) mindkét motívum jelen van. Ezt követően az időbeli dinamika megváltozik: 1721–1739 között a káposzta ismétlése gyakoribb, mint a kenyéré, majd a motívum eltűnik, 1740 után kizárólagossá válik a kenyér motívuma. Mindez világosan mutatja és árnyalja Mikes érzelmi világának változását, egyben jelzi a sikertelen balkáni hadjárat után bekövetkezett „otthonra találás"-t Rodostóban.

---

könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratos szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv, s. a. r. Király Erzsébet, Kovács Sándor Iván, Budapest, Magvető, 1981.

Az idegen országban, a hazától távol zajló élet egyik feltétele volt az a mindennapi kenyér, amelyet a török szultán biztosított a száműzött magyaroknak. Az ezzel kapcsolatos, máig ismeretlen eredetű[41] proverbium (az Isten kenyereket hintett el a földön minden egyes ember számára, és azokat az adott helyen kell elfogyasztani) először a 7. levélben tűnik fel: Mikes itt mintegy rögzítette az isteni akaratba történő belenyugvás e nyelvi formulájának írói kiválasztását, előpárhuzamként alkalmazva a bibliai eredetű fazekas hasonlatot:

> a fazakas akarattyán kel járni. a fazéknak, és azt nem mondhattya; a fazakasnak, miért küldöttél engem drinápolyban., […] azt nem okosan mondgyaé a török, hogy az Isten rakás kenyereket hintet el. imit amot az ember számára. […] *MKÖM* I, 7 (32–33, 35–36).

Ugyanebben a levélben található meg először a káposzta említése is, mint közbeékelt elem erdélyi szövegkörnyezetben:

> a fazakas akarattyán kel járni. a fazéknak, és azt nem mondhattya; a fazakasnak, miért küldöttél engem drinápolyban., jobban szerettem volna káposztás fazék lenni erdélyben, mint sem kavét ivo fincsája acsászárnak, *MKÖM* I, 7 (32–35).

Ugyanitt a fazekasmotívum ismételt felhasználása és a „rakás kenyér" kifejezés ötszöri ismétlése szorosan összekapcsolódik a száműzött magyar közösség jövőbeni sorsának előérzetével:

> a fazakas akarattyán kel járni. a fazéknak, és azt nem mondhattya; a fazakasnak, miért küldöttél engem drinápolyban., jobban szerettem volna káposztás fazék lenni erdélyben, mint sem kavét ivo fincsája acsászárnak, azt nem okosan mondgyaé a török, hogy azIsten rakás kenyereket hintet el. imit amot az ember számára. és oda kinek kinek el kel menni; és ót kel maradni. valamég akenyérben tart, itt vagyon a mi rakás kenyerünk el hintve. azért együnk belölle a még abban tart, zugolodás nélkül, és azt ne mondgyiik hogy jób volna erdélyben málét enni. mint itt buza kenyeret, […] ha a jó Isten meg tart ebben a bujdoso testben, talám egy kazalni rakás kenyeret kel meg ennem ebben azországban, […] ha pedig a békeség meg

[41] Paczolay Gyula próbálkozása eredménytelen maradt. Paczolay Gyula, Közmondások és szólások a Törökországi levelekben, in *Író a száműzetésben*, 130–144, itt: 140. Az ismeretlen forrású, Mikesénél korábbi említésből nem adatolt elbeszélések között tárgyalja: Tüskés Gábor, A Törökországi levelek elbeszéléseinek forrásaihoz, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012), 5, 483–507, itt: 494. Van olyan felfogás, mely szerint Mikes az „Isten meghatározza az emberek lakóhelyét" és a „kenyér mint égi adomány" nemzetközi elbeszélő motívumokat kombinálja. Uther, *i. m.*, 248.

lesz. csak üllyünk a rakás kenyérünk mellé. mert innét ki nem megyünk addig amég azt meg nem eszük. én pedig mind addig valamég a rakás kenyeremben tart, […] *MKÖM* I, 7 (32–43, 50–53.

A „fazekas", „fazék" és „káposztás fazék" kifejezésekhez társított rakás kenyér a bujdosó léthelyzethez kapcsolt, sajátos nyelvi párhuzam. Az idézett kontextusban Mikes a káposztás fazék képzetet Erdélyhez, a rakás kenyeret Törökországhoz rendeli hozzá. A két kifejezés az ismétlődésekben kettős szimbólummá érlelődött. A rakás kenyér a törökországi mindennapok kísérője, a száműzött lét, egyben az Istentől kiszabott végzet/sors metaforája a 7. levéltől (1717) kezdve az utolsó ismert misszilis 1761. évi megírásáig.[42] A káposzta a visszatérő említések révén Erdélyt jelképezi (7–148. levél); Mikes a motívumot mindaddig használja, amíg a hazatérés reménye 1739-ben beláthatatlan időbeli távolságba nem tolódott.

A török mondásként idézett rakás kenyeret és változatait („rendeltetett rakás kenyér", „elhintett kenyér") az ismétlések egy részében azonos értelemben használja.[43] A „rakás kenyér törvényét" idővel kiterjesztette a rodostói magyar kolónián kívül „élő" fiktív címzettre (1718. szeptember 22., 19. levél). Itt a levélíró nénjének látogatására vágyva utal az elhintett kenyerekre („azt akarnám ha kédnek is hintettek volna el leg aláb két kenyeret itt nálunk; mert azt reménlem hogy el jö kéd látogatásunkra"),[44] s a gondolatot a levélzáró formulában összeköti a káposztamotívummal: „el várlak édes néném. ugy is szeretlek mint a káposztát. ha ide jösz".[45] A mondás feltűnik a nagypolitikából kiszorított rodostói magyar kolónia helyzetének ábrázolásában, a konstantinápolyi német

[42] A „kenyér" címszó a Mikes-szótárban jelenleg 658 alkalommal szerepel. https://www.google.com/search?channel=nrow5&client=firefox-b-d&q=mikes+sz%C3%B3t%C3%A1r (letöltés: 2021. 11. 24.)

[43] „itt [Drinápoly] már meg ettük a nekünk rendeltetett rakás kenyeret. már továb megyünk. de nem elé, hanem hatra. és azon rakás kenyér mellé ülünk, a mely Constancinápoly mellet vár minket. […] addig az édes lelkem. marad a kövér testemben, csak török kenyeret kel enni arakásbol. a békeség meg lévén," *MKÖM* I, 16 (2–4, 9–10); „ma itt [Jenikö], holnap masut. ugy is, ha meg eszük itt a rakás kenyerünket, […] már mi itt a rakás kenyér mellé ültünk. csak az Isten tudgya meddig fog tartani. és hol hintettek el még másut kenyeret számunkra, mert oda csak el kel menni, akár mint vonogassa az ember magát, de azt csak fel kel szedni. azt akarnám ha kédnek is hintettek volna el leg aláb két kenyeret itt nálunk; mert azt reménlem hogy el jö kéd látogatásunkra;" *MKÖM* I, 19 (16, 26–31); „az egész bujdoso magyarok itt [Rodostó] vannak. kinek kinek. itt vagyon el hintve a kenyere. addig csak itt kel lenni a még abban tart." *MKÖM* I, 36 (79–81); „jó egy lépés, bukureströl ide [Rodosto]., az Isten ismét viszá hoza ide. még volt itt a rakás kenyérböl. arra viszá kelletet jöni, a mint a török mondgya," *MKÖM* I, 157 (1–3).

[44] *MKÖM* I, 19 (29–31).

[45] *MKÖM* I, 19 (35–36).

(osztrák) követ irántuk való ellenségességének nyomatékosítására is.[46] Az utóbbi esetben a „rakás kenyér" a bujdosó magyarok elidegeníthetetlen törökországi tulajdona. Az idegenben elfogyasztott kenyér a *Törökországi levelek*ben bizonyos idő elteltével azonossá vált a „török kenyér"-rel,[47] „más [azaz a nem magyar] ember kenyerével",[48] a teljes kiszolgáltatottság szimbólumával.[49] Nem véletlen, hogy 1760–1761-ben rokonságával levelezve Mikes háromszor tért vissza az „elhintett kenyerek"-re, kibővítve a mondást az utalással egy azonos értelmű, azonosítatlan eredetű török teremtéstörténeti elképzelésre.[50]

A káposztának mint kedvelt erdélyi ételnek az ismételt emlegetése a kenyérénél több variációt és változatos kontextusokat eredményezett.[51] Mikes a 7., 18., 28. és 34. levélben (1717–1720) először – Erdély utáni vágyódásában – önmagát „azonosítja" a káposztás fazékkal, majd a néne fiktív válaszlevére hivatkozva ővele nevezteti magát káposztás fazéknak. Végül az utolsó változatban saját

[46] „nem kellet volna azon igyekezni [ti. a magyarokat a bujdosásban is üldöző fejedelemnek] hogy el vegyed töllök azt a kenyeret, a melyet én rendeltem nékik idegen országban. minek utánna már el vetted volna az örökségeket;" *MKÖM* I, 32 (25–27).

[47] „mi nékünk azt kel kivánnunk hogy a török legyen győzedelmes. mert kenyerit eszszük." *MKÖM* I, 59 (39–40).

[48] „példa azok. akik mostanában is sátorok alat laknak. akik amás ember kenyerét eszik, és a más ruhájával fedezik magokot. az illyen nemzet mi hasznára vagyon a több emberi nemzetnek: az ollyan élet. csak tunyaság., és tudatlanság. valo gond nélkül valo élet, de üres. és a lako helye. puszta, micsoda gyönyörüség pedig egy gazda embernek a maga ültetett. gyümölcs fáit, és szöllöjit, gyümölcsösön látni. és fáradcságit, atermészettöl meg jutalmaztatni. mind ezekböl észre veheti kéd. hogy a sátoros életen nem kapok.," *MKÖM* I, 74 (51–58).

[49] „elég ahogy, holnap innét [ti. Fethislám török erődítményből] meg indulunk. és el hadgyuk a fekete, szalmával, földel. füvel, fövényel elegyesen sült kenyeret" *MKÖM* I, 139 (24–26).

[50] „lehetetlen hogy meg ne irjam ez iránt a' török tartást, azt mondgyák, hogy az Isten az embereknek el-hinti a' Kenyereket, hol tőbb, hol keveseb rakásba, oda nékik el kel menni hogy fel szedgyék, a' ki pedig meg hal, tsak azért van, hogy a' kenyere el fogyot, még más hasonlot is mondanak, hogy az Isten minden embert a' sárbol teremti. egy Angyalnak vagyon gondgya arra a' sárra, valamely helyről, valamely tartományból vészi az Angyal azt a' sárt, oda el kel menni, és ot kel meg halni, azt nem tudom hogy menyi kenyér vagyon még elöttem, de azt el itélhetem, hogy inét vit volt az Angyal sárt Zágonba." *MKÖM* I, M 3 (88–97); „Őtsém Uram, nevettem a' Ked mondását, hogy a' kenyérben sokatskát hintettek volt előnkbe, vagy nem voltunk nagy étűek, mert abbol igen kimélve enni, hogy tovább tartson, és az élet hoszszabodgyék, az igen subtilis tsalárdság volna." *MKÖM* I, M 4 (36–39); „már ezután keveseb rakás kenyérel érem bé mint edig, tsak az Istennek szentelhessem ezt a' kevés ideig tarto életemet," *MKÖM* I, M 4 (132–134)

[51] Hopp Lajos szerint a káposzta Mikesnél „kedvenc motívum" (*MKÖM* I, 472), megjegyezve, hogy „[…] Mikesnek a káposztával kapcsolatos fordulatai helyenként parlagiasan hatnak" (*MKÖM* I, 450). Vö. Veress Dániel, A gyomor szülőföld-nosztalgiája, in Veress, *Mikes és a szülőföld*, 28–35.

maga metaforájaként egy kecskés hasonlatba építi be.[52] A káposztá(sfazék) és a (vad)kecske együttes említése óhatatlanul több régi szólás ismeretét idézi fel az olvasóban,[53] anélkül, hogy Mikes közvetlenül utalna ezek bármelyikére.

Összesen öt levélzáró formulában (1718–1721) használja fel Mikes az „úgy szeretlek édes néném, mint a káposztát" hasonlatot a fiktív címzett iránti érzelmeinek szemléltetésére.[54] A szókép ismétléseiben a hasonlító és a hasonlított azonos marad, a jelentés sem módosul, ugyanakkor a nyelvi formula egy-egy újabb kifejezés betoldásával árnyaltabbá válik, miközben egyszer sem kelti felesleges ismétlés benyomását. Miután a levélíró és a címzett személye többszörösen hozzákapcsolódott a káposztaételhez, egy részletesen kidolgozott káposzta-hasonlat az 1724. szeptember 15-én kelt 56. levélben kiterjed a néne levelére, majd a folytatásban magára a szépen megírt levél fogalmára vonatkozik:

> de kevés aszszony, és férfiu tud ollyan szép leveleket irni mint kéd. a melyek ugy tettzenek az elmének, valamint a szép, és jó izü étek, a szájnak., a káposztát akarám mondani. de nem mérém. ne hogy azt nemondgya kéd. hogy a káposztához hasonlittom a kéd levelit. *MKÖM* I, 56 (12–17)

> a szépen irt levél. az elmének ugy tettzik. valamint a szemnek a kapros. és téjfellel bé boritatot káposzta. amely tavulrol ugy tettzik, mint egy kis ezüstböl valo hegyecske. a melyről ha leveszik azt a lágy ezüst fedelet. alatta. drága füet lehet találni. erre tudom azt mondgyuk, csak a káposzta neki, *MKÖM* I, 56 (18–22).

Az 56. levél szemléletes kapros-tejfölös káposzta hasonlatába Mikes belefoglalta az 1. és a 32. levélben alkalmazott „hegy"-es hasonlítások kicsinyítőképzős tárgyát (hegyecske), így a néne levele, a káposztaétel és az erdélyi hófödte hegyekre utaló kép („ezüstböl valo hegyecske") további magyarázatot nem igénylő, érzelmi

[52] „jobban szerettem volna káposztás fazék lenni erdélyben, mint sem kavét ivo fincsája acsászárnak," *MKÖM* I, 7 (34–35); „hát a nekem jó üzün esséké hogy a levélben káposztás fazéknak neveznek. de én azt csak el szenvedem a hasznáért," *MKÖM* I, 18 (25–27); „nem mérek már a káposztárol szolni, mert a minap káposztás fazéknak nevezének," *MKÖM* I, 28 (53–54); „a káposztás fazék pedig, nem ugrándozhatik oly könnyen mint a vad kecske," *MKÖM* I, 34 (6–7).

[53] Azt akarja, hogy a kecske is jóllakjék, a káposzta is megmaradjon / mind a kecskét, mind a káposztát megőrzi / mind a kecskét, mind a káposztát megtartja / ugrik, mint a kecske. Vö. Margalits Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások,* Budapest, Kókai Lajos kiadása, 1897, 407–408.

[54] „mert én ugy szeretlek edes néném. mint a káposztát." *MKÖM* I, 18 (29–30); „el várlak édes néném. ugy is szeretlek mint a káposztát. ha ide jösz." *MKÖM* I, 19 (35); „édes néném egy kevesé még a káposztánál is jobban szeretlek:" *MKÖM* I, 20 (43–44); „csak azért is ugy szeretem kédet mint akaposztát." *MKÖM* I, 28 (53–54); „ugy szeretlek édes néném, mint a káposztát." *MKÖM* I, 40 (25–26).

hatást fokozó nyelvi fordulattá alakul át. Az ismétlések és a különböző nyelvi kontextusok közül az 56. levélben kiemelkedik három további elem: Mikes káposztáról írandó könyvterve[55] és e megvalósításra váró munka előzetes literatúrabeli helyének kijelölése[56] közé – mintegy újabb önmegerősítésként – illeszkedik az Erdély káposzta-„címer"-ére vonatkozó megjegyzés.[57] Ez az ételekről szóló 56. levél a megtöbbszörözött káposzta-említésekkel sajátos csúcspontot alkot a repetíciók sorában, jelzi a levélíró tehetetlenségét életútja irányításában, egyben érzékelteti helyzetének kényszerű elfogadását.

A *Törökországi levelek*ben másutt is, a legkülönfélébb kontextusokban visszatérő motívum a káposztaétel (1718–1724)[58] és a káposzta említése orvosságként (1724–1726).[59] Az Erdély szimbólumává emelt káposztaemlítések után még két levélben bukkan fel a káposztamotívum,[60] de ezek egyike sem hordoz jelképes értelmet. Szembetűnő, hogy a sikertelen balkáni hadjáratról Rodostóba történt visszatérés (1740) után nincs több káposztaemlítés a műben.

A variált ismétlések sorában sajátos helyet foglal el egy összesen negyvenszer felhasznált, a korban hagyományos levélzáró formula, melyre már Hopp Lajos felhívta a figyelmet a 60. levélhez fűzött egyik jegyzetében.[61] A levélzáró „maradok" kifejezés és ennek hosszabb variációi Mikesnél lényegében egy rö-

[55] „egy nagy könyvet akarok irni a káposztárol," *MKÖM* I, 56 (22–23).

[56] „ha pedig a könyvem el készül. azt akarom. hogy atöbb hires auctorok közi számláltassam. mert ugyan is, ha az aranyrol. ezüstről. és egyéb metallumokrol. drága füvekröl, könyveket irnak. miért ne irhatnék a káposztárol." *MKÖM* I, 56 (27–30).

[57] „de egyéb dicséretet nem mondanék is felölle. a nem elégé. ha azt mondom. hogy erdélyi czimer," *MKÖM* I, 56 (26–27). Vö. Hopp Lajos megjegyzését, *MKÖM* I, 536.

[58] „hetfün pedig ebédre el várjon kéd. káposzta is legyen," *MKÖM* I, 17 (28); „mikor nevethetek kédel, és mikor ehetünk káposztát," *MKÖM* I, 28 (51–53); „és kaposztát főzetne kéd velem." *MKÖM* I, 52 (8); „job egy tál káposzta. éh gyomornak. mint hogy már a gyomros materiában elegyedtem." *MKÖM* I, 56 (31–32).

[59] „azok a hires romaiak nem tudom mi okbol. az orvos doktorokot a városbol ki tiltották. és két száz esztendeig csak a káposztával gyógyitottak minden féle betegeket." *MKÖM* I, 56 (23–26); „az a drága orvoság pedig. a káposzta leves., ha ehasznál. miért kell. az indiai drága orvoságok után járni." *MKÖM* I, 76 (39–40); „melyet egy hordo kaposzta lév sem gyogyitthattya meg.," *MKÖM* I, 76 (42).

[60] A káposztalevél kényszerű selyemhernyó eledelként: „hogy fa levelek nem volna., ollyankor lehet saláta, vagy káposzta levelet nekik adni," *MKÖM* I, 60 (97–98); a havasalföldi vajda káposztáskertje: „avajdának avároson kívül kerttye, háza vagyon. ót voltunk szembe véle. ugyan magais ót vagyon táborban hát nem kellé a káposztát örizni, napal. házban vagyon. éttzaka a sátorban hál. mert mikor a vezér táborban vagyon, a vajdáknak is táborban kel szállani. ha szinte a káposztás kertben is. és addig mind ót kel maradni." *MKÖM* I, 148 (20–25).

[61] „Mikes egy hagyományos levélzáró formula […] újabb variálását kezdi el. Ld. a 34. lev. végét és jegyz." *MKÖM* I, 549.

vidítés, melynek a misszilis levelekben használt, teljes formája és változatai a következők:

> En pediglen az urnak ötsém uramnak atyafiságos emlékezetiben ajánlván magamot Maradok köteles attyafía szolgája Mikes Kelemen *MKÖM* I, M 1 (29–33)

> maradok Kedves Ötsém Uramnak igaz köteles szolgája báttya Mikes m. pr. *MKÖM* I, M 2 (30–32)

> maradok Alázatos Szolgája báttya Mikes Kelemen m. pr. *MKÖM* I, M 4 (314–316)

> maradok Kedves Ötsém Uramnak Igaz Szolgája báttya Mikes m. pr. *MKÖM* I, M 5 (325–328)

A „néné"-vel folytatott fiktív levelezésben – eltérően a misszilisektől – a „maradok" kifejezés használata egyszer sem konvencionális, hanem egy, a valóságos levélváltást elhitetni kívánó formula ismétlése. Mikes először 1720-ban a 34. levél végén, utoljára 1746-ban a 169. levélben használja. Első ízben a „maradok köteles szolgája" tradicionális változat „köteles" kifejezéséből kiindulva az azonos alakú, de más jelentésű „kötél" szóra hangolta át a formulát. A szórakoztató szándékú halmozással gazdagított változat az „ugyé édes néném. ezel maradok kéd köteles, lántzos, madzagos, spárgás, és sinoros szolgája,." *MKÖM* I, 34 (44–45).

A „maradok szolgája" levélzárás azonos módon egyszer sem ismétlődik, a különféle jelentésárnyalatokkal változatosságra törekvő további variánsai a következők:

maradok. kédnek leg kissebbik szombati szolgája. *MKÖM* I, 38 (51)
maradok kéd szolgácskája. *MKÖM* I, 49 (52–53)
maradok, kéd szolgája. *MKÖM* I, 52 (51)
maradok a kéd rosz szolgája. *MKÖM* I, 55 (66–67)
és maradok kéd szolgája. amen. *MKÖM* I, 64 (46)
azért maradok az aszszonynak, köteles, alázatos. szolgája. *MKÖM* I, 78 (55)
maradok édes nénémnek holtig. és nem továb valo szolgája: *MKÖM* I, 83 (49–50)
én is valoságos attyafía, szolgája maradok kegyelmednek. édes néném. *MKÖM* I, 92 (102–103)
azért maradok az aszszonynak, nem csak spárgás. de köteles szolgája. *MKÖM* I, 101 (40–41)
maradok kedves néném. bajban szomoruságban. uszkálo szolgád. *MKÖM* I, 118 (56–57)
maradok. édes nénémnek. szolgája. *MKÖM* I, 150 (72)

A 105. levéltől kezdve Mikes esetenként tovább rövidített, elhagyva a „szolgája" kifejezést:

maradok édes néném; mindenkor etc. *MKÖM* I, 105 (39)
én pedig maradok. kegyelmednek. *MKÖM* I, 133 (15–16)
addig is maradok. Etc. *MKÖM* I, 138 (63)
ezel maradok kegyelmednek. *MKÖM* I, 139 (27)
ezel maradok. *MKÖM* I, 142 (37); *MKÖM* I, 143 (28)
ezel maradok. Etc. *MKÖM* I, 145 (25)
én pedig maradok kedves nénémnek etc. *MKÖM* I, 146 (51)
maradok a jó nénémnek, *MKÖM* I, 149 (42)
és maradok édes nénémnek. *MKÖM* I, 152 (16)
maradok. édes néném *MKÖM* I, 169 (19)

A változatok 1723–1734 között kiegészültek a lehető legrövidebb, szintén többször ismétlődő, egyszavas „maradok" variánssal.[62]

A fenti verziókban a folyamatosan használt jelen idő mellett, azzal azonos funkcióban először a jövő idő bukkan fel (1721: „maradok és leszek. a kéd leg kedveseb. és drágáb attyafía" *MKÖM* I, 41 (58–59).[63] Később (1726) a jelen a múlttal társul: „el végezvén levelemet maradok a ki tegnap voltam." (*MKÖM* I, 74 (74); „én pedig maradok aki ma regel voltam" (*MKÖM* I, 85 (81–82). A „maradok nénémnek" változatok közé ékelődik a kettőzött jelen idő levélzáró használata is: „maradok. aki vagyok." (*MKÖM* I, 95 (58); „vagyok. és maradok. az aszszonynak. jo nénémnek. jo attyafía," (*MKÖM* I, 102 (6–7). Úgy tűnik fel, hogy ezekkel a formulákkal Mikes tudatosan eltávolodik a szokásos levélzáró formától; az idő és az idő múlásának jelzésével mintegy kiemeli a leveleket a közönségesen eltelő idő kereteiből.

Amikor a levélzárásból Mikes elhagyta a „maradok" igét, megváltozott az elköszönés értelmezési tartománya. Létrejött a „mert én vagyok aki voltam. és lészek a ki vagyok." (1725, *MKÖM* I, 60 (122) fordulat és ennek nyelvileg tovább finomított párjaként az „a vagyok aki voltam. és a leszek a ki vagyok." (1726, *MKÖM* I, 72 (73).[64] A „maradok" nélküli befejezés két, 1728-ban és 1740-ben tovább alakított verziója, a „vagyok. és leszek. ami voltam." (*MKÖM* I, 87 (31) és az „itt vagyok. és itt leszek. a még a minden hato Istennek tettzik.," (*MKÖM* I, 158 (14) szintén Mikes igényes stílusművészetét tanúsítja. A tudatosan használt írói eszköztárban a fenti szekvenciák magas szintű mesterségbeli tudást tükröznek, egyben aláhúzzák a mikesi próza nyelvteremtő erejét. Ezek az ismétlések

[62] *MKÖM* I, 50 (33); *MKÖM* I, 56 (78); *MKÖM* I, 96 (110); *MKÖM* I, 104 (45)

[63] Ez a forma a misszilis levelezésben használt „Maradok és lészek Kedves Ötsém Uramnak Alázatos Szolgája báttya Mikes Kelemen m. pr." változata. *MKÖM* I, M 3 (246–248).

[64] Vö. *Az vagyok, aki voltam, és az leszek, aki vagyok. Mikes Kelemen füveskönyve. Válogatás a teljes életműből*, vál., szerk., szöveggond., utószó Tüskés Gábor, Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2011.

folyamatosan összekapcsolódnak és hatnak egymásra; egy sajátos nyelvi rendszert hoznak létre, amely változatosságot biztosít a levelekben. Az utóbbi fordulatokban az ismétlés egyszerre jelent szellemi erőforrást, tudatos önelemzést, az önmagához való hűség gondolatának kiemelését, reflektálást és értékelést. A formai kifejező kapacitás részeként a variált ismétlés itt nyelvi kiemelést segítő, ökonomikusan használt eszköz, mely egyaránt biztosíték a folytonosságra és az időnkénti megszakítottságra.

Következtetések

Az ismétlés retorikájának a nyelvi performanciára összpontosító elemzésével a *Törökországi levelek* egy, a korábbi vizsgálatoktól eltérő nézőpontból vált megközelíthetővé. Az ismétlődő formulák, motívumok, gondolatpárhuzamok, hasonlítások, megszemélyesítések, szólások, szállóigék és magyarázó értelmű visszatérések kontextuális szemlélete hozzájárult a különféle értelemben használt, esetenként lezáratlanul hagyott szövegrészek jobb megértéséhez. A Mikes által változatos módon alkalmazott ismétlések egyaránt lehetőséget kínáltak a valóság elleplezésére és a látszatok leleplezésére irányuló retorikai technikák érvényesítésére.

A repetíciós technikák vizsgálata megmutatja, milyen távolság van a „nénének" szóló levelek és a mikesi misszilesek retorikája között. Míg ugyanaz az ismétlésekkel módosított tartalom a fikció világában az írói eszköztár része, a valóságos levelezésben nem más, mint lecsupaszított közlés. Nyilvánvalóvá vált, hogy a Mikes által retorikailag irányított és használt ismétlések egy ilyen terjedelmű misszilis levelezésben nyomasztó párhuzamosságokként hatnának, ugyanakkor a *Törökországi levelek*ben nyelvi asszociációt jelentenek, belesimulnak a stiláris választékosság eszköztárába, és erősítik a szöveg koherenciáját.

Az ismétlés retorikájának alapvető szabálya Mikesnél a variáció, a már ismert vagy megszokott elemek adott kontextushoz igazított, újszerű használata. A transzformáció eredményeként létrejövő nyelvi változatokban egyaránt fontos a tartalom korábbi igénybevételének felidézése és a tudatos elkülönítés az előzménytől a kiemelés érdekében. Mikes egyaránt alkalmazott motivikus kapcsolatokra épített, úgynevezett szövegbelső ismétléseket, melyek a repetíció révén másodlagos jelentéseket vettek fel, és szövegkülső, a megelőző közléshez képest emblematikus elemek bevonásával kialakított változatokat.[65] Az ismétlődő szövegelemeknek – a rögzült levélformulák kivételével – nincs rögzített helyük, funkciójuk is változhat, értelmezési tartományuk az előzményhez képest lehet azonos, ellentétes vagy ingadozó, bizonytalan. A *Leveleskönyv*ben kedvelt elem-

[65] A fogalomhasználathoz vö., Csúri Károly, Két ismétlés-típus irodalomelméleti státusáról, in *Ismétlődés, i. m.*, 309–333.

nek számít a visszatérés az erdélyi gyökerű és a török mindennapokhoz kötődő „egzotikum"-okhoz (ételek, növények stb.). Ezeket Mikes szívesen teoretizálja (például a szépen megírt levél hasonlítása a káposztaételhez) vagy metaforizálja. Az interpretatív funkciójú ismétlések esetenként visszahatottak magára a levélíróra, amikor egy-egy szövegrész kapcsolatait feltárva az önmegfigyelés eszközeivé váltak.

Bizonyítást nyert a feltételezés, mely szerint Mikes tisztában volt az ismétlés tartalmi dinamikát és művészi formát alakító szerepével. A visszatérően applikált részletek elhelyezése új szövegkörnyezetben, új funkciójuk kijelölése és maguk az ismétléstípusok összetartó keretbe helyezték a rodostói valóságot és a levelek mikesi fikcióját. Az így létrejött retorikai megformálás és az elbeszélő struktúra a benne felhalmozódott eszmei tartalommal együtt számottevően hatott az irodalmi minőségre, és emelte annak színvonalát.

III.
IDENTITÁS ÉS MORÁLIS SZEMLÉLET A *TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK*BEN

Elbeszélő művészet és identitásteremtés

A levelezések irodalomtörténeti, kommunikációelméleti, episztolográfiai és retorikai szempontú kutatásának egyik közös, nemzetközileg elfogadott kiindulópontja, hogy a misszilis és a fiktív levél lényegében ugyanannak a műfajnak a különböző változatai, számtalan kölcsönhatás és érintkezés található közöttük, s a kettőt rendszerint együtt, részben azonos szempontok szerint érdemes vizsgálni. E felfogás szerint a levelezés egyszerre párbeszéd, társadalmi gyakorlat és személyes szövegalkotás eredménye, s a dokumentatív jelleg és az irodalmi érték más-más arányban ugyan, de egyaránt jelen van a misszilisekben. A levélíró *(épistolier)* és a levélszerző *(auteur épistolaire)* közti határ gyakran elmosódott, a publikáció lehetősége virtuálisan jelen van a levelezésben, s a közönség ott áll a címzett mögött. Ez a megközelítésmód látványos eredményeket hozott az olyan levelezéseknél is, amelyeket korábban kizárólag történeti szempontból vizsgáltak.[1]

A levélírást segítő, nagyszámú, 17–18. századi retorikai kézikönyvben és levélminta-gyűjteményben pontosan nyomon követhetők a stílusra és a nyelvhelyességre vonatkozó megjegyzések, a levelek tipológiájának alakulása, a műfajelmélet differenciálódása, a divat, az ízlés, az irodalmi elvárások és a társasági szokások hatása. A misszilis levél, a fiktív (irodalmi) levél és a levél formában szerkesztett fikciós próza között számtalan érintkezés, kölcsönhatás és átmenet található, s minden egyes levelezés és a levél formát felhasználó szöveg esetében érdemes megvizsgálni a műfaji változatok érvényesülését, a különféle típusokat, alkalmazásokat és funkciókat, a levélírás belső motivációit és külső feltételeit, valamint a levélíró, a szöveg és a levél olvasója/címzettje közti viszony alakulását. Külön elemzést igényelnek az irodalmiasítás, a fikcionalizálás és az identitásteremtés eszközei, a szerzők/levélírók nyelvi, stilisztikai és retorikai eszköztára, a misz-

[1] Ld. pl. Bernard Bray, *Épistoliers de l'âge classique. L'art de la correspondance chez Madame de Sévigné et quelques prédécesseurs, contemporains et héritiers.* Études revues, réunies et présentées avec la collaboration de Odile Richard-Pauchet, Tübingen, Gunter Narr, 2007, 21–35. Vö. Bernard Beugnot, Débats autour du genre épistolaire. Réalité et écriture, *Revue d'Histoire Littéraire de la France* 74, 1974, 195–202; La lettre au XVIIe siècle, *Revue d'Histoire Littéraire de la France* 78, 1978, 883–1005.

szilisekben jelentkező szépprózai igény megjelenési formái, a levélszerkesztés módjai és típusai, az irodalmi motívumok és toposzok alkalmazási technikái.[2]

Ebben az összefüggésben külön figyelmet érdemelnek azok a kutatások, amelyeket Roger Duchêne,[3] Bernard Bray,[4] Gérard Ferreyrolles,[5] az Association Interdisciplinaire de Recherche sur l'Epistolaire tagjai és mások végeztek az elmúlt évtizedekben a klasszikus kor ismert és kevéssé ismert levélíróiról, különös tekintettel a feladók önmagukról alkotott képe *(image de soi)* megteremtésének módozataira és eszközeire. Eszerint a levél sajátos torzításban mutatja meg a levélírók személyiségét, s a levelezésekből kirajzolódó szerzői portrék tudatos szövegalkotási folyamat eredményei. A levélíró írás közben mintegy létrehozza, színpadra állítja önmagát *(se met en scène);* a levél lényegében az én színpadra állítása *(une mise en scène du moi)* a retorika eszközeivel, s a legtöbb levelezésben megfigyelhető az írott beszéd színjátékának *(théâtre de la parole écrite)* megszerveződése és működése. A kutatásnak ezért óvakodnia kell attól, hogy a levélírók valódi személyiségét minden további nélkül azonosítsa a levelezésekből kirajzolódó önarcképpel.

Mikes írásmódja a *Törökországi levelek*ben teljesen egyéni, szellemes, szemléletes és természetes; gyakran szenvedélyes, tréfás vagy ironikus. A magyar, a francia és a török kultúra metszéspontján keletkezett gyűjtemény irodalmi igénnyel íródott; meghatározó sajátossága a spontaneitás, a humor, a nyájasság és a racionális, kritikai szemlélet. A latin, török és görög szavakat Mikes magától értetődő természetességgel illesztette mondataiba, de az archaikus erdélyi nyelvjárási sajátosságok is gazdagították stílusát. További fontos vonás a szaggatott előadás és a tömör ábrázolásmód. Az utolsó leveleket növekvő mértékben beárnyékolja az idő múlása, a társak és a barátok elvesztése, s a fokozatosan eluralkodó tragikus, melankolikus hangvétel aláhúzza az egész mű irodalmi karakterét.

Ebben a fejezetben arra a kérdésre keresünk választ, hogy Mikes a levél irodalmiasításának és fikcionalizálásának milyen eszközeivel dolgozott, s hogyan, milyen módon teremtette meg az elbeszélő önmagáról alkotott képét és a fiktív levelezőpartner alakját.

[2] *Penser par lettre. Actes du colloque d'Azay-le-Ferron (mai 1997),* sous la dir. de Benoît Melançon, Montréal, Fides, 1998; Benoît Melançon, Diversité de l'épistolaire, in *Histoire de la France littéraire,* sous la dir. de Michel Prigent, tome 2: *Classicismes. XVIIe–XVIIIe siècle*, dir. par Jean-Charles Darmon, Michel Delon, Paris, Quadrige / PUF, 2006, 823–837.

[3] Roger Duchêne, *Madame de Sévigné et la lettre d'amour,* Paris, Bordas, 1970.

[4] Bray, *i. m.*

[5] *L'épistolaire au XVIIe siècle*, sous la dir. de Gérard Ferreyrolles, Paris, Honoré Champion, 2010 (Littératures classiques, 71).

A mikesi levél irodalmisága és fikcionalitása

Mikes sajátos irányba fejlesztette tovább a levél sokféle lehetőséget kínáló, divatos műfaját. Mint utaltunk rá, a gyűjtemény irodalmisága nem az „egész" mű kompozíciós erényeiben, hanem egyedi darabjainak művészi megformálásában, a személyes élettörténet és a kortörténet elbeszélési modelljeinek összekapcsolásában van elsősorban. A mű eredeti címe – *Constantinapolyban Groff P…. E….. irott levelí M… K….* – a kettős monogrammal, a műfaj és a fiktív címzett lakóhelyének megjelölésével francia mintákat követ. Ezek közül a gáláns és úti levelek, az irodalmi igényű magánlevelek gyűjteményei, a fiktív levélgyűjtemények és levélmintakönyvek, a gáláns regények levélbetétei, valamint a történeti és fiktív leveleket együtt tartalmazó összeállítások emelhetők ki elsősorban.[6]

Mint szövegtípus a *Törökországi levelek* elkülönülő és egymásba épülő diskurzustípusok kísérletező formációja, s a különböző levéltípusok változatos alkalmazása, a hírekről, eseményekről szóló tudósítás és a levélírás frazeológiájának összekapcsolása jellemzi. Kevert műfajú alkotás, mely egy fiktív levélgyűjtemény, a levélregény és egy kortörténeti mű sajátosságait hordozza, s kompilatív módon tartalmaz különféle történeteket, novellakivonatokat és egyéb másodlagos elbeszélő anyagokat. A levélforma és a levélbeli fiktív dialógus tág lehetőséget kínál a szerzőnek önmaga, valamint a szövegen belüli és a szövegen kívüli címzett bemutatására. Ez a forma egyaránt lehetővé teszi az önmegmutatkozást és az elrejtőzést, a szerzői identitás felfedését és annak látszólagos felfedés általi konstrukcióját, s tág lehetőséget kínál a lélektani, erkölcsi reflexióra, a gyakori narrációváltásra és a lazán asszociáló, esszé típusú beszédmódra. A gondos retorikai kidolgozás következtében – az erőteljes szelekció és a különféle műfaji mintáktól való függés ellenére – egy bevallottan szubjektív élettörténet bontakozik ki. Mikes a valószerűség nyelvi, retorikai eszközeivel és különféle kulturális sztereotípiákkal modellál egy valósnak tűnő, jelentős részben mégis fiktív valóságot.

A közvetlenség és a levélíró önmagáról alkotott képe megteremtésének fontos eszközei Mikesnél a levélíró lelkiállapotának, pillanatnyi hangulatának ábrázolása, a humor, az irónia, az írásfolyamat reflexiója és a címzett következetes bevonása a fiktív beszédhelyzetbe. Ezek az eljárások szoros kapcsolatban állnak a tágabb irodalmi, eszmei kontextussal, azon belül a 17–18. századi francia levélíró gyakorlattal, a francia levélregény előzményeivel és korai példáival,[7] valamint a közösségi emlékezet ábrázolási hagyományaival. A beépített fiktív elbeszélő

[6] Gábor Tüskés, Moralistik und Erzählkunst im Exil. Kelemen Mikes: Briefe aus der Türkei, in *Literatur und Moral*, hrsg. von Volker Kapp, Dorothea Scholl, in Verbindung mit Georg Braungart und Bernd Engler, Berlin, Duncker & Humblot, 2011, 291–324.

[7] Ld. pl. Edme Boursault, *Treize lettres amoureuses d'une dame à un cavalier,* éd. préfacée, établie et annotée par Bernard Bray, Paris, Desjonquères, 1994; Madame D'Aulnoy,

elemek többnyire túlmutatnak önmagukon, előrevetítenek vagy utólag értelmeznek bizonyos eseményeket, s gyakran töltik be a közvetett figyelmeztetés vagy erkölcsi példázat funkcióját. A levelekbe alkalmilag beillesztett, többségükben saját szerzésű versek, versrészletek – mint korábban utaltunk rá – részben a jezsuita oktatás lenyomatai, melyek jelzik, nem maradt hatás nélkül Mikesre a korabeli populáris költészet sem (39, 51, 63, 70, 77, 105. lev.).

Többnyire valóságos megfigyelésekre, élményekre és tapasztalatokra épített, s a tények, események és figurák valóságát fölébe helyezte az előítéleteknek. Nem mindig volt szemtanúja vagy részese mindannak, amit leírt, de az embereket, akiket jellemez, többnyire személyesen ismerte, s a híreket, történeteket és portrékat nagy lélektani tudással, elbeszélő és dramatizáló készséggel emelte irodalommá.

A misszilisekhez legközelebb álló tudósító és élménylevelek típusaival szemben idővel túlsúlyra jutottak a gondolati reflexiókkal, olvasmányelemekkel, történeti, gazdasági és más szakismeretekkel, novellisztikus betétekkel telített, hosszabb levelek. Ezzel párhuzamosan a familiáris hangvételt fölváltotta egy tudatos levélszerkesztő módszer, s az első mintegy ötven levélben Mikes a legkülönfélébb eszközökkel törekedett a valóságos levelezés látszatának fenntartására. A levélírás intenzitásának csökkenésével közel egy időben fokozatosan megnő az olvasmányokból merített miniatűr elbeszélések jelentősége. A gyűjtemény utolsó negyedében található, egymást követő mintegy húsz levélben Mikes szinte kizárólag írott források segítségével, azok szövegét fordítva mutatja be a törökországi szokásokat. A fiktív levelek sorozatának az vetett véget, hogy 1758/59 fordulóján engedélyt kapott a konstantinápolyi osztrák követtől a levélírásra erdélyi rokonainak. Az írói szándék azonban jelen van a misszilisekben is; a fiktív és a misszilis levelek nála lényegében ugyanannak a műfajnak a változatai.

Az irodalmi kifejezés keretét Mikes egy Konstantinápolyba helyezett, a saját életkorához közelállónak képzelt, de közelebbről meg nem határozott, kedves erdélyi nőrokon alakjában teremtette meg. A fiktív levelezőtársnak, aki valójában az olvasó szimbóluma, kettős arca van: Mikes egyrészt rokoni szeretetet, lelki közelséget és otthoni hangulatot keres nála, másrészt elárasztja udvarlásával, galantériájával, s gyakran szórakoztatja szerelmi történetekkel, pajzán históriákkal. Az egymás szeretetét kifejező, korábban ugyancsak említett fordulatok különösen a gyűjtemény első részében gyakoriak, s fontos szerepet játszanak a levelezőtárs alakjának megteremtésében. Így például: „ha valamely idegen olvasná akéd levelét. nem hinné el hogy atyafiak vagyunk., azt gondolná hogy még több vagyon az attyafiságnál közöttünk. mert rend szerént az atyafiak levele, hidegeb téntával vagyon írva." (70. lev., *MKÖM* I, 122.); „de azt könyv nélkül tudgya kéd, hogy szeretem kédet" (54. lev., *MKÖM* I, 89.); „lehetetlen már

Relation du voyage d'Espagne, éd. établie, présentée et annotée par Maria Susana Seguin, Paris, Desjonquères, 2005.

jobban szeretni kédet, mint én szeretem" (15. lev., *MKÖM* I, 26.); „héj ha tudná kéd mint szeretem kédet" (13. lev., *MKÖM* I, 23.); „édes néném egy kevessé még a káposztánál is jobban szeretlek" (20. lev., *MKÖM* I, 31.).

A kettős szerepjáték pikantériája, az elképzelt levelező helyzet és érzelmi inspiráció – mint korábban jeleztük – erőteljesen emlékeztet Madame de Sévigné és Roger de Bussy-Rabutin levelezésére, mellyel a képzelt fölfokozott szeretés alaphangja, több motivikus egyezés és szembetűnő írásmódbeli rokonság kapcsolja össze. Ez a levélgyűjtemény Mikes párizsi tartózkodása idején több kiadást megért, népszerű olvasmánynak számított, és egyik fő ösztönzője lehetett. A „gáláns mennykő" más forrásból ismeretlen, pikáns elbeszélését a rodostói viharról szóló tudósításban nagy valószínűséggel ebből vette át:

> tudom hogy sok féle és csudálatos erejét hallotta kéd amenykönek, de talám csudálatosabat nem hallot kéd, mint a melyet én olvastam. mikor eszemben jut, mindenkor nevetnem kel. nevesse kéd is. romában egy franczia követ a mikor egyszer nagy menydörgések voltanak. asztalnál lévén a feleségivel. és az ablakok hogy nyitva voltanak, a meny kö által megyen aházban ki ki meg ijed. de semmi kárt nem tett, a mikor pedig által ment aházon, a követné melegséget érzet, találllya ki kéd hol, és mint hogy asztalnál volt, nem lehetet a szoknya alá tenni a kezét. de asztal után. maga is el fogad nevetve rajta. a midön észre veszi, hogy a menykö meg perselte. gondold el édes néném. hol kereskedet. és kine nevetné eztet. (58. lev., *MKÖM* I, 97–98.)[8]

Az idézet egyben jó példa Mikes kedvelt írói módszerére, mellyel fiktív levelezőpartnerét a többszöri megszólítás, a nevetésre való felszólítás és a befejező kérdés segítségével mintegy bevonja az előadott történetbe.

Mikes gáláns szerző is volt, s a gáláns írásmód a kommunikáció és a nemek közti kapcsolat 1700 körül uralkodó paradigmájaként a szórakoztatás különleges, kor- és kultúraspecifikus formáját kínálta számára. Ez az írásmód teljesen ismeretlen a korabeli magyar misszilis levelezésekben. A gáláns írásmód keretében összetett és komoly kijelentések rendszerint az utalás, az irónia és az utánzás nyelvi alakzataiban, a szalonbeli társalgás hangvételében fogalmazódnak meg, s gyakran szellemes, frivol játék jön létre a különböző diszkurzív szintek között.

Mikes többször összekapcsolja egymással a rokoni szeretet és a nemek közti szeretet kettős regiszterét, s kihasználja az ebben rejlő lehetőséget. A szerelemmel kapcsolatos verbális játék időnként határozottan erotikus vonásokat ölt. Így például Mikes nem titkolja, hogy nehezményezi az idős Bercsényi gróf és az általa is szeretett és feleségül kívánt, fiatal Kőszeghy Zsuzsi hamarosan

[8] Vö. *Lettres de Messire Roger de Rabutin comte de Bussy […] avec les Réponses,* Paris, de Laulne, 1721 (1. kiadás: 1697), Lettre LXXXI. Réponse du Comte de Bussy à Madame de Gouville. À Chaseu, ce 20 août 1667.

megkötendő házasságát. Miután megjegyzi, hogy ebben a házasságban sem a szívnek, sem a testnek nem lesz része, s a menyasszonynak csak a grófné titulus a fontos, ironikusan hozzáteszi, hogy a jövendőbeli vőlegény majd gyakrabban fog mosdani. Ezután Boccaccio (*Decamerone,* 2, 10) és La Fontaine (*Contes et nouvelles,* 2, 8) egyik ismert motívumát felhasználva így folytatja:

> láttaé kéd. az ollyan öreg embereknek akalendariumját akinek iffiu felesége vagyon, hogy miképpen tarthassa meg az egésségit. és hogy micsoda idökben, és napokban kel együt hálni a feleségivel. és mikor kel különösön. eleget nevettünk susival. mert én egy kalendariumot csináltam neki, azt mondgya. hogy nem szereti az ollyan kalendariumot. lehetetlen hogy le ne irjam kédnek. az öreg emberek kalendariumját. a nem más. jeleket mutat. hanem csak arra oktattya. hogy mikeppen vigyázanak. életekre. és egésségekre. valamint más kalendariumban, fel vannak téve. a szerencsés. és a szerencsétlen napok. itt is fel vannak jegyezve az ollyanok. a mellyekben lehet a feleségekel hálniok, és a melyekben különösön. példának okáért. a nagy böjtben. és azinnepek elött valo böjti napokon. különösön. penteken, szombaton. különösön. a négy kántori. napokon. különösön. a három sátoros innepeket. mindeniket octavával meg kel tartani, azért különösön. az apostolok innepeken. különösön, (49. lev., *MKÖM* I, 80.)[9]

És így tovább, még egy fél oldalon át. Az idézetben megfigyelhető, ahogy Mikes egy irodalmi motívumot közvetlenül összekapcsol a saját életével, s a gáláns beszédmód szolgálatába állít más – ebben az esetben az öregedéssel és az erkölccsel kapcsolatos – diszkurzusokat, s közben nemcsak játszik velük, hanem jelentésbeli többletet és esztétikai minőséget is nyer belőlük. A beszédmódoknak ez az összekapcsolása Mikes egyik jellegzetes nyelvi stratégiája, az *esprit* létrehozása, a szellemes módon való tetszés és szórakoztatás érdekében. A „meglepetés esztétikájának" további eszközei a hirtelen témaváltás, a magázásból való észrevétlen átváltás a tegezésbe és a különleges, bizarr történetek, kuriozitások kedvelése. Az irodalmi forrásokból merített, nőkkel kapcsolatos elbeszélések között több Brantôme-típusú, pikáns történet található.

A fiktív levél Mikesnél a személyes kifejezés választott formája, amely a szóbeli közlést vagy beszélgetést helyettesíti. Nem egy előre megtervezett művet öltöztet levélformába, hanem az egyes levelet emeli remekművé. A levelek hűen tükrözik személyes hangját, változó kedélyvilágát, eleven humorát. A francia klasszicizmus levélműfajával rokon sajátosság a köznyelvnél magasabb szintű társalgó *(conversation à distance),* csevegő *(causerie prolongée)* hangnem, a tetszeni

[9] Vö. La Fontaine, *Contes et nouvelles en vers,* Lyon, Bourgeat, 1672, Le Calendrier des vieillards.

vágyás igénye *(l'art de plaire)*, a nyilvánosságra is tekintettel lévő, tudatos levélírói magatartás, valamint a kifejezőeszközök változatos használata.

A mások ábrázolásának módjával Mikes legalább annyit vagy még többet árul el magáról, mint amikor saját életének eseményeiről, gondolatairól és érzelmeiről ad számot. Portréi akkor a leginkább pontosak és izgalmasak, amikor olyan összetett figurát ábrázol, akit szeret, mint például Kőszeghy Zsuzsi, vagy akivel szemben erős ellenszenvvel viseltetik, mint például Bercsényi Miklós és Rákóczi József. Mindannyiuk közül kimagaslik II. Rákóczi Ferenc több részletben előadott, életteli, hiteles és személyes vonatkozásokban gazdag bemutatása. 1728-ban például így írt róla:

> hogy pedig minden ugy tölttse az idöt mint a mi urunk., arra azIsten ajándéka kevántatik, mert ebédig azolvasásban. és az irásban tölti az idöt, ebéd után pedig aki látná azt mondhatná hogy valamely mester ember. vagy fur, vagy farag, vagy az esztergában dolgozik. és az ö gyönyörü szakálla, sokszor tele forgácsal. hogy maga is neveti magát. és ugy izzad., mint ha munkája után kellene enni kenyerét. ötet minden csudallya. ö pedig neveti az ollyat. aki azon panaszolkodik hogy el unnya magát. ritka édes néném aki igy tudgya az idöhöz alkalmaztatni magát. mind pedig hogy ugy mongyam. az idöt magához alkalmaztatni, (88. lev., *MKÖM* I, 161.)

A fejedelem halála után a tőle maradt ingóságok katalógusszerű számbavételével jellemez:

> talám kéd. még magais azt gondollya. hogy a szegény úrunknak sok joszága maradot; sokan meg csallyák ez iránt magokot; a mi leg drágáb. aportékáji közöt. az asztalhoz valo ezüst mivek, a sem sok. mostani állapottyához elegendö volt. de másut. egy kalmárnak is töb ezüst mive vagyon, ládabéli portékája igen kevés, köves portékája éppen nem volt, két gyémántos gyürüjevolt, annak is az egyikét nekem hadta, két lora valo szerszám, de házi eszköz elég. mert ö azt örökké csináltatta. ládabéli, vagy köves portékát, ö soha sem vett. mert azon éppen nem kapot, hanem csak éppen. ami nélkül nem lehetet. ollyat vett. két sebbe valo orája maradot., egyikét a szegény sibriknek hadta, a másikát nekem, ezekböl észre veheted néném, hogy nem sok drága joszága maradot; mert ö szegény. egy asztalt., vagy egy széket. a melyet ö maga talált ki., nem adta volna aköves portékáért. (118. lev., *MKÖM* I, 210.)

Kedvelt eljárása, hogy egzotikus tapasztalatot kapcsol össze olvasmányemlékekkel, s mindkettőt irodalmiasítja. Egzotizmusának mindig személyes jellege van, a sztereotipikus általánosításoktól többnyire tartózkodik. Fejlett képessége van az egyedi vonások és az általános kulturális jellemzők elkülönítésére. Tudatában

van saját kulturális értékrendszere másságának, de ezt többnyire háttérbe szorítja vagy relativizálja. Megfigyeléseit érzelmektől áthatva adja elő, s a jelenségeket és személyeket következetesen a száműzetés, a franciaországi tapasztalatok és a török környezet viszonylatában ítéli meg. Életképeibe, élményszerű tájleírásaiba is töprengéseit, belső világát és erkölcsi reflexióit vetíti bele; a keleti miliő rajza a levélíró személyes érzéseiben tükröződik.

Az antik, bibliai, középkori vagy kora újkori eredetű motívumok, vallásos és más elbeszélések felhasználásakor nem az erkölcsi tanulság érdekli elsősorban, hanem a témához vagy a hangulathoz illeszkedő, az előadást élénkítő és a formai-műfaji keretbe beleillő szórakoztató tartalom. A korai felvilágosodás képviselőinek műveiből is a bennük talált történeti és más kuriózumokat, szépprózai elemeket veszi át elsősorban, s ezeket toldja meg a saját észrevételeivel, miközben magáévá teszi a szerzők történeti-kritikai szemléletét. Az átvett történeteket rendszerint átalakítja, rövidíti vagy kiszínezi. Az átvett elbeszélések többnyire ugyanolyan természetességgel fonódnak össze a levelek további témáival, mintha társalgás közben hangoztak volna el.

A levelekben összesen mintegy hetven, különféle irodalmi forrásból vett történet (ún. *historiette*), példázat, ezópuszi mese, történeti monda, novellaszerű elbeszélés, zsidó agada, keresztény, mohamedán és perzsa legenda, anekdota, tréfa és kuriozitás található. Ezek egy részének közvetlen forrása pontosan vagy nagy biztonsággal azonosítható, mint például Bandello–Boaistuau–Belleforest, La Fontaine és Mme de Gomez novellagyűjteményei, Bayle és Moréri enciklopédiái, Bussy-Rabutin levelezése, Fleury, Sagredo, Maimbourg, Ricaut–Aubriot és mások historiográfiai művei.[10] Külön figyelmet érdemel, hogy a kor legjelentősebb erkölcsi folyóiratából, a *Spectateur*ből összesen mintegy tíz történetet merített Mikes. A históriák között nagy számban találhatók francia vonatkozásúak.

Az irodalmi forrásból átvett históriák és anekdoták előadásmódja többnyire szemléletes, lényegretörő és mindig az adott helyzettől függ. Az anekdotikus elemet a morális kontextus és a száműzetés állandóan jelenlévő perspektívája jelentősen felértékeli. A levelek többségében csupán egy-egy történet található, néhányszor azonban Mikes két-három, hasonló témájú történetet összekapcsolt egymással (pl. 72., 86., 94., 109. lev.). Ezzel mintegy sajátjává teszi az idegen szöveget, melyet az új környezetben is irányadó ismeretek hordozójaként működtet. A történetek csupasz vázát élettel tölti meg, de keveset kommentál, még kevesebbet elemez, s a továbbgondolást és a következtetést rendszerint az olvasóra bízza. Az elbeszélések egy részéhez nem fűz semmiféle reflexiót, s többször előfordul, hogy levelezőpartneréhez intézett kérdéssel zárja a históriát, és ezzel vonja be a címzettet a fiktív beszédhelyzetbe. Így jár el például a kisasszony három szeretőjéről szóló történet esetében:

[10] Vö. László Mádácsy, *Clément Mikes et les sources françaises de ses* Lettres de Turquie, Szeged, Szegedi Egyetem Francia Philologiai Intézete, 1937 (Études françaises, 16).

azt a kérdést teszem, hogy egy kis aszszony egy erdöben el aluván, egy valaki el akará ragadni. de amint oltalmazta magát. halálos sebben esék. a kis aszszonynak. három szereteje. ót közel vadászván, akis aszszonyra találának. abban akeserves állapottyában. az elsö szereteje. mindgyárt. azután mene. aki el akará ragadni, a másodika. keserüségében, el ájula, a harmadika, mindgyárt segiteni kezdé. és kötözni sebeit. azt kérdik. a három közül. mellyik szerette leg inkáb a kis aszszonyt, amég erröl is ítéletet teszen kéd, addig elvégezem levelemet. (94. lev., MKÖM I, 173.)

Az identitásteremtés eszközei

Mikes kezdettől fogva nagy biztonsággal alkotja meg a maga azonosságát és a levelezőpartner alakját. A levelek szerzője identitását tekintve a szöveget jellemző valószerűség ellenére sem tekinthető azonosnak az általa megkonstruált énnel; valós személyiség helyett csaknem mindenütt az elbeszélővel szembesülünk. A szerzői azonosság megalapozásának fő eszközei az erős, folyamatosan jelenlévő önreflexió, az idő múlásának ismételten narrativizált tapasztalata, a jelenről és a közelmúltról való beszéd, valamint a szűkebb és tágabb idegen környezet, az ott élő emberek és szokásaik részletes leírása. Az egzotikus helyre jellemző számos idegen nyelvű, elsősorban török kifejezés ugyancsak jól illeszkedik a hely elsajátítási stratégiájába. A szerzői identitáskonstrukció állandó eleme a száműzött fejedelem hűséges szolgájának képe, s Rákóczi halálát követően különösen fontossá válik az árvaság magatartásmintája, mely az emigránsok kiszolgáltatottságát nyomatékosítja. A maga és a bujdosók sorsának bemutatásában Mikes egyaránt alkalmazza a zsidó–magyar sorspárhuzam 16. század óta használt komparatív kulturális modelljét, s megjelenik a szenvedéseket türelmesen elviselő Jób bibliai szerepmintája is.[11]

A műből kirajzolódó írói személyiség és azonosság összetettségét mutatja, hogy Mikes egyszerre pozicionálja magát száműzöttként, levélíróként, fordítóként, a fejedelem hűséges kamarásaként, gondolkodóként, moralistaként és hazafiként. A különféle önképek gyakran egy levélen belül is előfordulnak és összefonódnak. Azonosságtudatát Mikes az önmagához való hűség jegyében, aforisztikusan fogalmazza meg a 72. levélben: „a vagyok aki voltam. és a leszek a ki vagyok." (*MKÖM* I, 129.) A száműzetésre mint állandósult léthelyzetre vo-

[11] Vö. Őze Sándor, *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet". Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1991; Péter Dávidházi, A Tribute to the Great Code. Voltaire's Lisbon Poem, Mikes's Letter CXCVIII and the Book of Job, in *Northrop Frye 100: A Danubian Perspective / Northrop Frye 100: Dunai távlatból*, eds. / szerk. Sára Tóth, Tibor Fabiny, János Kenyeres, and Péter Pásztor, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2014, 109–139.

natkozó, egyszerre reményt és beletörődést, szomorúságot és iróniát tükröző reflexiók átívelik az egész gyűjteményt:

> édes néném, a fazakas akarattyán kel járni. a fazéknak,[12] és azt nem mondhattya; a fazakasnak, miért küldöttél engem drinápolyban., jobban szerettem volna káposztás fazék lenni erdélyben, mint sem kavét ivo fincsája acsászárnak. (7. lev., *MKÖM* I, 16–17.)

> de már ebben benne vagyunk, uszni kel amint lehet. és mindenek felet. bizzunk az urban., mert el nem hágy bennünket, igy kel a keresztnek uttyán járni. a bujdoso magyaroknak. a bujdosásban is bujdosni kel. hogy valamiben hasonlok lehessenek az Istennek bujdoso fiához. (44. lev., *MKÖM* I, 74.)

> kinek kinek kel tudni hogy mi fö a fazakában. az én fazakamban. pedig. semmi haza menetelre valo reménségem nem fö. miért kívánnám én azt, hogy valaki amaga szerencsétlenségin kívül. az enyimet is visellye, (75. lev., *MKÖM* I, 136.)

> de én aki egész életemben bujdostam. és végtire 16 esztendös koromban a házamot el hadtam. a bizonyos hogy a szabadság keresés az elmémben akor nem volt, és ha eddig tart bujdosásom. az igaz hogy az uramhoz valo vak szeretetem okozta, (85. lev., *MKÖM* I, 156.)

> de mi itt oly nagy csendes nyugodalomban élünk, hogy ugy tettzik. mint ha másut mind meg holtak volna. csak mi élnénk. pedig ha jol meg gondollyuk. mások élnek, és mi csak aluszunk., de vané egyéb dolga a bujdosoknak.? (96. lev., *MKÖM* I, 175.)

> mi csak reménlünk, csak reménlünk. mind addig, még meg nem halunk, (100. lev., *MKÖM* I, 189.)

> a ki minket teremtet. annak legyen meg akarattya rajtunk., ö minket például tett az egész nemzetünknek, és boldogok azok, kik tanulni fognak rajtunk, kik az országal együt tartanak., és akik füsthöz hasonlo ókból el nem hagyák nemzeteket, és örökségeket. adgya Isten hogy soha senki bennünket ne kövessen, és irtozva halyon beszélni a mi hoszas bujdosásunkrol: de kedves néném. mink voltunké elsö példák,? bizony nem, mi tanultunké másokon.? nem: mások fognaké tanulni rajtunk.? nem: de miért.? mert mindenkor egy féle okok, vezették, vezetik, és vezetni fogják az embereket. az olyan állapotra. mint a melyben mi vagyunk, (145. lev., *MKÖM* I, 235.)

[12] Vö. Sir 33,13–14.

> mindenkor egyaránsu dolgokba foglalatoskodunk, és mindenkor vonyuk magunk után hoszas bujdosásunkot, a melynek talám tsak ahalál veti végit, tartozunk meg hálálni a királynénak hazánkbol valo ki rekesztetésünket.[13] mivel ót az élet fogyatkoztatására több ók vagyon, (165. lev., *MKÖM* I, 256.)

Az idézetekből többek között kitűnik, Mikes Rákóczihoz való hűséges ragaszkodása következtében vált száműzötté, s amikor a fejedelem halála után kereste a hazatérés lehetőségét, az uralkodónő megtagadta azt.

A szerzői, levélírói azonosság megteremtésének kiemelten fontos eszköze a gyűjteményben az írásfolyamat, a levélírás és a levélolvasás ismétlődő, változatos megnevezése. Ez egyben hozzájárul a valóságos levelezés látszatának fenntartásához:

> Edes néném micsoda szerencsés aszszony kéd, hogy közél nem vagyunk egymáshoz. mert mindgyárt meg ölelném kédet. és mentöl szebben, és jobban lehetne töllem. meg köszönném kédnek. azt. hogy kedvesen vette levelemet, és örömmel olvasta., annyi levelet irok kédnek, és ollyan hoszu leveleket. hogy még esze teszi kéd a két kezit, és ugy fogg kérni, hogy ne irjak annyit, mert énnekem nincsen nagyobb gyönyörüségem. mint mikor kédnek irok. jaj hazuttam, édes néném, mert a kéd leveleit olvasni, még nagyob gyönyörüség nekem, nem is lehet ollyan gyönyörü leveleket másnak ugy irni csak kednek. ugy tettzik hogy a meg vagyon tiltva másoknak., ugyan is édes néném ne kiméllyük egymást. hanem szüntelen irjunk egymásnak., ha az idö annyira el hánt-vetet egymástol. amennyiben töllünk lehet allyunk boszut rajta. és ha mas képpen nem lehet. az irásal beszélgessünk egymással, (5. lev., *MKÖM* I, 12–13.)

> Edes néném nincsen mit irnom, és ha irok, csak azért irok, hogy meg mutassam kédnek. hogy meg irnám, ha volna mit. és hogy vegye el kéd a rest nevet rollam. (72. lev., *MKÖM* I, 127.)

A következő idézetekben Mikes a címzettel jelölteti ki a levelek témáját, illetőleg saját látásromlására hivatkozva kilátásba helyezi a ritkább levélírást:

> kedves néném. látom hogy már el fáradtál aleveleimben tsak az esöröl, hidegröl, melegröl olvasni, hanem azt kivánod. hogy irjak valamit is a török udvarol, annak szokásárol, igazgatásárol, rendtartásárol. emind jó és hasznos. de illyen formába nem levelet. hanem könyvet kellene irnom. (172. lev., *MKÖM* I, 261.)

[13] Utalás Mária Terézia döntésére, mellyel uralkodásának első hónapjaiban megtagadta a száműzöttek hazatérésre vonatkozó kérelmének teljesítését.

kedves néném tsak nem egészen meg vakultam, három lépésnire mást meg nem üsmérhetek, anyomtatást épen nemolvashatom., az irást még is inkáb, magam pedig irok mert tudok irni, de nem tudom mit irok, az oculárék semit nem használnak ezt már el végezem, de a más esztendöben a levelek ritkák lesznek, (191. lev., *MKÖM* I, 283.)

A válasz nyugtázása és a levélért mondott köszönet elhárítása egyaránt a levélbeli dialógus fenntartását szolgálja:

nénékám. a mézes pogácsánál édeseb leveleidet vettem. szivbéli zokogásal, éppen nem volt szükséges meg köszönni a kérdésekre valo feleletimet. mert a mit kéd jó szivvel veszen töllem, a nekem köszönet gyanánt esik, de a köszönet csak arra valo látom, hogy ismét meg felellyek kérdésidre. a melyet jó. és ép szivel meg cselekszem. de ugy amennyiben. a rongyos elmém meg engedi, (80. lev.. *MKÖM* I, 145.)

A határozott levélírói öntudat és azonosságteremtés megnyilvánulásaként értékelhetők a következő megjegyzések:

én leg inkáb azon busulok itt, hogy hol nyomtassam ki a kéd leveleit. ha ollyan könnyen meg lehetne, a mint aztot meg érdemlenék, nem kellene törödnöm. mert azt tudom hogy mások is gyönyörüséggel olvasnák, (59. lev., *MKÖM* I, 100.)

még élek. mert. eszem. és irok, (120. lev., *MKÖM* I, 212.)

csak nem minden ember ir levelet. de nem minden tud ollyat irni. hogy tessék. (56. lev., *MKÖM* I, 92.).

A mikesi levél többek között lehet „kedves" (pl. 1. lev.), „száraz, sótalan és ízetlen" (56. lev.), „unadalmas" (183. lev.), „jóízű" (75. lev.), „szépen írt" (pl. 39. lev.), „nádmézzel írott" (97. lev.), „okos és nyájas" (56. lev.), „könnyű, kurta és rövid" (21. lev.), „a nyúl farkánál is rövidebb" (53. lev.), „véres és kegyetlen" (94. lev.), „haragos és tüzes" (41. lev.), „vigasztalásra való"(141. lev.). Többször megfogalmazta Mikes a levélírással kapcsolatos véleményét, elvárásait is: „egy kedv szerint írott levél jobb egy táncnál" (18. lev.); „a szomorú levélnek rövidnek kell lenni" (121. lev.).

Az elszórt megjegyzéseken túlmutató, a korabeli francia levélelméletekkel és levélíró gyakorlattal egybehangzó fejtegetéseket illesztett több levélbe:

semmi panaszom nem lehet. mert akéd levelei jönek, s mennek a kezemhez. de némellyek ollyan kurták. hogy alíg kezdem olvasni.. csak a végire

jutok. ollyan leveleket veszek hogy azt akarnám. csak két szóból állana, mert unadalmas. de akéd levelei, jó izüek, csak nem megehetném a papirost is. tudgya kéd mitöl vagyon az, attol hogy szerettyük egymást. és akedves embernek alevele kedves. de még attol is vagyon. hogy kéd jol tudgya a maga gondolatit le irni. és a csekély dolgot is ugy fel tudgya öltöztetni. hogy nagynak láttzik. és tettzik. mások pedig a nagy, vagy hasznos dolgot, izetlenné teszik. és kelletlen kel olvasni. azt meg vallom édes néném. hogy ha ollyan természetü volnál mint sokan vannak. nem sok papirosat vennék alevél irásra. mert azt nem szenvedhetem. mikor látom némely aszszonyokot ugy irni az uroknak. vagy attyafioknak., mint ha valamely itélö mesternek. vagy püspöknek írnának, ha egyéb képen nyájasok is. de a levélben. reá akarják magokot tartani. mint ha anyájas és trefás levelhez. nem kivántatnék az ész, szeretném az ollyanoknak meg mutatni akéd leveleit. meg tanulhatnák azokbol. hogy miben áll. a nyájaságal. és észel irot levél, az én leveleimröl nem is szollok, mert már kéd azokhoz szokot; csak joknak találllya kéd,. én sem kivánok egyebet. (75. lev., *MKÖM* I, 134.)

a szépen irt levél. az elmének ugy tettzik. valamint a szemnek a kapros. és téjfellel bé boritatot káposzta. amely tavulrol ugy tettzik, mint egy kis ezüstböl valo hegyecske. a melyről ha leveszik azt a lágy ezüst fedelet. alatta drága füet lehet találni. (56. lev., *MKÖM* I, 92.)

édes néném. ha rövideden irtam is. deugy tettzik meg láthattya kéd. hogy kik, és mikor voltak a keresztesek., rövidebben is le irhattam volna. csak azt irtam volna, voltak, és nincsenek, de igy igen röviden let volna, hoszaban sem lehetett., mert levelet irok és nem historiát, (80. lev., *MKÖM* I, 148.)

Ha tsak az idö járásrol diáriumot nem tsinálok. nem tudok mit irni, ezután tsak azt irom. ma jó idö volt, tegnap esett, tegnap elöt nagy szélvész, az illyen nem levél hanem kalendárium, és még elöre el látom hogy mire itélné kéd az olyan levelet. (165. lev., *MKÖM* I, 256.)

Nemcsak Mikes levélelmélete, hanem levélszerkesztő módszere is szoros rokonságban áll a 17. század végi, 18. század eleji francia misszilis levélgyűjtemények, levélmintakönyvek, fiktív levél formájú művek és útirajzok irodalmi eszközeivel, motívumaival. A levelezőtárs alakjának megteremtését szolgáló formulák közé tartozik például a címzett közbevetett megszólítása a korábbi fejtegetések tanulságának összegzésében („édes néném mely derék allapot a császárság!", 25. lev.; „micsoda szép dolog. édes néném. a jo tétemény", 109. lev.), a fiktív ajándékküldés, egymás képzelt meglátogatása és találkozások tervezése a levél címzettjével (pl. „még azt is irja kéd. hogy már ideje volna. kéd látni el mennem", 52. lev.). Ugyanezt a célt szolgálja a címzett gondolkodásának és leveleinek di-

csérete (pl. „arrol igen okosan gondolkodik kéd. hogy ugy szeretné neveltetni a fiát és a leányát. valamint ót pérában nevelik a francziák", 62. lev.; „de kevés aszszony, és férfiu tud ollyan szép levelet irni mint kéd", 56. lev.), valamint a címzett szájába adott játékos öndicséret (pl. „a valo meg érdemlem hogy igen szépen meg köszönnye kéd hogy illyen fagyoson is örömest irok, és tudtára adom kédnek", 8. lev.). Hasonló funkciót tölt be a válasz elmaradása vagy a levél elveszése miatti panasz (pl. „édes néném. már egy nehány levelemre nem vettem kédnek válaszát", 51. lev.; „hol vagyon az az ember, ki meg találta, azt a levelet. […] ha egy két levelünk el vész, irjunk tizen kettöt hellyekben", 60. lev.), továbbá a tudósítás a címzettet is érintő aktuális hírekről, eseményekről.

Ide tartoznak az utalások a címzett előző levelére (pl. „azt irta volt kéd a minap. hogy már ért francziául", 27. lev.; „kedves néném, azt irod hogy ugy tudod a törökök szokását. vallását. mint a mufti", 189. lev.), a címzetthez intézett kérdések a válaszvárás reményében és a válaszok fiktív kérdésekre, többnyire a különféle reflexiók, történeti ismeretek és históriák előadásában (pl. „hanem azt kérdem kédtől […]? erre feleletit el várom kédnek", 50. lev.; „azt irod néném, hogy felellyek meg. holmi kérdésidre. és hogy idö töltésért, többeket is fogsz tenni", 79. lev.; „azt kérded édes néném", 80, 86. lev.). Hasonló célt szolgál az aggódás a címzett egészsége miatt (pl. „kéd iránt is nagy félelemben vagyok. mert tudom hogy kéteknél is nagy a pestis", 44. lev.), a rövid előadásmód hangoztatása a címzett szemének kímélése érdekében, továbbá a levélküldés módozatainak és reális lehetőségének latolgatása. Hatásos identitásteremtő eszközök a címzettet felkereső ismerős személy említése (pl. „Az urunk bé küldötte pápai sogort a portára. tudom már eleget nevetet kétek együtt", 107. lev.) és a címzett időleges áthelyezése más vidékre annak érdekében, hogy Mikes tudósíthassa az állandó lakóhelyén történt eseményekről (pl. „ha kéd jelen let volna" [ti. Konstantinápolyban], 91. lev.).

Ugyanezt a célt szolgálja a színlelt veszekedés (pl. „Édes néném kéd engemet nem üsmér jól, mert ha üsmérne. nem irná azt, hogy énnékem is ollyan ritkán ir, valamint én irok, nem félé kéd. az én rettentö boszu állásomtól", 12. lev.), a címzett gondolatának megelőlegezése (pl. „már elöre tudom. hogy erre mit mond kéd; erre azt fogja kéd mondani […]", 33. lev.; „talám kéd. még magais azt gondollya. hogy […]", 118. lev.), a hivatkozás esetleg eltérő véleményére (pl. „de ha szinte akéd kis szája meg nevet is érte", 4. lev.), valamint a panaszkodás a témahiányra és az eseménytelenségre (pl. „de le irom, mert nincsen egyebet mast irnom", 99. lev.). Előfordul az is, hogy Mikes levelezőtársa szájába adja és a bujdosók helyzetére vonatkoztatja egy latin közmondás[14] magyar változatát („azt jol mondgya kéd. hogy soha nem kel hirtelenkední mikor az ember valamit akar kezdeni. és annak avégit kel meg tekínteni", 54. lev.).

[14] Quidquid agis, prudenter agas et respice finem. Ld. pl. *Gesta Romanorum,* c. 103.

A szerzői identitáskonstrukció része, hogy az olvasmányokból átvett történetek némelyikét Mikes összefüggésbe hozza a száműzöttek, köztük a saját sorsával. Így jár el például Don Antonio portugáliai király (valójában a XII. Lajos francia királynál menedéket kereső Frigyes nápolyi király) és fia történetének előadásában (53. lev.). Élménybeli rokonságot keres, beleéli magát a szereplők helyzetébe, és erős érzelmi elemet visz a politikába, miközben elhagyja a fölöslegesnek ítélt részleteket és kitölti a motivációs hézagokat. Ugyanezt a történetet a következő levélben egy megjegyzés segítségével kapcsolatba hozza képzelt levelezőpartnerével: „ha kéd lett volna a felesége aportugaliai király fiának" (54. lev.). Irene történetének Matteo Bandellóra visszamenő elbeszélését érzelmi reflexió köti össze a levélíró aktuális lelkiállapotával: „ugy meg eset a szivem, annak a leánynak halálán" (63. lev.).

Mikes pontosan ismeri a nevetés, a humor jelentőségét, megtartó erejét és identitásteremtő funkcióját. A nevetés mint irodalmi motívum és magatartásminta mindvégig alapvető eszköze a szerzői önazonosság konstrukciójának, egyben elengedhetetlen részét alkotja a levelek gáláns esztétikájának. A vallási témák kapcsán gyakran tesz tréfás megjegyzést vagy humoros történetet ad elő. Így például följegyzi, hogy amikor Rákóczi egy alkalommal a szentáldozás közbeni buzgóságra intette környezetét, Forgách tábornok nevetésre fakadt, és kijelentette:

> neki lehetetlen. hogy holmi nevettséges dolgok nejussanak eszében. mert a minap communicalni akarván. a mikor apap hozája közelitet. aza gondolat jöt az esziben. hogy mi jo volna. a papon lévö Casula czafragnak.,

Mikes hozzáfűzi:

> illyen nevettséges gondolatink nekünk is elég vagyon, a gondolat ugy leszen roszá. hogy ha annak helyt adunk. (31. lev., *MKÖM* I, 45.)

A szerzői identitás megteremtésének további kedvelt eszköze a finom irónia. A levelezőtárshoz fűződő kapcsolatát Mikes egyik alkalommal a következőképpen jellemzi:

> de hogy vagyon a, hogy mi még egyszersem haragudtunk meg egymásra., mert azt mondgyák. hogy abarattságban egy kis veszekedés ollyan jó. mint az ételkben abors. mind azon által édes néném. hadgyuk el az ollyan borsolást. és éllyünk egyességben. mert én a csendes baráttságot szeretem. a macskákhoz illik, a morgolodo baráttság., (90. lev., *MKÖM* I, 162.)

Ugyancsak ironikusan, játékos csevegés keretében dolgozza fel az asszonypapság és a gyónás anekdotikus témáját, amely a középkorig nyúlik vissza, s Rabelais-nál is megtalálható:[15]

> micsoda szép idö volna az. a mikor az aszszonyokot fel emelnék a papságra, bezzeg akor volna jó idö, akor látnánk uj rend tartásokot, oh már is örülök annak az idönek, mint ha abban volnék, már elöre el látom hogy a nagy böjtböl igen kicsidet csinálnának, vagy talám ki törölnék a kalendáriumbol, és annyi idövel meg hoszabitanák a fársángot. ugy hogy, mikor most hat hét a fársáng. akor tizen három lenne, oh' boldog idö, a hetedik szenttség,[16] akor az elsö helyre tétetnék, oh' szerencsés idö. az elválasztás akor könnyü volna, és csak egy dologra vigyáznának, nem ugy mint most. oh kedves idö! hát mit mondgyak agyonásrol, mert nem tudok itéletet tenni felölle. ha el törölnéké vagy sem. mind azon altal ha jol meg gondolom, hogy az aszszonyok szeretnek mindent meg tudni, azt itélhetem, hogy talám meg hadnák, és hogy a penitentzia rövideb volna., de oh mely hoszu volna agyontatás, mert oly papné keziben akadhatnék, aki mindent meg akarván tudni. száz kérdéseket tenne, aki még agondolatokot is meg akarná tudni, de meg ellenben. könnyü penitentziát adna, oh édes néném mint várom azt az idöt, de talám sokáig kel várnom. és addig el is temetnek, azután aszszonyomék, ha soha papok nem lesznek sem bánom, (58. lev., *MKÖM* I, 97.)

Összegezve: a *Törökországi levelek* az identitáskonstrukció szempontjából különösen tanulságos mű, mivel valóságos tárháza a korabeli episztolográfiai kézikönyvekben és levélminta-gyűjteményekben ajánlott, a valóságos levelezésekben és a levéllel érintkező fikciós műfajokban széles körben használt azonosságteremtő eszközöknek, fordulatoknak. A fiktív beszédhelyzet hitelesítésének igénye és az epikus kontextus megkövetelte ezek változatos és eredeti alkalmazását. Az itt bemutatott identitásteremtő eszközök elkülönítése és tipológiájának kidolgozása megkönnyítheti Mikes egyéni stílusa és lelki alkata közti összefüggések feltárását, a *conversation* és a *causerie* levélstílus-regisztereinek elhatárolását, egyben elősegítheti az áthagyományozott minták, a tudatos alkotói szándék, az egyéni érzékenység és a spontaneitás viszonyának pontosabb meghatározását.

[15] Rabelais, *Gargantua et Pantagruel*, l. 3, c. 33.

[16] A házasság.

Dialógus és identitás

A dialógus és az identitás viszonya a *Törökországi levelek* többször vizsgált, de nem kellő mélységben ismert kérdése.[1] Csak részben ismerjük az irodalmi eszköztárat, amellyel Mikes megformálta, folyamatosan alakította, majd idővel módosította a saját és a fiktív címzett alakját, s fiktív dialógus keretébe illesztette a két „főszereplő" látszólagos kölcsönösségét.[2] Továbbra sem „állíthatjuk, hogy megtaláltuk a kulcsot [Mikes] emberi és írói egyéniségéhez […]".[3] A mikesi stílus és lelki alkat közti összefüggések feltárásához az egyik lehetséges út az identitásteremtő eszközök elkülönítése és tipológiájának kidolgozása, figyelembe véve, hogy a levélműfaj sajátos torzításban mutatja a levélíró személyiségét. A levélből felsejlő önkép tudatos szövegalkotás eredménye, mely eltér vagy eltérhet a valódi személyiségtől. Az e műfajba ágyazott további személyek ábrázolása legalább ugyanannyit vagy még többet mond el magáról a levélíróról.[4] Ebben az összefüggésben megkülönböztetett figyelmet érdemelnek Mikes levelekből

[1] Többek között: Hopp Lajos, Mikes Kelemen egyénisége, in *Irodalom, történelem, folklór,* 59–66; Tüskés Gábor, A Mikes-kutatás kérdéseihez I., in *Színház, dráma, irodalom: Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére,* szerk. Tóth Orsolya, Pécs, Pro Pannonia, 2010, 43–53; Uő, Az új Mikes-kutatásokról, *Magyar Tudomány* 172 (2011), 3, 299–307; Uő, A Mikes-kutatás kérdéseihez II., in *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére,* I, szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 259–271; Uő, Egy új Mikes-kép felé, *Agria* 2011, 2, 178–182; ld. még, *Mikes Kelemen válogatott bibliográfia*.

[2] Tüskés Gábor, Mikes-problémák, *Irodalomtörténeti Közlemények* 114 (2010) 487–519; Uő, Mikes-problémák, in Tüskés Gábor – Knapp Éva, *A Fortunatustól a Törökországi levelekig. Válogatott tanulmányok,* Budapest, Universitas – MTA BTK, 2015, 497–522, itt: 508–509 (a további hivatkozások a tanulmány utóbbi megjelenésének lapszámaira vonatkoznak).

[3] Tüskés, *Mikes-problémák, i. m.,* 497, 500, 507–515.

[4] Tüskés Gábor, Elbeszélő művészet és identitásteremtés a Törökországi levelekben, in Tüskés – Knapp, *A Fortunatustól a Törökországi levelekig, i. m.,* 571–586, itt: 572, 577, 585–586; Gábor Tüskés, L'art narratif et la la construction identitaire dans les Lettres de Turquie de Kelemen Mikes, in *La correspondance et la construction des identités en Europe Centrale (1648–1848),* sous la dir. de François Cadilhon, Michel Figeac, Caroline Le Mao, Paris, Honoré Champion, 2013, 49–67.

kirajzolódó személyiségjegyeinek, egyéniségének és gondolatrendszerének ellentmondásai.[5]

A dialógus és az identitás a *Törökországi levelek* két olyan, írói fikció révén létrejött, kulcsfontosságú tényezője, mely elősegítheti a mű mélyebb rétegeinek megközelítését. Az énteremtés irodalmi folyamata szorosan összefügg az én megtartásának igényével egy kényszerből, idegen környezetben kialakult, előre nem tervezhető történelmi-politikai tényezők miatt állandósult helyzetben.[6] A helyzet egyik fő sajátossága az évtizedeken át tartó, egyre reménytelenebb várakozás a franciaországi vissza-, illetve a magyarországi, erdélyi hazatérés lehetőségére.

A levelekben kibontakozó dialógus két személy valóságos megszólalása helyett elképzelt, az írás folyamatában létrejött eszmecsere, a szövegalkotás retorikai törvényeinek alárendelt alkotó tevékenység eredménye,[7] melynek technikáját az író lelkiállapota, invenciója és képzelete együttesen határozza meg. Lényegében egy sajátos belső monológ kivetítése, s mint ilyen, elválaszthatatlan az író identitásának összetevőitől. Ugyanakkor a fikció mint valóság körvonalazódik a levelekben. Mikes ezt a fantázia segítségével évtizedek során begyakorolt helyzetet és alkotói létállapotot így foglalta össze Huszár (Boér) Józsefnek címzett, 1760. március 25-én Rodostóban kelt misszilis levelében:

> […] minden gondolatom tsak Abafáján vagyon, az oda valo utozásom győnyőrűségemre, és mulattságomra vált, és a' mely utazást napjában gyakorta viszem véghez, igen kevés költséggel, és fáratsággal.
>
> […] a' kedves Hugomrol azt irja Ked, hogy a' hajdoni képemhez hasonlit, ki ne szeretné a' magához hasonlóját, de tiszer beszéllek napjába azolta a' kedves Hugommal […][8]

[5] Így például a szerénység ruhájában jelentkező öntudat, a gondviselés-felfogás és az istenhit változása, a reális és az irreális gondolkodás egymás mellett élése, a teológiai determinizmus mellett a racionális magyarázat igényének jelenléte, alárendelés és a belső függetlenség megőrzése. Tüskés, *Mikes-problémák, i. m.*, 512–515.

[6] Mikes ún. „kényszermigrációs tapasztalatá"-ról mint traumáról ld. Tóth Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében. Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Budapest, BTK Irodalomtudományi Intézet, 2023 (Humanizmus és reformáció 41), 264–275; Uő, A lét elviselhetetlen átmenetisége. Mikes Kelemen emigrációs tapasztalata (előtanulmány), in *Amicitia,* 206–219.

[7] A francia levélregényhez mint elsődleges mintához lásd pl. Kovács Ilona, Mikes Törökországi levelei és a francia levélregény hagyománya, in *Író a száműzetésben,* 51–63.

[8] *MKÖM* I, misszilis 3, (65–68; 100–103). A levelekre a továbbiakban a kritikai kiadásbeli levél sorszámmal, azon belül a sor/sorok számával, a jegyzetapparátusra oldalszámokkal történik hivatkozás.

Mikes törekedett eredeti személyiségének megtartására az idegen országban, hogy ne veszítse el a neveltetésének és a fiatalkori szocializációs környezetének megfelelő realitásérzést. A Rodostóban élő magyar közösségben példa nélkül álló kísérletet tett a bezártság „megnyitására" egy kifelé irányuló közlési forma, az irodalmi levél segítségével. A fikció világában élő író identitáskeresése a megvalósítás során óhatatlanul többszörös identitást és egyéb esetlegességeket eredményezett, ami szoros kapcsolatban áll az adott levél megírásának pillanatnyi alkotói pozíciójával. A címzett levelenként ismétlődő fikcionalizálása a tartalmi, tárgyi és retorikai ismétlésekkel, szimbólumokkal és metaforákkal együtt így vált az írói énteremtés eszközévé. Mikes tudatosan elleplezte környezetének valós dimenzióit, mert nagyon keveset írt róluk. A vele együtt lakó személyek nevéről, magatartásbeli jellegzetességeiről és kapcsolatairól éppúgy szelektíven tudósít, mint ahogyan nem írta le, hogy például pontosan milyen a számára bérelt ház, az hol áll, és ott hogyan élt. A II. Rákóczi Ferenc által megszabott és halála után is érvényben maradt napirend leírása (37. levél) mögül jobbára hiányoznak a mindennapi élet apró történései, melyeket a gyakran hangoztatott „unodalom"-ra történő hivatkozással igyekezett kizárni a privátnak álcázott levelekből. Valószínű, hogy mindezek a körülmények szándékosan nem kerültek be Mikes fiktív leveleibe.

A *Törökországi levelek*et itt is fikció keretében létrejött, önreflektív műként kezeljük. Számításba vesszük, hogy Mikes életéről viszonylag kevés megbízható forrás áll rendelkezésre, s az életpálya rodostói szakaszát a kritikai kiadásban megjelent fordítások elkészítése tölti ki elsősorban, azaz egy részletes személyiségrajz elkészítése komoly nehézségekbe ütközik.[9] A levelek kritikai jegyzeteiben Hopp Lajos visszatérően felhívta a figyelmet az elhitető formulákra.[10] Szem előtt tartjuk a valóság illúzióját, az elhallgatás folyamatosságát, a bensőséges megnyilatkozások egy részének mesterséges galantériáját és virtualitását. A levelet írói műfajválasztásnak tekintjük. Ugyanakkor úgy véljük, e választáshoz – a levélregény francia mintájának hatása, kordivatja és más ösztönzők mellett – az is hozzájárult, hogy egy levélben szinte bármit le lehet írni. Hopp Lajos kimutatta, hogy a levelek tartalmának csaknem egynegyede fordításbetét;[11] ezekkel itt nem foglalkozunk. Ugyanígy nem tárgya a fejezetnek a keletkezés körüli vita,[12] a levélformulák és az alapvető stíluselemek, mint például a humor, komikum, irónia, valamint a vigasztaló szándék. Ugyanakkor fontosnak tartjuk az egyé-

[9] Ismeretes, hogy az ún. rodostói „relikviák" feltárása nem tekinthető lezártnak. A hozzáférést több tényező nehezíti, de esetleges meglétük sem bizonyítható.

[10] Például *MKÖM* I, 408, 410, 433, 523.

[11] Hopp, *A fordító Mikes Kelemen*, 31.

[12] *MKÖM* I, 376–386; vö. *Mikes Kelemen válogatott bibliográfia*.

ni központozást, mint a szerzői kiemelés vagy elhatárolás lehetséges eszközét, mely adott esetben segítheti az értelmezést.[13]

A kritikai kiadás mellett használtuk az autográf kézirat hasonmását.[14] Egyes megállapítások kapcsán kontrollként bevontuk az eredeti cím mellőzésével megjelent első nyomtatott kiadás szövegét is.[15] A több szakaszban készült kézirat közbenső, nem végleges tisztázat állapotát szem előtt tartjuk.[16]

A kiinduló feltevés, hogy Mikes a levelekkel létrehozta egy, a korábbi magyarországi irodalomban ismeretlen írói gyakorlat egyedi formáját, melyben virtuóz íráskészséggel rejtett el közölni (leírni, azaz átadni) kívánt dolgokat. A *Leveleskönyv* ebben az értelemben olyan többrétegű „ego"-dokumentum, melyben megtalálható az egykori valós és a „megteremtett" jelenből kiemelt és (fel) értékelt emlékek írói igény szerint átszínezett üzenete. Műfaji elnevezésként szem előtt tartjuk Mikes meghatározását: „elmének" tetsző „szépen irt levél",[17] amivel mintegy megelőlegezni látszik az adott korban Magyarországon még nem használt „szépirodalom" kifejezést.

A személyi fikcióval mint menedékkel Mikes ellensúlyozni vélt egy nem tervezett, korábban elképzelhetetlen, ún. liminális élethelyzetet.[18] E körülmény révén alkalmazhatónak tartjuk a fikció megtöbbszörözésének, az egymásra rétegzett többszörös fikciónak a fogalmát. A fikcionalizálási folyamatban a képzelt címzett személyiségének behatárolása nélkülözhetetlen volt; a „néne" bizonyos értelemben egy igény szerint változó kulissza, a választott irodalmi forma retorikai összetevője. Mikes „őt" csak annyira és annyiban „teremti" meg, amennyire az írói műfajválasztáshoz szükséges, ezért a lehető legkevesebb információ áll rendelkezésre róla, szoros kapcsolatban a válaszlevelek fikciójával. Az értelmezési lehetőségeken belüli „kettős beszéd" és a levelekben hangsúlyozott mikesi „gyakorlatias" szemlélet ütköztetése fikciós részletekkel a kiemelés fontos eszköze, melynek révén folyamatosan fenntarthatóvá vált a szöveg feszültsége és az olvasói érdeklődés. A retorikai eljárás részének tekintjük, hogy az elhitetés eszközeit Mikes tudatosan vegyíti a valósággal, és a kettő többnyire nehezen szétválasztható. A hiány, az elhallgatás is fontos része az identitásteremtésnek.

[13] Ez a felfogás természetesen nem oldja meg a központozás ún. „rejtélyét".

[14] Mikes Kelemen, *Constantinápolyban gróf P… E… írott leveli M… K… (Törökországi levelek)*, a hasonmás szövegét gondozta Tüskés Gábor, Budapest – Eger, MTA Irodalomtudományi Intézet – Líceum Kiadó, 2011.

[15] Mikes Kelemen, *Török országi levelek […]*, kiadta Kultsár István, Szombathely, Siess Antal János, 1794. Hasonmás kiadás: Eger, Líceum Kiadó, 2009 (A kísérő füzetben Hopp Lajos, Kuntár Lajos és Czeglédi László tanulmányaival).

[16] *MKÖM* I, 354–355, 382–385.

[17] *MKÖM* I, 56, 18.

[18] A kifejezéshez ld. Tóth, *A hosszú reformáció jegyében, i. m.*, 274.

A fiktív dialógus retorikája

A mikesi dialógust középpontba állítva Sájter Laura írt önálló tanulmányt,[19] melyben modern irodalomelméletek nyomán „írott beszéd"-ként foglalkozott a levelekkel. Célkitűzése szerint Mikes „arcát" kívánta „megragadhatóvá tenni a megbízhatatlan tartalmi összetevők mellőzésével".[20] A címzett folyamatosan hangsúlyozott fikcionalitása és a megszólítások elemzése mellett nem tért ki a levélíró Mikes én-megmutatásának határaira, miközben az elhitetés eszköztárát – valószínűleg tévesen – egy „élő kapcsolat" részeként kezelte.[21] Míg Mikest kizárólagos módon levélíróként kezelte, a címzettet egy általa „kijelölt mozgástérben" értelmezte, melyben a „bujdosó" író „készen állt az otthonnal, a szülőfölddel való találkozásra, a mostani vagy későbbi korok előtti számadásra"; a címzett alakjával valójában önmaga megértésére törekszik.[22]

A jelen vizsgálat kiindulópontja az, hogy a leveleskönyvben a „beszéd" csupán imitálja az élő beszédet, mivel valójában belső, képzelt dialógus. A mikesi dialógus alapvető retorikai sajátossága a figyelem koordinálása, egyfajta törekvés a távolság és az idegenség érzetének szétoszlatására. Mikes a „levelezésben" a legkülönfélébb dolgokat és eseményeket alakította át nyelvvé. A fiktív levélváltás élményének szavakká formálásában alapvető eszköz az elhitetés[23] és annak változatos retorikája. A levelek képzeletbeli misszilis levelekké alakításának szándéka mindenekelőtt a levelek küldésének, érkezésének, a válaszlevelek ösztönzésének vagy a késve küldött híradásoknak a sokrétű említésében valósul meg. A használt kifejezésekkel Mikes elrejtette bizonytalanságát, ugyanakkor hangsúlyozta véleményét. „Könnyű", derűs szavakat használt, szórakoztató szándékkal, lehetőség szerint rejtett nyomatékkal. Az önreflexió alaptónusa a humorig fokozódó szemléltető hangvétel és annak kifejezésbeli, részben ellentétes célzatú párja, az irónia.

A fiktív levelező partner személye kapcsán Mikes elsősorban azért fordulhatott az érzelmek felé, mert nem volt mire reflektálnia, viszont fenn akarta tartani és egyenletessé akarta tenni a dialógust. Érzékelhető az elképzelés, hogy amíg a fikció keretében a levelezőtársak egymás felé fordulnak, mintegy őrzik egymás „létezését", és „uralkodnak" a nyelven, nem történhet baj, a kapcsolatban nem nyerhet tért a disszonancia, a fenntarthatóság folyamatosan biztosított.

[19] Sájter Laura, „Arcok" dialógusa Mikes Leveleskönyvében, in *Író a száműzetésben,* 145–155; vö. még, Kovács Eszter, A magány dialógusa. Mikes Kelemen: Törökországi levelek, in *A dialógus formái a magyar régiségben,* szerk. Farmati Anna, Gábor Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2021, 317–330.

[20] Az utóbbi összetevők körülhatárolása elmaradt. Sájter, *i. m.,* 145.

[21] Sájter, *i. m.,* 151–153.

[22] Sájter, *i. m.,* 155.

[23] Az elhitető stílusformulákról ld. Hopp Lajos véleményét, *MKÖM* I, 408–409.

Összességében mindez végtelenített költői kérdések sorozataként is értelmezhető, melyekkel Mikes levélről levélre úgy győzi le a levelek mögé rejtett, ki nem mondott akadályokat, hogy valóságosként reflektál a képzeletben megérkezett válaszokra. A bensőségesség szavai eloszlatják az idegenséget, s ez a kifejezéstár a „néne" fikciójától a különféle metaforákig képes szinte mindent befogadni és jelentéssel felruházni. Közben felveszi magába az otthon képét is, mely – úgy tűnik fel – akkor lett igazán a levélíróé, amikor Törökországba érkezve végképp elveszítette azt.

A dialógust fenntartó és formáló eszközökkel a levélíró kivétel nélkül „én"-ként fordul partnere felé. Többnyire egyes szám első, esetenként önmagára utaló egyes szám harmadik személyben nyilatkozik meg. Kettejük közösségét nem bővíti egyikük környezetéből sem további, velük naponta együtt élő személyek bevonásával, jóllehet ezt megengedné, esetenként kívánná is rokoni kapcsolatuk. Ebben a tudatosan kialakított nyelvi közegben a levélíró és a címzett retorizált kapcsolata némileg homályban marad, elmosódik. A leveleskönyv egésze olyan titkot sejtet, melynek alapvető jellegzetessége Mikes életének levelekben megvalósított kettőssége, a valóságos mindennapok részleges elfedése fiktív mindennapokkal, amit az írói szándék szerint az olvasónak nem szabad tudomására hozni.

A belső „beszéd" sajátosan építkezik a köznapi értelemben vett beszéd elemeiből. Az élőbeszéd szavai ihletet jelentenek, ugyanakkor használatuk nem egyenletes. A leveleskönyv szakaszolhatónak tűnik fel a kifejezéstár figyelembe vételével is,[24] illetve egyes levélcsoportok elhatárolhatók benne. Eleinte – az 1–39. számú levélben, azaz 1717. október 10-től 1720. szeptember 18-ig –, a későbbi levelektől eltérően uralkodó nyelvi elem a felszólítás egyfajta kölcsönösség megteremtésére. Ide tartoznak az igével történő feltételes módú megszólítások és a másik személyt tételező kijelentések, kérdések, melyek kivétel nélkül válaszra várnak.[25] A kölcsönösség kifejezése a későbbiekben jóval ritkább, s mint egyfajta állandósított biztosíték követhető a gyűjtemény végéig.[26] Ennek az első időszaknak az első felében jelenik meg például a „levelező" partnerek közös

[24] A leveleskönyv szakaszolása többféleképpen is elképzelhető a vizsgálat nézőpontjának függvényében. Vö. Katalin Czibula, Mikes und seine Frauengestalten, in *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil,* 343–351.

[25] „láttya kéd" *MKÖM* I, 1 (5); „azt gondolná kéd" *MKÖM* I, 2 (18) „meg érdemli már kéd is hogy" *MKÖM* I, 3 (2); „azt is el hiheti kéd" *MKÖM* I, 4 (7); „azt mondgya kéd nekem" *MKÖM* I, 4 (14); „de ha szinte a kéd kis szája meg nevet is érte" *MKÖM* I, 4 (17); „hát nem jól mondom?" *MKÖM* I, 4 (19); „azt el hiszié kéd" *MKÖM* I, 4 (32); „itéllye el már kéd" *MKÖM* I, 4 (54); „mi ketten igy tarttyuk" *MKÖM* I, 12 (8); „legyen kéd figyelmetes halgatással" *MKÖM* I, 20 (18); „ha nem tudnék is irni, ugyan csak leg elsö alkalmatosságkor mind azokat meg mondanám kédnek"; *MKÖM* I, 27 (48–49); „erre azt mondhatná kéd" *MKÖM* I, 39 (50).

[26] Például „kérdgye kéd […] azt felelem reá" *MKÖM* I, 147 (6–7); „fogyatkozást találtál" *MKÖM* I, 104 (31).

álláspontjának nyelvi formulája: „ezt sokan nem igy tarttyák, de mi ketten igy tarttyuk. meg sem bánnyuk" *MKÖM* I, 12 (8–9). Ugyanekkor Mikes több levélben is felszólít, direkt módon ösztönöz a levelezésre („ne kiméllyük egymást, hanem szüntelen irjunk egymásnak […] írással beszélgessünk egymással" *MKÖM* I, 5, (5–14), és kifejti: „leg nagyob gyönyörüségem az, amikor kédel beszélgethetek. ma pedig éppen nagy egyepetyém vagyon kédel beszélgetni" *MKÖM* I, 6, (24–26).

Csaknem az egész levelezésben, az 5–164. számú levélben megtalálhatók a kérdések, illetve a kérdésként értelmezhető részletek. Ezek jobbára megválaszolandó vagy eldöntendő jellegűek, azaz mindenekelőtt a levélíró megerősítését[27] és a folyamatosság fenntartását[28] szolgálják. A korábbi levelek tartalmára visszautaló múlt idő használata a 7. levéltől (1717. december 17.) figyelhető meg („mondottam már" *MKÖM* I, 7 (19)). A levelezés kölcsönös akadozása a gyűjtemény első negyedében rendszeresen visszatérő téma:

> kedvesen is veszem, nevettem is a kéd panaszolkodását. hogy gyakrabban nem irhat, alkalmatossága nem lévén az elküldésre. ollyan jól tudgya kéd menteni magát. ollyan kedvesen panaszolkodik kéd. hogy csak a meg ér tiz levelet *MKÖM* I, 9 (1–4)
>
> nehány levelemre nem vettem választ, mi az oka, betegé kéd. haragsziké.? *MKÖM* I, 43 (1–2);
>
> kédnek is hasonlo panasza lehet reám *MKÖM* I, 51 (2).

A 32. levéltől állandósulni látszik az eszmecserére és annak kereteire vonatkozó megnyugvás, egyfajta bizonyosságérzet és nyelvi harmónia, ami a 105. levélig elsősorban jelen idejű közlésekben nyilvánul meg.[29]

A 122. levél után a dialógus átmenetileg sajátos monológgá, egyfajta úti naplóvá alakul át, mely értesít Rákóczi József Törökországba érkezéséről és az általa vezetett, a Balkánt átszelő hadi célzatú, „ijesztgető" utazásról. Itt az események szinte teljesen kiszorítják a korábbi levelek választékos stílusát, kedélyes dialo-

[27] „ebböl el itélheti kéd" *MKÖM* I, 5 (34); „itéllye el már kéd […] azt kérdem kédtöl" *MKÖM* I, 5 (55–56); „azt kérdem kédtöl […] erre feleletit el várom" *MKÖM* I, 50 (30–32); „egy kérdésire meg kel kédnek felelnem" *MKÖM* I, 58 (38–39); „kérdgye kéd […] felelem reá" *MKÖM* I, 147 (6–7); „Azt kérded néném" *MKÖM* I, 164 (1).

[28] „leheté édes néném, ennél kényeseb élet" *MKÖM* I, 56 (42); „édes néném dicsérjüké azért" *MKÖM* I, 56 (55).

[29] „a kéd mondása szerént" *MKÖM* I, 32 (56–57); „erre azt fogja kéd mondani" *MKÖM* I, 43 (67–68); „elég ahogy akéd jövendölése bé fog telni" *MKÖM* I, 49 (7); „el itélheti kéd. micsoda örömben vagyon" *MKÖM* I, 50 (7); „erre tudom el mondgya kéd a verset" *MKÖM* I, 53 (86–87); „azt mondgya kéd" *MKÖM* I, 54 (2); „azt mondom kédnek" *MKÖM* I, 68 (60); „azt mondod néném" *MKÖM* I, 104 (30–34).

gizálását. A Rodostóba történt visszatérés és Mikes ezt követő belső megnyugvása ellenére a 157–207. levélben (1740. június 22. – 1758. december 20.) egy, a korábbi „párbeszéd"-től eltérő hangvétel uralkodik. A szövegekben eltolódik a hangsúly, középpontba kerül a történetmondás, melyet sűrűn átsző a rejtett módon megjelenő fordítások világa. Betétszövegekkel, miniatűr elbeszélésekkel telítődik a levelezés, s az időről időre visszatérően megfogalmazott kíváncsiság nem annyira a „beszélgető" személyekhez, mint inkább az elmondandó történetekhez kapcsolódik.

Áttekintve a leveleskönyv élőbeszédre utaló kifejezéseit, szembetűnő a hétköznapi beszédben használt igék választékossága, melyekkel Mikes imitálja a levélben is szokásos, megvalósítandó kölcsönösséget. Leggyakoribb a „mond", „mondani" és ragozott változatai: „mondgya", „mondgya ki", „mondhattya", „mondván", „kéd mondása szerént", „azt fogja kéd mondani", „mondod", „mondom", „mondottam már", „mondanám", „mondhatnám". Többször visszatérnek a beszélgetés („irással beszélgessünk", „beszélgethetek", „beszélgetni"), a panaszkodás („panasza lehet", „panaszolkodik", „meg panaszollya"), a kérdezés („azt kérdgye", „azt kérdem", „kérded"), és a hallás, hallomás („legyen […] figyelmetes halgatással", „hallottam") alakzatai. Ritkábban, ugyanakkor folyamatosan jelen vannak a közvetlen eszmecserére utaló egyéb kifejezések is, így például: „láttya", „gondolná", „gondolkodik", „el hiheti", „el hiszik", „meg nevet […] érte", „nevethetek kédel", „itéllye el", „itélheti", „meg köszönném", „fog kérni", „hazuttam", „menteni magát", „akkor többet predikállok", „haragsziké", „vigasztalására vagyoné", „csufolni", „fogja kéd párttyát".

A kissé idősebb nőrokon iránti tisztelettel teli kezdeti hang és stílus idővel megváltozik; a belső közelséget mind jobban imitálva a magázódás átvált az időnkénti, majd a folyamatos tegeződésre. Ezáltal a levélíró és a címzett esetenként szinte egyetlen személlyé válik. Ez a váltás az „írni" ige esetében a 76. levéltől (1726. szeptember 17) a 204-ig nyomon követhető,[30] a „mondani" kapcsán ritkább.[31] A „mondod" forma először két betéttörténetben tűnik fel,[32] közel egy időben az „irod" használatával. Nem zárható ki, hogy a tegeződés a korai fordításokból vagy olvasmányélményekből került át folyamatos levélbeli használatba, és állandósult.

Több körülmény utal arra, hogy a többnyire Rodostóból keltezett dialógus elképzelt, alig felsejlő térben, illetve a földrajzi környezet szinte teljes kizárásával, a valóságot körültekintően elfedve zajlik. A címzett életteréről nagyon kevés adat áll rendelkezésre; a levélíró privát viszonyaira vonatkozó utalások is pontszerűek, elsősorban nem önmagára vonatkoznak, hanem szorosan kapcsolódnak a rodostói magyar kolóniához, a közös élettérhez. Erre az elnagyolt

[30] *MKÖM* I, 76 (58); 83 (23); 84 (28); 87 (2); 96 (14); 119 (15); 161 (4); 173 (2); 189 (1); 200 (7); 204 (15).
[31] *MKÖM* I, 104 (31); 199 (8).
[32] *MKÖM* I, 77 (63); 99 (27).

földrajzi környezetre utalhat a gyűjtemény Mikes által – minden valószínűség szerint utólag, a javított tisztázat elkészítése vagy az attól való megválás idején – adott eredeti címe (*Constantinápolyban gróf P… E… írott leveli M… K…*) is, amely – mintegy kizárva a rodostói bezártságot – felvillantja a címzett nagyvárosi lakóhelyének közelségét. A tér földrajzi leírásokat jobbára mellőző, határok nélküli képéhez közel áll az idő megjelenítése: az egyhangú monotónia képzetének szimbólumává növő „unadalom" kifejezés a 37. levéltől csaknem az utolsóig, a 183. levélig jelen van. Ez a több mint negyven éven át változatlanul használt fogalom[33] valószínűleg nemcsak a rodostói időtöltés nehézségeire vonatkozik, hanem a tér és az idő „elmosásá"-nak folyamatosan használt retorikai eszköze is, a stílust meghatározó alapelem, mely a képzelt dialógus keretén belül tovább nyomatékosítja a szintén erőteljesen hangsúlyozott bujdosás állapotát.[34] A 183. levélben (1751. augusztus 15.) a levélíró saját tevékenysége kapcsán él a kifejezéssel, a korábbiaktól eltérő, sőt ellentétes színezettel:

> kedves néném, azt igen jol tselekeszed hogy bátoritásra valot irsz a leveledbe. irván, hogy kedvesen olvasod a törökökröl valo leveleimet. mert a bizonyos, hogy régen félbe hagytam volna. ha tudnám hogy unadalmasok. *MKÖM* I, 183 (1–4)

Itt Mikes lélektani szempontból megerősíti és tovább segíti magát azzal, hogy a törökök szokásairól írt levelei – amelyek tartalma valójában egy levelekre szétosztott fordítás[35] – nem „unadalmasok". Az „unadalom" szónak ez a kifejezés alapértelmével ellentétes célú használata a levelezés e pontján némileg relativizálja a rodostói unalom – és vele együtt a tespedés, semmittevés – képzetét.

A megfogalmazás viszonylagossága, a leírtakkal ellentétes vagy szembeállított értelem kifejezésének mikesi technikája a leveleskönyv egyik fontos retorikai tényezője. Hasonlóképpen többször alkalmazott retorikai eszköz a fikció végletekig sarkítása, végtelenségig tágítása. Két példa az utóbbira:

> meg érdemli már kéd is hogy meg irjam mi képpen érkeztünk *MKÖM* I, 3 (2)

> éppen akor vettem a kéd kedves levelét a mikor lora kellet ülnöm *MKÖM* I, 4 (2–3)

[33] *MKÖM* I, 37 (100); 41 (36); 42 (189); 45 (15); 46 (8); 59 (3); 73 (17); 74 (33), (60); 75 (4) ; 83 (31); 84 (4); 85 (80); 88 (14); 96 (43); 129 (2); 135 (8); 150 (1), (4), (35); 155 (19); 183 (4).

[34] A „bujdosás" kifejezés használata és képzete folyamatosan jelen van a 6–207. levelekben.

[35] A Paul Ricaut munkájából készült, *Tableau de l'empire ottoman* című kivonat adaptációja. *MKÖM* I, 737–743.

Mindkét esetben a levelezés valóságosságának, kölcsönösségének elhitetése a cél; a második esetben Mikes a szolgálat kötelességével mentegetőzik a késés miatt. A következő részletben a várakozás gondolatát, sorsa jobbra fordulásának reményét adja a levelezőtárs szájába, egy „mondás"-t is beillesztve:

> a kéd mondása szerént, derék állapot a szerencsén fekünni, avalo hogy az ollyan ágy. nem igen állando *MKÖM* I, 32 (56–57)

A tudatosan alkalmazott többértelműség retorikájával egyszerre tesz kíváncsivá és sejteti a valóságot:

> azt mondod néném. hogy aminapi levelemben fogyatkozást találtál. a bizonyos. hogy a fogyatkozást. mind meg tudod üsmérni, mind aztot meg igazitani, de talám nem föben járo dolog. talám csak abban vétettem, hogy el felejtem egy i felében punctumot tenni […] ha kéd is illyen forma fogyatkozást talált. talám halált nem érdemel., a mi felől irt kéd. bánadalommal hogy meg nem cselekedhetem. de mit tehetünk rolla, meg bocsátom a kéd kérésit. bocsássa meg kéd is ha megnem cselekszem *MKÖM* I, 104 (30–34, 41–45)

Itt sem a szövegkörnyezetből, sem a későbbi levelekből nem tudjuk meg, hogy mi lehetett az a bizonyos levélbeli „fogyatkozás", és mi volt a meg nem valósított cselekedet. A kettős beszéd e technikájának alkalmazása kiterjed a levelezés egészére.

A fiktív címzett identitása

A fiktív címzett alakját több összetevő határozza meg. Kovács Ilona szerint ez a nőalak éppen olyan, mint amilyenre az adott helyzetben Mikesnek szüksége volt.[36] A konstantinápolyi keresztények által lakott Perába helyezett, a levélíró életkoránál kissé idősebb, hozzá közelálló erdélyi nőrokonnak – aki „valójában az olvasó szimbóluma" – kettős arca van. Az egyiket a rokoni szeretet, a lelki közelség és az „otthoni hangulatkeresés", a másikat az évődő udvarlás jellemzi; a kettős szerepjáték összekapcsolja a rokoni és a nemek közötti szeretetet.[37]

A fiktív címzett alakja folyamatosan része a valóság elfedésének, s e tekintetben az írói eszköztár része. Személyes tulajdonságok helyett sztereotípiák

[36] Kovács, *i. m.*, 51.

[37] Tüskés, *Elbeszélő művészet*, *i. m.*, 575–576.

jellemzik.[38] Mikes azzal hangsúlyozza kivételezettségét, hogy levelezőtársává emeli. Míg a „néne" jobbára arctalan, irodalmi alakváltozat, az 1759 után keletkezett misszilisekből kirajzolódó címzettek – a földrajzi és időbeli távolság ellenére – olyan élő, eleven személyek, akikhez valóságos, megválaszolandó és megválaszolható kérdésekkel lehet fordulni. Ebben a kontextusban a leveleskönyv címzettje magát a levélírót, illetőleg az ő elképzelését jellemzi egy művelt női levelezőtársról.

A „néne" mindenekelőtt azt a hiányt[39] pótolta, hogy Mikes politikai okból hosszú ideig, 1759-ig nem írhatott erdélyi rokonainak. A kényszerhelyzet feloldásához egy vele azonos országban, tőle nem nagy távolságra élő, vele hasonló ismeretekkel bíró, önmagát nyelvileg megfelelő szinten kifejezni tudó ismerősre, rokonra volt szüksége, akivel rendszeres kommunikációt folytathat. A levelek érzelmi feszültségének fenntartásához, esetenként levezetéséhez megértő társ kellett, s ezt Mikes az általa körvonalazott nő személyében formálta meg. A fiktív címzett megalkotásával megnyílt az íróval nem összezártan, napi kapcsolatban élő embereket képviselő, hiányzó társadalmi távlat, és bezárulni látszott az a „földrajzi" csapda, amelyben II. Rákóczi Ferenc „udvara" Törökországban élt. A levélírótól eltérő nemű levelezőtárs eszméjét jelentős mértékben erősíthette a mintául szolgáló francia levélregény is.[40] A „néne" pótolta az intim női környezet hiányát, egyben enyhítette az író társtalanságát. Nyilvánvaló, hogy a címzett többszörös fikció eredménye. Úgy válik „önmagává", hogy egyúttal az író egyik – titkos, rejtett – identitása, másik énje, alteregója lesz. Olyan személyes fikció, akinek a viselkedése, gondolatvilága és „beszéde" pszichológiai szempontból nagy vonalakban megegyezik az íróéval.

Kérdés, hogyan alakul ez a személyiség a levelek változó idejében, van-e az alakjában valamiféle módosulás? Az első hetvenöt levélben Mikes folyamatosan kitér a levelezőtárs tulajdonságaira, megfigyeléseket, reakciókat, előfeltételezéseket rögzít és kommentál. A közös fiktív múlt létrehozása keretében az első levélből megtudjuk, hogy e levél megírása előtt két évvel már leveleztek egymással. A jelen megteremtésekor a korábbi kapcsolat eszméjéhez kötődik egy másik megállapítás, mely szerint most „egy áerrel élünk" és „egynehány száz mély földdel közeleb vagyunk egymáshoz".[41] A jellegzetesen női tevékenység,

[38] Nem kizárható, hogy a „néne" alakjának megformálásában közrejátszott a 4. misszilis levélben az erdélyi rokonság számbavétele során említett, az abafáji templomban nyugvó „Nénye" is. „[…] talán tudgya Ked, hogy ot egy kis Nénye fekszik Kednek" *MKÖM* I, misszilis 4 (43–44).

[39] Ennek a hiánynak az egyik nyomatékosító eleme lehet a restség emlegetése, mely a nem zavartalan levélkapcsolatot jellemzi. A restség emlegetése a 77. levélig, azaz a levelekben idővel rendszeressé váló tegező forma feltűnéséig tart, utána a kifejezés eltűnik. Vö. *MKÖM* I, 480.

[40] Vö. Kovács, *i. m.*, 58–62.

[41] *MKÖM* I, 1 (26, 27).

a varrás („a töt le kel tenni") felváltása a levélírással („azokban akis kezettskekben. a pennát kel venni") és ennek többszöri, választékos kifejezésekkel történő, ismételt kérése szintén a „néne" identitását erősíti, és hangsúlyozza a kapcsolat bensőségességét.[42] Ugyanakkor a 18. levél elején feltűnik egy kétértelmű utalás a levélíró és a címzett közötti kapcsolat jellegére:

> már kéttszer volt az a szerencsém hogy láthattam kédet, de ugy tettzik mint ha még nem láttam kédet. de azt vettem észre, hogy mikor kédnél vagyok. a nap oly sebesen repül. valamint a fecske. mikor pedig itt vagyok akor rák hátán jár[43]

E kettős beszéddel megírt részlet nem rendelhető egyértelműen a mikesi hiányretorika, humor vagy elgondolkodtató szórakoztatás körébe. Kérdésessé válik, voltaképpen ismeri-e vagy nem ismeri Mikes a nénjét? Mit jelenthet az, hogy kétszer látta, miközben úgy tetszik, hogy még nem látta? Mikor volt/van/lehetett/lehet a levélíró a nénjénél? Úgy véljük, ezt a szövegrészt úgy kell értelmezni, hogy ő akkor van a nénjénél, amikor levelet ír neki, tehát gondolatban, belső világában; és akkor van tőle távol, ha nem gondol rá, valós földrajzi életterében tölti az időt, kizárva a fikciót. A következő levélben ez a rejtett, kettősséget sugalló gondolatmenet tovább folytatódik:

> azt akarnám ha kédnek is hintettek volna el leg aláb két kenyeret itt nálunk. mert azt reménlem hogy el jö kéd látogatásunkra; […] keményeb volna a sziv a kö sziklánál. ha ide nem jöne kéd. egy nehány orára, el várlak édes néném. ugy is szeretlek mint a káposztát. ha ide jösz.[44]

Az elhintett kenyerek és a káposzta toposzával Mikes ismételten arra utal, hogy kizárólag gondolatban ismerik egymást. A 20. levélben említett, megtörténtnek mondott következő találkozás fikciója az elhitetés szintjén mozog, ennek keretében kérdezi meg Mikes, „mint érkezet kéd haza", majd megjegyzi: „csak függöben tartom elmémet mind addig még bizonyost nem hallok kéd felöl". Valójában semmit sem tudunk meg arról, hogy hol, milyen körülmények között, hogyan és miről beszélgettek. Ezt követően a 21. levélben Bercsényi és kísérete „oda", azaz Konstantinápolyba érkezésének valós híréhez kapcsolja a néne alakját, azt írva, hogy „nem lesz kéd egyedül magyar aszszony pérában" *MKÖM* I, 21 (13–16), jóllehet ezt a kapcsolatot a továbbiakban részletesen már nem reflektálja.

A „néne" külsejéről egyetlen szó sem esik, még utalás szintjén sem, ugyanakkor gondolati közösségük visszatérő téma, például: „mikor kédnek irok, ugy

[42] *MKÖM* I, 2 (31–32).
[43] *MKÖM* I, 18 (1–5).
[44] *MKÖM* I, 19 (29–31, 33–35).

tettzik mint ha elöttem volna" *MKÖM* I, 57 (83). Ennek oka az lehet, hogy Mikesnek nem volt fontos a címzett külsejének megalkotása, kizárólag lelki egymásra hangoltságuk kifejezését tartotta lényegesnek. 1726. július 28-ig, amikor egyazon levélben először magázó („kéd jol tudgya a maga gondolatit le irni"), majd tegező formulával él („azt meg vallom édes néném. hogy ha ollyan természetü volnál"),[45] a címzettről néhány további részlet válik ismertté: franciául tanul és már érti ezt az idegen nyelvet; nemes, erdélyi, állhatatos asszony; egészséges és olyan az életkora, hogy élhet még harminc évig; szemérmes, mert pirulni tud; rokon („atyafiak vagyunk"), és okos.[46] Ezek azonban a nem kivételével mind olyan információk, melyek a levélírót is jellemzik, tehát kizárólag a címzettre vonatkozó egyedi sajátosság itt sem kerül elő.

A 75. és a 147. levél (1726. július 28. – 1739. június 4.) közötti levelek tartalmában a címzett identitásához egyetlen új elem sem adódik hozzá. Később, a 147–185. levélben újabb rá, illetve mindkettőjükre vonatkoztatható sajátosság az általánosság szintjén megemlített „oculáré"-hordás és az „elfáradás", a hálaérzet a levelek elolvasásáért és a további bátorításért, valamint egy többes szám első személyben tett megállapítás, mely szerint „vénülünk".[47]

Eltekintve a nembeli különbségtől, az áttekintés igazolni látszik, hogy a levélíró és a fiktív címzett egymáshoz nagyon közel álló személyiségek, valójában egymás „alter egó"-i, azaz mindketten a leveleskönyv fő szerepeit hordozó teremtett lények, fikciók.

A levélíró identitása

Először Szigeti József mutatott rá több ellentmondásra Mikes levelekben megjelenő egyéniség- és gondolatrajzában. A szerénység köntösébe rejtett erős öntudat mellett különösen jellemző vonás a reális és az irreális egymás mellettisége.[48] Hopp Lajos a kritikai kiadásban kiemelte Mikes „világias hajlamát".[49] A leveleskönyv időbeli rétegeit követve megfigyelhető az idő múlásával fokozatosan eluralkodó melankolikus hangvétel.[50] Az identitásteremtés eszközeit vizsgálva fontos kiemelni, hogy a levelekben a valós személyiség helyett az elbeszélővel szembesülünk; a fő eszközök a folyamatos önreflexió, az idő múlásának narrativizált tapasztalata, a jelenről és a közelmúltról való beszéd, valamint

[45] *MKÖM* I, 75 (7, 10–11).

[46] *MKÖM* I, 27 (18–21); 32 (58–61); 53 (2–5); 56 (11–12); 70 (2–3, 5–6); 75 (10–11).

[47] *MKÖM* I, 147 (50–52); 172 (1–2); 183 (1–4); 185 (1–3).

[48] Szigeti József, A Mikes kutatások új útjai és módszerei, *Filológiai Közlöny* 17 (1971), 1–2, 84–102; Tüskés, *Mikes-problémák*, *i. m.*, 512–515.

[49] *MKÖM* I, 480.

[50] Tüskés, *Elbeszélő művészet*, *i. m.*, 572–573.

az idegen környezet és emberek leírása szokásaikkal együtt. Állandóan jelen van II. Rákóczi Ferenc hűséges apródjának, majd első kamarásának a képe, a fejedelem halála után pedig az árvaság magatartásmintája és az írásfolyamat tematizálása. Az önképeket számba véve elkülöníthető a száműzött, a levélíró, a fordító, a kamarás, a gondolkodó, a moralista és a hazafi személyisége, amelyek gyakran egy levélen belül is előfordulnak, miközben Mikes határozottan, bibliai allúzióval (Kiv 3,14) hangsúlyozza önmagához való hűségét: „a vagyok aki voltam. és a leszek a ki vagyok" *MKÖM* I, 72 (73).[51] Mindezt figyelembe véve érdemesnek látszik kísérletet tenni a mikesi önmeghatározás további elemeinek és változatainak elkülönítésére.[52]

Első lépésben számba vettük az önképre direkt módon utaló megnyilatkozásokat a levelekben. A leveleskönyv 207 levelében összesen 163, míg a kritikai kiadásban közölt négy, Erdélybe küldött misszilisben 21 önreflektáló vonatkozás különíthető el. A gyakoriság szembeötlő aránytalansága (1,27 – 5,25) felhívja a figyelmet arra, hogy míg az önmegmutatás igénye a leveleskönyvben az aktuális, éppen adott tartalomhoz illeszkedik, a misszilisek énképet közvetítő részletei valódi üzenetek a személyesen csak részben ismert, élő rokonoknak.

Az énképre vonatkozó megjegyzések révén az önteremtés három időbeli rétegét lehetett elkülöníteni a leveleskönyvben.[53] 1717–1736 között a levelek (1–122. levél) II. Rákóczi Ferenc udvartartása keretében íródtak, bennük Mikes 132 alkalommal reflektált önmagára. A következő időszak leveleiben, 1737–1740 között (123–156. levél, összesen 34 levél), amikor részt kellett vennie a Rákóczi József vezette balkáni hadjáratban („a porta […] belöllünk ijesztöt akar tsinálni" *MKÖM* I, 126 (4–6), az önbemutató részletek erősen lecsökkentek, számuk mindössze tíz. A Rodostóba történt visszatérés utáni közel két évtizedben (1740–1758, 157–207, összesen 51 levél) az önreflexiók számának előbbihez képest némi emelkedése figyelhető meg (összesen 22). Mindez százalékos bontásban a következő képet mutatja.

Levelek sorszáma	Önreflexiók száma	Arány
1–122.	132	59%
123–156.	10	16%
157–207.	21	25%

[51] Tüskés, *Elbeszélő művészet*, *i. m.*, 579–582.

[52] Tüskés, *Elbeszélő művészet*, *i. m.*, 585–586.

[53] A levelek időbeli rétegeit nehéz lenne abszolutizálni, elsősorban a leveleskönyv ún. kompozíciós erényeinek hiánya miatt. Vö. *MKÖM* I, 354–355, 382–385. Vizsgálati szempontonként is változhat a szakaszolás módja. Megfigyelhető például, hogy az első ötven levélben Mikes különféle eszközökkel törekedett a valóságos levelezés látszatának fenntartására (Tüskés, *Elbeszélő művészet*, *i. m.*, 572.). Hopp Lajos a rodostói unalom elhatalmasodását vizsgálva megjegyezte, ez a 40–100. levelet jellemzi (*MKÖM* I, 480.). Czibula Katalin rámutatott a hangvétel megváltozására a 70. levél környékén. Czibula, *i. m.*, 343–351.

Az önreflexiók alapvető tartalmi sajátossága, hogy Mikes legtöbbször nem személyes énként, hanem a rodostói magyar közösség[54] tagjaként, többes szám első személyben reflektál önmagára. Később az esetek egy részében, ugyanazon levélben ebből a „mi" alaphelyzetből vált át egyes szám első személyre. A rodostói magyar közösség szinte egyetlen „feladata" a készenlétben élés volt: az, hogy egy kedvező politikai helyzetben Törökországból nyomást lehessen gyakorolni általuk a Habsburg Birodalom uralkodójára. Ennek a kijelölt területen élő, a mindenkori szultántól tartásdíjjal ellátott, zárt közösségnek volt az első embere II. Rákóczi Ferenc, akit egykori hadvezéreiből és katonáiból álló nemesi udvartartás vett körül, s egy részük, köztük Mikes, a fejedelem személye körüli teendőket látta el. A kolóniához tartozott egy harmadik, alacsonyabb társadalmi állapotú réteg, az udvartartás napi életvitelét biztosító, azt ellátó és kiszolgáló, Mikes által „szolgák"-nak nevezett személyzet.

A „mi" képzetet Mikes számára a nemesi udvartartáshoz tartozók összessége jelentette, önmagát ide sorolta. A mikesi identitásban/identitásokban ez a „mi" meghatározó fontosságú; énképe ezen belül, ettől többnyire elválaszthatatlan „térben" mozgott. Ennek az énképet meghatározó közösségi vonásnak a súlypontja azonban idővel módosulni látszik. A „mi"-t követő „én"-bemutatással párhuzamosan lassan felerősödnek a közösség említése nélküli „én"-reflexiók, és esetenként megfigyelhető az „én" egyes szám harmadik személyű, azaz retorikai szempontból tudatosan távolra helyezett jellemzése. Idővel feltűnnek az „én"-képzet mögé rendelt közösségre („mi") vonatkozó részletek, melyek kizárólag II. Rákóczi Ferenc halála után jelennek meg. Mindebből nyilvánvaló, hogy Mikes identitását/identitásainak túlnyomó többségét a fejedelem jelenléte, a környezetében megélt, tőle függő mindennapok határozták meg, azaz legfőbb én-teremtő prioritása a Rákóczihoz fűződő szoros, de alárendelt („kamarás") kapcsolata volt. Az énmeghatározások közösségfüggő változatai a következő mennyiségi adatokkal összegezhetők:

Idő	Levelek száma	„mi"-t követő „én"-identitás	„én"-identitás	„én"-identitás 1. szám 3. személyben	„én"-t követő „mi"-identitás
1717–1736	122	72	53	3	4
1737–1740	34	3	6	1	0
1740–1758	51	8	11	2	0

[54] Ismeretes, hogy Rodostóban több etnikai csoport (török, görög, örmény, zsidó és magyar) élt egymás mellett, többnyire elszigetelten. *MKÖM* I, 396. Az anyagilag privilegizált, jobbára autonóm magyar közösség, melyhez néhány francia személy is tartozott, a török államhatalom felügyelete alatt élt. A magyar kolónia 1740-ben 38 tartásdíjjal ellátott és 11 tartásdíj nélküli személyből állt. *MKÖM* I, 626.

A táblázatból kiolvasható, hogy Rákóczi halála után jelentősen megritkultak Mikes önmagára vonatkozó gondolatai. Ezzel párhuzamosan a „bujdosó" magyarok közösségének ideája és ennek mikesi énképre kiható ereje lassan – de sohasem teljes egészében – szintén háttérbe szorult. Az „én"-t bemutatni kívánó szövegrészletek száma csökkent, a vonatkozó fikció a személyes léthelyzet „tisztázása" és az önmegerősítések sorozata után beszűkült, a közösségben történő megkapaszkodás határán mozgott. Mindennek hátterében egy olyan, erős érzelmektől motivált, Rákóczi írói példáját követő szellemi tevékenység, a fordítások által meghatározott hosszú távú életberendezkedés sejlik fel, melynek megörökítésére Mikes nem tartotta megfelelőnek a fiktív „néné"-nek „szépen megírt" leveleket. E megfigyeléseket összegezve elmondható, hogy Mikes csak gondolatban lépte át az őt meghatározó, II. Rákóczi Ferenccel Törökországba érkezett közösség keretét,[55] ugyanakkor bizonyos tekintetben és helyzetekben kívülálló kívánt maradni, s például igyekezett tudatosan távol tartani magát a közösségen belüli viszályoktól (96., 120., 121., 162. levél).[56]

A Rákóczihoz való erős kötődés ellenére Mikes viszonylag keveset emlegeti a leveleskönyvben közösségük első emberét. A Rákóczi halála előtti időben kettejük közötti személyes beszédkontaktusról mindössze kétszer tesz említést.[57] Ez a helyzet Rákóczi halálát követően sem változott meg; a levelekben nincsenek „Rákóczi-emlékek", vele kapcsolatos történetek vagy anekdoták. Mindössze egy alkalommal olvashatunk rövid visszaemlékezést egy Rákóczi és Mikes között kialakult, pénzköltés miatt létrejött nézeteltérésről, utalással a fejedelem „nehéz" természetére (121. levél). Ennek egyik fő oka lehetett a fejedelem iránti tisztelet és érzelmi kötődés. Ugyanakkor az sem kizárható, hogy társadalmi-politikai szempontból Mikes egyaránt „távol élt" Rákóczitól; kevesebbet látott, hallott, tudott vagy akart elmondani róla, mint az ma feltételezhető vagy mai elképzelés szerint elvárható lenne.

A fő motívumokkal behatárolt, Mikes önképét alapjaiban meghatározó, „mi és én", illetve „én és mi" kapcsolat mögé rejtett, levelekben megjelenő identitásrétegeknek három fő típusa különíthető el.

[55] Ismeretes, hogy idővel további magyarok is érkeztek Rodostóba. Vö. pl. *MKÖM* I, 207 (12–14).

[56] Mikes az egyenetlenségről 1741. május 15-én így írt: „[…] a hol meghasonlás vagyon. nincsen ót Isten áldása, hárman, négyen vagyunk, még is meg nem alkhatunk. mert az a veszet egyenetlenség. csak közöttünk marad […] mert mi magunk táplállyuk veszedelmünkre. ha rajtam állana, régen el temettem volna, de amint látom, ö fog minket eltemetni" *MKÖM* I, 162 (11–17).

[57] Mindkét rövid párbeszéd közvetlenül kapcsolódik Rákóczi betegségéhez és halálához: „le akarván vetközödni. a hideg borzogatta; én jelen lévén, kérdé töllem. ha én nem fázomé" *MKÖM* I, 111 (4–5); „kérdeztem. hogy mint vagyon, csak azt felelte. én jol vagyok" *MKÖM* I, 112 (34–35).

1. Az alapréteget jelentik mindazok az önképek, vagy ezek töredékei, melyek énjének adottságaira, képességeire, tudására, érdeklődési körére, céljaira és akaratára vonatkoznak. *Külső megjelenésére, kívülről is szembeötlő szokás*ra mindössze két utalás található a gyűjteményben (1718. március 15.: nem viselt szakállt; ugyanezen év december 16.: dohányzott, s ezen a szokásán nem kívánt változtatni),[58] ami mutatja, hogy Mikes portrészerű, fizikai énképet nem rögzített magáról. Egyik időskori, 1760-ban kelt misszilisében közvetve úgy idézi fel fiatalkori külsejét, hogy az unokahúgáról szóló leírásra reagál: „a' hajdoni képemhez hasonlit, ki ne szeretné a' magához hasonloját",[59] amiből feltételezhető, hogy szemrevaló legény lehetett.

Mikes *egészséges ember* volt, amit nem az egészség fontosságát változatos szavakkal ismétlő levélformula igazol elsősorban, hanem egy testi bajnak, idősebb kori szembetegségének leírása (1753. november 15. – 1754. augusztus 16. között), melyben „az oculárék semmit nem használnak", és gyógyulásának (1754. november 23.) hírül adása azzal a megjegyzéssel, hogy „ma az innepem napján [Kelemen névnap] az imádságos könyvnek hasznát vehettem".[60] Életének hatvankilencedik évében, az 1759. január 5-én kelt misszilis levelében köntörfalazás nélkül írhatta le: „az egésségem is jo".[61]

Több levélben visszatérően hangsúlyozza, hogy *erdélyi nemes ember,* „ló fő székely",[62] akinek alapvető tulajdonságaihoz tartozik, hogy ha szükséges, sem kér semmit, mert – mint korábban említettük – nem „adomért szolgál"; továbbá inkább hallgat, de a nőkről rosszat nem mond.

1717. november 29. – 1720. május 28. között többször emlegeti, hogy ő a „bujdosás"-ban is egy *szülőföldjét, rokonságát hiányoló és szerető személy.* Ekkor írja le lokális identitásképét sugalló gondolatait („a valo nehéz zagon nélkül el lenni"; „ugy szeretem már rodostot. hogy el nem felejthetem zágont").[63] A későbbi években ezekkel összevethető megnyilatkozásokat nem tesz, viszont 1723–1753 között többször kifejti a szülőföld és a lakóhely közötti különbséget, és hangsúlyozza az utóbbi révén a hontalanságot. Horváth Ferenc, Rákóczi portai ügyvivőjének halála kapcsán, rá emlékezve írja, hogy „aki 43 esztendöt tölt idegen országban: azt is el felejti hogy hová való".[64] Egy másik, 1723. évi megjegyzése a rodostói életről: „itt mi már ugy vagyunk. mint ha mindenkor itt laktunk volna, és mint ha

[58] „de szakállomra fogadom. (a mikor leszen)" *MKÖM* I, 10 (2); „de tudgya kéd meddig szeretem kédet, valamég dohányozhatom" *MKÖM* I, 21 (21–22).

[59] *MKÖM* I, misszilis 3, (100–103).

[60] *MKÖM* I, 190 (1–6); 191 (1–5); 192 (1–5); 193 (2), (14–15).

[61] *MKÖM* I, misszilis 2, (16–17).

[62] *MKÖM* I, 22 (41–48); vö. 34 (37); 24 (8–12); 39 (65).

[63] *MKÖM* I, 5 (12); 13 (47–49); 37 (1–2).

[64] *MKÖM* I, 47 (8–9).

mindenkor itt kellene laknunk".[65] Rákóczi Józseffel a balkáni hadba vonuláskor némi nosztalgiával írja törökországi lakóhelyéről, hogy „a mely helyben pedig sok esztendöket töltöt valaki onnét nehezen mozdul ki", majd jelzi, Bukarestből megnyugvással tért vissza Rodostóba, mert a „hadjárattal" nem tudtak ártani sem Erdélynek, sem Magyarországnak.[66] 1753 tavaszán említi meg utoljára szülőföldje és lakóhelye különbségét; ezt követően a leveleskönyvben nem ír sem Zágonról, sem Rodostóról.[67]

A másik, 1717–1726 között szinte folyamatosan emlegetett téma a *családalapítás vágya*, illetőleg *hiánya*. Meg nem valósult vágyai közé tartozónak állítja a házasságot: „ugy beszéllek a házasságrol. valamint a vak a világosságrol".[68] Bercsényiné nevelt lányának, a költő Kőszeghy Pál (†1703) árván maradt gyermekének, „Susi"-nak a megérkezésével ez a vágy rá irányult. 1723-ban megjegyzi, hogy „itten nincsen más leány, hanem susi. és két özvegy aszszony".[69] A saját megjelenéséről való hallgatással ellentétben részletesen kitér Kőszeghy Zsuzsanna szerény külsejére, valószínűleg azért is, hogy kiemelhesse választottjának belső értékeit.[70] Történetük közismert: Mikes megvallja, hogy háromszor kérte feleségül, de minden alkalommal kosarat kapott. Susinak az özvegy Bercsényi Miklóssal (1665–1725) kötött házasságát követően Mikes családi életre vágyakozva sóhajt fel – „édes néném. erdélyi feleséget adgyon kéd" *MKÖM* I, 59 (33) –, majd a Bercsényit gyászoló Susiról írva sürgette volna a gyász letételét, sikertelenül.[71] A valószínűleg egyoldalú elképzelés egy Susival kötendő esetleges házasságról a leveleskönyv szerint egyben a házasság eszméjétől való búcsúzást jelentette, „meg orvosolhatatlan" dolgot, melyről utoljára a 77. levélben írt:

[65] *MKÖM* I, 51 (16–23).

[66] *MKÖM* I, 126 (13–14); 156 (11–13); 157 (24–25).

[67] „mitsoda régi lakosok vagyunk ebben avárosba, tegnap 33 esztendeje mult el it valo uralkodo bujdosásunknak, abizonyos, hogy mint a negyed része, anyi idöt nem töltöttem zágonban, hát azt meg irjamé hogy menyi ideje hogy onét ki ugrattam […] annak jol fel számlálva, 45 esztendeje vagyon" *MKÖM* I, 188 (1–7).

[68] *MKÖM* I, 4 (14–16); vö. 9 (23–24); 16 (7–10); 22 (49–52).

[69] Ők hárman lehettek partiképes nemes nők Mikes számára. *MKÖM* I, 48 (29–32).

[70] „a kis susinak igen fösvényen osztogatták aszépséget, de rendes, tisztességes személy, és tiszta jóság" *MKÖM* I, 24 (18–21).

[71] Susi nem engedi sürgetni magát, erről írta Mikes: „nem tudhatom az okát. noha azt tudom. hogy még leánykorában is szerették egymást. attol vané, hogy a grofné titulust nem akarja. le tenni, vagy attol. hogy a legénynek nem igen villog ládájában az arany. de elég a hogy, nintsen kedve hozá. noha a szeretet meg vagyon, mint hogy keresztények vagyunk" *MKÖM* I, 68 (60–66). A kétértelműség nyilvánvaló, Mikes nem nevezi meg elutasításának hátterét, Kőszeghy Zsuzsanna pedig, úgy tűnik fel, szerette a nevelőapából férjévé lett Bercsényit.

nincsen job orvosága azel felejtésnél, nehéz. de az idö, ád arra valami kis segittséget, azután. az okoság is ád eröt a türésre. nem probáltam; de hisziékéd azt. hogy a szeretet is meg avasodik. valamint aszalonna., atávul valo létel avasá tészi[72]

Mikes valóban vágyakozhatott a családi életre; Huszár (Boér) Józsefnek címzett misszilis levelében (1761. március 19.) nőtlensége miatt a következő retorikai fordulattal értékelte alá magát: „a' ked élete sokal drágáb az enyimnél, mert a' ked élete, a ked gyermekié".[73]

Identitásának alapvető vonásaihoz tartozott a *szellemi műveltség*, a tudás birtoklása önmaga és lehetőség szerint a vele legszűkebb közösségben élő(k) számára. 1719-ben a házasságról gondolkodva jegyzi meg: „még házas nem vagyok […] Isten adgyon ollyan feleséget aki irni, és olvasni tudgyon. de ha nem tudna is. azon lennék. hogy meg tanyitanám ha töb esze nem volna is mint egy matskának".[74] Saját műveltségét alábecsülte, és két levélben is kritizálta: „én soha sem voltam a párnassus hegyén" *MKÖM* I, 42 (202–203), és „látodé néném, micsoda. jó philosophus öcséd vagyon., hát ha még tanultam volna" *MKÖM* I, 160 (11–13), utalva félbeszakadt kolozsvári tanulmányaira és további, elsősorban önképzésére. A rendszeres olvasás–írás–fordítás tevékenységben minden valószínűség szerint II. Rákóczi Ferencet követte, aki saját példájával ösztönözhette környezetét. Ugyanakkor szerénységgel és elhallgatással jegyzi meg esetenként Mikes, „erröl egy nehány féle könyvet olvastam"; „ha én régi dolgokal akarom az idöt tölteni, a nagy sándor historiáját olvasom"; „aminap olvastam" vagy „a minap olvastam az Amurates császár historiáját".[75] Szembetűnő, hogy a leveleskönyvben egyszer sem tér ki francia nyelvtudására[76] és kiterjedt fordítói tevékenységére. Az elhallgatást motiválhatta egyrészt az olvasás- és fordításélményekből levelekbe szőtt betéttörténetek és fordításrészletek jelentős aránya, másrészt a folyamatosan érvényesített írói fikció. Ezzel szemben egyik misszilis levelében – némi elégtétellel – így foglalta össze fordítói tevékenységét: „itt a' világi bajtol, dologtol, gondtol ment vagyok, a' tsendes életet, a' Könyvek forditására szenteltem, és sok francia Könyveket magyará változtattam, a' mellyekből, ha alkalmatosságom adatik, Őtsém Uramot is részeltetem".[77]

2. A külső megjelenést háttérbe szorító, az egészséges ember, az önérzetes erdélyi nemes, a szülőföldet és rokonságot szerető, a családalapításra vágyó és a

[72] *MKÖM* I, 77 (33–38).

[73] *MKÖM* I, misszilis 4, (34–35); ugyanebben a levélben panaszkodik magányáról is: „én nékem nintsen senki is" (136–143).

[74] *MKÖM* I, 27, (54–60).

[75] *MKÖM* I, 71, (9–14); 37 (110–117); 109 (28); 203 (15).

[76] Jóllehet a „néne" francia nyelvi tanulmányait nagyra értékeli. *MKÖM* I, 27, (18–21).

[77] *MKÖM* I, misszilis 2, (19–22).

szellemi műveltséget fontosnak tartó és birtokló személy itt bemutatott vonásaira épültek rá azok a mélyebb önképréteget képviselő reflexiók, melyek Mikes belső indítékaiból, vágyaiból, cselekedeteinek és viselkedésének mozgatórugóiból építkeztek. Ezek közül az egyik legfontosabb a leveleskönyv egészében hangsúlyozott *levélíró* Mikes képe. A levélírás örömérőll 1717. november 29-én így ír:

> énnekem nincsen nagyobb gyönyörüségem. mint mikor kédnek irok. […] nem is lehet ollyan gyönyörü leveleket másnak ugy irni csak kednek. ugy tettzik hogy a meg vagyon tiltva másoknak.[78]

Mivel – mint arról már esett szó – erdélyi rokonságával politikai okból nem levelezhetett,[79] a fiktív „néné"-hez intézett sorok megnyugvást jelentettek neki. Két évvel később a levelek írását azzal indokolja, hogy „nekem ugy tettzik, hogy nem csak azért irok kédnek hogy irni tudok, hanem azért hogy a hajlandóság viszen reá".[80] A levélírás belső szükségletéről, egyfajta kényszeréről 1721-ben úgy fogalmaz, „lehetetlen hogy meg ne irjam a mit gondolok",[81] amihez a következő leveleiben hozzáfűzi: „ugy is nincsen egyebet mit irnom",[82] illetve „nem mindenkor vagyon ollyan jó kedvem. hogy historiából beszéllyek".[83] A levélírás érzelmi motívumai változóak. „Susi" elutasító viselkedése miatti csalódottsága például azt íratta vele 1723. december 19-én, hogy „többet nem irok, talám ebben az esztendöben sem veszi kéd. több levelemet".[84] A levélírás örömének, belső indítékának folyamatosságát és tartalmi értékét 1725. évi első, január 16-i levelében – valószínűleg a korábban írt leveleket rendezve és újra olvasva[85] – így foglalja össze:

> én leg inkáb azon busulok itt, hogy hol nyomtassam ki a kéd leveleit. ha ollyan könnyen meg lehetne, a mint aztot meg érdemlenék, nem kellene törödnöm. mert azt tudom hogy mások is gyönyörüségel olvasnák[86]

[78] *MKÖM* I, 5 (6–10).

[79] Erre a körülményre később is utal: „a mi leveleinket. bécsben is el olvashattyák". *MKÖM* I, 60 (4–7).

[80] *MKÖM* I, 27 (46–48).

[81] *MKÖM* I, 41 (6–7).

[82] *MKÖM* I, 42 (3).

[83] *MKÖM* I, 43 (45–46).

[84] *MKÖM* I, 51 (66–67).

[85] „épen tegnap elöt szedtem rendben a szokás szerént a kéd leveleit. a melyeket rendben veszem minden esztendönek a kezdetin" *MKÖM* I, 78 (14–16).

[86] *MKÖM* I, 59 (58–61).

nyilvánvalóvá téve, hogy tisztában van a levelek fontosságával. A levélírás indítékai között, 1727-től megjelenik a hasznos időtöltés motívuma:

> édes nénem gyakorta irok predikáciot. nincsen egyéb dolgom, le kel irnom a már haszontalan gondolatimot. mivel mi ollyanok vagyunk. mint avízben eset ember, akinek mind addig kel vergödni. és minden ághoz kapni. még ki nem szabadul. vagy el nem vész. […] csak uszszunk hát edes néném a még lehet[87]

> el lehet itélni. hogy nem kopik a nyelvem a beszédben., had koptassam tehát a pennámot azirásban, mert arra elég idöm vagyon[88]

Ez esetenként önironikus fordulatot vesz: „ki ne irna kedves néném, örömest, mikor anyi jo dinyét eszünk".[89] Az utolsó, 207. levélben Mikes visszatekintett a levélírás egész folyamára, „az elsö levelemet amidön nénémnek irtam, huszon hét esztendös voltam. eztet pedig hatvan kilentzedikbe irom, ebböl ki veszek 17 esztendöt. a többit a haszontalan bujdosásba töltöttem",[90] e szavakkal ismételten értékké emelve a leveleskönyv egészét.

Nem hallgatja el *hullámzó kedélyállapot*át; ezzel a kiegyensúlyozatlanságot megvalló identitásképpel 1718–1733 között jellemzi magát. Érzelmi motivációjának több összetevője érhető tetten. A keserűség, a bánat, a nehéz törökországi beilleszkedés és a túlélés vágya éppúgy megjelenik közöttük, mint a tudatosan nevetésnek álcázott nyomorúság.

> az én szivemnek minden sebje, ráncza, fiokja. tele a kédhez valo szeretetemmel, de még is ollyan vagyok mint egy darab jég[91]

> ha azt akarja kéd hogy jó kedvü legyek. gyakran kel nekem irni. mikor pedig a kéd leveleit olvasom, akoron nincsen szükségem a hegedüsre, hogy tánczollyak[92]

[87] *MKÖM* I, 85 (63–79).
[88] *MKÖM* I, 150 (28–30).
[89] *MKÖM* I, 186 (1).
[90] *MKÖM* I, 207 (21–26).
[91] *MKÖM* I, 8 (4–6).
[92] *MKÖM* I, 18 (8–10).

Esetenként nyíltan kimondja, „mord kedvü is vagyok".[93] Idővel a felismert rosszkedvtől szándékosan akart megszabadulni: „abut el kel üzni, és ne engedgyük. hogy a gondolat, és a meláncolia, el fogja elmenket".[94]

Egyéni szokások kialakításával és azokhoz való ragaszkodással igyekezett rendezetté tenni mindennapjait, azaz törekedett megszabni viselkedésének, *fegyelmezettségé*nek a kereteit. Ezek közé tartozhatott az időnkénti esti levélírás szokása. A 13. levelet például így zárja le: „de már meg szánom kédet, és el végezem a boszu állást [tudniillik a hosszú levél írását], […] az egésségire vigyázon kéd. de a gyerttyám mindgyárt el aluszik. én is alszom."[95] Az esti lefekvés idejének terminusa éppúgy hozzátartozott e törekvéshez, mint a reggeli felkelésé:

> már tizenegy az ora, és le kel feküni
>
> le fekszem mert tizen egy az ora
>
> 11 orakor. ideje volna le fekünni[96]
>
> hatod fél orakor fel kelni
>
> az én szokásom a, hogy tiz orakor le fekszem […] másnap hatod fél oráig. ezt a dicséretes szokást mind télben. mind nyárban meg tartom
>
> az én szokásom pedig a, hogy tiz orakor le fekszem., másnap hatod fel oráig. a szememet ki nem nyittom[97]

Nyilvánvaló, hogy Mikes fegyelmezettségéhez idővel komoly fizikai tűrőképesség is társult, amint azt a bukaresti tél leírásában megörökítette:

> rettentö hideg hazban kelletet a nagy telet ki töltenem. és ha az idén meg nem fagytam, meg fagyhatatlan leszek ezután, a legényim magok csudálylyák hogy maradhatok. a hideg házamban; van is okok hozá, mert nekik engedtem a meleg házat. én inkáb türhetek mint ök. és nem zugolodom. de a nagy drágaság. és szükség itt. az uttzákon egymás keziböl vonnyák ki a kenyeret, sokszor történt, hogy ebédhez ültem volna. de kenyerem nem volt.[98]

[93] *MKÖM* I, 28 (26–27).
[94] *MKÖM* I, 100 (28–29).
[95] *MKÖM* I, 13 (60–61).
[96] *MKÖM* I, 27 (61–64); 32 (69); 36 (106).
[97] *MKÖM* I, 37 (79–82; 121–124); 78 (52–53).
[98] *MKÖM* I, 155 (12–16).

Az önkép részévé emelt fegyelmezettség elősegíthette a nemesi állapotában szokatlan *nincstelenség*nek mint identitástényezőnek a vállalását. Eleinte többször megjegyzi „annyi portékám vagyon. hogy fél ora alat. mindenemet el rakhatom […] csak egy ágy, egy kis láda és egy asztal".[99] A balkáni hadjárat alatt cselédeinek számával utal e tekintetben megváltozott helyzetére, átmeneti tehetősségére.[100] A nincstelenség[101] érzete mellett, azzal párhuzamosan megjelenik a kétkezi munka eredményének látványa és öröme, amikor például részt vett egy szüreten (1726).[102] Tizenöt évvel később, 1741-ben azt írja:

> gazdaságra is adtam magamot. mert kertemben, egy nehány szöllö fát ültettem, meg is fogontak, két gerezd szöllöt is hoztak. én azoknak ugy örülök, mint ha atokai hegyet birnám. édes néném. mely kevésel meg kel elégedni egy bujdosonak.[103]

1748-ban már egy helybeli birtokos büszkeségével írja: „it kedves néném. bö szüretünk vagyon. ürmös bort is tsinálok".[104] A misszilis levelekben belátással és megnyugvással tekint vissza a nincstelenségre. Megváltozott hozzáállása szerint a közösség vezetőjeként (básbug) szükséget nem szenved, és „másokal is jót tehetek",[105] „a' szükséget soha se probáltam",[106] „[Isten] én tőllem semmimet el nem vette" és „Isten […] engemet még ugy tartot mint az égi madarat, a' kinek se az ekére, se a' Sarlora nem volt gondom. […] minden Oeconomiam abbol ál, hogy a' költségem hoszab ne légyen a' jövedelmemnél."[107]

A *vallásos, katolikus keresztény* önképe megjelenik számos levélben. Többször költői megfogalmazásban ír a gondviselésre hagyatkozásról:

> én azt hiszem hogy az Istennek ollyan gondgya vagyon reá valamint egy királyra, és az én életemre, sorsomra, ugy vigyáz, valamint a leg gazdagabbéra[108]

[99] *MKÖM* I, 34 (19–21).

[100] „énnekem itt ollyan asztalom vagyon. hogy tiz emberrel többet tarthatnék, mint a mennyi van" *MKÖM* I, 150 (21–22); „énnekem pedig harom vagy négy cselédem vagyon. és nincsen töb egy lovamnál" *MKÖM* I, 151 (10–14); „már itt hogy leszek, és meddig. és mint fóg tartani az üres erszényem. Isten tudgya" *MKÖM* I, 153 (34–35).

[101] „eleget beszélt agazdaságrol, egy olyan akinek egy talpalatni földgye nintsen" *MKÖM* I, 169 (18–19).

[102] *MKÖM* I, 77 (2–8).

[103] *MKÖM* I, 161 (18–20).

[104] *MKÖM* I, 178 (1).

[105] *MKÖM* I, misszilis 1 (19).

[106] *MKÖM* I, misszilis 2 (13).

[107] *MKÖM* I, misszilis 3 (57–58; 162–167).

[108] *MKÖM* I, 51 (39–41).

ajánllyuk Istennek bujdosásunkat. és ha suhajtunk is, ne törödéssel suhajtozzunk. mert igen sokan vannak ollyanok. akik roszabbul vannak nálunknál[109]

ha szinte azok anagy dolgok minket ki rekesztenek is magok közül. de imádgyuk az Istennek munkáját […] vigasztalásunk vagyon. hogy aki ezeket anagy dolgokat miveli. minket is lát., és meg emlékezik rollunk. annak idejében[110]

ne kíványunk tehát egyebet az Isten akarattyánál […] és azután meg szününk akéréstöl, mind abüntöl. mind a bujdosástol. mind a telhetetlen kivánságtol.[111]

Bizonyos tekintetben példaként állítja a pénteket ünneplő „áitatos török"-öt, aki azon a napon „a keresztyén házában sem menne, a mint evelem meg történt".[112]

Az önreflexiók sorában több alkalommal elidőz a *személyiség változatlan megőrzésé*nél. Hangsúlyozza, törekedett arra, hogy az idegen környezetben is megtartsa a személyes identitáshoz sorolt tulajdonságait, mint például a becsülete és a „nemzettsége".[113] Józan, racionális elmének tartotta magát,[114] akinek fontos vonása az állandóság: „a vagyok aki voltam. és a leszek a ki vagyok", vagy „vegyünk mindent jó. szivel az Isten keziböl, és ugy a bujdosásunk. igen könnyeb leszen. vagyok. és leszek. ami voltam", továbbá a legrövidebb formában „maradok. a ki vagyok".[115]

3. Az én határait viszonylag ritkán átlépő, eddig bemutatott két identitástípus mellett fontosabbnak, azokat mintegy felülírónak látszik egy harmadik réteg, a társaságban, közösségben való létezéshez kapcsolódó önképek csoportja. E tekintetben identitása megformálásakor nem csak saját igénye motiválta Mikest; lényeges annak tudata is, hogy mások hogyan és kinek látták őt, és ez menynyiben feleltethető meg saját én-képzetének. Aligha véletlen, hogy a legtöbb megnyilatkozást ehhez a réteghez lehet találni a levelekben.

Mikes a Franciaországból érkezett, majd később máshonnan hozzájuk csatlakozott törökországi magyarok viszonylag zárt közösségének nemesi részéhez tartozott. A háromosztatú rodostói közösség nem ismerte a befogadó állam

[109] *MKÖM* I, 63 (77–79).

[110] *MKÖM* I, 106 (3–5, 36–38).

[111] *MKÖM* I, 207 (29–32).

[112] *MKÖM* I, 181 (28–30).

[113] *MKÖM* I, 154 (34–35).

[114] „az én eszem nem hasogattya az áert, mint a kédé. hanem csak a földön jár" *MKÖM* I, 96 (12–13).

[115] *MKÖM* I, 72 (73); 87 (29–31); 95 (58), a fordulat további variációit ld. 60., 74., 85. levélben.

nyelvét, és nem tudott, énfeladás nélkül nem is volt lehetősége beilleszkedni.[116] Rákóczi udvartartásának tagjaiként, például uruk kíséretében egy-egy meghívás esetén, Mikes szavaival, „mi mind hajduk vagyunk".[117] Ezt a több szempontból az abszurditás határán mozgó életet 1731. december 24-én a levélíró így foglalta össze: „ugy tettzik, mint ha. másut mind meg holtak volna. csak mi élnénk; pedig ha jol meg gondollyuk. mások élnek, és mi csak aluszunk".[118] A közösségen belül a „mi" és az „én" képe gyakran egybeesett. Rodostói lakóhelyüket például az idézett gondolathoz illően így mutatta be: „kinek kinek pedig bövön elegendö és tágas szállása vagyon. csak én egy szolgával: egy gazdag örménynek. az egész házát birom. és mindenik háznak vagyon egykis kerttye" *MKÖM* I, 36 (81–83).

A rodostói közösség tagjainak előírt (*MKÖM* I, 37 (60–79)) és elő nem írt tevékenységeik voltak, az utóbbiak esetében „az idö töltés" „sok féle. és ki ki a maga hajlandoságát követi" (uo., 83–85). Hetente kétszer Rákóczival lóra ülnek és vadásznak (uo., 85–95). Azaz, mint írja „mi csak ithon ülünk, és télben nyárban. egy szokást tartunk" *MKÖM* I, 80 (19–21) és „már is meg untuk mi az itt valo lakást, és szokatlan dolog. elöttünk, minden nap misére menni. és böjti napokon hust nem enni, és reggeltöl fogva estig. csak a könyvet simogatni, elmegyünk ugyan vadászni, de csak azért hogy othon ne legyünk, és fel oráig ha keresünk valamit. a többi unadalom" *MKÖM* I, 83 (27–31). Az udvari nemesek megjelenése, öltözete egységes, a fejedelemasszony halála után például „mindnyájan feketében vagyunk" *MKÖM* I, 44 (39–43), a „franczia köntöst" pedig csak „huszonkét esztendö mulván", Rákóczi halála után vetette le Mikes *MKÖM* I, 114 (20–22). A közösségen kívülre irányuló tevékenység összetartó és rendezett. Így például az egészségesek a betegekkel együtt mentek a bivalyúsztató sárba gyógyulni, majd ezt követően az erre rá nem szorulók is gyógyszerként itták a savanyúvizet *MKÖM* I, 38 (14–16, 43–46); pestis idején rodostói házőrzőket hátrahagyva a tengerparton „sátorok alat lakunk" *MKÖM* I, 73 (1–23).

A „bujdosókat" egyetlen közös cél tartotta össze: a II. Rákóczi Ferenchez méltó hazatérés vágya, ami a fejedelem halála után is tovább élt, egészen az utolsó Franciaországból érkezett személy, Mikes élete végéig.[119] Amikor Forgách Simon tábornok (1669–1731) török okmányt kapott, hogy Lengyelországba költözhessen

[116] „senkinek semmi bántódása nincsen, de az idegen nemzetnek nehéz itt, mert semmi üsmerettséget, baráttságot nem tehet" *MKÖM* I, 4 (32–34); vö., 6 (36–41); 37 (97–100); 88 (12–14).

[117] *MKÖM* I, 7 (2).

[118] *MKÖM* I, 96 (8–10).

[119] „még semmit sem tudunk abban, amiért ide jöttünk" *MKÖM* I, 4 (26–27); „nem azért jöttünk ide, hogy itt sok idöt tölttsünk […] hanem azért hogy bujdosásunknak végit szakaszuk" 6 (3–5); „hadakozásra híttak ide, de békességre jöttünk" 12 (15); „várjuk hogy valaki haza vezessen minket" 164 (4–5); „az én bujdosásomnak vége akor lészen, a midön az életemnek" *MKÖM* I, misszilis 1 (23–24); „ártatlanságot mind a' Felséges Fejedelműnkhöz holtig meg akarom tartani, ugy a' hazához is" *MKÖM* I, misszilis 3 (157–158).

(1721. január 13.), Mikes megjegyzi, „nekem ugy tettzik hogy illendöb lett volna atöbbivel itt szenvedni".[120] A ragaszkodás a közös cél megvalósításához akkor sem módosult, amikor – még Rákóczi életében – állandósulni látszik a meghasonlás: „mennyi sokat temettünk el már közüllünk, de aza veszet irigység, csak meg marad, és az egyenetlenség. […] talám ugyan ezek is temetnek el minket".[121]

A közösség tagjaként Mikesnek három, időben egymást követő identitása különíthető el, melyekkel alárendelte magát társainak, és székely nemeshez illően akarta szolgálni őket. II. Rákóczi Ferenc haláláig (1735. április 8.), majd ezt követően hagyatékának – örököse és fia, Rákóczi József számára történő – megőrzőjeként, a *fejedelem kamarása* képében mutatja be önmagát.[122] Sibrik „hofmester" *MKÖM* I, 114 (13) mellett Mikes kiemelt szolgálattevő volt Rákóczi személye körül. Reggel részt vett a fejedelem öltözésén, misét hallgatott vele, az ebédlő házba kísérte, és ott, mint írja, „kávét. iszunk, és dohányzunk". A délelőtt egy részében nem volt további feladata, majd közös ebédre ment. Délután közös imán vett részt, végül jelen volt a fejedelem esti vetkőzésekor.[123]

Hivatalos feladatai közé tartozott még a fejedelem kíséretében járni-kelni,[124] továbbá „én vásároltattam, a mi a köntösihez, és az házbeli eszközökhöz kívántatot" *MKÖM* I, 121 (24–25). Másokkal együtt jelen volt Rákóczi halálakor,[125] és feljegyezte azt is, hogy a fejedelem holttestét látva a törökök „nem hiszik hogy meg holt. ha nem azt hirdetik, hogy titkon el ment, és mi mást öltöztettünk fel valakit helyében".[126] Mikes járt el a halott Rákóczi testének Konstantinápolyba szállításakor.[127] Sibrik Miklós halála után azt írja, hogy „az egész gond, és baj, reám szállot".[128] A fejedelem javainak őrzőjeként arról panaszkodik, hogy társai „akarják, meg homályositani becsületemet […] nem más az oka. hanem, hogy ki nem osztogatom nékik. a fejedelem joszágát" *MKÖM* I, 120 (9–17), és „meg kel magamot türtöztetnem" *MKÖM* , 121 (14–16). Az örökség átadása után Rákóczi

[120] *MKÖM* I, 41 (43–45).

[121] *MKÖM* I, 96 (18–25); rokon megfogalmazásban ld. még *MKÖM* I, 162 (11–17);

[122] Rákóczi testamentumának felnyitásakor, a rá hagyott „örökség" leírásakor a fejedelem „cselédinek" nevezte magát. *MKÖM* I, 113 (1–2).

[123] *MKÖM* I, 37 (60–77).

[124] „ma sem láttam volna meg, hakételen nem lettem volna. a fejedelemel oda menni" *MKÖM* I, 51 (6–9); „Az urunkal. bercsényi úr látogatására jöttünk" *MKÖM* I, 64 (1–2).

[125] „ugy halt meg. mint egy gyermek, szüntelen rea néztünk" *MKÖM* I, 112 (45–46).

[126] *MKÖM* I, 113 (17–20).

[127] „A Porta meg engedvén […] egy nagy ládát. csináltatván, a koporsot belé zárattam, hajora tétettem, és egy nehány magamal 4dik. meg indultam, 6.dik. Constancinápolyban érkezvén. aládát. akiben a koporso. volt. a jésuitákhoz küldöttem." *MKÖM* I, 115 (1–5).

[128] *MKÖM* I, 117 (7–8).

József Mikes e szolgálatát nem értékelte;[129] kamarási tevékenysége így – valószínűleg keserűséggel – ért véget 1737-ben.

A fejedelem körüli személyi szolgálat mellett esetenként az egész rodostói magyar közösség javainak volt a *gondnok*a. Így például 1724-ben, amikor a pestis elől sátrakba költöztek „engemet itt hadtanak. a ház gondviselésire" *MKÖM* I, 53 (84–88). Hasonló feladata volt akkor is, amikor Rákóczi hosszabb vadászatra ment, mint például 1724 augusztusában: „oda lészen vagy két hétig, engemet itt hagyot gondot visellyek aházra. és a cselédekre" *MKÖM* I, 55 (4–12).

A Franciaországból Rákóczival Törökországba érkezett közösség lassú kihalásával a „bujdosók" közös célja, a méltó hazatérés elhalványulni látszott. Ugyanakkor Rodostóba később is érkeztek magyarok, így továbbra is szükséges volt a közösséget és ügyeit képviselni a porta felé. Rákóczi József halála után Csáky Mihály generális (1676–1757) viselte ezt a hivatalt (básbug – başbuğ), majd Zay Zsigmond, akinek halálát (1758. október 22.) követően Mikes azt írta: „a portára kelletet mennem. hogy hiré adgyam halálát. a szokás szerént. engemet tettek básbugá […] akik most velem vannak azok ujak" *MKÖM* I, 207 (1–14). Mikes e harmadik, közösséget szolgáló, legmagasabb szintű vezetői feladata holtáig tartott; ez volt egyben a leveleskönyvben külön nem részletezett, utolsó identitása.

A *Törökországi levelek* és a misszilisek tanúsága szerint Mikes otthonosan mozgott az identitásait meghatározó elemek között. Az olvasónak, azaz egy külső szemlélőnek megmutatni kívánt önképek kialakításához felhasználta azt a nyelvi formulát (egyes szám harmadik személy), mely képesnek láttatta őt önmaga külső, objektív szemlélésére. Elzárt közösségben élt, ugyanakkor erős volt benne a kapcsolattartás vágya a közösségen kívüli emberekkel. Valószínűleg tudatában volt annak, hogy egy, a közösségtől független szemlélő számára személyfüggő önképei viszonylagosak, és esetenként nehezen értelmezhetőek. Leveleiben mindenekelőtt az őt meghatározó közösség elválaszthatatlan tagjaként írt mindarról, aminek kapcsán szerette volna, hogy egykor rá emlékezzenek. Ezért rajzolta meg identitásait direkt és indirekt módon, közérthető és többszörösen összetett formában.

Identitásképző eszköztárához tartozott annak folyamatos tudatosítása, hogy képes elhallgatni vagy elfojtani saját véleményét közössége érdekében. Erre szolgáltak mindenekelőtt az értelmezhetőségi változatok, a kétértelmű közlések, a többértelmű, de magyarázat nélkül hagyott énelemek és az irónia. Így például félreérthetetlenül kirajzolódik a levelekből, hogy Mikestől alapvetően idegen volt a tétlenség; maguk a levelek és a mögéjük elrejtett fordítói tevékenység egyaránt ellensúlyozta az „unodalmas Rodostó" képét. Változatos módon érzékeltette a rodostói közösség helyzetének szomorúságát és kilátástalanságát, ugyanakkor a helyzet komor oldalát feledtetni kívánta tréfás vagy ironikus megjegyzésekkel,

[129] „nékem tsak egy Isten fizesét sem mondot. azért. hogy jószágára tselédire viseltem gondot" *MKÖM* I, 124 (26–28).

mulattatónak szánt történetekkel, azaz az optimizmus egyfajta fikciójával. Énjének elmélkedő, moralista, melankolikus vonulatát képes volt egyensúlyban tartani humorral és iróniával. De lehetséges az is, hogy a személyes őszinteség érzékeltetése valamiképpen szintén részét alkotja az írói fikciónak. Valószínűleg sohasem válik bizonyossá, hogy az ellentétek egymásra hangolt értelmezése, a kiemelő, figyelemfelhívó formulák és az irónia mögé rejtőző Mikes szerepjátékában, többszörösen ellenőrzött önleleplezésében hol húzódott a határ az „én" és az „én" kontrollja között. Továbbra is kérdés, pontosan mi volt az, amit erkölcsi kötelességének tartott az utókorra hagyni; színlelte-e, és ha igen, milyen mértékben érzelmi és szellemi azonosulásait egy-egy önképével.

A levelekből kirajzolódó önképek mellett és mögött további, (el)rejtett identitások is feltételezhetők. Mikes következetesen hallgatott olyan személyes tulajdonságairól, melyek hiányában nem lehetett volna Rákóczi apródja. Ilyen például a katona Mikes képe. Aligha képzelhető el, hogy Rákóczi mellett, kíséretének tagjaként ne kapott volna valamiféle hadi kiképzést. Az eltitkolt külső megjelenéssel együtt ezen elhallgatott identitás mögött feltehetően negatív élmény(ek) vagy Mikes harctól való idegenkedése rejlik. Az utóbbi lehetőségre utal a rendszeres rodostói vadászatokhoz kapcsolódó ironikus megjegyzés, mint például 1720 szeptemberében: „minden héten kéttzer. vadászni megyen [ti. Rákóczi]. aztot ha szinte varro tö esö volna sem mulatnok el" *MKÖM* I, 39 (58–59).

Összegzés

A dialógus és identitás kérdésének vizsgálata jó lehetőséget kínál az önképek kialakítását és formálását célzó írói törekvés nyomon követésére. A pontos, ugyanakkor gyakran tudatosan rejtőzködő megfogalmazással és szóhasználattal Mikes megvalósította az érzelmi „kiegyenlítés" retorikai és stiláris technikáinak mintapéldáját: panasz, önsajnáltatás vagy öndicséret helyett szórakoztató fikciót teremtett és hagyott az utókorra. Az önképek időbeli változásának megfigyelésével összerendezhetővé és a korábbinál pontosabban értelmezhetővé váltak a gyakran visszatekintő módon, utólag rögzített tények és események leírásai. Így például Mikes csak Rákóczi halála után szembesít azzal, hogy Franciaországból eltávozva a fejedelem holtáig bízott a francia diplomáciában, és a bizalom egyik jeleként folyamatosan „francia köntös"-ben járatta udvartartását.

Plasztikusan kirajzolódik a levelekből, hogy Mikes emberi és írói egyéniségének kulcsa az a közös céltól, a méltó hazatérés eszméjétől nem tágító közösség, melynek tagjaként holtáig értelmezte magát. Személyiségének valós, vélt vagy elvárt jellegzetességeit tudatosan alárendelte a közösség elvárásainak és lehetőségeinek: a nyitott, társaságra és családalapításra vágyó, tevékeny fiatalember fokozatosan „átszabta" a saját identitását. Családalapítás helyett vállalta a magányos életet, s azt – írói tehetségét kamatoztatva – szellemi tevékenységgel

töltötte meg. A rodostói magyar közösség állapotát éberen figyelve mérlegelte és elemezte a saját mindenkori lehetőségeit, és Rákóczi példáját követve vált íróvá és fordítóvá. A vele nem napi összezártságban élők iránti társasági igénye megteremtette vele a „néne" alakját, akinek a levélben bármit elmondhatott. Az identitásváltásokkal párhuzamosan nyomon követhetővé vált a lassú és tudatos rodostói berendezkedés folyamata, melynek során Mikes többek között szőlőt ültet, szüretre megy (77. levél), hírt ad kutyájáról (80. levél) és tudósít a szőlővel való „gazdálkodás"-áról. A fiktív dialógushelyzet árnyalása és az identitások differenciálása révén feltárultak az önbemutatás és önleplezés újabb rétegei és módozatai, láthatóvá váltak eddig ismeretlen alakváltozatok, és pontosabb lett a szülőföldje után sóvárgó, de új lakhelyét idővel megkedvelő író portréja.

A pátria képe és az idegenség ábrázolása a száműzetésben

Az utóbbi húsz év irodalomtudományi önéletrajz-kutatásainak egyik felismerése, hogy az önéletrajz nem egységes műfaj, s az ide sorolható művek nyelvi-retorikai megformáltsága miatt az ún. „önéletrajzi hitelesség" mindig fikció.[1] A tényszerűség és fikcionalitás viszonyának az 1960-as évektől kb. a 90-es évekig tartó intenzív vizsgálata után ma az olvasási és megértési figurákként, az önábrázolás színpadaiként értelmezett önéletrajzi alkotások medialitása, mintái, topikája és motívumai állnak a figyelem előterében. A sokáig paradigmatikusnak tartott kulcsszövegek lassan a háttérbe szorulnak, alműfajok, mint például a tudósönéletrajz, és kevert formák, mint például az önéletrajzi regény, egyre több figyelmet kapnak.[2] Az önéletrajzi szerződés és az autofikció, illetőleg az autofikcionális írás koncepcióit tovább differenciálják.[3] Új önéletrajzi formák lépnek a kutatás érdekkörébe, ismeretlen és kevéssé ismert szövegeket fedeznek fel és értelmeznek.[4] Az egy-egy nemzeti nyelvű korpuszra összpontosító vizsgálatok mellett megjelent a globális perspektíva, s megnőtt az összehasonlító és interdiszciplináris kutatások jelentősége.[5]

Tarnai Andor egyik fontos felismerése volt, hogy a magyar viszonyok kül- és belföldi kritikái jelentős részben topikus természetűek, s szükség lenne a rendi Magyarország nemzet- és hazafogalmának, közösségi tudatának jól körülhatárolt időszakok, rétegek, csoportok és szerzők szerinti, módszeres feldolgozására.[6]

[1] Martina Wagner-Egelhaaf, Zum Stand und zu den Perspektiven der Autobiographieforschung in der Literaturwissenschaft, *BIOS* 23 (2010), 2, 188–200.

[2] *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung,* hrsg. von Günter Niggl, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, [2]1998.

[3] Frank Zipfel, Autofiktion. Zwischen den Grenzen von Faktualität, Fiktionalität und Literarität? in *Grenzen der Literatur. Zu Begriff und Phänomen des Literarischen,* hrsg. von Simone Winko, Fotis Jannidis, Gerhard Lauer, Berlin, New York, de Gruyter, 2009, 284–314; *Auto(r)fiktion. Literarische Verfahren der Selbstkonstruktion,* hrsg. von Martina Wagner-Egelhaaf, Bielefeld, Aisthesis, 2013.

[4] *Encyclopaedia of Life Writing. Autobiographical and Biographical Forms,* 2 vol., ed. by Margaretta Jolly, London, Chicago, Dearborn, 2001.

[5] *Handbook of Autobiography/Autofiction,* 3 vol., ed. by Martina Wagner-Egelhaaf, Berlin, de Gruyter, 2019.

[6] Tarnai Andor, *Extra Hungariam non est vita… (Egy szállóige történetéhez),* Budapest, Akadémiai, 1969.

Ebbe az irányba mutat az imagológiai kutatások egyik kevéssé kiaknázott lehetősége: a műfajok, szövegcsoportok és szerzők mentén végzett elemzés.

A felsorolt tudománytörténeti tendenciák figyelembevételével ebben a fejezetben a *Törökországi levelek* Magyarország- és Erdély-képét hasonlítjuk össze a törökországi környezet ábrázolásával, kiválasztott szövegpéldák alapján.[7] Megvizsgáljuk, milyen minták, motívumok, politikai elképzelések és gondolati alakzatok határozzák meg Mikes pátriaképét, ezek hogyan válnak visszatekintve a haza jelképévé, és milyen megfigyelések, tapasztalatok és sztereotípiák jellemzik a törökországi, azon belül a rodostói viszonyok bemutatását. A patriotizmus érzelmi fikcionalizálásának bemutatásával választ keresünk a kérdésre, hogyan alkalmazza Mikes a tényszerűséget a Habsburgok uralmi ambíciói és a nemzeti ellenállás összefüggésében, s milyen módon hozza létre a szerzői fikciót és a fikcionalitást. Rákóczi két önéletrajzi művére, a *Confessio peccatoris*ra és a *Mémoires*-ra is figyelve elemezzük, hogyan jeleníti meg Mikes az elhagyott hazát az idegen környezetben, milyen eszközökkel és milyen céllal használja a pátria képeit, és hogyan dolgozza fel az idegenség és a kulturális másság tapasztalatát.[8]

A kiinduló tézis, hogy a száműzetésben keletkezett önéletrajzi irodalom valamiképpen rejtett hazatérés. Mikes és Rákóczi egyaránt éles szemmel, de részben eltérő módon kommentálja a magyarországi és erdélyi viszonyokat: míg Rákóczi szenvedélyes leírásai és éles megjegyzései néha azt a benyomást keltik, mintha szerzőjük elszigetelt helyzetét, korlátozott cselekvési lehetőségeit kompenzálnák, Mikes többnyire a sorok közé rejti, és iróniával szelídíti keserűségét. Mikest elsősorban a nyelv, Rákóczit a vállalt feladat kudarca köti össze az emlékké vált hazával. A hazai viszonyok jellemzésében mindkettejüknél megjelennek a 17–18. századi nemzetkarakterológiai toposzok és közhelyek, a Magyarország elmaradottságát és kulturálatlanságát hangsúlyozó külföldi szerzők érvei, ezeket azonban sajátos vonásokkal színezve, egyéni formában adják elő.

Mikes és Rákóczi az elhagyott haza, a száműzetés különleges íráshelyzetéből és az isteni elrendelés perspektívájából, kritikusan tekint Magyarországra, Erdélyre, Törökországra és a saját sorsára. Mindketten különböző szerzői szerepek dialógusa révén fejtik ki elképzeléseiket. Eltérő módon ugyan, de mindkettőjük önéletrajzi műveit meghatározza faktualitás és fikcionalitás sajátos viszonya és a foglalkozás az emlékezés folyamataival. Az elbeszélés önéletrajzi és történeti

[7] *MKÖM* I. Modernizált helyesírású kiadás: Mikes Kelemen, *Törökországi levelek*, összeáll., gond., jegyz., bev. Hopp Lajos, Budapest, Szépirodalmi, 1990. Az idegen nyelvű fordításokhoz ld. *Mikes Kelemen válogatott bibliográfia*, 29–32.

[8] Hopp Lajos úgy vélte, a *Törökországi levelek* „[a] dolgos, önzetlen hazaszeretet és a hazához való hűség legmeghatóbb művészi megnyilatkozása a régi magyar irodalomban". *MKÖM* I, 347–348. Vö. Tüskés Gábor – Knapp Éva, *A textualizált Rákóczi*, Budapest, Balassi, 2023, 111–132.

terei poétikai-retorikai terekké változnak át, melyek a száműzöttek önazonosságának keresését képezik le elsősorban.

Mikes és Rákóczi önéletrajzi műveinek félfikciós jellege már első olvasásra szembetűnik, a fikcionalizálás pontos mértékét, eszköztárát, a történetileg hiteles leírás és a fikció közti határt azonban – mint az önéletrajzi műfajokban általában – nehéz pontosan meghatározni. Van olyan vélemény, mely szerint Rákóczi reálisan ír az ország állapotáról, egy másik felfogás szerint azonban a saját politikája szempontjából ábrázolja és értelmezi a császári kormányzat álláspontját, az udvari csoportok érdekharcait és a magyar viszonyokat.[9] A *Törökországi levelek* hátterében Mikes szűkebb hazája, Erdély áll; számára ez az abszolút mérce, melyhez mindent viszonyít az új körülmények között. Rákóczi negyven, Mikes huszonhét éves volt, amikor írni kezdte e munkákat.

A *Törökországi levelek* különlegessége, az egy hangra hangszerelt, fiktív dialógus lehetőséget kínál az erdélyi és magyarországi emlékek felidézésére és összehasonlítására a törökországi jelenségekkel.[10] A művet személyes írásmód, az identitáskonstrukció[11] és önreprezentáció összetett eljárásai és a különféle narratív stratégiák egyedi összekapcsolása jellemzi, beleértve a számos nemzetközi elbeszélő témát és motívumot, a gáláns, évődő hangot és az irónia alakzatait.[12] A kezdetben derűs hang idővel egyre rezignáltabbá válik. Mikes Magyarország-, Erdély- és Törökország-szemlélete egyaránt kritikus, de egyben idealizált, tele rokonszenvvel, megértéssel és a jobbítás szándékával. Az elveszített haza ábrázolásával máig eleven paradigmát teremtett a magyar irodalomban.[13]

[9] R. Várkonyi Ágnes, Narráció és elmélkedés II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatoris* című művében, in *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár,* szerk. Balázs Mihály, Gábor Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, 2007, 167–198, itt: 185, 196; Köpeczi Béla, *A bujdosó Rákóczi,* Budapest, Akadémiai, 1991, 554–556.

[10] Sájter Laura, „Arcok" dialógusa a *Törökországi levelek*ben, in *Író a száműzetésben,* 145–155.

[11] Gábor Tüskés, L'art narratif et la construction identitaire dans les Lettres de Turquie de Kelemen Mikes, in *La correspondance et la construction des identités en Europe Centrale (1648–1848),* sous la dir. de François Cadilhon, Michel Figeac, Caroline Le Mao, Paris, Champion, 2013, 49–67.

[12] Jenei Teréz, Az irónia alakzatai a *Törökországi levelek*ben, in *Író a száműzetésben,* 156–168.

[13] Bene Sándor, Eljutni Zágonba, *Holmi* 19 (2007), 5, 531–571; Hites Sándor, Száműzetésbe születni. Mikes és a magyar irodalmi emigrációk, in *Író a száműzetésben,* 267–274.

Erdély és Magyarország a *Törökországi levelek*ben

A *Törökországi levelek*ből kirajzolódó haza képe részben megegyezik a Rákóczi önéletrajzi műveiből kielemezhető sajátosságokkal, több vonatkozásban kiegészíti azokat, de néhány lényeges ponton különbözik tőlük. Vannak közös témák, de Mikesnek nincsenek közvetlen politikai céljai, s nincs mit védenie vagy mentegetnie a múltból. Az ő hazafogalma elsősorban Erdélyre vonatkozik. A református és katolikus nevelés, a jezsuita retorikaoktatás és a janzenista olvasmányok hatását mutató levelekkel saját identitását erősíti, miközben a morális tanítás mellett szórakoztatni is kíván. Bár a szabadságharc utolsó három évét Rákóczi mellett töltötte, annak eseményeit nem említi. A történelem csaknem kizárólag szórakoztató és tanulságos históriák forrásaként érdekli, a magyar történelemre csupán elvétve utal. Több levélben foglalkozik a művelődés kérdésével és a száműzött magyarok helyzetével, a fejedelem alakjával és a szabadság fogalmával. Ismételten mérlegeli a hazatérés lehetőségét; az ezt esetleg befolyásoló aktuális politikai, hadi és diplomáciai eseményeket részletesen leírja és értékeli. Rákóczi rodostói udvarának és az emigránsok viszálykodásának kritikus rajzában mintegy kicsiben szemlélteti a hazai viszonyokat.

A levelek egyik meghatározó motívuma Mikes szeretete a haza, azaz Erdély iránt. Többször említi szülőfaluját: „a valo nehéz zagon nélkül el lenni",[14] „ugy szeretem már rodostot. hogy el nem felejthetem zágont."[15] Erdélyt ismételten Tündérországnak nevezi. A porta békeszándéka kapcsán megjegyzi: „de bizvást hátat fordittsunk erdélynek, annak akedves tündér országnak",[16] majd ugyanebben a levélben így biztatja magát: „hanem bizzunk. és mind addig reméllyük hogy meg láttyuk azt a tündér országot., valamég élünk."[17] Az egyik megjegyzésben erdélyi nemesi öntudata is kifejezésre jut.[18]

Külön téma az erdélyi asszonyok dicsérete, mellyel közvetve ugyancsak Erdély különlegességét hangsúlyozza. Erdélyben „a nemes aszszonyoknak a szavok ollyan állando. valamint a brassai havas";[19] „de egy erdélyi aszszony, nem éré annyit mint tiz magyar országi. arosa többet érr a koronál, a nap fényeseb aholdnál., mikor magyar országon fogyatkozás vagyon a napban. csak egy erdélyi aszszonyt vigyenek oda. annak szépsége elég fényeséget ádd. e nem dicséret.

[14] *MKÖM* I, 23 (13. levél).

[15] *MKÖM* I, 55 (37. levél); vö. még *MKÖM* I, 138 (77. levél).

[16] *MKÖM* I, 24 (14. levél).

[17] *MKÖM* I, 25.

[18] *MKÖM* I, 51 (34. levél). Mikes ki nem mondott meggyőződése, hogy az erdélyi nemest többre kell tartani a magyarországinál. Tóth Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája. Kéziratos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Budapest, reciti, 2017 (Irodalomtörténeti Füzetek 178), 149.

[19] *MKÖM* I, 47 (32. levél).

hanem igaz mondás. haaz Isten öket szebbeknek teremtette másoknál, ki tehet arrol."[20] A 24. levélben az „obesterné", azaz a görgényi kommendáns feleségének egykori szépségét említi.[21] Az 59. levélben a fiktív címzetthez szóló kérés tartalmazza a dicséretet: „nekem pedig édes néném. erdélyi feleséget adgyon kéd. mert nem tudok ollyan országot. ahol az aszszonyok olly érdemesen visellyék a feleség nevet. mint a mi tündér országunkban."[22] Véleményét Mikes néha más nemzetek asszonyaival való szembeállítás keretében nyomatékosítja. Míg a „muszka aszszonyok" „azon panaszolkodnak, hogy az urok nem szereti., ha egy kevés ideig veretlen hadgyák őket. […] a mi székely aszszonyaink. eztet bé nem veszik. és másféle jelit kivánnyák a szeretetnek".[23] A törököknél „ki ki csak a maga házánál ül. kivált az aszszonyok nem ugy, mint nálunk."[24] Az önszeretetről szóló, franciából fordított fiktív dialógushoz csatolt következtetésben a görög asszonyokkal állítja szembe az erdélyi leányokat, asszonyokat: „de egy görög aszszony. talám káromkodásnak tartaná. ha azt mondaná. ugy szeretlek mint magamot."[25]

A „haza", azaz Erdély vagy Magyarország említése más összefüggésekben is előfordul. A „szomorú", „igen nagy csendességgel" és csupán néhány férfi részvételével zajló rodostói szüretet például Mikes összeveti a hazai szüreti szokásokkal: „nem ugy mint nálunk, hogy a sok szedöt szedönét láttya az ember, az uri aszszonyok., leányok., oda ki mennek, ebédelnek. és mulattyák magokot, abort édesebbé teszik jelen valo létekel. és szedésekel".[26] Másutt a novemberben tartott tokaj-hegyaljai szüretet említi.[27] A saját maga által ültetett szőlő első termése kapcsán megjegyzi: „én azoknak ugy örülök, mint ha atokai hegyet birnám."[28] A káposztalevest, mellyel betegségében gyógyította magát, „egy erdélyi drága orvoság"-nak nevezi.[29] Gazdasági szakirodalom alapján részletesen leírja a selyemhernyó-tenyésztést, s megjegyzi, hasznos lenne Erdélyben is bevezetni és elterjeszteni.[30]

[20] *MKÖM* I, 47–48 (32. levél).

[21] TL, 59. Vö. Mészáros Kálmán, Az asszonyi szépség dicsérete. Mikes és az „óbesterné", in *Író a száműzetésben*, 42–47.

[22] *MKÖM* I, 99.

[23] *MKÖM* I, 152 (83. levél).

[24] *MKÖM* I, 161 (89. levél).

[25] *MKÖM* I, 188 (99. levél). Az egyik görög köszöntésforma összevont alakját („polatéti") Mikes több levélben használja. *MKÖM* I, 485.

[26] *MKÖM* I, 138 (77. levél).

[27] *MKÖM* I, 115 (65. levél).

[28] *MKÖM* I, 254 (161. levél).

[29] *MKÖM* I, 137 (76. levél). A káposztamotívum kapcsán Veress Dániel a „gyomor szülőföld-nosztalgiájá"-t említi. Veress, *Mikes és a szülőföld*, 28–35.

[30] *MKÖM* I, 100–106 (60–61. levél).

Mikes és Rákóczi egyik közös témája a hazai műveltség elmaradott helyzete, melynek ostorozása ismert motívum a 16–17. századi magyar irodalomban. A jó neveltetés mindkettőjük számára a társadalmi felemelkedés és az ország jólétének feltétele. A 62. levelet Mikes csaknem teljes egészében az erdélyi oktatási-nevelési rendszer bemutatásának és ironikus bírálatának szenteli. Abból indul ki, hogy „egy országnak aboldogsága, az iffiakot valo jó neveltetésekből áll. a hadakozást. atudományokot, és a mesterségeket akor kezdik tanulni, a mi boldogtalan országunkban mind ezekre alkalmatossága nincsen egy iffiunak", állítja. Az atyák, akik közül sokan tudatlanok, elhanyagolják a fiak nevelését; „egy vaknak. nehéz avilágtalant vezetni", teszi hozzá. Ezután leírja, hogyan megy végbe Erdélyben a nemes ifjak nevelése:

> közönségesen, leg alább tiz vagy tizen egy esztendös koráig a faluból kinem megyen. hanem addíg a falusi iskolában jár. addig az ideig meg tanul olvasni. de az olvasásal. csak paraszti szokást is tanul. ha iskolában nincsen, othon egyebet nem lát, hanem minden héten hétszer. az apját részegen láttya. a ki nem törödik azzal. hogy a fiában valamely nemesi és keresztenyi jó erkölcsököt olttson. és csak a cselédekel valo társaságban hadgya. akiktöl minden féle rosz szokást, és rosz erkölcsöt látván. el tanulván. azok benne csak nem holtig meg maradnak, és a nagy paraszttságban valo neveltetése miat, azt sem tudgya ha nemes ember gyermekeé. talám meg sem tudhatná másként, hogy ha csak a jobbágyok kis uroknak nem neveznék. tizen két vagy tizen három esztendös korában, valamely Collégyiumban bé plántállyák, a honnét. huszon négy. vagy huszon öt esztendös korában szabadul ki, ollyan idejében. a melyben másut már az ollyan iffiu jó deák. jó historicus, a gyéométriát, gyeográfiát szükségihez képest tudgya., és már jó hadi tiszt. nem csak hadi dolgot, de országos dolgot is bizhatnak reája.[31]

Ezután választ keres a kérdésre, mi haszna van az ilyen nevelésnek:

> leg elsöben is a mi deákunk azon igyekezik hogy czifra köntöse. és paripája légyen. égy nehány könyvit és philosophiáit valamely almáriumban el temetvén, azután faluról. falura bé járja az attyafiait. áristotélesnek ót egy nehány terminusit ki pöki. de deákul már szégyenlene beszélleni. azért hogy az aszszonyok tanulo deáknak ne tarttsák, az attyafiainál mit csinál, leg hasznosab beszélgetése a vadászatrol. a lovakrol vagyon. ha asztalnál vagyon. nagy gyalázatnak tartaná ha jól nem innék, és még deáknak tartanák, ha magát mentegetné. ebed után vagy az aszszony, vagy a leányok házában bonttya ki a mit virgiliusbol. vagy Ovídiusbol olvasot, de hogy az iskolárol valo emlékezetet is tellyességel el felejttse. szükségesnek gondollya

[31] *MKÖM* I, 107.

lenni hogy a szolgálok közül, kettöt, vagy hármat szereteinek fogadgya. e szerént fel rován az attyafiait, és közöttök. egy nehány részegség után, meg mosván torkát. a deák szótól, és az iskolai portol. ismét haza iromtat azzal. amit az attyafiaitol tanult, de mit tanult. azt a tudományt elö veszi, mihent az apjához vendegek érkeznek., mert leg nagyob gondgya is a lesz., hogy az apja vendégit megrészegittse. és az apjától is, azért dicséretet vegyen más nap, e szerént tölt el két vagy három esztendöt, vagy a vadászatban, vagy az italban, vagy a vénus udvarában. és a mit egy nehány esztendökig tanult, azt egy kevés idö alat. csak nem mind el felejti,. de mit tanult volt. annyi esztendökig csak a deák nyelvet., és egyebet nem tanulván annak házánál hasznát nem sokat vészi, és a gazdaságban ollyan tudatlan mint mások, és a physicájából. annyit nem tud, mint. a molnárja, vagy a kovácscsa, nem tudván csak annak is okát adni. hogy miért hinti meg vizel. annyiszor az egö szenit, annyi deáksága után. csak azt is a tisztartojától kel meg kérdeni, ha a szöllöje. délre, vagy északra fekszike; kérdgyük már aztot hogy mikor fogja hasznát venni alogyikájának., ha meg házasodván, agazdaságakor. annak semmi hasznát nem veszi. az ország gyülésiben el menvén. az ország dolgához nem tud; nagy csendeségben. kel halgatni a végezéseket. mivel ha ót ugy disputálnának, mint az iskolákban. azonnal ö is. fel ugranék székiröl, és fel. kiáltaná., nego majorem., de azokhoz nem értvén. ollyan tanácsot kel adni, hogy hánnyák el az ember főt, nem hogy azt tudná, hogy miben áll, az ország haszna, de azt sem tudgya micsoda országok szomszédi erdélynek, hogy ha a maros. a tiszában folyé elsöben vagy a dunában, de hol? – a meg más kérdés volna.[32]

Az ilyen nevelés Mikes szerint nemcsak haszontalan, hanem kifejezetten káros:

mert a deák nyelvnek ugy venné hasznát, ha a hadakozásrol, az ország igazgatásárol. és más tudományokrol valo könyveket olvasnának. de igy, a mi philosophusunk. egy, két esztendö mulva. ollyan tudatlanná lészen. valamint a gondviselöje. és ha a tisztartojának. nem kelletnék. irni, talám az irást. és az olvasást is el felejtené. nem akarom ezekböl azt ki hozni. hogy a deák nyelv haszontalan volna. hanem csak azt mondom. hogy egy nemes embernek idö vesztés annyi esztendökig csak azt a nyelvet tanulni, mivel a mellet más egyéb hasznos tudományt is tanulhatna. egy paraszt ember gyermekének, még haszontalanab. és job volna mihent irni, és olvasni tud. valamely mesterséget tanulni. mivel a mesterségek. és a kereskedések hajtanak hasznot egy országban, tudom hogy a mi országunkban, egy iffiunak más tudományt nem lehet tanulni. mert nincsenek arra valo Collégyiumok, mint más országokban, a hol egy huszon ött esztendös iffiu. négy vagy ött

[32] *MKÖM* I, 107–108.

féle tudományokot tud, és egy közönséges iffiu, két vagy három mesterséget. de lehetetlent nem kel kivánni a szegény erdélyiektöl. nem is kivánok.[33]

A kollégiumok hiánya Mikes szerint nem menti fel az apákat a felelősség alól, és konkrét javaslatot tesz a helyzet javítására:

de az atyák nagy számot adnak azért hogy a fiakot nagyob gondviselésel nem nevelik. és a nemesi jo erkölcsre nem ingerlik még eleinte. hanem még példát adnak a részegeskedésre., a feslet. és tunya életre. ha a fiakot csak arra vennék is hogy a deák könyveket magyarra fordittsák. ugy a tanulásokot. aközönséges jora forditanák. mivel sokan vannak ollyanok, akik arra. alkalmatosok volnának. és ha csak egy könyvet forditana is meg, életében. azzal mind magának. mind másoknak használna, és látná valamely gyümölcsét annyi esztendeig valo tanulásának, de a sok hejje huja, a kopo, a virrattig valo ital, mind ezekre idöt nem ád, és nem engedi hogy az elme valamely hasznos dologban foglallya magát, és ha meg vénül, jó tanácsot sem tud adni. mert iffiuságát haszontalan töltötte el. és egy tudatlan tanács úr, ollyan egy országban. mint egy üres hordo a pinczében, de édes néném most veszem észre, hogy miben töröm a fejemet. mind azon által mint haza fia, azt akarnám hogy a tudomány oly közönséges volna nálunk,. valamint a tudatlanság, de akár mely hoszu levelet irjak is kédnek erröl a dologrol, azzal a mi iffiaink szokásokot meg nem változtattyák. se az atyák. az asztalnál valo régi bé vett rendet. el nem hadgyák. kédnek pedig azt jovallom, hogy a fiának ollyan tudományokot adasson. amelyekel használhasson országának.[34]

Az ifjak nevelését követően a lányok nevelésének fontosságát hangsúlyozza, miután a 27. levélben a nemes lányok és asszonyok gyakori írni-olvasni nem tudását külön is kárhoztatta:[35]

én eleget predikálottam a fiakrol, azért le szállok a predikállo székböl. és mennyen fel kéd is oda. predikállani. a leányokról, a kédet illeti. mert a leányok neveltetésére. ugy kel vigyázni, valamint a férfiakéra. de még többet mondok, és azt mondom, hogy jol oktatni a leányokat ollyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike, ollyan hasznos az országnak, valamint

[33] *MKÖM* I, 108–109. A latin nyelv és a retorika iskolai oktatásának korabeli kritikájához ld. Tóth Gergely, Bél Mátyás nézetei a latin nyelv iskolai oktatásáról, in *A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelődésében*, szerk. Békés Enikő, Kasza Péter, Molnár Dávid, Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2023 (Convivia Neolatina Hungarica 5), 47–62.

[34] *MKÖM* I, 109.

[35] *MKÖM* I, 39–40.

> a másika. hogy lehet a? nem igazé az édes néném, hogy egy jol nevelt, jol oktatot eszes leány, aszszonnyá változván. a fiát mind jol tudgya nevelni, oktatni, és tanyitatni. és aztot az ország szolgálattyára alkalmatosá tenni. ergo, hasznára vagyon tehát az országnak., ha leányokot jol nevelik, és oktattattyák. a régi romaiak. meg ajándékozták az ollyan anyákot, kik a haza szolgálattyára, jol nevelték fiokot. erröl többet nem irok, és többet nem irhattam volna. ha szinte fiam volna is. de nincsen, és azt bánom.[36]

A nevelési gyakorlatról és iskolai rendszerről szóló fejtegetések lényegében egybecsengenek Rákóczi megfelelő gondolataival, de az előadás jóval részletesebb és szemléletesebb. Mikes nemcsak bírál, hanem programot is ad; a felelősséget nem hárítja át a Habsburgokra. A fejtegetésekben egyaránt érvényesülnek saját erdélyi és franciaországi tapasztalatai, továbbá olvasmányainak, köztük Zrínyi Miklós *Török áfium ellen való orvosság* (Kolozsvár, 1705) című röpirata megfelelő részének a hatása.[37] Zrínyi, Rákóczi és Mikes egyaránt korszerű műveltséget, az életre felkészítő nevelést és nemesi erkölcsöket szorgalmaznak. Több párhuzam található Mikes franciából készült fordításainak vonatkozó megjegyzései és az idézett levél gondolatai között.[38] Az egyoldalú latinos műveltség helyett Mikes az élet minden területén hasznosítható, gyakorlati ismeretek oktatását sürgeti a modern polgári követelményeknek megfelelően. Nem nevezi néven, de világos, hogy közvetve a skolasztikus elveken nyugvó jezsuita oktatást bírálja, melyben maga is részesült. A fiú- és leánynevelés jelentőségének egyenrangú megítélése egyértelműen a felvilágosodás irányába mutat.

Mikes és Rákóczi egy másik közös témája az emigrációs helyzet és a szabadság fogalma. A 85. levélben a haza elhagyásának értelméről, a szabadság és a „nagyravágyó elme" viszonyáról elmélkedik Mikes, s fejtegetéseinek iránya eltér Rákóczi szabadság-retorikájának tendenciájától. A hazájuktól távol élők élete szerinte „duplán" „szarándokság", ami Rákóczi bibliai frazeológiájára emlékeztet. A száműzetésben töltött „drága időt" „hejábanvalóságra" eltékozolt időnek mondja, majd így folytatja:

> az el töltött idö pedig soha viszá nem jö, és csak. haszontalan. és izetlen suhajtásokot. hágy. maga után. a melyet mi mindennap kostolunk. és probálunk, mint szomorú példák, de még is szerencsések volnánk, hogy ha másoknak például lehetnénk., de nem leszünk. mert hány ezer ember veszet. és vész minden nap a tengeren. a felől elegen mennek atengerre, hát mi nékünk nem volté példa elöttünk.? volt, de tanoltunké rajta.?[39]

[36] *MKÖM* I, 109–110.
[37] *MKÖM* I, 551–558.
[38] *MKÖM* I, 554–556.
[39] *MKÖM* I, 155.

A két kérdés föltehetően a Törökországban meghalt Thököly Imre és emigrációs társai, köztük Komáromi János sorsára utal,[40] majd így ír:

> mások is csak ugy cselekszenek., meg tanullyák. de el nem kerülik. de mi lehet ennek az oka, nem egyéb, hanem a nyughatatlanság. és a nagyra vágyodás. felinek sincsen esziben az ország jova. de mindenik tele torokal kiálttya a szabadságot. mert nagyob része. csak az ujság. és aváltozás után fut. a jövendöt meg nem gondollya, se ajelenvalo joval nem tud élni, se meg nem tudgya becsülni, hanem a jövendöbéli bizontalan jó után suhajt. a melyet, vagy lehetetlen elérni, vagy pediglen. az a jó azért tettzik jonak hogy nincsen hatalmunkban. és hogy csak a nyughatatlan elmétöl származik; ettöl vagyon hogy soha az ember nem lehet boldogá. mert soha sem becsüli a maga állapottyát. se azt a mit bir; hanem aztot. amit nem birhat, abizontalanért. a bizonyost. semminek tarttya., és a nyughatatlan nagyra vágyodo elme, mindenkor. arra ingerli, hogy jobban volna ót ahol nincsen, és igy soha a jelen valo bizonyos sorsával. amelyben az Isten tette, meg nem elégszik. hanem a bizonytalanra vágy, és ajelen valoval. nem élni tud, hanem viszá élni. nem. kellene soha egy jó haza fiának, zür zavart csinálni, se kivánni, semmi féle szin alat. az Isten adgya a fejdelmeket, mind a jót. mind a roszat. egyaránt kel az ö keziböl venni.[41]

Korábbi leveleiben Mikes ismételten szól a fejedelmekről,[42] s ezekben Rákóczit tartja igaz keresztény fejedelemnek a német császárral szemben; e sorokból azonban mintha Rákóczi szabadságfelfogásának, az általa vezetett szabadságharcnak és azt követő magatartásának a közvetett bírálata is kiolvasható lenne.

Az Isten akaratában való megnyugvás szükségességének igazolására Mikes ezután idézi az időjárást a maga kívánsága szerint irányítani akaró és ezért póruljárt szántövető történetét.[43] A történet Gabriel Faërnus „Rusticus et Jupiter" című, Charles Perrault által franciára fordított meséjére megy vissza, amit Mikes a *Spectateur*ből vett át.[44] A száműzöttek helyzetét a vízbe esett és „minden ághoz kapó" emberéhez hasonlítja, majd így ír:

> de én aki egész életemben bujdostam. és végtire 16 esztendös koromban a házamot el hadtam. a bizonyos hogy a szabadság keresés az elmémben

[40] Tóth Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében. Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Budapest, BTK Irodalomtudományi Intézet, 2023 (Humanizmus és reformáció 41), 254–264.

[41] *MKÖM* I, 155.

[42] *MKÖM* I, 32, 33, 39, 43, 51, 69. levél. Vö. *MKÖM* I, 618.

[43] *MKÖM* I, 155–156.

[44] *MKÖM* I, 618–619.

> akor nem volt, és ha eddig tart bujdosásom. az igaz hogy az uramhoz valo vak szeretetem okozta.[45]

Ugyanezt a gondolatot variálja a 145. levélben, melyben az ország elhagyásának okát „füsthöz hasonló"-nak nevezi.[46] A hat évvel Rákóczi halála után írt, 164. levélben egy korábban is használt[47] bibliai utalással jellemzi a száműzöttek helyzetét:

> azonban várjuk hogy valaki haza vezessen minket. valamint Jérusálemben abetegek várták a siloé [helyesen: Bethesda] toja mellet hogy az Angyal fel keverje avizét. és abban vessék öket. […] nékem pedig ahazám jovát. és tsendeségit kel kivánom. és nem tsak különösön amagamét.[48]

A 96. levélben a magyar emigránsok közti irigység és egyenetlenség szaporodását teszi szóvá, majd két történeti példát beszél el a másik emberben való kételkedés és az irigység haszontalanságáról.[49]

A 36. levélben Mikes leírja a Jénikőből Rodostóba, a száműzetés utolsó helyszínére vivő tengeri utat, és bemutatja a gályarabok helyzetét. Talált köztük két magyart, akikkel beszélt, és megtudta tőlük, már húsz éve vannak a gályán:

> és mondottam, hogy ha nem lehetneé ollyan modot találni abban hogy meg szabadulhassanak. csak ezt felelék erre. miért mennénk mi már magyar országban. feleségünk. gyermekünk talám már meg holtanak. ót is mivel elnénk. itt ételt adnak, és meg szoktuk már ezt a nyomoruságot; avalo hogy nem vártam ezt a feleletet töllök, másként is gondolkodnám. ha hellyettek volnék.[50]

A két magyar gályarab példájának levélbe illesztése, egyetértve Tóth Zsomborral, azt mutatja, hogy a levél keletkezésének idején, „1720 áprilisában még volt remény és akarat Mikesben a hazatérésre. […] nem fogadta el emigráns mivoltát, státusát és identitását, […] noha valószínűleg […] a kulturális másságot mindennapi csapásként élte meg."[51] A 63. levélben a fiktív címzett szájába adja az emigránsok helyzetére vonatkoztatott szólást: „mi haszna vagyon egy éhelhalónak abban, hogy Kolozsvárt jó kenyeret sütnek."[52] Öt év múlva a Bercsényi Miklós

[45] *MKÖM* I, 156.
[46] *MKÖM* I, 235.
[47] *MKÖM* I, 152, 189 (84. és 101. levél).
[48] *MKÖM* I, 255.
[49] *MKÖM* I, 175–178.
[50] *MKÖM* I, 54.
[51] Tóth, *A hosszú reformáció jegyében, i. m.*, 266.
[52] *MKÖM* I, 112.

betegségéről és haláláról szóló beszámolók a 64., 66. és 67. levélben,[53] nyomatékosítva Jób bibliai példájával, Tóth Zsombor megfigyelése szerint az emigráns lét „belső spirituális dimenziójában végbemenő lehetséges változásokra", az „állandó liminalitás" elfogadására, „sőt par excellence életmódként" kezelésére utalnak.[54] Figyelembe véve a *Törökországi levelek* és *A keresztnek királyi uttya* című Mikes-fordításnak a megpróbáltatások türelemmel és állhatatossággal történő elviselésére és a keresztviselésre vonatkozó szöveghelyeit, elfogadhatónak tűnik a megállapítás, mely szerint Mikes itt egy felekezetek fölött álló politikai „mártirológiai program"-ot, ideálisnak tartott „emigránsi magatartásmódot" fogalmaz meg, egyben tanúságot tesz a fejedelem és a haza iránti lojalitásáról.[55]

A magyar vonatkozású hadi és politikai események közül Mikes részletesen leírja az 1738/39. évi moldvai török hadjáratot, melyben Rákóczi József, az elhunyt fejedelem fia kíséretében vett részt.[56] Utal az ezzel kapcsolatos török várakozásra, amit kiegészít a saját véleményével: „mert azt gondolja a porta, hogy mihent vidinben érkezünk, az egész magyar ország és erdely lora ül. és hozzánk jö, talám ugy lehetne ha azöreg urunk élne, de most hogy hozánk jöjjön valaki Isten ne adja".[57] A hadjárat útvonalának megváltoztatása kapcsán megjegyzi: „az Isten meg oltalmazta édes hazánkot arablástol."[58] Erdélyhez közeledve érzékeny hangot üt meg: az „édes olt vize" kapcsán megjegyzi: „tsak azt sem láthattam suhajtás nélkül., mert olyan édes hazából foly ki, a honnét 31 esztendötöl fogvást vagyok ki rekesztve."[59] Többször emlegeti az út közben távolról látott erdélyi havasokat, „erdély köpenyegit" és szülőfaluját, Zágont.[60] A jászvásári (Iaşi) tartózkodás alatt attól tart, a császári csapatok „csikbol reánk üthetnek, és egy éttzaka az ágyban találnak., ollyan öltöztetökre. nincsen szükségem".[61] A hadjárat után hálát ad, hogy a török nem tett kárt Erdélyben és Magyarországban.[62]

Két év múlva, 1741 augusztusában Mikes hírt ad Mária Terézia megkoronázásáról. A királynő „alovon valo Céremoniát is végben vitte, avilágnak három részire vágot a kardal. meg mutatván hogy anyi felöl valo ellenségtöl meg oltalmaza az országot. aCéremonia igen szép."[63] – fűzi hozzá. A következő levélben keserű iróniával folytatja:

[53] *MKÖM* I, 113–114, 116–118.
[54] Tóth, *A hosszú reformáció jegyében, i. m.*, 268.
[55] Tóth, *A hosszú reformáció jegyében, i. m.*, 269–275. Vö. *MKÖM* III, 245–450.
[56] *MKÖM* I, 218–249 (127–156. levél).
[57] *MKÖM* I, 224 (134. levél).
[58] *MKÖM* I, 230 (139. levél).
[59] *MKÖM* I, 233 (142. levél).
[60] *MKÖM* I, 236 (146. levél); 238 (147. levél); 240 (149. levél).
[61] *MKÖM* I, 243 (150. levél).
[62] *MKÖM* I, 248 (156. levél).
[63] *MKÖM* I, 255–256 (164. levél).

> tartozunk meg hálálni a királynénak hazánkbol valo ki rekesztésünket. mivel ót az élet fogyatkoztatására több ók vagyon, it nintsen bajunk se tisztartoval, se számvetövel. a perlekedésben a fejünk nem fáj a quártélyos nem szomorgat, a jószág szerzésen, vagy el vesztésin nem törödünk. a más sorsát, tiszttségit, elömenetelét udvar házát nem irigyelyük. gondolom hogy más sem irigyli amiéinket, […] abban nem törjük a fejünköt. hogy a gyermekinknek. mitsoda jószágot hagyunk., mint nevellyük, mitsoda tiszttséget házaságot szerezünk nékik.[64]

A sorok mögött az áll, hogy Mária Terézia uralkodása első hónapjaiban végleg elutasította a magyar száműzöttek kérelmét a hazatérés iránt: „ex Turcia nulla redemtio", válaszolta.[65]

Rákóczi hosszabb történeti visszatekintéseivel szemben Mikesnél csupán néhány elszórt utalást találunk a magyar történelemre. Ezeket a levélíró többnyire írott forrásokból merítette, s nincsenek összefüggésben a szabadságharccal vagy a száműzöttek helyzetével. A keresztes háborúk történetében például megemlíti II. András királyt, mint a keresztes hadak vezérét,[66] a püspöki méltóságról szóló fejtegetésben a gazdag magyarországi és erdélyi püspökségek szerepére utal.[67] A templomos rend történetét és templomaik pusztulását előadva megjegyzi, „Még Magyarországon látni olyan romlott templomokot", s felteszi a kérdést, miért nevezik a magyarok a templomosokat „veres barátoknak", s hogy „volt-é lakások Erdélyben?"[68] Az egyetlen magyar történelmi vonatkozású, hosszabb história az I. Ulászló [tévesen V. Lajosnak nevezett] magyar király és II. Murád szultán által megvívott 1444. évi várnai csata elbeszélése, melyben Mikes a magyarok esküszegését és a törökök természetfölötti segítséggel aratott győzelmét emeli ki.[69]

A rodostói viszonyok ábrázolása

A *Törökországi levelek*ben Mikes törekedett új környezetének bemutatására, a régi és új környezet összehasonlítására, a begyökerezett nézetek kritikai felülvizsgálatára és több nézőpont érvényesítésére. Az írás nagymértékben segítette egy új azonosság megtalálását, az elvesztett világ helyett egy fiktív valóság lét-

[64] *MKÖM* I, 256 (165. levél).
[65] *MKÖM* I, 731.
[66] *MKÖM* I, 147 (80. levél).
[67] *MKÖM* I, 94–96 (57. levél).
[68] *MKÖM* I, 127 (71. levél).
[69] *MKÖM* I, 295–296 (203. levél).

rehozását, az elhagyott pátria helyett egy, a száműzetésben elérhető új otthon megvalósítását.

A pátria képének változatos formában történő felidézése és funkcionalizálása mellett jellegzetes vonulata a műnek a keleti környezet, a muzulmán civilizáció és a rodostói viszonyok másságának kritikus, egyben szeretetteli bemutatása, az ezzel kapcsolatos reflexiók. Mikes török nyelvtudása közel száz közszóra, több mint húsz személynévre és negyven helynévre korlátozódott; a török környezetre vonatkozó mélyebb ismereteket a személyes megfigyelés mellett elsősorban francia forrásokból merítette.[70] Történelmi, társadalmi, erkölcsi és vallási kérdések egyaránt érdeklik, de mindent az idegen távolságtartó pillantásával szemlél.

Az Oszmán Birodalom Mikesnél egyrészt a száműzött magyarok életének kényszerből vállalt kerete, másrészt biztosítja létük feltételeit. A levélíró kezdetben fokozott figyelemmel követte a birodalom politikai eseményeit, a Porta és Rákóczi közti kapcsolatok alakulását, idővel azonban ezek a témák bizonyos mértékig a háttérbe szorultak a levelekben. A gyűjtemény török vonatkozásainak súlypontjai az 1716/18. évi háború utolsó szakasza, az 1730. évi Patrona-felkelés, az 1737/39. évi háború, az Oszmán Birodalom általános jellemzése és a rodostói mindennapi élet leírása.

Mikes felfogását a muzulmán világról többször vizsgálták az elmúlt évtizedekben,[71] a levélíró török szókincsét ugyancsak elemezték,[72] a Rodostóra és a város lakóira vonatkozó megfigyeléseket azonban még nem tárgyalták önállóan. A továbbiakban idézetek segítségével jellemezzük Mikes Rodostóról alkotott képét, miközben választ keresünk a kérdésre, milyen irodalmi eszközökkel hozta létre ezt a képet, és hogyan artikulálta abban az idegenség tapasztalatát. Az idegenség tapasztalatának vizsgálata új szempontokkal egészítheti ki a hagyományos műértelmezés következtetéseit.

1720-tól 1761-ben bekövetkezett haláláig Mikes folyamatosan Rodostóban élt, eltekintve néhány rövidebb tartózkodástól a város közvetlen közelében és Konstantinápolyban, valamint a fejedelem József nevű fia által 1737–1740 között vezetett moldvai katonai akciótól. A levelek közel háromnegyed részét Rodostóban keltezte. Ez az összesen harmincnyolc évi tartózkodás bőséges alkalmat kínált neki arra, hogy megismerje a várost és lakóit. Rákóczi belső kamarása-

[70] Így pl. Paul Ricaut, *Histoire de l'Empire Ottoman,* La Haye, Johnson, 1709.

[71] Lajos Hopp, La civilisation de la Turquie vue par Kelemen Mikes chambellan du prince Rákóczi, in *Rákóczi Ferenc II and the Hungarian Refugees in the Light of Turco-Hungarian Cultural Relations, Symposium 31 May – 3 June 1976, University of Istanbul, Faculty of Letters,* ed. by Ayri Basim, Istanbul, Istanbul Üniversitesi, 1976, 132–147; Bernard Adams, Mikes and the Turks, in *Elaborate Trifles: Studies for Kálmán G. Ruttkay on his 80th birthday,* ed. by Gábor Ittzés and András Kiséry, Piliscsaba, PPKE, 2002 (Pázmány Papers in English and American Studies, 2), 428–434; MKÖM I, 386–399.

[72] Kakuk Zsuzsa, Török szavak Mikes *Törökországi levelei*ben, in *Író a száműzetésben*, 110–121.

ként először egy gazdag örmény kertes házában lakott a fejedelem közvetlen közelében, majd ura 1735-ben bekövetkezett halála után átköltözött a Rákóczi által magának megvásárolt és átépíttetett nagy házba, ahol haláláig élt. Mikes reflexiói a közvetlen környezetre elsősorban az 1720–1725 közti évekre jellemzőek; 1730 után fokozatosan előtérbe lépnek az irodalmi átvételek és a panaszok a bujdosók rodostói életének unalma, egyhangúsága miatt.

A Rodostóba történt megérkezés előtt írt utolsó levelében Mikes a következő történettel készíti elő az olvasót az új tartózkodási helyre:

> a fejdelem beszéd közben mondotta a vezérnek hogy talám mesze vagyon rodosto, és hogy közeleb szeretet volna lenni, a portához. erre a vezér mondá. hogy ha egy kevesé mesze van is, de ahely alkalmatos. de ne gondollyad hogy mesze legyen, mert csak annyira vagyon. hogy ha ariskását itt meg főzik, oda vihetik melegen. itéllye el az ember azö török mondását![73]

A várost és környékét nagy láttató erővel, a jó gazda szemével ábrázolja, különös tekintettel a táj szépségeire, a megművelt földekre, a gyümölcsösökre és szőlőkre, valamint az építkezés sajátosságaira. A természet iránti érzéke a hasznosra irányul elsősorban; helyi tapasztalatait gyakran hasonlítja össze a megfelelő hazai viszonyokkal:

> Már mi itt derék házas. tüzes emberek vagyunk. és ugy szeretem már rodostot. hogy el nem felejthetem zágont. de tréfa nélkül édes néném, mi itt igen szép kies helyt vagyunk. a város elég nagy, és elég szép, a tenger parton lévö kies, és tágas oldalon fekszik. az is valo hogy europának éppen a szélyin vagyunk. loháton innét Constancinápolyban két nap könnyen el lehet menni. tengeren pedig egy nap. a bizonyos hogy suhult a fejdelemnek job lako helyt nem adhattak volna. akar mely felé menyen az ember. mindenüt a szép mezö. de nem puszta mezö. mivel itt mindenüt a földet jol meg mivelik. a faluk mellet lévö mezök nem puszták. és ennek a városnak. a földgye. ollyan mivelt. valamint egy jol meg mivelt kert, kivalt mostanában gyönyörüségel nézi az ember itt a szánto földeket. és a szöllököt. és a sok veteményes kerteket, itt pedig annyi szöllö hegyek vannak. hogy másut. egy vármegyében elég volna. azokot pedig igen jol mivelik; és azokban a sok gyümölcs fák. ugy tettzenek mint ha mind kertek volnának, it pedíg meg nem karozzák a szöllöt mint nálunk. azért is az ágak mind le vannak hajolva, a szöllö gerezdet a levelek bé fedvén. a földet is árnyékban tartyák. epedig szükséges ezen a meleg földön. a hol nyárban igen kevés esö jár., igy a föld nedvesen marad, és a szöllö sem szárad el. itt avalo sok veteményes kertek vannak. az ide valo szokás szerént jól mívelik. de nem

[73] *MKÖM* I, 51–52 (35. levél).

lehet a miéinkhez hasonlitani, gyapotat pedig sohult annyit nem vetnek mint itt. és a gyapotból valo kereskedés. itt igen nagy, torda vár megyében gondolom hogy meg teremne, de a mi kokány földünkön elegendö melege nem volna., itt az aszszonyoknak egész esztendö által csak az. a dolgok, hogy a gyapotat elvessék. meg szedgyék. el adgyák. vagy meg fonnyák, majusban vetik el. és octoberben. szedik meg. valo hogy sok bibelödés vagyon agyapotal., de mint hogy itt az aszszonyoknak semmi más külsö munkájok nincsen, azért arra reá érkeznek. aváros felöl. azt mondhatom, hogy ezen aföldön el mondhatni egy szép városnak. a mely nem ollyan széllyes. mint hoszu, de akár mely szép házak légyenek itt avarosokon., nem tettzhetnek szépeknek., mivel az uttzára nem hadnak ablakokot, kivált a törökök. azért hogy a feleségek ki ne láthassanak, micsoda szép dolog az irigycség! a piattza a városnak igen böv. a sok féle szárnyas állat, gyümölcs, kerti vetemény itt ólttsu, a még ide nem jöttünk, még minden olttsub volt, de ha egykis drágaságot okoztunk is.

Hozzáteszi, hogy a közbiztonság az örmény városrészben, melyben a bujdosók szállást kaptak, a magyarok védelmére kirendelt janicsárok miatt szemmel láthatóan nagyobb lett:

de a valo hogy csendeséget is okoztunk, mert a lakosok magok mondgyák. hogy a még ide nem jöttünk, a hol most vagyunk szálva, ót az uttzákon, napal is félve jártanak az aszszonyok. és leányok. ésve felé pedig akit kivül találhattak, azt el ragadták., és gondollya el kéd mint bocsátották el. még gyilkoságok is estenek. ezeket pedig a jancsárok. görögök. és örmények követtek. de már most, leg kissebet sem hallani. estve ki ki sétálhat az uttzákon, semmitöl nem tarthat. a valo hogy mink is sokan vagyunk, de leg kisseb dolog ha történnék, a kapunkon lévö harmintz jancsár, meg tanyitaná azokot, a kik valamely garázdát akarnának indittani, nem is lehet már csendeseb hely, mint ahol mi lakunk., estve idegen jancsárt, se görögöt. nem látunk., noha a szép idökben 11 oráig is kint vagyunk. csak illyen hamar is már, micsoda hasznára vagyunk avárosnak. hát még ezután,[74]

A kert és a kertészkedés Mikes kedvelt témái közé tartoznak. A rodostói gyümölcsösöket egyik későbbi levelében is magasztalja:

Mely szép dolog illyen mezei városba lakní. mint a miénk, akor megyen a mezöre az ember. mikor akarja. a nagy keritet városok mint a tömlötzök olyanok. most a kertekbe enni gyönyörüség, ót a sok gyümölts. noha nem sok féle. mert a kertészek roszak, oltani nem tudnak, körtvély, alma, szilva.

[74] *MKÖM* I, 55–57 (37. levél).

nintsen hanem a sok öszi baratzk., a sok két három féle dinye. kivalt most az öszi dinye, a mely decemberben is tart. olyan öszi dinye pedig mint itt vagyon., nem adatik sohult, az igen hasolit az ugorkahoz., amint hogy a melyik nem jó. egész ugorko., de ennél a dinyénél nem lehet kedveseb gyümöltsöt enni., kivül a szemnek. nem tettzik, hameg mettzik, még annál inkáb mert a belsö része tiszta zöld. de ha meg kostollyák. gyönyörüségel esznek belöle, mert olvad a leányok szájában. és olyan édes. mint ha nád mézbe fözték volna meg.[75]

A rodostói szüretnek megkülönböztetett figyelmet szentel, és szembeállítja azt az otthoni szürettel, amely szerinte sokkal inkább társadalmi esemény is egyben. Ebben az összefüggésben megismétli az egész évben folyamatosan termő, csodálatos szőlőtő motívumát, melyet már a 3. levélben is megemlített, és amelyre már utaltunk:

meg is csalod magadot, ha azt gondolod. hogy nagy mulattságom volt a faluban. ahol voltam szüreten, leg nagyob gyönyörüségem a volt. hogy itt addig nem voltam, és ót baj nélkül töltöttem két holnapot. egy holnapig néztem mint szürnek, egy holnapig pedig eleget jártam. mert itt, az ösz leg szeb része az esztendönek, a szüret pedig leg szomoruab része itt a mulattságnak., nem ugy mint nálunk, hogy a sok szedöt szedönét láttya az ember, az uri aszszonyok., leányok., oda ki mennek, ebédelnek. és mulattyák magokot, abort édesebbé teszik jelen valo létekel. és szedésekel, itt pedíglen a szöllös gazda. meg fogad két vagy három embert. azok szedik. és puttonokban aszöllöt haza hordgyák., és ki ki a maga házánál szür, igen nagy csendeségel, mint hogy a szöllöröl vagyon a szó, Constancinápoly körül láthatot kéd ollyan vastag szöllö fát. mint egy szilva fa, a szöllö szemek is rajta vannak ollyan nagyok mint egy szilva szem., de a nagyságát nem csudáltam ugy, mint azt, hogy némely ágain éret szöllö vagyon. némelyeken, a szöllö szem még nem nagyob az egresnél, más ágakon akor kezd virágozni, e szép dolog. hogy egy szöllö fán, illyen három féle jövést láthatni, és ez mind igy vagyon tavasztol fogvást télig.[76]

Részletesen tudósít Mikes a város fontos kereskedelmi központ szerepéről és az itt élő különböző népekről; a bíráskodás és az adófizetés sajátos helyi gyakorlatát kritikusan ítéli meg:

azt már egyszer meg irtam hogy négy féle nemzettség lakja avárost. görög, őrmény, török. sidó, és hogy nagy kereskedés vagyon itt, mind földön, mind

[75] *MKÖM* I, 270–271 (181. levél).
[76] *MKÖM* I, 138 (77. levél).

tengeren; némelykor három száz szekér bé jő avárosban. epedig gyakorta történik föképpen öszel, és csak nem minden nap. itt amit a szekereken hoznak. hajokra teszik, és constancinápolyban viszik. tengeren is ide sok hajok jönek. akik mindent hoznak; a lakosokrol azt mondhatom, hogy a török lakos itt felesen vagyon. és csendeségben élnek. leg job eledelel is élnek. és külön laknak a kereszténye ktöl. mert itt mindenik nemzettség külön külön részíben lakik avárosnak. a város csak egy, de négy részben vagyon. és nem elegyednek esze, és a midön pestis vagyon. ritka. hogy mind anégy nemzettség közöt volna. némelykor csak a törökök közöt vagyon és másut nincsen. némelykor csak a sidok közöt. a görögök, vagy csak azörmények közöt. mind a négy nemzettségnek. egy birájok vagyon. aki török. ecsak három esztendeig lehet biró. némelykor. addig is leteszik. de mindenik nemzettségnek vagyon különös birájok, akik folytattyák a dolgokot. a kadia elött. az az. (atörök biró elött) itt a kadia csak hamar fel épül. noha ö is sok pénzen veszi meg a biroságot. és amint ö itél. annak ugy kel lenni. ha. igasságtalan is az itéleti. példának okáért. ha városi tolvajt fognak meg, arra ollyan itéletet teszen. hogy fel nem akaszttyák. ha fizethet néki. de hanem, abban bizonyos lehet hogy meg hoszabittyák anyakát. itt pedig akasztofa, se hóhér nincsen, hanem akár mely bólt eleiben fel akaszttyák egy szegre. a piatzon. és a jancsár. akit meg kaphat az utzán. örményt, sidót, görögöt. annak kel fel akasztani akadiának. itt mindenért kel fizetni, ha valaki épiteni akar a szabadságért. fizetni. a temetésért. házaságért,, mind fizetni kel. hogy a gyapotat, és a szöllöt meg szedhessék, fizes. hogy ki ki a maga borát árulhassa azért fizetni kel. ha csak tele hordot akar is meg kezdeni fizetni kel. az uj bórt nem szabad addig árulni a még nem fizetnek. a kadia meg gondollya magát. egy orában. akorcsomákot mind bé zárattya. akor fizetni kel. hogy ki nyithassák, egy szoval csaknem mindenért kel fizetni azt mondhatná kéd. hogy az ezerekre megyen., valo hogy sokra megyen. de nem megyen ollyan sokra. mert a temetésért. házaságért,. ki öt polturát. ki tizet, ki. egy tallért ád. amint már. birja magát. aki szabadságot kér, a szedésért. bór árulásért. is ahoz képest fizet. a mint már. sok. vagy kevés szölleje, vagy bora leszen. de mind ezekre, nem kel azt mondani hogy a lakosokot nyomorgattya a török. mert ha a magáét meg adgya, azután. csendeségben marad. és csendesebben mint nálunk.

Már itt kifejezi a görögökkel szembeni ellenérzését, de pontosan rögzíti az örmények táplálkozási, öltözködési és házasodási szokásait is:

és a micsoda kevély nép a görög. ha ugy nem bánnának vélek. idegen nem lakhatnék közöttök. mi itt meg nem maradhatnánk. ha a törököktöl nem félnének., de a botozástol félnek. mert leg kisseb panaszért is a kadia száz pálczát veret a talpán, ha ezerekel bir is. és meg azon felyül fizetni kel.

azért, hogy két százat nem csaptak rajta. agörögök sokal jobban élnek. mint sem a mi örmenyink a kik közöt lakunk. de nem is ollyan munkások, mint ezek. se nem ollyan gazdagok, nem is csuda., mert az örmenyek. igen rosz ételekel élnek., már ebben az holnapban. bialokot ölnek meg. és azoknak ahusából kolbászt csinálnak. és mindenüt csak a sok kopácsolást hallyuk egész éttzaka, hogy nem is lehet alunni. aztot meg szárazttyák, és egész esztendö által azzal élnek. az örmény aszszonyok mikor avárosra mennek, mind fekete bélletlen mentét vesznek magokra. és igen munkások, egy rend béli köntösnél aleányokal többet nem adnak. se pénzt. se mást egyebet, egy örmény a lakadalma után. egy hétig. vagy kettöig. a feleségivel. együt nem eszik. ennek nem tudom az okát, de együt alusznak. a lakadalmoknak pedig már nálok bizonyos idejek vagyon, leg inkáb ebben a holnapban házasodnak. a midön már az uj bor meg forrot, és a kolbász csinálást el végeszték.[77]

A társasági élet kötetlenebb formáihoz Franciaországban hozzászokott Mikes különösnek tartja a törökök elzárkózását az idegenekkel szemben, s többször gúnyolódik az örmények asszonyféltésén:

az ember nem mehet örökké sétálni. nem lehet mindenkor a mezön vándorlani, az ide valo emberekel pedig nem lehet társalkodni. itt az idegen senki házához nem mehet. kivált az örmények inkáb féltik feleségeket. mint sem atörökök. még nem láthattam a szomszéd aszszonyomot. napjában tiszer is a kapuja elött kel el mennem; és ha a kapuban talál lenni. ugy szalad töllem, mint az ördögtöl. és bé zárja a kapuját. nem törödöm rajta. mert közönségesen. az örmény aszszonyok ollyan fejérek, mint a czigánynék. ebböl el itélheti kéd. hogy itt alakosokal. semmi üsmerettség nem lehet. nem is vesztünk semmit. mert. itt, ki szöcs. ki szabó. valami fö renden lévö emberek itt nincsenek, a kikhez mehetnénk. török urak vannak, de unadalmas dolog törököt látogatni. egyik a hogy törökül nem tudok. másik a hogy. ha az ember hozájok megyen. elsöben nó ülle, azután egy pipa dohányt ád, egy fincsa kávét. hatot vagy hetet. szol az emberhez. azután tiz oráig is el halgatna, ha az ember azt el várná. ök a beszélgetéshez, nyájasághoz éppen nem tudnak,[78]

Az örmények asszonyféltéséről már az első, Rodostóban keltezett levélben előadott egy tréfás történetet, hogy aztán, csaknem minden átmenet nélkül, vallási témákkal foglalkozzon:

[77] *MKÖM* I, 65–66 (42. levél).
[78] *MKÖM* I, 58 (37. levél).

a midön meg hallották az örmények hogy közikben jövünk lakni, mert azt jo meg tudni, hogy ebben a varosban negy féle nemzettség vagyon. török, sidó, görög, és örmény, mi az örmények házaiban lakunk, azonnal a kadiához. (vagy a török birohoz) mentenek, mondván néki, hogy azt hallották. hogy a magyarok ollyan hamisak. hogy az aszszonyokon. leányokon. még az uttzán is erö szakot tesznek. pápai gáspár éppen a kadiánál talált lenni akor, és mondá nagy prosopopiaval a kadiának, kadia, az örmények ne félttsék a feleségeket a magyaroktol. mert semmi bántások nem leszen. de ha az ö tyukjok a mi kakasainkhoz jönek. akor semmiröl. nem felelek. a kadia nagy nevettségel mondá pápainak aferim magyar. aferim, (igen jol mondád.). mink ezen eleget nevettünk, hát kéd is nevessen.,[79]

Kedvelt eljárása, hogy az asszonyokkal kapcsolatos meggondolásokba bevonja az erdélyi asszonyokat is, mint például a török próbaházasság intézményének tréfás megjegyzéssel kísért leírásában:

nem jó törvény volté alykurgus törvénye lacedemoniában. ahol proba esztendöt el lehetet tölteni a leányal. véle laktak. esztendeig. kettöig, ha egymásal meg nem álkhattak. a házaság sem lett meg. ki ki esmét más társat kereset magának. de ne keressük ezt a szokást arégieknél. itt is ezt fel találljuk, mert a férfiu. egy aszszonyal, vagy leányal. a török biró eleiben megyen. és ót meg mondgya abirónak. hogy ezt a személyt el veszem esztendöre, vagy kettöre. mikor az idö el telik. ennyi pénzt tartozom adni neki. a biro egy czédulát ád nékik. és azután szabadon együt lakhatnak, de a birót meg kel ajándékozni, mert a nélkül. végben nem megyen a dolog. szeretném tudni, hogy mit mondanának erre a mi erdélyi aszszonyaink. fogadom hogy sok mondaná. placet. de talám, még a férfiak sem vesztenének rajta. ha az illyen törvény szokásban volna,.[80]

Az örmények vendégeskedését és házassági szokásait enyhe iróniával mutatja be és kommentálja:

Édes néném. itt elég hó vagyon. a mely itt nem igen közönséges. azt mondhatnák. hogy itt némelykor csak azért havaz, hogy az örmények vendégeskedhessenek; ezt neveti kéd talám. de ez ugy van, mert ök el mennek, egy nagy tálat meg töltenek hoval. de annak. harmad, vagy negyed napi honak kel lenni. mert ugy mind job izü, mind pedig keményeb, és porczogosab. azt a tál havat. azután. nyakon öntik. peszmegel. de tudgyaé kéd. mi legyen a,? a szöllöt nagy üstökben meg fözik., mind addig. a még

[79] *MKÖM* I, 54–55 (36. levél).
[80] *MKÖM* I, 81–82 (50. levél).

ollyan sürü nem lesz.; mint a ser élesztö, azután leszürik. hordokban töltik, ollyan. szinü, és ollyan édes, mint a méser, igy el készitvén tehát. azt a levegö égböl le hullot étket. a ház közepire teszik, akor. a gazda, az egész cselédivel körül veszi., kinek, kinek, egy kalán lévén kezében, és azt, csak hamar fel kalánozák. valamint a téjfelt. abbol pedig, kel enni. még a szópó gyermekeknekis. azt pedig ne gondollya kéd. hogy a gazda aszszony igy vendégellye. minden nap a gyermekeit. a már. sok volna, és nem minden nap pap sajttya. hanem csak akor, a mikor kedvit akarja keresni a gyermekinek. és hogy ki ki jó kedvü legyen a háznál, mikor a tél. ollyan fösvény. hogy hó nem esik. avároson, ollyankor a cselédes gazda. egy mély földnire is el megyen hóért, és azután abbol. kedveskedik az attyafiainak. de most ki vannak. mert, mind hó elég van, mind pedig. e lakodalmas holnap lévén, a két huru hegedüt eleget rángattyák nekik, de a csufos szokás nálok. hogy mihent, az egy gazda aszszonynak. a fia, a feleségit a házhoz viszi, a szegény menyecskének, a száját bé zárják. valamint a pápa, a Cardinálisoknak: és mind addig nem szabad neki szolni. valamég. azurának az annya arra szabadságot nem ád, addig ollyan a háznál. mint a néma, csak az urával. beszélhet. de másal senkivel sem, mikor agazda aszszony. hozá szol: vagy valamit parancsol neki, a menyecskének. csak. inteni, azillyen némaság. pedig el tart. némelykor. hat, hét. esztendeig. ha a gazda aszszony. szereti a fia feleségit. hamaréb. fel szabadittya a némaságbol. de ha nem szereti, tiz esztendeig is némán. kel maradni., noha egy házban laknak, ennek a szokásnak pedig az az oka, hogy a menyecske. ne perelhessen a háznál. hanem nagy csendeségel. fügjön, az ura annyától, valyon nálunk nem volnaé jó eza szokás,[81]

Az 59. levélben élesen szembeállítja egymással a törökök és a görögök viszonyulását a magyarokhoz:

nem is segittik ugy a bujdosokot másut, mint ebben az országban. ez a nemzet nem is ollyan irtoztato valamint a hire vagyon. nem tudok ollyan nemzetet aki oly csendeségben éllyen mint ez, és sohult ollyan békeséges maradásunk nem lehetne mint itt. Istennek légyen hálá. leg kisseb szerencsétlenség még közöttünk nem történt. ákár hol találljunk törökököt. mindenüt jó szivel látnak minket. mert atörök leg inkáb amagyarokot szereti leg jobbat nem kivánhatunk mind ezekért nékik. mint azt hogy, még valaha legyenek keresztények. amen. hogy ha pedig ezzel a kevély görögökkel volna dolgunk. itt eddig nem lakhattunk volna. ezek noha keresztények de bennünket gyülölnek. a pedig bizonyos hogy leg kisseb ártalmokra nem vagyunk, ök ártanának nékünkha lehetne, de nem merik. mert leg

[81] *MKÖM* I, 197–198 (108. levél).

> kisseb dologért. a száz pálczát meg olvasnák rajtok., és igy becsületben. és tiszteletben tartat minket a bót. mert itt azt nem tekintik hogy micsoda renden vagyon. hogy ha gazdagé. vagy régi familia, mind ezek meg nem mentik hogy a husz körmiröl le ne vonnyák, és a száz páltzát duplán meg ne kostollya. ki is lakhatnék az illyen kevély nemzettségel., hogy ha igy a földig meg nem aláznák öket.[82]

Ez az idézet egyrészt mutatja a száműzött magyarok és a törökök harmonikus kapcsolatát. Másrészt tanúsítja, hogy a rodostói tapasztalatok kedvezően befolyásolták Mikes felfogását vendéglátóiról az országban szerzett első benyomásaihoz viszonyítva.

A görög asszonyokról alkotott rossz véleményére minden valószínűség szerint egyaránt hatottak az irodalmi minták, a rodostói közvéleményben élő etnikai sztereotípiák és saját tapasztalatai:

> a bujdosok házasága. igen szomoru házaság, dekivel, a kétek görög leányival, távul legyen. abizonyos hogy azok nem érdemlik a feleség nevet; csak arra valok. hogy reggeltöl fogva estig akereveten üllyenek, leg kisseb gondgyok a házra ne legyen. de igen sok a köntösökre, annyira, hogy minden nagy innepre az uj köntösnek meg kel lenni, és ha egyszer el mulnék, az urának szemiben meg mondaná. hogy ha ö nem akar csináltatni, talál ollyat a ki ö néki csináltat. ötven ezer talléráru köves portékát adna is itt az ura afeleséginek, de abbol aszszonyom meg nem segitené egy polturával is azurát ha szegénységben esnék. készeb volna száraz kenyeret enni, mint sem egy gyöngyös nyakravaloját el adni. ha kétszer vagy háromszor napjában fel nem öltözhetik, akor el unnya magát. a micsoda selyem matériákban, és gyöngyösön láttya az ember, azt gondolná hogy mindenik egy grofné. és az asztala is hasonlit aköntöséhez, holot egy kis száraz halbol, vagy egy kevés riskásából áll az ebédgye., és vacsorája.[83]

A görög nőkön kívül Mikes bírálja a görögkeleti papokat is, elsősorban műveletlenségük és a papi hivatal megvásárolhatósága miatt:

> az ide valo görög érsek, nagy pompával jöt az urunk látogatására. négy alatta valo püspökökel., de ha gyalog járnak is, azt ne gondollya kéd, hogy a szegénységtöl vagyon. mert a mi érsekünk kettöt is tarthatna, a püspökök is. de atörök birodalma alat, hinton nem járhatnak., söt még ugy kel magokot viselni mint ha szegények volnának. mivel azon kivül is gyakran meg vonnyák öket., mind a török, mind a görög pátriarcha. mert ez, azt

[82] *MKÖM* I, 99–100.

[83] *MKÖM* I, 98–99 (59. levél).

tészi érseknek, aki neki leg többet fizet. az érsekek pedig ollyan püspököket választnak magoknak, akik leg többet adnak. apüspökök pedig hogy az érseknek meg fizethessenek, ollyan papokot tesznek a falukban. akik leg többet igérnek,. itéllye el már kéd. hogy a püspökök, és a papok. micsoda sok féle uton modon huzák ki a pénzt a szegény ember erszényiböl, it asok innep, a sok böjt, mind hasznos a plébánusnak. hát ezen kivül, esztendö által. a sok haszon hajto bé vett szokások., vasárnap. valamely rongyos öltözetben a misét el mondgya. a mint lehet tölle, de hogy predikállyon. azt nem lehet az ö tudatlanságától kivánni, de miböl tanulna valami kis predikácziot csinálni. és mikor; mivel egynehány plébánusnak voltam házánál.. egy könyvet nem láttam nálok. hanem valamely szakadozot mise mondó könyvet tartanak. és abbol áll. minden könyvök. de mikor tanulhatna valamit. mivel egész héten. mezei munkát kel neki dolgozni, hogy a papádiáját. táplálhassa egy nehány gyermekeivel. és Czifrán jártathassa. egy szoval. itt a pásztorok. nem csak örzik ajuhokot, hanem meg árendállyák öket. és ha meg nem nyuzák is. de jól meg nyirik.,[84]

A száműzött magyaroknak viszonylag kevés szórakozási lehetősége volt Rodostóban. Ezek közé tartozott egy iszapfürdő és a mellette lévő savanyúvízforrás felkeresése a város határában. Ennek kapcsán Mikes gúnyolódik a görögkeleti papság pénzéhségén, és kételkedve nyilatkozik a szentelt savanyúvíz állítólagos gyógyhatásáról:

mi négy napig el hadtuk volt rodosztot, és négy mély földnire voltunk. savanyu vizet innya. de azt elsöben. meg kel kédnek irni, hogy mi végre ittuk a savanyu vizet., ide nem mesze egy tocsás hely vagyon, amelynek szélyesége. és hoszasága. lehet tizen öt ölni. ebben azidöben, akiknek valami nyavalyájok vagyon. abban a sárban meg ferednek. negyven, ötven mély földniröl ide el jönek az emberek. szekereken feleségestöl. gyermekestöl. husz, vagy harmintz szekeret meg lehet látni a sár körül. és abban a sok aszszony, férfi, gyermek; ugy hevernek; nem külömben, valamint a sertések. mikor a sárbol ki mennek. itéllye el kéd micsodások., mert a nem egyéb. hanem kemény fekete sár., amelyben erövel kel le menni, a lakosok, nem tudom honnét vették. de azt tarttyálk hogy igen hasznos. én ugyan nem láttam hogy valakinek hasznát volna. magam is bé mentem abban az ocsmány sárban. a többivel. nem a szükségért, hanem azért hogy mondhassam hogy sárban hevertem, nyárban pedig a bialoknak. igen kedves mulato hellyek az a sár. de a görög papok. azért hogy egy nehány polturát nyerhessenek, azt mondgyák hogy elsöben meg kel azt szentelni. mert másként nem használna, de a még nem elég. mert ebböl az utálatos sárbol

[84] *MKÖM* I, 162–163 (90. levél).

ki kelvén. a traditio szerént, és a hypocrates parancsolattyából. a savanyu vizre kel menni. abbol harmad napig kel innya. a mennyit lehet, hogy ha azt akarja valaki hogy ugy meg tisztullyon mint kristály mi is tehát a föld népinek régi bé vett szokását akarván követni. oda mentünk, és ót találtunk leg aláb két száz férfiat, aszszonyt. és gyermekeket, de mint hogy a görög papok semmi alkalmatosságot, sem mulatnak el. ahol egy nehány polturát nyerhetnek, azért ezt a vizet is meg kelletik szentelni. mert anélkül nem volna hasznos. a viz köszíklákbol folyki, de még is nem tiszta., és a sok nép aztot fel zavarván. sáros vizet iszik. mink is másnap hogy oda érkeztünk, el kezdettük az italt. és egy nagy üst tele volt vizel a tüzön. mert melegen kel innya és sokan voltunk akik ittuk. de micsoda savanyu viz. édes néném,! éppen a sárhoz illik. mert ha egyik utálatos. amásika fertelmes. mi azt gondoltuk elsöben, hogy ollyan savanyu viz mint nálunk vagyon, de mikor meg kostoltuk, lehetetlen volt egy csepet el nyelni. mert csak tiszta sós viz. az is rosz izü. mind azon által lassanként egymásra valo nézve, mindenikünk meg ivut harmad napig tizen két ejtelnit belölle. némellyik többet. mert a ki leg többet iszik, aztot leg többet is purgállya. avizet ebédig kel innya, és addig szüntelen kel járni, vagy futni. hogy jobban használyon. forgács ur. mint hogy egyiket sem vihette vegben: azért lora. ült. és ügettette a lovát. és igy rázatta magát. és mikor érzette hogy a viz munkálodni akar. akor le szállot alórol. el hiheti kéd. hogy eleget nevettünk rajta., azt már nem tudom mint fog nékünk használni ez a szentelt savanyu viz; hanem használ sem törödöm rajta, mert jo egésségem vagyon,[85]

Elcsodálkozik a bivalyokkal való halászás különös szokásán, mivel még soha nem látott ehhez hasonlót:

ugyan idö töltésért is ment volt a fejdelem egy török urhoz. a ki kerte vala a fejdelmet hogy menne. hozája. mivel ót igen szép vadászo hellyek vannak, a joszága őt mely föld ide. de csak két nap maradhattunk ót. addig is a sátorok alol ki nem buhatot az ember. a sok esö miat., soha sem láttam volt bialokal halászni. csak ót. a ház mellet egy tó lévén, abban vagy huszig valo bialokot hajtottak. és azokal egészen fel kevertették atót. és a sárbol a kezekel vonták ki az emberek a sok halat, nem lehetet uszni a szegény halnak. a sáros vizben. török halászat.[86]

Nagy hőségben és pestis idején a magyarok többnyire elhagyták Rodostót, s a város szélén felállított sátrakba költöztek át. Ezt a szórakozást Mikes elég unalmasnak tartja:

[85] *MKÖM* I, 59–60 (38. levél). Vö. 41. és 84. lev.
[86] *MKÖM* I, 65 (41. levél).

> tegnaptol fogvást. táborban. szálottunk, és sátorok alat lakunk. a szokot helyre. aváros széllyire; az ellenségtöl. nem gondolom hogy sokat kellene tartanunk. mivel. vagyon vagy három száz mély föld közöttünk, azért csendesen alhatunk. és csak a fülben mászotol, a szunyogtol. tarthatunk, […] édes néném, mi itt csak tengödünk, lengédünk. mint szegény bujdosok. tölttyük az idöt a mint lehet, az urunknak a még is mulattság hogy a mezön lakunk., mert az unadalom itt igen bö. és a szegény urunk. itt csak egynehányunkal maradot,[87]

Egy másik alkalommal egy apró török falu közelében táboroznak, amikor Mikes ismételten kárhoztatja a törökök és különösen az asszonyok otthon ülését:

> [A]z elmult holnapnak 9dik napján táborozni mentünk volt. csak három mély földnire. egy kis török falu mellé, nincsen e világon semmi szomoruab, mint a mely várost. vagy falut. csak török lakja. mert ollyan helyt. sem embert. se aszszont nem láthatni az uttzákon, még gyermekeket sem, azt tudná az ember hogy mind ki holtak afalubol., mert it ki ki csak a maga házánál ül. kivált az aszszonyok nem ugy mint nálunk.,[88]

Pontosan tudósít az 1722. és az 1751. évi rodostói pestisjárványról, valamint a megtett óvintézkedésekről. Az események közvetlen hatására keletkezett, szemléletes leírásban összekapcsolja egymással a járványtól való félelem, a tehetetlen kiszolgáltatottság és a száműzetés megváltoztathatatlansága fölött érzett szomorúság gondolatát:

> Édes néném. éppen nem kel nevetnünk. néze kéd honnét irok. meg láttya kéd abbol. hogy vagyon abban valami. abban avagyon. hogy ide három mély földnire kelletet jönünk. és avárost el hadnunk apestis miat., vagyon immár két napja. hogy itt vagyunk sátorok alat, egy nyomoru falu mellet, bercsényi ur. minden pereputyostól. a faluban. egy nyomorult udvar házban. vagy is majorban, vagyon szálva. a városban a pestis egészen el hatot. vagyon ollyan nap. hogy más fél száz embert is el temetnek. közöttünk még senkit nem temettek noha a cselédek közül. kettön is volt pestis. de ki gyogyultak belölle, mind azon által már továb nem maradhatván a városban. már két naptol fogvást itt táborozunk. egész ház népestöl. avalo hogy szép helyt vagyunk szálva. de aza rut nyavalya. el vette minden kedvünket. és csak idétlenül nevetünk, ugyan is ocsmány nyavalya ez. reggel jol vagyon az ember, estve felé meg betegszik. és harmad napjára el temetik.[89]

[87] *MKÖM* I, 129–130 (73. levél).
[88] *MKÖM* I, 161 (89. levél).
[89] *MKÖM* I, 73–74 (44. levél). Vö. 184. lev.

A levelek gyakori témái közé tartoznak a rendkívüli természeti jelenségek, így mindenekelőtt a szokatlan időjárás: a magas hőmérsékletek decemberben (160. lev.), az öt-hat hónap hosszúságú száraz időszakok (163., 169. lev.) és az októberi hó (184. lev.). Az 1724 decemberében észlelt mennydörgés említését Mikes összekapcsolja egy olvasmányaiból merített, korábban idézett pikáns elbeszéléssel.[90] 1726-ban és 1752-ben Mikes földrengésről tudósít; az első esetben találó fordulattal egy lakodalommal végződő, novellaszerű elbeszéléshez kapcsolja az esemény leírását:

> a ki is szépnek találván. mátkájához valo hüségit, el bocsáttá öket. és mind ahárman szerencsésen viszá érkezenek hazájokban, és házokhoz. és a lakadalom csak hamar meg lett azután. talám édes néném a föld alat lako emberek is lakadalmaztak, és tánczoltak. mert tegnap elöt nagy föld mozgást érzettünk alattunk, azt gondoltuk hogy valamely szekére tették az egész várost. és ugy visznek valahová. mind ennyi föld indulások közöt is kéd szolgája édes néném.[91]

Összegzés

A korábbi kutatások túlnyomó többsége az önéletrajzi műfajokat, köztük a memoárt és a vallomást, a nemfikciós műpróza körébe sorolta.[92] A *Törökországi levelek* és Rákóczi két önéletrajzi műve esetében ez a hozzárendelés problematikus; pontosabbnak tűnik a félfikciós műpróza terminus használata. A fikcionális–nem fikcionális szembeállítás túlságosan merev kategóriákat eredményez, és nem számol az átmeneti formák lehetőségével. Mikesnél és Rákóczinál egyaránt megfigyelhető a fikció és a nemfikció közti gyakori ingadozás. Mindhárom mű az önábrázolás színpada, de a szerzői fikció eltérő változatait képviseli: míg Mikesnél többnyire valóságos alakok lépnek fel egy alapvetően fiktív kontextusban, Rákóczi a fikciót rejtve, különféle áttételekkel alkalmazza.

A két száműzött eltérő módon viszonyul a „haza" fogalmához; a három mű Magyarország-, illetőleg Erdély-képeiben különböző arányban és más-más módon jelenik meg tényszerűség, valóságközeli ábrázolás és fikció. A *Törökországi levelek* olyan irodalmi diskurzus, melynek jelentését Mikes a fiktív címzett felé fordulás gesztusában rejti el. A gyűjtemény fő műfaji jegye a misszilis *lettre familière* művészi imitációja. Mikes a fiktív levél, a levélregény, az útleírás és a

[90] *MKÖM* I, 97–98 (58. levél).

[91] *MKÖM* I, 140 (77. levél). Vö. 186. lev.

[92] Vö. pl. Klaus Weissenberger, *Die Gattungen der nicht-fiktionalen Kunstprosa im NS-Exil. Verkannte Formen literarischer Identitätsbestätigung*, Berlin, Erich Schmidt, 2017 (Philologische Studien und Quellen 260).

napló formáival kísérletezik, miközben sűrűn alkalmaz ironikus tükrözéseket és töréseket. Megmutatja, hogy a tényekkel való fikcionális játékban lehetséges az önéletrajzi elbeszélés, mely ugyanúgy tudatában van a tények konstruáltságának, mint a fikció valószerűségének. A fiktív címzett mintegy pótolja a szülőföld, a rokoni kapcsolatok és egy élettárs hiányát, egyben befogadói hátteret nyújt, és lehetőséget biztosít a levélírónak a haza képének ébrentartására. Az irodalmi levél potenciálját és az utalásokat Erdélyre Mikes eszközként használja saját arcképének megkonstruálásához, önmaga meghatározásához és identitása megerősítéséhez. Változatosan alkalmazza, variálja, és következetesen a fikciónak rendeli alá a műfaj retorikai alakzatait, a tényeket és olvasmányainak anyagát. Perspektívája a fejedelem szolgálatába fogadott, abban mindvégig kitartó, franciás műveltségű, a felvilágosodás küszöbén álló erdélyi nemesé. Kritikusan ábrázolja az elhagyott haza nevelési viszonyait, miközben rejtett módon jeleníti meg Rákócziétól eltérő felfogását az életét alapjaiban megváltoztató szabadságharcról, az emigráció értelméről és a szabadság mibenlétéről.

A rodostói tapasztalatok jelentősen befolyásolták Mikes felfogását arról a kultúráról, amely befogadta. Éles szemmel rögzítette az etnikai, kulturális, civilizációs és mentalitásbeli különbségeket. Megfigyelései tanúsítják, Rodostó lakosságát Mikes idejében nem a törökök, hanem a görögök, örmények és zsidók határozták meg; ezek a népcsoportok ugyanúgy elkülönült közösségekben éltek, mint maguk a száműzöttek. Művében Mikes számos szokást és erkölcsi magatartásformát rögzített, amelyek alakították a rodostói társadalom életét. Mivel nem tudott törökül, elsősorban a vizuális benyomásokra összpontosított. Pillantása az idegen környezetre, melyben egyre otthonosabbá vált az évtizedek során, számos személyes jegyet hordoz. Többnyire tárgyilagosságra törekszik; a sztereotip általánosításoktól tartózkodik. Fejlett érzéke van az egyedi vonások és az általános kulturális jegyek megkülönböztetésére.

Tudatában van saját kulturális értékrendszere másságának, de ezt rendszerint a háttérbe szorítja vagy viszonyítja. Megfigyeléseit érzelmektől áthatva, de csaknem mindig tapintatosan, humorral adja elő; a helyi jelenségeket és alakokat következetesen a száműzetés, a franciaországi tapasztalatok és a török környezet viszonylatában ítéli meg. Életképeibe, tájleírásaiba is saját töprengéseit, belső világát és gondolatait szövi bele; s a keleti világ rajza a levélíró személyes érzéseiben tükröződik. A civilizáció – barbárság, középpont – periféria topikus szembeállítása, valamint a keleti kultúrák nyugati szemléletű bemutatása és ennek nyelvi stratégiái[93] Mikes beszédmódjában alig, illetőleg egyáltalán nem érvényesülnek.

[93] Vö. pl. Edward W. Said, *Reflections on Exile and Other Essays,* Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press, 2000, 173–186; Michael F. Klinkenberg, *Das Orientbild in der französischen Literatur und Malerei vom 17. bis zum fin de siècle,* Heidelberg, Winter, 2009.

Érdemes lenne megvizsgálni, Mikes leírásai Rodostóról, lakóiról és környékéről mennyiben tekinthetők hitelesnek a történeti források tükrében. Be lehetne mutatni, milyen okok és hogyan motiválták tájékozódását az otthonitól alapvetően eltérő környezetben, s milyen diszkurzív divatok vezették el az „idegen" produktív olvasatához. Külön feladat lehet azonosítani a több levélben említett muzulmán legenda[94] forrását az Isten által az ember számára különböző helyeken elhintett kenyerekről, s feltárni a 190. levélben említett perzsa legenda forrását a Ramadán eredetéről.

[94] *MKÖM* I, 7, 16, 19, 32, 36, 157. levél.

Morális szemlélet és antropológia

A moralista irodalom a 16–17. századi olasz, spanyol, francia és angol irodalom jelensége elsősorban. Az ide tartozó szerzők figyelmének középpontjában az emberi lényeg keresése, a természethez illő élet és életmódok leírása áll: a szokások, tulajdonságok, erkölcsök vizsgálata, mérlegelése és bemutatása a természetes ész segítségével, változatos irodalmi eszközök felhasználásával. Az igényes moralisták megfigyelnek, leírnak és magyaráznak, de kerülik a moralizálást, azaz nem adnak konkrét tanácsokat ilyen vagy olyan cselekvésre. Fő tárgyuk az ember, amilyen, és nem az, amilyennek lennie kellene. A kora újkori moralista irodalom a polgári, pragmatikus emberismeret, a modern antropológiai tudás fontos kiindulópontja, egy sajátos „protoantropológia". A diskurzustípus fő jellemzői a két- és többértelműség, az ellentmondás, a paradoxon és az irónia.[1]

A *Törökországi levelek* vizsgálatát az európai moralista hagyomány összefüggésében elsősorban az indokolja, hogy Mikes e hagyomány egyik korai, művészileg hatásos és eredeti magyarországi képviselője, s alig van levél a gyűjteményében, amelynek ne lenne valamilyen morális vonatkozása.[2] A magánélet és a száműzetés eseményei, alakjai, a szerzői önreprezentáció, valamint a korra, a nemzetközi politika híreire és a közvetlen környezetre vonatkozó reflexiók szorosan összekapcsolódnak a misszilisnek álcázott irodalmi levél retorikájával, a csevegő hangvétellel, a nagymennyiségű elbeszélő anyagot mozgósító, aforisztikus írásmóddal és a sztoikus, helyenként janzenista karakterű világképen átszűrt francia moralista irodalom hatásával. Mikes morális szemlélete keresztény hitében gyökerezik, ugyanakkor szokatlanul merész, s nem idegen tőle a játékos csábítás művészete sem.

Ebben a fejezetben először röviden áttekintjük Mikes életének és a mű keletkeztörténetének morális vonatkozásait. Ezt követően választ keresünk a kérdésre, a korabeli moralista irodalomnak milyen központi témáit tárgyalja Mikes, ezek

[1] Ld. pl. *Moralistes du XVIIe siècle,* sous la dir. de Jean Lafond, Paris, Laffont, 1992; *Literatur und Moral,* hrsg. von Volker Kapp, Dorothea Scholl, in Verbindung mit Georg Braungart und Bernd Engler, Berlin, Duncker & Humblot, 2011 (Schriften zur Literaturwissenschaft, Bd. 34).

[2] Kilián István, A levélíró Mikes erkölcsi nézetei, in *Irodalom, történelem, folklór,* 77–82; Gábor Tüskés, *Moralistik und Erzählkunst im Exil. Kelemen Mikes:* Briefe aus der Türkei, in *Literatur und Moral,* 291¬324. Mikes erkölcsi fogalmaihoz vö. továbbá: http://mikesszotar.iti.mta.hu/.

milyen formában és kontextusokban fordulnak elő, s milyen etikai modell rekonstruálható a műből. Megvizsgáljuk, hogyan alakul a műfaji hagyomány és a morális reflexió összefüggése; vannak-e Mikesnek a bemutatott eseményektől és személyektől független morális fejtegetései; hogyan és milyen szándékkal kapcsolja össze a szokások, magatartások leírását erkölcsi megfontolásokkal.

Az életút és a keletkezéstörténet morális vonatkozásai

Az életút eseményei közül fontos kiemelni, hogy Mikes körülbelül egyéves volt, amikor apját, a Thököly mellett harcoló Mikes Pált a zágoni nemesek ellen elkövetett öldöklés és prédálás miatt elfogták, majd a fogarasi osztrák börtönben halálra kínozták.[3] Az 1690-es évek közepe táján anyja, Torma Éva újraházasodott. Nevelőapja, Boér Ferenc katolikus volt; tízéves korában anyjával együtt a reformátusról áttért a katolikus hitre. A felekezetváltás egybeesett tanulmányai kezdetével a kolozsvári jezsuita kollégiumban. Tizenhét éves korától állt II. Rákóczi Ferenc szolgálatában belső inasként, majd udvari, végül első kamarásként. A szabadságharc leverését követően Rákóczi kíséretében két évet Lengyelországban és közel öt évet Franciaországban töltött. Bepillantást nyert a párizsi arisztokrata társaságok, szalonok és a királyi udvar életébe, tökéletesítette francia nyelvtudását, és megismerkedett a kor divatos olvasmányaival. A Rákóczit és társait száműzetéssel és teljes vagyonelkobzással sújtó 1715. évi 49. törvénycikk őt is érintette. Amikor ugyanez év őszén, nem sokkal XIV. Lajos halála előtt a fejedelem visszavonult a grosbois-i kamalduli kolostorba, és megkezdte önéletrajzi munkái írását, Mikes is mellette lehetett. III. Ahmed szultán meghívása és ígéretei nyomán 1717 októberében Rákóczival együtt Törökországba érkezett. A következő évben megkötött pozsareváci béke és a francia udvar magatartása jelentősen csökkentette a száműzöttek kilátásait az esetleges hazatérésre. Amikor huszonhét éves korában Mikes megkezdte a *Törökországi levelek* írását, fordulatokban gazdag életszakasz és változatos emberi, morális és kulturális tapasztalat állt mögötte. 1722 decemberében anyja levélben arra ösztönözte, kérjen kegyelmet, és térjen haza, de ő nem élt a lehetőséggel.[4] Hat évvel Rákóczi halála után száműzött társaival együtt kegyelmi kérvényt nyújtott be Mária Teréziának, aki azonban elutasította azt.

A levélgyűjtemény keletkezését közvetlenül meghatározó egzisztenciális helyzet a politikai száműzetés. Mikes erkölcsi, irodalmi motivációja, alkotó energiája és írásmódja, a levelek esztétikája – mint korábban utaltunk rá – a száműzetés gyökértelenség- és marginalitásélményéből, a hazától való távollétből és el-

[3] Az életúthoz ld. Hopp, *Mikes Kelemen*, 21–177.

[4] Anyja, Torma Éva 1722. december 22-én kelt levelét Mikes élete végéig megőrizte, és 1760-ban hazaküldte féltestvérének. *MKÖM* I, 518–522.

szakítottságból táplálkozik elsősorban.[5] A törökországi tartózkodás Mikesnek nem jelentett teljes magányt és nyelvi elszigeteltséget, mivel továbbra is a fejedelem túlnyomórészt magyar és francia környezetében, az általa meghatározott rendtartás szerint élt, s Rákóczi halála után sem fenyegette létbizonytalanság. Elszakadása az otthontól, a családtól, a múlttól és a hazai tájtól már jóval előbb megkezdődött, de az új helyzet véglegessége csak fokozatosan tudatosult benne. Kezdettől fogva fontosak voltak számára a kapcsolatteremtés lehetőségei az új környezettel, s a kultúrák közötti lét írói szemléletét befolyásoló, meghatározó tapasztalatává vált. A levélgyűjtemény tanúsága szerint állandóan törekedett a régi és az új környezet összehasonlítására, a begyökerezett nézetek kritikai felülvizsgálatára, a plurális látásmódra. Az írás nagymértékben segítette egy új azonosságtudat kialakításában, az elvesztett világ helyett egy új, fiktív valóság létrehozásában, az elhagyott haza helyett a száműzetésben elérhető új otthon megteremtésében.

A keletkezéstörténet tágabb kontextusához tartozik II. Rákóczi Ferenc száműzetésben kibontakozott írói munkássága, mindenekelőtt két önéletrajzi műve, a *Mémoires* (1717) és a saját erkölcsi felelősségét folyamatosan mérlegelő *Confessio peccatoris* (1716–1720).[6] Ide tartozik Rákóczi három, kifejezetten vallási tárgyú, de számos erkölcsi vonatkozást tartalmazó műve, az *Aspirationes* és a két *Meditationes* (1719–1731), továbbá két állambölcseleti munka, a *Tractatus de potestate* és a *Réflexions* (1722-1725), valamint a végrendelet (1732). A művek többségében közvetlenül érzékelhető a janzenista és a janzenista ihletésű olvasmányok és morális szemlélet hatása. Mikes közel húsz éven át közvetlen tanúja volt ennek az irodalmi tevékenységnek, az írások egy részét bizonyára ismerte; Rákóczi halála után ő volt a fejedelem irodalmi hagyatékának első gondozója. Levelei és Rákóczi írásai között több gondolatpárhuzam található; a fejedelem portának szóló „búcsúzó" levelének fordítását Mikes beillesztette 117. levelébe.[7]

Mikes eszmei és erkölcsi tájékozódása szempontjából érdemes figyelembe venni Rákóczi két, francia orientációt tükröző könyvgyűjteményét, melyek anyaga nem maradhatott ismeretlen Mikes előtt.[8] Rákóczi ifjúkori könyvtára tanúsítja a vallási kérdések, azon belül az egyházak egyesülésének tervei iránti érdeklődését, egyben jelzi a francia, spanyol és olasz nyelvű világi irodalom (pl. Racine, Boileau, La Calprenède, Scarron, Mateo Alemán, Marana, Fénelon), továbbá a politikai és történeti olvasmányok, a keresztény neosztoicizmus és a világi morál kérdéseire irányuló figyelmét. Az utóbbit aláhúzza a klasszikus francia moralisták, így például Montaigne *Esszéi*nek, La Bruyère *Les Caractères*

[5] Vö. Tóth Zsombor, *A lét elviselhetetlen átmenetisége. Mikes Kelemen emigrációs tapasztalata (előtanulmány),* in *Amicitia,* 206–219.

[6] Tüskés Gábor – Knapp Éva, *A textualizált Rákóczi,* Budapest, Balassi, 2023.

[7] *MKÖM* I, 206–209.

[8] Köpeczi Béla, *A bujdosó Rákóczi,* Budapest, Akadémiai, 1991, 467–474.

de Théophraste című művének és Saint-Évremond írásainak a megléte a könyvek között. A bécsújhelyi börtönben Rákóczi által olvasott művek közül Pierre d'Ortigue Vaumorière levélminta-gyűjteménye és Balthasar Gracián *Oráculo manual*jának francia fordítása érdemel említést; Graciánra egyik levelében Mikes név szerint hivatkozik.[9]

Rákóczi rodostói könyvtárában szembetűnő az áhítati, teológiai, exegetikai, egyháztörténeti könyvek, ezen belül a janzenista, kvietista, puritán és misztikus ihletésű kiadványok, továbbá a történeti, jogi és természettudományi művek nagy száma, a didaktikus és morális irodalom hangsúlyos jelenléte, valamint a világi olvasmányok háttérbe szorulása.[10] A kötetek mintegy harmadrésze kapcsolatba hozható a janzenista reformmozgalommal. Az itt található művek egy részét Mikes forrásként használta, részleteket idézett belőlük a levelekben, s néhányat önállóan is lefordított.[11] Rodostóban Rákóczi és Mikes – elsősorban a konstantinápolyi francia követek révén – hozzájutott olyan könyvekhez is, amelyek nem szerepelnek a fejedelem ingóságainak hagyatéki leltárában.[12] Rákóczi rodostói környezetében több francia nemes és más személy tartózkodott rövidebb-hosszabb ideig, aki kapcsolatba hozható a janzenizmussal, illetőleg gallikán, deista vagy racionalista nézeteket vallott.[13]

A lefordított művek többségét Mikes Rákóczi rodostói könyvtárából válogatta. Mint utaltunk rá, a levélgyűjtemény összterjedelmének mintegy az egynegyedét különféle fordításbetétek teszik ki, s szoros tárgyi, eszmei, írói-fordítói módszerbeli és intertextuális kapcsolat, tartalmi-motivikus átfedés, stílusbeli és műfaji kölcsönhatás áll fenn a levelek és a fordítások között. Mikes jelentős mértékben fordítói munkája révén vált igényes nyelv- és stílusművésszé, gondolkodóvá és moralistává. Az adaptációs munka nem kis mértékben hozzájárult társadalomszemléletének, erkölcsi nézeteinek formálódásához.[14] A fordítások és adaptációk

[9] *MKÖM* I, 219 (128. levél).

[10] Zolnai Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtára,* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926; Éva Knapp – Gábor Tüskés, La bibliothèque de Rodostó (Tekirdağ, Turquie) du prince François II Rákóczi. Nouvel essai de reconstitution, *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 39 (2014), 2, 185–208.

[11] Hopp Lajos, Mikes-fordítások Rákóczi rodostói könyvtárából, *Magyar Könyvszemle* 102 (1986), 283–294; Hopp, *A fordító Mikes Kelemen*.

[12] Tóth Ferenc, „Habent sua fata libelli". D'Andrezel vicomte könyvei és Mikes Kelemen, *Vasi Szemle* 62 (2008), 760–773.

[13] Zolnai Béla, *Mikes eszményei,* Budapest, Dunántul Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1937 (Minerva Könyvtár 55), 6–12; Antal László, Egy svájci nemesember II. Rákóczi Ferenc rodostói udvarában, *Kortárs* 32 (1988), 5, 92–112.

[14] István Szathmári, Que nous apprennent les corrections faites par Mikes en 1751 sur sa traduction de 1724/1744 de l'Instruction de la jeunesse? in *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil,* 273–287; Bányász Melinda, *Törökországi levelek, Mulatságos napok – Mikes Kelemen prózaíró technikája a fordítások révén,* Doktori értekezés, Kolozsvár, 2013.

között megtalálható egy-egy, az erkölcsnevelő értekező próza körébe tartozó mű,[15] a 18. század második harmadában a legkedveltebb olvasmányok közé számító rokokó novellaciklus[16] és világias moralista párbeszéd,[17] valamint a kor klasszikus történeti értekező prózájának és bibliamagyarázatának három kiemelkedő alkotása.[18] A többi fordítás a dialogizált vallásos elbeszélés[19] és az elmélkedő didaktikus kegyességi próza különféle műfajait képviseli.[20] A szerzők többnyire a 17. század második és a 18. század első felének jeles egyházi írói közé tartoznak; a művek többsége számos kiadást és fordítást ért meg.[21] Néhány szerző közel állt a janzenizmushoz vagy kifejezetten janzenista szellemiséget képviselt; az egyik munkát 1721-ben egyházi indexre tették.[22]

Rákóczi írói tevékenységében, könyvtárainak állományában és Mikes fordításaiban egyaránt kimutatható a különféle, egymással gyakran ellentétes morál- és történelemfilozófiák, politikai nézetek, egyházi-teológiai és kegyes-

[15] Charles Gobinet, *Instruction de la jeunesse en la piété chrestienne,* Paris, impr. de F. Le Cointe, 1655; Uő, *Underweisung der Jugend in der christlichen Gottseligkeit,* übers. Urban Heckenstaller, Freysing, Verlag des Versoris, 1714. Vö. *MKÖM* IV.

[16] Madelaine-Angélique Poisson, Mme de Gomez, *Les journées amusantes,* 6 tomes en 8 vol., Paris, G. Saugrain, 1722–1731; Uő, *Angenehme und lehrreiche Erzählungen in vergnügten Tagen,* Berlin, Stettin, Leipzig, Johann Heinrich Rüdiger, 1761; Lajos Hopp, Le genre et la méthode de l'adaptation hongroise des 'Journées amusantes', *Zagadienia Rodzajów Litteracckich* 18 (1975), 1, 93–102. Vö. *MKÖM* III, 5–243.

[17] Antoine de Courtin, *Traité de la paresse,* Paris, H. Josset, 1673. Vö. *MKÖM* VI, 5–165.

[18] Augustin Calmet, *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament,* 2 tomes, Paris, Emery, 1718; Uő., *Biblische Historie, oder Geschicht-Beschreibung des Alten und Neuen Testaments,* Augsburg, Rieger, 1759. Vö. *MKÖM* VI, 495–899; Claude Fleury, *Les Mœurs des Israëlites,* Paris, Vve G. Clouzier, 1681; Uő, *Les Mœurs des Israélites,* éd. critique par Volker Kapp, Paris, H. Champion, 2018. *MKÖM* VI, 167–285. Uő, *Les Mœurs des Chrestiens,* Paris, Vve G. Clouzier, 1682; Uő, *Die Sitten der Israeliten und diejenigen der Christen,* Ausgburg, Wolff, 1774. Vö. *MKÖM* VI, 287–493.

[19] Benoit van Haeften, *Regia via crucis,* Antwerp, Moretus, 1635; Ders., *Le Chemin Royal de la Croix […],* traduict […] par le R. P. Didac, Paris, J. Hénault, 1656; Uő, *Richtiger Weg des Creutzes,* Augsburg, Rieger, 1752. Vö. *MKÖM* III, 245–450.

[20] Etienne-François Vernage, *Pensées chrétiennes,* Paris, G. Desprez et J. Desessartz, 1714. Vö. *MKÖM* III, 451–563. Nicolas Le Tourneaux, *Histoire de la vie de Nostre Seigneur Jesus Christ,* Paris, H. Josset, 1678; Uő, *The history of the life of our Lord Jesus Christ […],* translated from the fifth edition of the French by W. C., Dublin, printed by and for Bart. Corcoran, 1763. Vö. *MKÖM* III, 565–782. Jacques de Mélicques, *Le Caractère des vrais Chrétiens,* Paris, Vve Pepingué et J. Le Febvre, 1693. Vö. *MKÖM* III, 783–930. [François-Aimé Pouget], *Instructions générales en forme de Catéchisme,* Paris, A. Leguerrier, 1702; Uő, *Eine allgemeine Unterweisung in Form eines Catechismi,* Wien, Lehmann, 1742. Vö. *MKÖM* V. [François Perdoulx], *Epîstres et Evangiles pour toute l'année,* Orléans, F. Boyer, 1701. Vö. *MKÖM* II.

[21] A 15–20. jegyzetben csak a művek francia nyelvű első kiadásait és egy-egy német, illetőleg angol fordítását tüntettük fel.

[22] Zolnai Béla, Magyar janzenisták, *Minerva* 3 (1924), 66–97; 4 (1925), 10–40, 129–164, itt: 94.

ségi áramlatok, irodalmi törekvések keveredése. Külön figyelmet érdemelnek a janzenizmus és a neosztoicizmus eszmei összefüggésébe tartozó művek, mivel ezek nem csupán teológiai, dogmatikai és exegetikai nézeteket, egyházszervezési elképzeléseket és életviteli szabályokat közvetítettek, hanem politikai szemléletet és morális magatartást, történelemfelfogást, állambölcseletet, kultúrpolitikát, egyéni és közösségi identitást is kínáltak az olvasónak. A francia moralisták humanista, világi szellemiségének hatása nem csupán néhány 17. századi klaszszikus képviselője révén, hanem többszörös áttétellel, a laikus és az egyházi szemléletű erkölcstani irodalom közvetítésével is eljutott Mikeshez.

Világkép és értékrend

Mikes érzelmi és morális állapotának alapvető jellemzője – a levelek tanúsága szerint – a remény és a reménytelenség közti állandó ingadozás.[23] A reménytelenséggel szemben belső harmónián alapuló létformát alakított ki, s a kényszerű feltételek között is érvényes erkölcsi szemléletet hozott létre. A morál fő tényezői nála a janzenista és racionális elemeket ötvöző hit az isteni gondviselésben; a nyugalomról mint az élet egyik alapértékéről alkotott felfogás; az elképzelés a harmonikusan megszerkesztett világrendről; a társadalmilag hasznos tevékenységről vallott elvek és az írói hivatás következetes vállalása. A morális reflexiók nem elvontan, hanem rendszerint konkrét események, személyek vagy történetek kapcsán, azokkal szoros összefüggésben jelennek meg.

Gondolkodásában szorosan összekapcsolódik egymással a szakrális és a profán dimenzió. Világképét Rákóczi aszketikus-rigorózus, misztikára hajlamos nézeteivel szemben az életöröm dominálja.[24] Helyenként leplezetlenül epikureista benyomást kelt; vallásosság és életöröm jól megférnek egymással. A halál gondolatával nem szívesen foglalkozik, sőt tréfálkozik:

> most pedig éppen nem szeretnék meg halni, hát hogy ölelném meg édes néném kédet. a holt ember pedig ollyan izetlen, kedvetlen, hogy még a feleségit sem öleli meg,[25]

Kezdettől fogva határozott véleménye van az emberi életről, a társadalomról és a száműzetés eseményeiről. A keresztény világnézet és erkölcsi értékrend

[23] Tüskés, *Moralistik und Erzählkunst im Exil,* 313–324.

[24] Dieter Breuer, Frömmigkeit im Exil: Religiöse Sinnsuche in den *Briefen aus der Türkei* von Kelemen Mikes, in *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil,* 85–96.

[25] *MKÖM* I, 27 (17. levél).

biztosítja az elbeszélő én[26] folyamatosságát, egységét és szempontjainak gazdagságát. Világképét és erkölcsi nézeteit alapvetően meghatározta személyes hitből fakadó, toleráns, racionális vallásossága, az elhagyni kényszerült ország és nép iránti felelősséggel párosult, tevékeny hazaszeretete, ragaszkodása a száműzött fejedelemhez, egy emberségesebb politika igénye, valamint a vallási és világi, a nemesi és a polgári erényfelfogások közti feszültség. Az emberi gyarlóságokról, bűnökről gyakran személyes indulatból fakadó éleslátással, ugyanakkor mély rezignációval, megértéssel és bölcsességgel ír. Társadalomszemléletét jellemzi a rendi keretek között megfogalmazott, köznemesi reformigények és a polgárosulással érintkező, előremutató törekvések összekapcsolódása, a vallásban gyökerező, kiegyensúlyozott morális ítélet és a világi tapasztalaton alapuló, józan valóságszemlélet keveredése.

Elevenen ábrázolja az eredendő bűn gondolatát (vö. pl. 15. lev.); az isteni kegyelem szerinte feltétele minden jócselekedetnek (vö. 54. lev.).[27] Szilárdan hisz az isteni gondviselésben *(providentia)* és az eleve elrendelésben *(predestinatio)*, s ez a hit egy sajátos fatalizmus formájában jelentkezik. Teológiai, morálteológiai és felekezeti kérdésekkel azonban nem foglalkozik, s a vallási témák kapcsán gyakran tesz tréfás megjegyzést vagy ad elő humoros történetet. Följegyzi például Forgách tábornok ironikus megjegyzését az áldoztató pap liturgikus öltözékéről.[28]

Pontosan látja a nevetés, a humor jelentőségét, megtartó erejét. A tréfa elengedhetetlen részét alkotja szerzői magatartásának és gáláns esztétikájának. Zolnai Béla nem alaptalanul nevezte Mikest „nevető filozófus"-nak:[29] „jobban szeretem fél oráig susival nevetni, mint arrol [ti. a templomos lovagokról] tiz oráig irni."[30]

Ugyanitt említhető a Ramadán eredetéről szóló tréfás legenda (190. lev.). Racionális beállítottságra utal, hogy a középkori Pilátus-aktákból származó, Krisztus

[26] Vö. Gábor Tüskés, L'art narratif et la construction identitaire dans les *Lettres de Turquie* de Kelemen Mikes, in *La Correspondance et la construction des identités en Europe Centrale (1648–1848)*, sous la direction de François Cadilhon, Michel Figeac, Caroline Le Mao, Paris, H. Champion, 2013, 49–67.

[27] Zolnai, *Magyar janzenisták*, *i. m.*, 34–39.

[28] *MKÖM* I, 45 (31. levél). Az idézetet ld. az „Elbeszélő művészet és identitásteremtés" című fejezetben.

[29] Zolnai, *Mikes eszményei*, *i. m.*, 33. A nevetés kedvelt téma volt a *Spectateur* hasábjain: *MKÖM* I, 446–447. *Le Spectateur ou le Socrate moderne*, 6 tomes, Amsterdam, D. Mortier (= Paris, E. Papillon), 1716–1726. Vö. Madeleine de Scudéry, *«De l'air galant» et autres conversations. Pour une étude de l'archive galante*, éd. par Delphine Denis, Paris, H. Champion, 1998 (Sources classiques 5), 97–114; *Le Rire ou le Modèle? Le Dilemme du moraliste*, Textes réunis par Jean Dagen et Anne-Sophie Barrovecchio, Paris, H. Champion, 2010 (Moralia 117).

[30] *MKÖM* I, 125 (71. levél).

varratlan köntöséről előadott legenda kapcsán Mikes megjegyzi: „Eztet ugy hidgye kéd. amint tettzik."[31]

Az ironikus vagy mulatságos formában előadott jámborság- és egyházkritikai megjegyzések mögött rendszerint komoly társadalmi, gazdasági, erkölcsi és művelődési szempontok állnak. Így például a klérus kapzsisága ellen védi a szegényeket a Korach lázadásának bibliai elbeszéléséhez fűzött, Voltaire által is felhasznált agádának az eredetivel ellentétes tendenciájú feldolgozásában.[32] Ugyanebben a levélben ironikusan bírálja a görögkeleti papok műveletlenségét, pénzéhségét. Az iszákos moldvai papokat szemléletes képpel mutatja be:

> ha a korcsomára volna kedvem el menni, ót eleget beszélgetthetnék. az oláh papokal, mert itt a korcsomákon. minden hordo mellett vagyon leg aláb tiz pap. és aztot ugy veszik körül, valamint egy halotat,[33]

A 146. levél anekdotikus elbeszélésében szökött német muskétások különleges furfanggal szereznek bort az együgyű görögkeleti paptól.[34]

A mohamedán hitről, szertartásokról, vallási szervezetről és túlvilághitről ugyanolyan szatirikus-szkeptikus hangnemben ír, mint a felvilágosodás szerzői a római klérusról.[35] Történeti-kritikai látásmódját mutatja, hogy a 17. század végi francia szerzőkhöz, szótárírókhoz hasonlóan egyaránt felfigyel a keresztény szokások muzulmán átvételére és a pogány szokások fennmaradására a keresztény egyházi szertartásokban. Többször hangsúlyozza a különböző népek szokásainak és erkölcseinek eltérését, viszonylagosságát. A 104. levelet például a festők versenyét előadó tréfás történettel zárja:

> éppen most jut eszemben, hogy egy néhany iffiu képiroknak, ajándékot tettek fel. hogy anyerje el. amellyik közüllök, leg szeb képet ir. az egyike leg szebet irt. annak is kellet volna az ajándékot elnyerni. a ki is akristus utolso vacsoráját le irván szerencsétlenségire, meg találta igen szépen spékelni a husvéti barányt. mely az apostolok elöt volt. asidok pedig nem ették meg a szalonát; és igy másnak adták az ajándékot.[36]

[31] *MKÖM* I, 174 (95. levél).

[32] Fröhlich Ida, Áron és az özvegy juha. A 90. levél agádájának forrásához, in *Író a száműzetésben*, 81–87. *MKÖM* I, 163 (90. levél).

[33] *MKÖM* I, 242 (150. levél).

[34] *MKÖM* I, 236–237.

[35] Vö. Bernard Adams, Mikes and the Turks, in *Míves semmiségek. Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára / Elaborate Trifles. Studies for Kálmán G. Ruttkay on his 80th birthday*, szerk. / eds. Gábor Ittzés, András Kiséry, Piliscsaba, PPKE, 2002 (Pázmány Papers in English and American Studies, 2), 428–434.

[36] *MKÖM* I, 193–194 (104. levél).

A racionális történetkritikai látásmód erőteljesen érvényesül a keresztes hadjáratok történetének sűrített előadásában. Az ebből levont erkölcsi következtetés ellentétes a hagyományos egyházi szemlélettel, s lényegében a korai felvilágosodás francia történetírásának, elsősorban Louis Maimbourg, továbbá Moréri és Bayle értékelését követi:[37]

> és akik erröl irnak. nyilván fel teszik. hogy a keresztes hadnál. el fajultab had nem lehetet, mindenben, és nem kel csudálni ha az Isten egyszersem áldotta meg a keresztes hadat; és ha más fél száz. vagy két száz esztendö alat; leg kiseb hasznot nem vittenek végben, addig hány száz ezer ember hala meg a szent földön,[38]

Mikes gondolkodásának egyik fő tényezője a természetes ész, a józan okosság, a *raison*. Felismerte a hagyományos iskolai filozófia elavultságát és egy új eszmei tájékozódás szükségességét. Az okosság különösen fontos érték számára, amely a jövőre nézve szerinte jobb tanácsadó a szívnél, feltétele az önismeretnek, épsége meghatározza a test állapotát:

> mert a bizonyos. hogy az okosság job tanácsot ád nékünk mint a szivunk. mert a sziv csak a jelen valot suhajttya. az okosság pedig az jövendöröl is gondolkodik.[39]

> ha az elme nem vidám. és nem csendes. a test is ahoz alkalmaztattya magát. ettöl vagyon. hogy sokakot látunk ollyanokot. a kiknek külsö képen jol vagyon állapottyok. de még is kedvetlenek. mert az elméjeknek vagyon valamely bajok. ellenben pedig látunk ollyanokot. akik ha szükölködnek is ha jó renden nincsen is dolgok. de az elméjek helyben lévén mindenkor vidámok, és jó kedvüek. sokal nagyob tehát az elme nyughatatlansága. atesti fáradságnál. és hogy egy oráig valo bu, és törödés. sokal nehezeb, azegy napi kapálásnál.[40]

> az okoságnak világánál üsmérhettyük meg. jó, vagy rosz természetünket;[41]

[37] Louis Maimbourg, *Histoires des Croisades*, Paris, Mabre-Cramoisy, 1682; vö. *MKÖM* I, 606–607.

[38] *MKÖM* I, 147 (80. levél).

[39] *MKÖM* I, 135 (75. levél).

[40] *MKÖM* I, 77 (46. levél).

[41] *MKÖM* I, 187 (99. levél).

Az utolsó mondat része annak a dialógusnak, amelyet Mikes Mme de Gomeztől fordított és illesztett a levélbe.[42] A dialógus a korabeli moralisták egyik központi kérdése, az önszeretet körül forog. A kommentárban Mikes félig tréfásan szembeállítja egymással a görög asszonyok kevély önszeretetét az erdélyi lányok, asszonyok mások és önmaguk felé azonos mértékűnek vélt szeretetével.

Mint utaltunk rá, Mikes gondolkodásának egyik központi tényezője a hit az isteni gondviselésben. Ez a hit azonban – különösen a száműzetés első éveiben – nem volt problémamentes. Csak nehezen nyugodott bele a hazatérés lehetetlenségébe, s felismerte, hogy az isteni igazságosság érvényesülése nem mindig átlátható az ember számára. Vívódásai során gyakran hangsúlyozza az ember kiszolgáltatottságát a gondviselésnek. A 7. levélben a fazék és a fazekas az előző fejezetben már idézett bibliai metaforáját használja erre.[43] Míg azonban a Bibliában és a korabeli szerzőknél rendszerint az isteni hatalom kiemelését szolgálja a motívum, Mikes az ember tehetetlenségét, saját elégedetlenségét érzékelteti vele. A metafora, melyre később is visszatér, egyben jelzi az isteni segítség elmaradása miatt keletkezett, elfojtott érzelmi feszültségét. A 12. levélben egy másik bibliai kép átalakításával fejezi ki ugyanezt az eszmét:

> leheté mást kivánni, hanem csak azt, ami az Istennek tettzik, és azö rendelése után el járnunk és azon nem sétálni kel. hanem futni, mert. az Isten azt szereti hogy fussunk az ö akarattyán. ne csak jó kedvel, hanem örömmel,[44]

A 13., 14. és 15. levélben ismételten felbukkan ez a kép, majd a 44. levélben Mikes, már rezignáltan, újból Istenre hagyatkozik:

> de már ebben benne vagyunk, uszni kel amint lehet. és mindenek felet. bizzunk az úrban., mert el nem hágy bennünket, igy kel a keresztnek utytyán járni. a bujdoso magyaroknak. a bujdosásban is bujdosni kel. hogy valamiben hasonlok lehessenek az Istennek bujdoso fiához.[45]

Az 51. levélben eljut a felismeréshez, hogy ellentmondás van a bibliai tanítás és a gyakorlati tapasztalat között. A deisták gondviselést tagadó hasonlatát az óráról és az órásmesterről csupán azért idézi fel, hogy cáfolja az ebben kifejezett álláspontot, majd így folytatja:

[42] Bányász, *Törökországi levelek, Mulatságos napok;* Szilágyi Márton, A keretes elbeszélés poétikai lehetőségei a 18. századi magyar prózában. Mikes Kelemen: *Mulatságos napok*, Faludi Ferenc: *Téli éjtszakák,* in *Amicitia,* 232–238.

[43] *MKÖM* I, 16–17 (7. levél).

[44] *MKÖM* I, 21.

[45] *MKÖM* I, 74.

> ha azt más képpen hinnök, azt is kellene tartanunk. hogy nincsen más világ. és hogy csak a nagy urakért. a gazdagokért teremptetett ez a világ. az alacson rendüek, és a szegények., csak azokért vannak evilágon, valamint avizben, az apro halak. a nagyokért, és valamint az oktalan állatok. a terh vonásért,[46]

A társadalomfilozófiai fejtegetésre kihegyezett gondolatmenetben Mikes egyrészt igaznak fogadja el a hittételt az azonos módon érvényesülő isteni gondviselésről. Másrészt racionális módon felismeri a társadalmi egyenlőtlenséget, s hogy az emberek sorsa ezen a világon nem egyforma; a két tétel közti ellentmondásból azonban nem vonja le a végső következtetést. A szegény-gazdag ellentétpárt másutt is többször kiemeli (pl. 4., 22., 28., 39., 48., 49., 50, 75., 99., 106, 160. lev.). A polgárias erkölcs- és társadalomszemlélet éles társadalomkritikát eredményez, melynek fő tényezői a gazdagok, a nemesség bírálata, továbbá a feudális társadalom rendi tagozódása és a valóságos erkölcsi értékek közti ellentmondás felmutatása.[47] Morális okokból ítéli el Mikes a nagyhatalmak érdekpolitikáját, s a lelki értékeket előbbre helyezi az anyagiaknál. Míg a hit kérdéseiben igaznak tartja a tapasztaláson kívül álló dolgokat, az élet mindennapi jelenségeiben a józan észre hagyatkozik. A feltétlen belenyugvást Isten rendelésébe a predestinációt túlhangsúlyozó janzenista szemléletmód is ösztönzi. Világképe a felvilágosodás küszöbére érkezett nemzedéké, amely már érvényesíti a rációt, de még nem fordítja a hit ellen.[48] Gondolkodásának ez a sajátos kettőssége, a természeti és társadalmi jelenségek racionális magyarázatának hitelesítése az isteni mindenhatóság teológiai érvével a napi élettől távoli területeken is érvényesül.[49]

A tapasztalat meghatározó szerepet játszik Mikes nemességbírálatának alakításában is. A 64. levélben Bercsényi Miklós generális utolsó betegsége kapcsán például az emberi szenvedés okáról és annak elfogadásáról elmélkedik. A bibliai Jób példájára hivatkozik, és arra a következtetésre jut, hogy a betegség összefügg az ember életmódjával. Megállapítja, hogy a mértékletesen élő, nagyravágyástól, fösvénységtől, irigységtől nem gyötört szerzetesek és a munkás emberek között jóval több az egészséges öregember, mint az „urak" között.[50] Bercsényi halálát követően M. Atilius Regulus római consul és L. Quinctius Cincinnatus ismert

[46] *MKÖM* I, 83.

[47] Lajos Hopp, Pensées littéraires et sociales de Kelemen Mikes, chambellan de François II Rákóczi, *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 18 (1976), fasc. 3–4, 321–348.

[48] Vö. Péter Dávidházi, A Tribute to the Great Code. Voltaire's Lisbon Poem, Mikes's Letter CXCVIII and the Book of Job, in *Northrop Frye 100: A Danubian Perspective / Northrop Frye 100: Dunai távlatból,* eds. / szerk. Sára Tóth, Tibor Fabiny, János Kenyeres, and Péter Pásztor, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2014, 109–139.

[49] Szigeti József, A Mikes-kutatások új útjai és módszerei, *Filológiai Közlöny* 17 (1971), 84–102, itt: 96.

[50] *MKÖM* I, 113–114.

példázatait állítja szembe a generálissal; ők a maguk szegénysége mellett is kizárólag a hazájuk javát keresték. Levonja a következtetést:

> boldognak mondhatni azt az idöt, amelyben, a nagy urak csak eppen a haza hasznát keresték, és a melyben az emberek oly közönségesen éltenek. mert azt el mondhatni boldognak. mind lelki, mind testi képen. aki keveset kiván, és kevésel bé éri,[51]

A két antik példával Mikes azt emeli ki, hogy a közösség élén álló személyek erkölcsileg is a legértékesebbek közé tartoztak, s feladatuk elvégzése után ismét egyszerű tagjaivá váltak a társadalomnak. Az ember értékének legfőbb fokmérője nála a társadalom érdekében végzett hasznos tevékenység.

A morál kérdései Mikesnél szorosan összefonódnak a nemzeti önismeret, a műveltség kérdéseivel és a nevelésről egy évszázada folytatott diskurzussal. A művelődést és a műveletlenséget jelentős részben erkölcsi problémaként kezeli; felfogása ezen a téren közel áll Port-Royal gyakorlatias műveltségfelfogásához.[52] Eszménye az érzelmi, praktikus és értelmi tekintetben egyaránt fejlett ember, aki beilleszkedik az univerzumba és hasznos tagja a közösségnek.[53] Mint korábban idéztük, többször bírálja az elmaradott magyarországi és erdélyi művelődési viszonyokat, nevelési elveket; átfogó reformokat sürget, s egy korszerű, polgári művelődési program mellett foglal állást (pl. 27., 62. lev.). A vezetők műveletlenségét élesen elítéli: „egy tudatlan tanács ur, ollyan egy országban. mint egy üres hordo. a pinczében".[54]

Kora európai törekvéseivel összhangban külön felhívja a figyelmet a leányok és asszonyok oktatásának szükségességére.[55] Fölismeri a polgári foglalkozások és a hasznos tudományok nemzetgazdasági szerepét, s az egyéni érdeket következetesen alárendeli a közösség, az ország hasznának. A nemzet fogalmához szorosan kötődik az anyanyelv; az ország, haza, szülőföld és anyanyelv nála elválaszthatatlanok egymástól.

A tanulás és művelődés eszméjével gyakran összekapcsolódik a munkának mint társadalmilag szükséges tevékenységnek a követelménye. Több levélben dicséri a dolgos életmódot, a munkásember szorgalmát, s szembeállítja ezeket az urak és a gazdag ifjak mértéktelen, részeges, tunya, parazita életmódjával (pl. 64. lev.). A munka és a tanulás Mikes értékrendjében társadalmilag és erkölcsileg meghatározott fogalmak. A munka a mikesi életideál legfőbb tartalma, s a

[51] *MKÖM* I, 120 (68. levél).

[52] Vö. Tüskés Gábor, A janzenizmus kutatásának néhány kérdéséhez, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015), 2, 161–180, itt: 166–168.

[53] Zolnai, *Mikes eszményei, i. m.*, 51–55.

[54] *MKÖM* I, 109 (62. levél).

[55] Zolnai, *Mikes eszményei, i. m.*, 41–51.

munka eredményében látja az élet legszebb ajándékát: „ micsoda gyönyörüség pedíg egy gazda embernek a maga ültetett. gyümölcs fáit, és szöllöjit, gyümölcsösön látni. és fáradcságit, atermészettöl meg jutalmaztatni." [56]

Alaposan átgondolja a moralisták egy másik központi témáját, az alattvalók és az elöljárók viszonyát, és saját tapasztalata alapján reálisan ábrázolja:

> azt is hozá teszem, hogy akitöl, se adományt, se büntetést. nem várnak. ót az engedelmeség sem egész. mert az embereket vagy a haszon keresés, vagy a félelem vezéreli, ritkán a szeretet, vagy a becsület, egy fellyeb valonak pedig nem lehet magának azzal igen hizelkedni hogy szeresék mindenek. csak ajándékon. hogy ha tölle valamit nem várhatnak, mint én töllem, hogy nem várhatnak., avalo hogy mindenkor csak azon kel igyekezni, hogy az alattunk valok. inkáb szeresenek mint fellyenek. de azzal nem kel magunknak. hizelkedni, hanem azt kel egy felyeb valonak magában fel tenni. hogy kinek kinek. amaga rendihez valo becsületit meg adgya. a maga hivatallyát. ne az emberekért valo nézve. kivánnya jól végben vinni. hanem az Istenért. és igen szeresse az igazságot. de ámbár mindeneket jol végben vigyen, is, hadgyaké szó nélkül? nem; a tiszttségben lévökre, mindenkor bal itéletet szoktak tenni. de aki az igaz uton jár. van mivel vígasztalni magát.[57]

Mikes morális értékrendje az eddigieket összegezve és továbbfejlesztve olyan ellentétpárokkal jellemezhető, mint például remény – reménytelenség; szeretet – szeretetlenség; békesség – nyughatatlanság; reális célok – nagyravágyás; megállapodottság – változás; jelenbéli bizonyosság – jövőbeli bizonytalanság; az ember hatalmában lévő – az ember hatalmában nem lévő; rend – rendetlenség, mértékletesség – mértéktelenség.[58] Az értékrend központi helyén az istenhitben gyökerező reményelv áll:

> Édes néném. mi még itt vagyunk. itt is leszünk de még nem tudgyuk, itt is mit csinálunk, még itt el nem untuk magunkot. de igen közél vagyunk hozzája, mert mint hogy nem azért jöttünk ide, hogy itt sok idöt tölttsünk. és csak adrinápolyi szép sik mezön vadászunk. hanem azért hogy bujdosásunknak végit szakaszuk; de areménség igen igen kezd fagyni bennünk, avalo hogy nagy hidegek is járnak. hideg házakban is lakunk., de ugyan csak abennünk valo meleg meg oltalmazná a fagyástól areménséget. ha

[56] *MKÖM* I 133 (74. levél).

[57] *MKÖM* I, 207 (117. levél).

[58] Cinzia Franchi, Európai utas, Erdély szerelmese, in *A magyar irodalom történetei*, 1: *A kezdetektől 1800-ig*, szerk. Jankovits László, Orlovszky Géza, Budapest, Gondolat, 2007, 579–588.

más nemzettel volna dolgunk. de mi lehet evilágon hidegeb valo dolog, mint atörökel valo dolog.[59]

A reménynek meghatározó eleme a politikai feltételrendszer. Az előbbi az utóbbi függvényében alakul, s amikor a száműzetés véglegesnek bizonyul, az evilági reménytelenségben Mikes kezdi felfedezni a transzcendens reményt. A száműzött fejedelmi udvar életének leírása mögött fokozatosan kibontakozik a nagyobb politikai erők összjátéka. Rákóczi szigorú rodostói életmódjának enyhén ironikus bemutatásával Mikes közvetve bírálja a korabeli főúri életmódot. A fejedelem politikai feladatvállalásának, diplomáciai tevékenységének és kegyvesztettségének ábrázolásával a korabeli európai politikai erkölcs éles kritikáját adja. Tapasztalnia kellett, hogy a francia és különösen a török diplomácia egészen más erkölcsi elvek alapján működik, mint Rákóczi politikája, s mindkét nagyhatalom diplomáciájában nagy szerepet játszik a színlelés és a megtévesztés. Két szemléletes példa, melyekben a két ország politikai erkölcsét ugyanazokkal a hasonlatokkal jellemzi:

> a fejdelmek közöt lévö atyafiság és baráttság. ollyan mint a nád szál, ha jol vagyon dolgod, mind az atyafiság, mind a baráttság fent vagyon. ha pedig roszul vagyon. és reájok szorulsz; csak azt mondgyák. nescio vos. e már rajtunk bé tellyesedet. mivel orleans hertzegnek az urunk még egy levelét nem vette. annyi sok szép igéreti után. leg kissebben. dolgait ebben az országban. a portán nem segitette. illyen a fejdelmek baráttsága, illyen reménség nélkül lehet hozájok folyamodni mind azoknak. a kikre szükségek nincsen, és csak ugy bannak az emberel. valamint a tzitronnal, a melyböl a levit ki facsarván azután elvetik. ha a forrásbol jol iszunk, azután annak hátat fordittunk.[60]

> A fejdelem [t. i. Rákóczi József] 7dik a kalmakánynál volt audencián., a ki is egy paripát küldöt a fejdelem számára. hasonlo képen mindenikünk alá is szépen fel öltöztetet lovakot, a Csauz pasa jött a fejdelem után. és nagy pompával vitte a kalmakányhoz. ót tsak kevés ideig lévén, egy nusztos mentét adata a fejdelemre., mi reánk pedig mindenikünkre egy kaftánt, és azután mindnyájan meg tsokolok az ö kalmakányi kezét, és viszá térénk hasonlo pompával, el kezdök a komédiát, mert it azt gondollyák. hogy mentöl nagyob betsületet tesznek nekünk. a német annál inkáb megijed; én már másodszor látok illyen komédiát ebben azországban, a theatrumrol hogy szállunk le. meg lásuk. gratiánus azt mondgya, hogy mihent a Czitrombol

[59] *MKÖM* I, 14–15 (6. levél).
[60] *MKÖM* I, 47 (32. levél).

a levit ki facsarlyák, el vetik. és mikor az ember a csorgobol akar inya, meg hajol elötte. de azután hátat fordit néki. ilyen a világ;[61]

A mikesi erkölcs további fontos összetevője a szeretet. Ez egyrészt a keresztény értékrendből fakadó elvi követelmény, másrészt valóságos és fiktív érzelmek gyűjtőmedencéje. Rákóczi a keresztény fejedelem eszményét testesíti meg Mikes számára, s az iránta érzett hűséges szeretet motiválja kitartását az emigrációban. Ez a szeretet azonban nem volt kritikátlan, s jellemző, hogy Mikes csak a fejedelem halála után beszél el egy esetet, amely kettejük kisebb összekülönbözését tanúsítja.[62] Mikes életének kiemelkedően fontos valósága a levélírás, s a néne fiktív alakjára vetíti ki legbensőbb érzelmeit. Házassági tervei az emigráció egyik korban hozzáillő nőtagjával szerény anyagi helyzete miatt kudarccal végződnek, s ettől kezdve a képzelt levelezőpartner felé fordul érzelmeivel.

Jelentős erkölcsi érték Mikes számára a békesség, amely egyszerre biztosítja a lélek belső és a száműzöttek közösségének külső harmóniáját. Mindkettőt fenyegeti azonban a rodostói telep néhány lakójának nyugtalansága, nagyravágyása, „fekete irigység"-e (96. lev.) és a bizonytalan utáni vágyódása. A következő idézet egyben tanúsítja Mikes különleges pszichológiai érzékenységét a száműzöttek erkölcsi, lelki problémáira. Először az emigrációban eltöltött idő haszontalanságáról elmélkedik, majd a közösséget pusztító okokat keresve így folytatja:

de mi lehet ennek az oka, nem egyéb, hanem a nyughatatlanság. és a nagyra vágyodás. felinek sincsen esziben az ország jova. de mindenik tele torokal kiálttya a szabadságot. mert nagyob része. csak az ujság. és aváltozás után fut. a jövendöt meg nem gondollya, se ajelen valo joval nem tud élni, se meg nem tudgya becsülni, hanem a jövendöbéli bizontalan jó után suhajt. a melyet, vagy lehetetlen el érni, vagy pediglen. az a jó azért tettzik jonak hogy nincsen hatalmunkban. és hogy csak a nyughatatlan elmétöl származik; ettöl vagyon hogy soha az ember nem lehet boldogá. mert soha sem becsüli a maga állapottyát. se azt a mit bir; hanem aztot. amit nem birhat, abizontalanért. a bizonyost. semminek tarttya., és a nyughatatlan nagyra vágyodo elme, mindenkor. arra ingerli, hogy jobban volna ót ahol nincsen,[63]

Kíméletlen őszinteséggel tárja fel az emigrációs udvari élet belső bajait, s keményen ostorozza az elégedetlenkedő nemeseket:

ugy tettzik, hogy a bujdosoknak. jobban kellene élni, mint sem az othon lako testvér atyafiaknak. de még eddig, mind ellenkezöt tapasztaltam. söt

[61] *MKÖM* I, 219 (128. levél).
[62] *MKÖM* I, 213–214 (121. levél).
[63] *MKÖM* I, 155 (85. levél).

még. mentöl inkáb fogyunk. annál. inkáb szaporodik az irigység. és az egyenetlenség. emindenkor igy volt. szomoruán látom, hogy igy is lesz. mind örökkön, örökké. […] ha rajtam állot volna, régen meg égettettem volna öket, mert ugyan is. mit keresnek közöttünk, egy állapotban vagyunk. egyik ugy hadta el joszágát, mint a másik, itt tiszttségeket. joszágokot. nem osztogatnak, az északi szelet. és a déli szelet, mindeniknek egyaránt osztogattyák.[64]

Embersége azonban fölébe emeli Mikest egyéni sérelmeinek, s a száműzetéssel együtt járó lelki és erkölcsi válságban végig kitart Rákóczi mellett. Tudatában van annak, hogy jószágait Rákóczihoz való hűsége következtében vesztette el, mégis túlteszi magát az anyagi bajokon:

a mi urunknak pedig termeszete a, hogy kéretlen nem ád, annyi esztendöktöl fogvást hogy szolgálom, soha semmit nem kértem, édes néném már el nem kezdem, egy erdélyi nemes emberhez a nem illik. a ki jobban szereti szükségben lenni, mint sem kérni, az én hivatalom a, hogy szolgállyam hiven, és hadgyam azIstenre atöbbit. egy erdélyi nemes ember felöl nem lehet nagyob gyalázatot mondani mint azt, hogy az adomért szolgál.[65]

A mikesi morál nem független a mindennapi élet külső rendezettségétől sem. Ennek biztosítéka a Rákóczi által bevezetett napirend, amely tagolja az időt, a viszonylagos biztonság képzetét kelti, lehetővé teszi a magánéletet, s Mikesnek elegendő időt hagy a rendszeres irodalmi tevékenységre. Az írás az ő számára alapvető béke- és biztonságteremtő tényező, mely módot ad a lelki valóság folyamatos feltárására és a fiktív kommunikációra. Az idő megfelelő kihasználásával, szellemi kezelésével és ellenőrzésével egyfajta belső szabadságot valósít meg a kényszerű feltételek között. A rendezettség jelentősége különösen nyilvánvaló válik, amikor a fejedelem fia, Rákóczi József megérkezésével beköszöntő rendetlenség hirtelen felborítja a száműzöttek bevált életformáját. Mikes itt minden moralitás alapjául a rendet nevezi meg:

Bezzeg néném, nyertünk mi a változásban. mint bertok a tsikban, vigasztalásunkra vártuk, ezt az ifiu fejdelmet de szomoruságunkra jött. a szép rend tartást amelyet az attya szabot volt közöttünk, és a melyet oly igen igyekezet anyi esztendök alat meg tartani, és meg tartatni velünk. mind holtig; azt a fia harmad nap alat fel fordittá; és annak el rontásán kezdé el. az itt valo életét, ugy anyira hogy olyan kevés idö alat. abban a keresztyényi, és fejdelemhez illendö rend tartásban tsak egy kis fotocska sem marada

[64] *MKÖM* I, 175–176 (96. levél).
[65] *MKÖM* I, 33 (22. levél).

meg, minden el töröltetet, és tsak a nagy rendeletlenségnek. ködgye szállotta meg a házunkot,[66]

A levelekből kirajzolódik az erények és vétkek differenciált rendszere. Egyaránt fontos erény Mikes számára a barátság, az ígéretek megtartása, az adakozás, a hűség és a becsület:

de hogy vagyon a, hogy mi még egyszersem haragudtunk meg egymásra., mert azt mondgyák. hogy abarattságban egy kis veszekedés ollyan jó. mint az ételkben abors. mind azon által édes néném. hadgyuk el az ollyan borsolást. és éllyünk egyességben. mert én a csendes baráttságot szeretem. a macskákhoz illik, a morgolodo baráttság.,[67]

mi szép dolog, mikor az embernek minden gazdagsága. csak egy ágy, egy kis láda, és egy asztal., láttya kéd. mind ezek nem adnak nagy gondot., mikor pedig sokja vagyon, a gond is nagyob., mit tehetünk rolla. hogy többem nincsen, tizen is vannak itt ollyanok, a kiknek fél annyi idö sem kel a készületre. édes néném, akik bujdoso fejdelmet szolgálnak. hogy lehetne azoknak valamijek. avalo hogy kivált mi nékünk aketten hárman, kik mindenkor véle bujdosunk, többünk lehetne, de azt el halgatom miért nincsen. az erdélyi vér, nem az adomért szolgál, hanem a becsületért. ha egy kis haláadatlanságal fizetnek is, azt nem tekinti,[68]

Másfelől ugyanilyen határozott, de jóval szelídebb hangot használ, amikor a vétkeket szemlélteti. Ezek közé sorolja például a kevélységet, a bosszúállást, a mértéktelenséget és az elhamarkodottságot:

Filipus […] nagy sandor apja […] valamely várat szálla meg., az alat egy kevély görög a táborára érkezék, és kéreté a királyt. hogy fogadná bé szolgálattyára, mivel olyan nyilas volna hogy a madarat reptiben le lövi, a király talám akor nem lévén jó kedvibe, az felelé reá, hogy nem volna szüksége avadászra, hanem katonára, a görög sokat álítván maga felöl aválaszon fel indula, és ugyan azon estve, avárba bé szökék, fel tévén magában aboszu állást, egy nehány nap mulva a király meg kerülé a várat, de szerentsétlenségire közeleb mene avárhoz mint sem kelletet volna, a mint pedig a várat visgálná, a várbol nyilal az szemit meg lövik, mikor pedig a nyilat a szemiböl ki huzták volna. irást látának rajta., evala reája irva. A filep jóbb szemére., ugy is volt, mert ajóbb szemén volt alövés, a király, és mindnyájan

[66] *MKÖM* I, 215 (124. levél).
[67] *MKÖM* I, 162 (90. levél).
[68] *MKÖM* I, 51 (34. levél).

által láták hogy anyílas ember lötte meg boszu állásbol, a kevélység, és a boszu állás, mit nem okoznak,[69]

amértékletes ital. segiti ami édes egésségünket, azt tarttyák hogy egy ebéd felet négyszer innya elég. az elsöt, mi magunkért. a másodikát. jó akaroinkért. aharmadikát., a vigasságért. és a negyedikét. az ellenséginkért. eztet nem tarttyák. a mi édes tündér hazánkban.[70]

A levélgyűjtemény jelentős mértékben hozzájárul a moralista irodalom egy további nagy témájához, a nőkkel és a házassággal kapcsolatos diskurzushoz.[71] Mikes szinte kifogyhatatlan a nőkre vonatkozó különféle reflexiókból és történetekből; ezek egyik részét közvetlen környezetéből, másik részét olvasmányaiból meríti. A történetek gyakran a házasélet ismert visszásságait szemléltetik, mint például a gyanakvást és a féltékenységet (pl. 66. lev.). A nők megítélésében kiegyensúlyozott, a dicséret és a bírálat nagyjából azonos mértékű, s többnyire csupán közvetve jut kifejezésre. A nemekről való reális gondolkodást mutatja a következő kijelentés: „látom én azt. hogy az aszonyok is meg okosodnak. idövel. tegyük oda még a férfiakot is. azoknak is szükségek vagyon arra, hogy az idö legyen mesterek."[72]

A nyílt nődicséret öntudatos patriotizmussal kapcsolódik össze a következő idézetben:

egy erdélyi aszszony, nem éré annyit mint tiz magyar országi. arosa többet érr a koronál, a nap fényeseb aholdnál., mikor magyar országon fogyatkozás vagyon a napban. csak egy erdélyi aszszonyt vigyenek oda. annak szépsége elég fényeséget ád.[73]

Több történetet beszél el a nők szeretetéről és hűségéről (pl. Caritas Romana = Cimon és Péró, 52. lev, Kleopátra, 96. lev.), bátorságáról (pl. az elrabolt ifjút jegyese férfiruhába öltözve kiszabadítja a török fogságból, 77. lev.) és találékonyságáról a szerelemben (pl. Eginhard és Emma, 103. és 200. lev.). Másfelől ugyancsak történetekkel szemlélteti a női hiúságot (pl. Bercsényiné fekete orra, 22. lev.), kegyetlenséget (pl. a nápolyi királyné megfojtja férjét, 53. lev.) és nagyravágyást (pl. V. Károly igazságtevése az elsőségért vetélkedő brüsszeli asszonyok között, 94. lev.). Hangvétele a nőkkel kapcsolatban túlnyomórészt játékos, évődő jellegű,

[69] *MKÖM* I, 297–298 (205. levél).

[70] *MKÖM* I, 193 (104. levél).

[71] Vö. Mészáros Kálmán, Az asszonyi szépség dicsérete. Mikes és az „óbesterné", in *Író a száműzetésben*, 42–47.

[72] *MKÖM* I, 261 (172. levél).

[73] *MKÖM* I, 47–48 (32. levél).

s a szellemes nőbírálat gyakran más diskurzusokkal összefüggésben jelenik meg. Jó példa erre az asszonypapság és a gyónás korábban idézett, középkori eredetű anekdotája.[74]

Mindez mutatja, Mikes Kelemen egy neosztoikus és janzenista eszmékkel színezett, keresztény-humanista világkép alapján álló, toleráns, világi-racionális-gáláns szemléletű, európai látókörű moralista volt. Egyetemes emberi nézőpontból, de mindig hazájára is tekintve fejtette ki nézeteit. Műve eredeti kísérlet a keresztény, az udvari ember és a polgár erkölcsiségének összehangolására. Az irodalmi levél műfaját az önábrázolás személyes formájává tette, művészileg megújította, és reprezentatív kifejezést adott az emberről vallott elképzeléseinek.

[74] Rabelais, *Gargantua et Pantagruel,* l. 3, c. 33. Vö. György Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai,* Budapest, Studium, 1934, 106–107; *MKÖM* I, 97 (58. levél), 541.

IV.
FORRÁSVIZSGÁLATOK

A *Törökországi levelek* kiselbeszéléseinek forrásaihoz

A *Törökországi levelek*ben található irodalmi eredetű miniatűr elbeszélések forrásainak feltárása több mint százéves múltra tekinthet vissza. A 19. század végétől folyamatosan végzett összehasonlító tárgy- és motívumtörténeti vizsgálatok, így mindenekelőtt Horváth Cyrill, Király György, Gálos Rezső, Zsoldos Jenő és György Lajos eredményei kiegészültek a Mikes-kutatók, így elsősorban Zolnai Béla és Madácsy László forrásvizsgálataival. A kritikai kiadás tárgyi jegyzeteiben Hopp Lajos módszeresen feldolgozta és számos új megfigyeléssel gazdagította az addig feltárt adatokat.[1] *A fordító Mikes Kelemen* című, 2002-ben megjelent posztumusz monográfiájában külön figyelmet szentelt a *Törökországi levelek* fordítás-betéteinek, s a kritikai kiadás jegyzetanyagának felhasználásával részletesen bemutatta Mikes forráshasználatát és adaptációs gyakorlatát.[2] Kísérletet tett az ún. olvasmányemlékek és a fordítás-betétek módszeres számbavételére, műfaji elkülönítésére és csoportosítására, s elkészítette ezek kronologikus áttekintését.

A „hasznos ismeret"-eken kívül összesen „megközelítőleg 59 egység szépirodalmi fordítás-betét"-et, azon belül huszonkét „novellát", tizennégy „anekdotát" és „adomát", valamint huszonöt „példát" és „históriát" vett számba.[3] (A Király György által 1909-ben katalogizált, az „Értekezések, elmélkedések" csoportjától elkülönített „Novellák, példák, idézetek" száma összesen hatvanöt.[4]) Hopp ugyanakkor nem határozta meg pontosan a használt műfaji fogalmak tartalmát, s jelezte, hogy nem mindig húzható éles határ a hagyományos értelemben felfogható fordításbetét, a szabad fordítás (adaptáció) és az olvasmányemlék lényeget összesűrítő, szabad előadása között. Megjegyezte azt is, hogy „a kis prózai műfajok szerinti elkülönítés esetenként nehézségbe ütközik, mivel bizonyos hosszabb-rövidebb történetek anekdotikus és novellisztikus vonásai keveredtek."[5] A táblázatban feltüntette a fordításbetétek forrásainak ismertségét, vitatott jellegét és azt, hogy egy vagy több forrás felhasználásának lehetőségével kell-e

[1] *MKÖM* I.

[2] Hopp, *A fordító Mikes Kelemen,* 23–71.

[3] *Uo.,* 31.

[4] Király György, A *Törökországi levelek* forrásaihoz, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 33 (1909), 334–345, itt: 341–345.

[5] Hopp, *A fordító Mikes Kelemen,* 24.

számolni. Az ismeretlen vagy bizonytalan forrásból merített fordításrészletekkel nem foglalkozott, az elemzés végén azonban felsorolta ezeket.[6]

Összegezve a Hopp Lajos haláláig elért eredményeket, a történetek egy része széles körben elterjedt nemzetközi elbeszélő téma vagy motívum különböző részletességű, egyedivé tett feldolgozása.[7] Ezek közé tartozik például: Polükratész gyűrűje (43. lev.), Hét bölcs mester (43. lev.), A róka és a savanyú szőlő (51. lev.), Szép Eiréné (63. lev.), Sztratoniké (72. lev.), A weinsbergi asszonyok (108. lev.), A bingeni egértorony (109. lev.), A szent a vízen jár (206. lev.), Boleyn Anna (86. lev.), Inkle és Yarikó (199. lev.), Musztafa (97. lev.). Néhány történetet Mikes – részben eltérő módon – kétszer is előad, illetőleg csak utal rájuk, és lemond a tulajdonképpeni elbeszélésről.

Forrásait soha nem nevezte meg, de a közvetlen források egy része pontosan vagy nagy biztonsággal azonosítható volt.[8] A történetek egy része több műben is előfordul, ezért a közvetlen forrás nem mindig határozható meg teljes biztonsággal.

Az antik eredetű történeteket Mikes többnyire csupán közvetve, különféle újabb, kompilatív jellegű forrásmunkák nyomán idézi. A közvetve idézett antik

[6] *Uo.*, 70–71.

[7] A továbbiakhoz vö. *MKÖM* I, Tárgyi jegyzetek; Hopp, *A fordító Mikes Kelemen*, 32–70; Gábor Tüskés, *Moralistik und Erzählkunst im Exil. Kelemen Mikes: Briefe aus der Türkei*, in *Literatur und Moral*, hrsg. von Volker Kapp, Dorothea Scholl in Verbindung mit Georg Braungart und Bernd Engler, Berlin, Duncker & Humblot, 2011, 291–324.

[8] A pikáns elbeszélések motívumainak lehetséges forrásterületei és párhuzamai között eddig nem vetődött fel a *Les cent nouvelles nouvelles* című, 1456 és 1467 között a burgundi udvarban keletkezett, a 15. század végétől 1532-ig legalább nyolc kiadást megért, híres novellagyűjtemény, melyben nagy szerepet játszanak a szerelmi történetek és a házasságon kívüli kapcsolatok. Az összeállítás nagymértékben befolyásolta a későbbi ismert (Bonaventure Despériers, Marguerite de Navarre) és kevésbé ismert (Philippe de Vigneulles, Nicolas de Troyes) francia novellagyűjteményeket. La Motte Roullant 1549-ben a kor ízlésének megfelelően átdolgozva és a történeteket részletes tartalomismertetésre redukálva adta ki a gyűjteményt, amely ettől kezdve ebben a formában hagyományozódott. Vö. *Enzyklopädie des Märchens, Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, begründet von Kurt Ranke, hrsg. von Rolf Wilhelm Brednich, 15 Bde., Berlin, New York, de Gruyter, 1977–2015 (a továbbiakban *EM*), Bd. 2, 1182–1189. A 66. Mikes-levél elbeszélésének központi motívuma, mely szerint a gyanakvó férj mérgezés színlelésével gyónásra készteti a feleségét, megtalálható például a 78. *nouvelle*-ben. Vö. Hans-Jörg Uther, *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography.* Based on the System of Antti Aarne und Stith Sthompson, Part I–III, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 2011 (FF Communications no. 284–286) (a továbbiakban ATU), 1410. A 101. levél elbeszélésének egyik motívuma, mely szerint a két becsapott asszony csellel mozgásképtelenné teszi az őket hitegető szeretőt, fellelhető a 24. *nouvelle*-ben. A 73. levélben a „csufos házaságrol" szóló elbeszélés némely motívumának változatai (a fiú tudtán kívül a szolgáló helyett a saját anyjával hál, majd egy személyben feleségül veszi a saját lányát és húgát) megvannak a 9., a 35. és az 50. *nouvelle*-ben. *Les cent nouvelles nouvelles*, éd. critique par Franklin P. Sweetser, Genève, Droz, 1966, 73–78; 154–158; 246–251; 324–326; 461–466.

szerzők között van például Hérodotosz, Plutarkhosz, Seneca, Plinius, Livius, Suetonius, Valerius Maximus és Cicero. Ugyancsak közvetett források a népszerű középkori, késő középkori legenda-, példa- és prédikációgyűjtemények, mint a *Legenda aurea*, a *Gesta Romanorum* és Temesvári Pelbárt. Külön csoportot alkotnak az olasz, francia és németalföldi humanisták elbeszélései, mint Petrarca, Boccaccio, Bandello, Masuccio, Giovio, Collenuccio, Bonfini, Marguerite de Navarre és Lipsius. Néhány história korábbi változata megtalálható 16–17. századi német és magyar szerzőknél is, mint például Julius Zincgref, Sigmund von Herberstein és Georg Stengel, illetőleg Heltai Gáspár, Bornemisza Péter, Szenci-Molnár Albert, Pázmány Péter és Zrínyi Miklós műveiben. Számos történet változata előfordul korabeli vagy megközelítően korabeli francia szerzőknél, ill. forrásokban, akik között több kiemelkedő moralista található. Ide tartozik többek között Montaigne, Perrault, La Harpe, Vertot, Giovanni Paolo Marana *L'Espion du Grand Seigneur* című levélregénye, Jean de Thévenot, Michel Le Clerc, Jean-Baptiste Siméon Chardin, Madeleine de Scudéry, az *Académie galante*, Madame de Gomez *Les Journées amusantes* című novellaciklusa, továbbá Montesquieu és Voltaire. Mintegy húsz történetnek 2012-ig sem a közvetlen forrását, sem korábbi vagy további előfordulását nem sikerült azonosítani. A motivikus megfelelés önmagában nem bizonyítja a közvetlen átvételt. Néhány esetben nem zárható ki a lehetőség, hogy Mikes a szóbeli hagyományból merítette az elbeszélést.

Az irodalmi eredetű miniatűr elbeszélések jól elkülöníthetők a levelek egyéb retorikai, stilisztikai eszközeitől, így mindenekelőtt az antik és bibliai utalásoktól, a szállóigéktől, szólásoktól és közmondásoktól. A történetek előadásában a világias szemléletmód, a fejlett stílustudatosság és a szórakoztató szándék előtérben áll a hagyományos moralizálással szemben. Fő feladatuk különböző emberi magatartásmódok, szokások, erkölcsi nézetek, az erények és bűnök szemléltetése. Viszonylag ritka a történetek szentenciaszerű lezárása, moralizáló értelmezése; a tekintélyi forráshivatkozás szinte teljesen hiányzik. Mikes erkölcsbírálata többnyire csupán a sorok között, rejtve, közvetett módon jelenik meg.

Az átvett történetek átalakítása néha olyan mértékű, hogy rendkívül nehézzé vagy eleve lehetetlenné teszi a közvetlen forrás meghatározását. A szerelmi históriák és a nőkkel kapcsolatos furcsaságok kényes részleteinek előadásában előfordul, hogy a jó ízlés kedvéért elhagy bizonyos részleteket, mint például az egy személyben húgát, leányát és feleségét elvevő, vérfertőző ifjúról szóló novellisztikus elbeszélésben (73. lev.). Az átvett elbeszélések többnyire ugyanolyan természetességgel kapcsolódnak a levelek szövegébe, mintha társalgás közben hangoztak volna el. A kapcsolódást rendszerint jól felismerhető tartalmi összefüggés, átvezető megjegyzés vagy meglepő asszociáció, ritkábban egyetlen szóba foglalt játékos ötlet teremti meg. A történeteket vagy azok szereplőit Mikes néha kapcsolatba hozza a rodostói száműzöttek, köztük a saját sorsával, érzelmi életével; többször képzelt levelezőpartnerével teremt összefüggést. Gyakran előfordul, hogy mellőz minden bevezető vagy átvezető fordulatot.

Az irodalmi forrásból átvett elbeszélések előadásmódja legtöbbször szemléletes, lényegre törő és az adott kontextustól függ. Az anekdotikus elemet az új szövegkörnyezet és a száműzetés léthelyzete jelentősen felértékeli. Az előadás néha egy-két mondatos tömör összefoglalásra vagy rövid utalásra redukálódik. A terjedelmet a történet levélbeli funkciója és Mikes aktuális elbeszélő kedve határozza meg alapvetően. A levelek többségében csupán egy-egy történet található, néhányszor azonban Mikes összekapcsolt két-három, hasonló témájú vagy rokon motívumokat kontaminálló elbeszélést (pl. 72., 86., 94., 109. lev.). Ezzel mintegy sajátjává tette az idegen szöveget, melyet az új környezetben is irányadó eszmék hordozójaként működtetett. Mikesnek különleges érzéke van a mulatságos, groteszk, különleges vagy képtelen anekdotákhoz, s nyitott a rendkívüli, szokatlan, irreális, csodálatos dolgokra. Gyakran csupán a történet csupasz vázát tartja meg, keveset kommentál, még kevesebbet elemez, s a továbbgondolást és értelmezést az olvasóra bízza. Az elbeszélések egy részéhez nem fűz semmiféle reflexiót, s előfordul az is, hogy levelezőpartneréhez intézett kérdéssel zárja a históriát (pl. a kisasszony és három szeretője, 94. lev.). Az elbeszélések egy részének morális olvasata kézenfekvő, ez azonban soha nem erőltetett, és csak ritkán fogalmazódik meg explicit módon.

Új szempontok és módszerek

A történetek ismeretlen forrásainak feltárására irányuló kísérletekben a fentieken túl érdemes tekintetbe venni a történeti folklorisztikai elbeszéléskutatás és az irodalomtudományi motívum- és témakutatás néhány új eredményét, valamint a digitalizált szövegek és az elektronikus keresőrendszerek által kínált új lehetőségeket. A történeti folklorisztika eredményei jelentős részben két monumentális kézikönyv munkálatai során jöttek létre, illetőleg ezekben összegződtek: az ezelőtt több mint harminc évvel megindított, néhány éve lezárt *Enzyklopädie des Märchens* köteteiben és az Aarne–Thompson-féle mesetípus-katalógus jelentősen átdolgozott, bővített, új kiadásában.[9] Mindkét kézikönyv egységben kezeli a populáris és az irodalmi elbeszélő hagyomány korábban többnyire szétválasztott területeit, s jelzi az irodalmi források felértékelődését a történeti folklorisztikában. Mindkét munkában kiemelt helyet kap az elbeszéléstípusok, témák és motívumok történetének, elterjedésének és változatainak bemutatása, a hagyományozódási folyamatok, a jelentésbeli, szerkezeti és funkcionális különbségek számbavétele, s mindkettő jelzi a téma, a motívum és a típus fogalmak közti határok túlságosan merev kezelésének problémáját.

A két kézikönyvnek fontos elvi, módszertani tanulságai közé tartozik, hogy az eszmetörténeti háttér, a szerzői célkitűzés és a mindenkori kontextus döntő

[9] *EM*; ATU.

mértékben befolyásolták az elbeszélő témák, motívumok átvételét, kontaminálását, hagyományozódását és a szövegek átalakítását. A témák, motívumok átadásában, átvételében és formálódásában az olvasmányanyagok mellett fontos szerepet játszott a szóbeli közvetítés, valamint a szóbeli és az irodalmi hagyomány kölcsönhatása. A nemzetközi elbeszélő témák és motívumok intenzív csereforgalma mellett számolni kell a kevésbé ismert, regionális vagy lokális jellegű, esetleg csupán egy-két speciális gyűjteményben előforduló, különleges történetek kevésbé látványos, búvópatakszerű vándorlásával, alkalomszerű átvételével, valamint a hagyományozódási folyamatok hosszabb idejű megszakadásaival.[10] A történetek egy része nem sorolható be egyértelműen az ismert műfaji kategóriákba, s nem írható le kielégítően az Aarne–Thompson–Uther-megfelelésekkel és Thompson *Motif-Index*ének párhuzamaival. Az ilyen típusú elbeszélések forrásának és többszöri előfordulásának feltárása a legnehezebb feladat, s csupán speciális ismeretek birtokában, a számba jöhető, gyakran igen tág forrásterületek gondos körülhatárolása után lehetséges. Az elbeszélések hozzárendelése egy adott típushoz vagy témához önmagában még nem jelenti a források azonosítását, de bizonyos esetekben elősegítheti azt. A kutatásba be kell vonni olyan forráscsoportokat és szövegtípusokat is, amelyek eddig elkerülték az elbeszéléskutatás figyelmét.

Az *Enzyklopädie des Märchens* megindításával csaknem egy időben, ám attól lényegében függetlenül kezdte meg működését a Göttingeni Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Motívum- és Témakutató Bizottsága, amely 1978 és 2002 között összesen huszonkilenc szimpóziumot rendezett, nyolc tanulmánykötetet adott közre, összeállított egy több mint 11 000 tételes tematikus bibliográfiát, s mindezzel fontos ösztönzéseket adott a további kutatásoknak.[11] A vállalkozás előzménye, hogy az intertextualitás-kutatás és a diskurzuselemzés az 1960-as évektől kezdve fokozatosan integrálta a tárgy- és motívumtörténeti vizsgálatok egy részét, s a komparatisztikában megjelent és fokozatosan elfogadottá vált a tematológia. A göttingeni kezdeményezés fő újdonsága a korábbi pozitivista, funkcionalista és eszmetörténeti megközelítésekkel szemben az, hogy olyan esz-

[10] Hans-Jörg Uther, Johann Jacob Bräuners „Curiositäten" als Vorlage der „Deutschen Sagen" der Brüder Grimm. Zum Bedeutungswandel von Geschichten durch Nacherzählen, in *Volkskultur – Geschichte – Region. Festschrift für Wolfgang Brückner zum 60. Geburtstag*, hrsg. von Dieter Harmening, Erich Wimmer, Würzburg, Königshausen & Neumann, 1990, 552–571.

[11] *Ergebnisse und Perspektiven der literaturwissenschaftlichen Motiv- und Themenforschung. Bericht über Kolloquien der Kommission für literaturwissenschaftliche Motiv- und Themenforschung 1998–2000*, hrsg. von Theodor Wolpers, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002. A kutatás elvi, módszertani alapjainak, eredményeinek és a korábbi kötetek ismertetésével. Vö. György Lajos, Tárgytörténet és irodalomtörténet, *Irodalomtörténeti Közlemények* 44 (1934), 225–233; Fried István, *Tematológia* in Uő, *Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba*, Budapest, Lucidus, 2012, 148–169.

tétikai tárgyként, strukturált és strukturáló szövegegységként határozták meg a témákat és motívumokat, amelyek alapvető hatással vannak az irodalmi szövegek esztétikai karakterére; a hagyományos modellek összetett kultúrtörténeti kapcsolatrendszer, a variálódás és újítás állandó kölcsönhatásában működnek. A hagyományos tárgy- és motívumtörténettel kapcsolatos, jórészt a *new criticism* időszakára visszanyúló előítéletekkel szembeszállva a göttingeni kezdeményezés résztvevői fokozott mértékben tekintetbe vették az archetipikus és a csupán egy adott korra jellemző témák, motívumok művészi átalakításának, összekapcsolásának, keveredésének és megújításának kérdését. Az eredmények jelzik a „motívum", „téma", „tárgy" és „szüzsé" fogalmak jelentésének, használatának folyamatos változását, s mutatják a négy fogalom meghatározásának nehézségeit és egymáshoz fűződő viszonyának bizonytalan értelmezését. Felhívják a figyelmet a történeti folklorisztikai és az irodalomtudományi megközelítések különbségeire, továbbá arra, hogy a választott absztrakciós szint minden tematológiai, tárgy- és motívumtörténeti kutatás egyik fő bizonytalansági tényezője. Az új kutatási irány fontos hozadéka, hogy tisztázták különböző témák és motívumok történeti változását, adaptációját és funkcióváltásait, több területen feltárták a műfaji újítások és a motívumszerkezetek kölcsönhatását, s fényt derítettek számos jelentésszerkezet történeti, társadalmi közvetítésére.

A miniatűr elbeszélések levélbeli felhasználásának tágabb összefüggésébe tartozik, hogy egyrészt a példák gyűjtése, kivonatolása, a *loci communes*, azaz erkölcsi, didaktikus kategóriák szerinti csoportosítása és önálló használata az argumentáció keretében elengedhetetlen részét alkotta a kora újkori retorikaoktatásnak; a módszert Mikes is elsajátította a kolozsvári jezsuitáknál. Másrészt a históriák alkalmazása különösen kedvelt gyakorlat volt a korabeli francia levelezésekben és az erkölcsi folyóiratokban. Mint korábban utaltunk rá, a 17. századi retorikák egy része külön foglalkozik a levélben előadható történetek típusaival és előadásmódjával, s vannak olyan nyomtatott levélgyűjtemények, amelyek már a címben felhívják az olvasó figyelmét a levelekhez kapcsolt elbeszélésekre.[12]

A részben vagy teljes egészében fiktív levél kedvelt kifejezési formája volt annak az erkölcsi folyóiratnak, amelyből Mikes elbeszéléseinek egy részét merítette, s amellyel több más tárgyi és szemléletbeli összefüggés is található. Az újabb kutatások fényt derítettek arra, hogy a *Le Spectateur* (1716–1726), a *Spectateur français* (1721–1724) és más erkölcsi folyóiratok ún. olvasói leveleinek egy részét maguk a szerkesztők írták vagy átírták, s a levelekkel lényegében egy fiktív pár-

[12] Így pl. Edme Boursault, *Lettres nouvelles de Monsieur Boursault, accompagnés de fables, de contes, d'épigrammes […] avec treize lettres amoureuses d'une dame à un cavalier,* 2 vol., Paris, N. Gosselin, 1699. Vö. A. Ages, Voltaire and La Fontaine. The Use of the Fables in the Correspondence, *Revue de l'Université d'Ottawa* 39 (1969), 577–585.

beszéd aktív résztvevőivé igyekeztek tenni az olvasót.[13] Gyakran használt eszköz e levelekben vagy azok kommentárjaiban az előadottak ironizálása, szatirikus beállítása, melynek célja az egyértelmű állásfoglalás kerülése, az ösztönzés az olvasottak továbbgondolására, azaz a dialogikus recepció. Az elbeszélések és más narratív elemek használata gyakran elvont megfigyelések megvilágítását szolgálja. A *Spectateur* esszéiben is gyakran alkalmazták a fiktív beszédhelyzetet, melyben a társalgási stílus, a barátságos hangvétel és a gyengéd humor szorosan összekapcsolódik a morális, didaktikus célkitűzéssel. Ez a didaktikus és barátságos elemeket ötvöző, fiktív párbeszédes viszony a *Törökországi levelek* elbeszélésmódjának egyik fő sajátossága. Érdemes lenne módszeresen megvizsgálni, hogy a *Le Spectateur* – azon túl, hogy forrásul szolgált Mikes több történetének – milyen szerepet játszott a részvétel és a távolságtartás etikai és esztétikai téren egyaránt érvényesülő mikesi pozíciójának kialakításában.

Mikes történetei többnyire nem retorikai példák, tekintélyi igazolások, illusztrációk vagy normatív elképzelések kifejezői, hanem fontos szövegalkotó tényezők. Az éppen tárgyalt kérdéseken túl gyakran valamely tágabb vagy merészebb témára utalnak, és finoman sejtetik azt, amit Mikes nem kívánt nyíltan kifejezni. Ezáltal tudást közvetítenek, illetőleg hoznak létre. A példa nála nem kötelező érvényű; fő szerepe a jó és a rossz viszonyának felvetése, nem ritkán a hagyományos erkölcsi rendszer megkérdőjelezése. A történetekkel kikerüli az életrajzilag egyedit, és általános léthelyzeteket jelenít meg. Nem törekszik az elbeszélésekben bemutatott helyzetek és személyek közvetlen megítélésre; értelmezései, ha vannak, nyitottak, azaz a példáknak nála rendszerint episztemológiai funkciója van.[14] Ez az alkotói nézőpont lehetővé teszi az olvasónak az azonosulást az elbeszélővel, s közvetve arra indítja, hogy a saját életére vonatkoztassa a történeteket és az abban felvetett gondolatokat. A különböző dimenziójú és fajsúlyú, egymástól gyakran távol eső témájú elbeszélések beiktatásával és összekapcsolásával Mikes relativizál, s az anekdotikusat is magasabb szintre emeli, irodalmiasítja. A váratlan téma- és perspektívaváltásokkal, a meglepő, gyakran problematizáló jellegű történetválasztásokkal, a szándékoltan csapongó írásmóddal és a tömör, vázlatos előadással feszültséget kelt, és arra ösztönzi az

[13] Stefanie Lethbridge, „Masters of common life" – Moralistik im Tatler und Spectator, in *Literatur und Moral, i. m.*, 377–392. Vö. Rudolf Behrens, Zur Geschichte perspektivischer Beobachtung im moralischen Diskurs (Pascal, Marivaux, Senancour), in *Moralistik. Explorationen und Perspektiven,* hrsg. von Rudolf Behrens, Maria Moog-Grünewald, München, Wilhelm Fink, 2010, 303–346, itt: 331.

[14] Vö. *Das Beispiel. Epistemologie des Exemplarischen,* hrsg. von Jens Ruchatz, Stefan Willer, Nicolas Pethes, Berlin, Kadmos, 2007, 7–59; Walter Haug, Das Böse und die Moral. Erzählen unter dem Aspekt einer narrativen Ethik, in *Interdisziplinäre Ethik. Festschrift für Dietmar Mieth,* hrsg. von A. Holderegger, J.-P. Wils, Freiburg/Schweiz, Univ.-Verl., 2001, 243–268.

olvasót, hogy megkísérelje kiegészíteni a bemutatást, és felfedezze a mögöttes tartalmakat.

A *Leveleskönyv*ben található elbeszélések ma még ismeretlen forrásainak és változatainak felkutatására, valamint a közvetlen források azonosítására elsősorban azért van szükség, mert az összevetés a forrásszövegekkel és a változatokkal, a nyelvi, stilisztikai és szerkezeti átalakítások, valamint a jelentésváltozások feltárása és a funkciók differenciálása elősegíti a szövegszerveződés és szövegprodukció modelljeinek meghatározását. Egyben hozzájárul Mikes egyéni feldolgozásmódjának, asszociációs rendszerének, érvelési technikájának, elbeszélő intenciójának és írói szemléletmódjának jobb megértéséhez.

Mint korábban említettük, a *Leveleskönyv*ben – figyelmen kívül hagyva a rövid bibliai és antik utalásokat – összesen mintegy hetven, különféle irodalmi forrásból merített, különböző terjedelmű elbeszélés található. A Király György és Hopp Lajos adataihoz viszonyított számbeli növekedést az magyarázza, hogy bevontunk a vizsgálatba mintegy tíz, Hopp által figyelmen kívül hagyott, illetőleg olvasmányemléknek minősített elbeszélést. Az elbeszélések megnevezésére Mikes többnyire a „példa" és a „história" fogalmakat használja. Más esetekben csupán a fő témát nevezi meg a bevezetésben, s az „olvastam", „erről jut eszemben. hogy", „erről […] szép példát ád" vagy más fordulattal tér rá az elbeszélésre. A „példa" kifejezést gyakran nem az egész történetre, hanem annak főszereplőjére vagy a főszereplő cselekedetére vonatkoztatja.

A Hopp Lajos halálát követő időszakban új módszerek alkalmazásával született eredmények közé tartozik Mikes egy-egy elbeszélésének vizsgálata a 2008-as nemzetközi tárgytörténeti konferencián tartott két előadásban. A Filia matrem lactans (Cartitas Romana, Cimon és Péró) címen ismert, a középkorban és a kora újkorban egyaránt kedvelt történetet Mikes az 52. levélben adja elő. Előtte a házasság és a bűnbánat szentsége közti különbségen tréfálkozik, majd a néne korábbi levelében említettnek mondott, életét az anyjáért kockára tevő leányra hivatkozva hozza elő a témát. Az elbeszélést azzal a megjegyzéssel zárja, hogy „illyen példát. a férfiak közöt többet találunk.", majd bocsánatot kér a megjegyzésért, és befejezi a levelet. A forráskérdést tárgyalva Hopp Lajos jelezte, hogy a történet a *Gesta Romanorum* 215. elbeszélése nyomán vált ismertté, megnevezte az ősforrást (Valerius Maximus, V,4,7), és utalt Mikes klasszikus műveltségére. Ugyanakkor megjegyezte, „lehetséges, hogy az ilyenfajta antik példákat nem klasszikus olvasmányaiból, hanem a XVII. és XVIII. században még forgalomban levő moralizáló könyvekből, példatárakból szedte össze."[15]

[15] *MKÖM* I, 526. Vö. M. Fleck, *Untersuchungen zu den Exempla des Valerius Maximus,* Marburg, Fleck, 1974; Hans-Jörg Uther, Zur Rezeption der Memorabilia des Valerius Maximus vom Mittelalter bis in die Neuzeit, in *Bilder – Sachen – Mentalitäten. Arbeitsfelder historischer Kulturwissenschaften. Wolfgang Brückner zum 80. Geburtstag,* hrsg. von Heidrun Alzheimer, Fred G. Rausch, Klaus Reder, Claudia Selheim, Regensburg, Schnell & Steiner, 2010, 207–216.

Felhívta a figyelmet arra, hogy a történet hiányzik a *Gesta Romanorum* Hallerféle fordításából, de megvan Michael de Ungaria egyik prédikációjában és Pétzeli József meséiben. Megfigyelte, hogy Mikes leírása bővebb a *Gestá*énál, egyes mozzanataiban emlékeztet Valerius Maximus előadására. Mivel Valerius forrásként való használatának lehetősége fölmerül néhány további levéllel kapcsolatban is, jelezte, hogy „az eredeti forrást sem lehet figyelmen kívül hagyni." Végül megjegyezte, „Gálos Rezső szerint Mikes példája a Gesta-ból való […]. Király György is ezt tartotta valószínűbbnek, de erősen hangsúlyozta Valerius Maximus művét is […]."[16]

Az elbeszélés elterjedését az irodalomban, hatását a képzőművészetre és a folklórra Bitskey István vizsgálta az említett konferencia kötetében megjelent tanulmányában.[17] Felhívta a figyelmet arra, hogy a történet már Valerius Maximusnál két változatban olvasható: a leány az első változatban az anyját, a másodikban az apját táplálja. Rámutatott a téma felekezetektől független, rendkívüli elterjedtségére és sokoldalú alkalmazására a kora újkori európai elbeszélés-, rejtvény-, exemplum- és anekdotagyűjteményekben, exemplumkatekizmusokban, prédikációs segédkönyvekben, enciklopédiákban, s hogy verses feldolgozása is ismert. A prédikációkban legtöbbször a felebaráti szeretet, a keresztény irgalmasság és a szülők iránti szeretet szükségességét hangsúlyozták vele. A téma jelentősebb képzőművészeti ábrázolásainak száma a 16. századtól a 19. századig terjedő időszakban Pigler Andor katalógusa[18] alapján megközelíti a kettőszázötvenet, azóta számos további, a témában rejlő sajátos kettősséget különféleképpen értelmező ábrázolást vettek számba.

A magyar irodalmi előfordulásokat György Lajos rendszerezte elsőként,[19] ami elkerülte Hopp Lajos figyelmét. Eszerint a Mikes előtti időszak magyarországi adatai katolikus oldalon Laskai Osváttól Káldi György, Pázmány Péter és Illyés András prédikációiig terjednek, s találós kérdés formájában a téma megvan az 1629-es kiadású *Mesés könyvecské*ben. Dömötör Ákos exemplumkatalógusa[20]

[16] *MKÖM* I, 526.

[17] István Bitskey, Das Motiv Caritas Romana in der ungarischen und deutschen Literatur der Frühen Neuzeit, in *Fortunatus, Melusine, Genovefa. Internationale Erzählstoffe in der deutschen und ungarischen Literatur der Frühen Neuzeit,* hrsg. von Dieter Breuer, Gábor Tüskés, unter Mitarbeit von Rumen István Csörsz, Béla Hegedüs, Bern, Berlin usw., P. Lang, 2010, 85–102. Vö. Bitskey István, A *Caritas Romana* motívum európai vándorútja, in Uő, *Religió, stúdium, literatúra. Tanulmányok a régi magyarországi irodalmi műveltségről,* Budapest, Universitas, 2013 (Historia Litteraria 29), 195–206.

[18] Andor Pigler, *Barockthemen. Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts,* Bd. II, Budapest, Akadémiai, 1974, 300–307.

[19] György Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Kétszázötven vándoranekdota. Az anekdota forrásai,* Budapest, Studium, 1934, 124–125.

[20] Dömötör Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa,* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992, 129–130.

nyomán Bitskey jelzi a téma előfordulását a protestáns prédikációkban, s hogy a 18. században katolikus oldalon ugyancsak számos prédikációbeli előfordulása ismert a történetnek. Faludi Ferencnél azonban, aki németből adaptált egy 17. század eleji spanyol változatot, már eltűnik a vallásos, moralizáló kontextus, s a női nem jellemzésére szolgáló elbeszélésnek – ugyanúgy, mint már Mikesnél – a szórakoztató tendenciája lép előtérbe. A történet szívós utóéletét tanúsítja, hogy laicizált változatban megjelent a 19. és a 20. századi regényirodalomban, magyar nyelvterületen több változatát jegyezték fel a szájhagyományból, sőt ismerték találós kérdésre rövidült és kontaminált formában is.

Mindez mutatja, hogy az elbeszélés az európai műveltség törzsanyagához tartozott a kora újkorban. Míg a történet magva hosszú időn át ugyanaz maradt, a kontextus és az értelmezés koronként és szerzőnként állandóan változott. Az ilyen típusú történetek egyértelmű besorolása a mikesi olvasmányemlékek, illetőleg fordításbetétek közé nagyon bizonytalan. Egy-egy változat forrását és az átvételeket, eltekintve a hivatkozott esetektől, nagyon nehéz, sőt többnyire lehetetlen pontosan azonosítani; ilyenkor nincs értelme fölvetni a közvetlen forrás kérdését.

Mikes kétszer, különböző részletességgel előadott elbeszélései közé tartozik a Mohamed paradicsomáról szóló leírás, mellyel – Bárczi Ildikó egy korábbi tanulmányát[21] követően – Bárczi Ildikó és Sápi Nóra foglalkozott az említett konferencián.[22] A 65. levél bevezető részében Mikes röviden összefoglalja a témát, majd a 192. levélben részletesebben és szemléletesebben adja elő. A 65. levél jegyzeteiben Hopp Lajos felhívta a figyelmet arra, hogy az „elizéus mezején" megfogalmazásban Mikes „Elizeus nevét összekombinálja a klasszikus mitológiával", s „[k]edvtelve, megrovás nélkül írja le […] a török vallás által hirdetett gyönyörűségeket."[23] A jegyzet végén a „Vö." kitételt követően Hopp kommentár nélkül utalt a *Lettres persanes* XXXV. levelére. A 192. levél vonatkozó jegyzete szerint a leírásban Mikes „megtalálja a pikantériát", s Hopp jelzi, „Mohamed paradicsomáról Bod Péter is ír" a *Szent Hilárius*ban.[24]

A késő középkori latin nyelvű nyomtatott prédikációgyűjtemények antik és középkori eredetű exemplumait vizsgálva Bárczi Ildikó és Sápi Nóra kimutatta, hogy a Mohamed paradicsoma téma ősforrása Európában a *Legenda aurea* CLXXVII. fejezete, Szent Pelagius pápa már említett legendája.[25] Erre megy

[21] Bárczi Ildikó, „Machomet álmai", *Irodalomtörténet* 87 (2006), 543–551.

[22] Ildikó Bárczi – Nóra Sápi, Inventio exemplorum, Antike und mittelalterliche Erzählstoffe in gedruckten lateinischen Predigtsammlungen des Spätmittelalters, in *Fortunatus, Melusine, Genovefa*, *i. m.*, 17–34.

[23] *MKÖM* I, 570.

[24] *MKÖM* I, 779.

[25] Jacobus a Voragine, *Legenda aurea. Vulgo Historia lombardica dicta*, ad optimorum librorum fidem, recensuit Johann Georg Theodor Graesse, Vratislavia, Koebner, ^{3}1890, 831.

vissza például Laskai Osvát *Biga salutis*a *de sanctis*-részének megfelelő szövege; magyarul a téma korai változata megtalálható Pázmány *Kalauz*ában, az *Ötödik könyv*höz csatolt *Appendix*ben. Mikes elbeszélésének lehetséges kapcsolatára a *Legenda aurea* és Pázmány szövegével a szerzők nem térnek ki.

A 2011. évi nemzetközi Mikes-konferencián három előadás foglalkozott Mikes elbeszéléseinek tárgytörténeti vonatkozásaival és forrásaival. Fröhlich Ida azonosította a 90. levél bibliai modellekre épülő elbeszélésének eddig ismeretlen, rövidebb változatát, helyesbítette a hosszabb változattal való összevetésből Mikes átdolgozói szemléletére nézve korábban levont téves következtetéseket, s meghatározta azt a francia bibliai szótárt, melynek megfelelő szócikke nagy valószínűséggel forrásul szolgálhatott Mikes elbeszélésének.[26] A kritikai kiadás tapasztalatai és Mikes fordítói tevékenységének tanulságai nyomán Kovács Eszter áttekintette a források azonosításának fontosabb nehézségeit, s példákon szemléltette a még ismeretlen források meghatározásának lehetséges kiindulópontjait.[27] Felhívta a figyelmet a jezsuita missziós levélgyűjtemények széles körű korabeli ismertségére, és bemutatta a 69. levél föltehetően innen merített elbeszélésének eddig figyelmen kívül hagyott párhuzamait a francia felvilágosodás filozófusainál. A bosszúálló olasz úr története (94. levél) kapcsán felvetette Jean-Baptiste Labat itáliai útleírása forrásként való használatának lehetőségét, s képzőművészeti analógiákat keresett a „képírók" versenyéről szóló mikesi elbeszéléshez (104. levél).

A harmadik előadó Hans-Jörg Uther volt, aki a nemzetközi elbeszéléskutatás kiemelkedő képviselőjeként meghatározó szerepet játszott az *Enzyklopädie des Märchens* szerkesztési munkálataiban, mintegy százharminc szócikket maga írt, s ő készítette el az Aarne–Thompson-féle klasszifikációs rendszer említett új kiadását. A *Törökországi levelek* tárgy- és motívumtörténeti szempontú vizsgálatában felhívta a figyelmet a kora újkori kompilációs és kuriozitás-irodalom szerepére Mikes elbeszéléseinek és az ezekhez közel álló történetek közvetítésében.[28] Részletesen bemutatta a 192. levél mohamedán halotti szokásokról és

[26] Fröhlich Ida, Áron és az özvegy juha. A 90. levél agádájának forrásához, in *Író a száműzetésben*, 83–89.

[27] Kovács Eszter, Mikes Kelemen Törökországi leveleinek azonosítatlan forrásairól, in *Író a száműzetésben*, 90–99.

[28] Hans-Jörg Uther, Stoff- und motivgeschichtliche Aspekte in Kelemen Mikes' Briefen aus der Türkei unter Berücksichtigung von Brief Nr. 192, in *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil*, 226–243. – A kuriozitásgyűjtemények több kiadást megért, jellegzetes francia példája: Simon Goulart, *Thresor d'histoires admirables et memorables de nostre temps*, s. l., Paul Marceau, 1610. Goulart több mint kétszáz művet kivonatolt, s témák szerint, illetőleg betűrendben csoportosította és többnyire forrásjelzéssel látta el a történeteket. Az összeállítás különösen fontos az eredetileg latinul közreadott, *casus, exemplum, tragica, memorabilia* elnevezésű szövegtípusok, valamint a 16. századi elbeszélő témák elterjedése szempontjából. A kiadványtípus további jellegzetes példái a német nyelvterületről: Peter Lauremberg,

túlvilági elképzelésekről szóló leírásában a sírnál megjelenő két angyalról szóló részletnek a közvetlen forráson túlmutató irodalmi előzményeit, változatait és kapcsolatrendszerét más elbeszéléstípusokkal. A tanulmány függelékében módszeresen számba vette a Mikesnél található több mint hetven kiselbeszélés nemzetközi párhuzamait és motivikus kapcsolatait. Több olyan típust és motívumot azonosított, amely eddig elkerülte a Mikes-kutatás figyelmét;[29] néhányról közülük a kritikai kiadás óta önálló monografikus feldolgozás vagy lexikoncikk készült.[30] Így például jelezte, hogy a 3. és a 77. levélben leírt csodálatos szőlőfa története az óriási méretű növényekkel és állatokkal kapcsolatos, a középkortól adatolt ún. felvágótörténetek egyik típusát képviseli. Az áttekintésbe Uther bevont néhány bibliai utalást, szólást, közmondást és találós kérdést is, melyek elbeszélő vonatkozással rendelkeznek.

Legújabban Kovács Eszter és Bányász Melinda foglalkozott az elbeszélések forrásaival. Kovács Eszter az online elérhető digitalizált szövegek vizsgálatával, elektronikus keresőrendszerek segítségével, a szóba jöhető források körének műfajspecifikus szűkítésével és a Mikes-szövegekben található jellegzetes kulcsszavak, szófordulatok és kifejezések franciára fordítása révén hét történet lehetséges forrását vagy párhuzamát azonosította.[31] Bányász Melinda Mme de Gomez Mikes által önálló műként, kivonatosan lefordított regényciklusa, a *Les Journées amusantes* szövegében találta meg három história forrását, illetőleg szövegpár-

---

Neue und vermehrte Acerra Philologica, das ist sechs hundert […] Discoursen […], Cleve, Tobias Silberlinge, 1661 (számos kiadással); Jacob Daniel Ernst, *Lectiones historico morales curiosae, oder: Curiöse historische Blumen-Lese […]*, 2 Bde., Leipzig, s. n., 1694. A címlap és a forrásjegyzék szerint Ernst több mint ötszáz szerzőt kivonatolt a fiktív levélgyűjtemény formában, de magasabb irodalmi igény nélkül megszerkesztett műben. Az egy-egy levélben található történetek tematikusan kapcsolódnak egymáshoz. A további felhasználást segítette a mintegy száz lap terjedelmű tárgymutató. Vö. *EM* 8, 647–660. Mikes elbeszéléseinek közvetítésében az ilyen típusú francia gyűjtemények szerepe sem hagyható figyelmen kívül. Vö. továbbá: Hans-Jörg Uther, *Merkwürdige Literatur,* Berlin, 2006 [CD-ROM] (=Digitale Bibliothek 111).

[29] Így pl. a százesztendős lovára gyakorta felülő „Raul" burgundiai királyra vonatkozó utalás (83. levél) forrása: *Journal des Sçavants* 24 (1715), 374 –382, itt: 381. Uther, *Stoff- und motivgeschichtliche Aspekte, i. m.*, 204. Vö. *MKÖM* I, 151, 612. A *Journal des Sçavants* hivatkozott cikkében ismertetett munka és a megfelelő szöveghely: Harcouet de Longeville, Histoire des personnes qui ont vécu plusieurs siècles […], Paris, Vve Charpentier, 1715, 180–181. „Raul": Raoul (kb. 890–936), Burgundia hercege (921–923), a frankok királya (923–936).

[30] A motivikus párhuzamok Uther jegyzéke után is tovább szaporíthatók. Így pl. az Isten által az embernek elhintett és tartózkodási helyét kijelölő rakás kenyerekről szóló, Mikes által többször idézett történet változatát idézi Vámbéry Ármin, *Dervisruhában Közép-Ázsián át*, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2000, 144.: „Hasztalan minden sietséged – mondta egy ízben [ti. Hadzsi Bilál] –, addig kell a Görgen partján maradnod, míg a naszib (fátum) más helyen nem rendeli ki ivóvizedet. És azt senki se tudja, hamar vagy későn fog-e ez történni."

[31] Kovács Eszter, A *Törökországi levelek* kiselbeszéléseinek forrásai. Hét új forrás ismertetése, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017), 616–630.

huzamát.[32] Mikes két elbeszélésének, a szellentés miatt elbocsátott menyasszony szerencséjét előadó történetnek (55. lev.) és a mérgezés színlelésével próbára tett asszony históriájának (66. lev.) forrását Kovács Eszter Anne-Marguerite du Noyer 1707-ben kiadott levélgyűjteményében azonosította. A vademberek között térítő jezsuita misszionárius történetének (69. lev.) párhuzamát Stanislas Arlet 1709-ben megjelent levélgyűjteményében találta meg, a Klodvig és Szent Batild menyegzőjére történő utalás (80. lev.) lehetséges forrását Gabriel Daniel 1713-ban kiadott történeti munkájában lelte fel. A szarvast megölő szolgán bosszút álló olasz úr története (94. lev.) megtalálható Claude de Forbin 1729-es évszámmal 1730-ban megjelent emlékirataiban. A festők versenye történetének (104. lev.) párhuzama megvan egy könyvismertetéseket, összefoglalókat és kritikákat is tartalmazó, 1730-ban kiadott gyűjteményes munkában, míg a Ramadán eredetéről szóló elbeszélés (190. lev.) valószínűsíthető forrása Kovács Eszter szerint Jean Chardin 1711-ben megjelent keleti útleírása. A szövegösszevetésekre alapozott megfigyelések aláhúzzák Mikes eredeti alkotásmódját: szinte mindig rövidít, átformál, szabadon adja vissza a történetek egyes elemeit, és néha átfunkcionálja azokat. Előfordul, hogy csupán egyetlen motívumát idézi fel az eredeti elbeszélésnek. A históriákat kísérő kommentárok enyhén ironikus hangja itt is megragadható.

A Bányász Melinda által vizsgált három elbeszélés – Szent Ambrus és Theodosius (72. lev.), V. Károly igazságtevése az elsőbbségért vetekedő brüsszeli asszonyok között (94. lev.), Ibrahim és Szolimán (97. lev.) – esetében már történtek kísérletek a forrás azonosítására, de ezek csupán lehetséges szövegpárhuzamokat eredményeztek. Két elbeszélésnél – V. Károly igazságtevése, illetőleg Ibrahim és Szolimán története – a Mme de Gomez művében megtalált szövegpárhuzamok egyértelműen bizonyítják a forráshasználatot, míg a harmadik esetben ez csupán valószínűsíthető. Mikes története V. Károly igazságtevéséről Bányász Melinda megfigyelése szerint néhány kisebb, saját invencióra utaló változtatástól eltekintve szinte szó szerint egyezik a *Journées amusantes* változatával. Ugyanez elmondható Ibrahim és Szolimán történetéről. Az utóbbinál megfigyelhető bizonyos nevek, pontosítások és részletek elhagyása, a szókapcsolatok tagjainak és a tagmondatok felcserélése, a tartalmi módosítás azonban ritka. Az eredetiben közvetett beszédben közölt szövegrészt Mikes többször egyenes beszédben ültetett át. A változtatások világosan jelzik, hogyan tette egyedivé az adaptációt. Bányász Melinda kimutatta, hogy ugyanezt a történetet Mme de Gomez feldolgozta 1722-ben megjelent anekdotagyűjteményében is, amely feltételesen azonosítható D'Andrezel konstantinápolyi követ könyvjegyzékének megfelelő tételével,[33] és amelyben három további, Mikes által lefordított história (Szép

[32] Bányász Melinda, A *Törökországi levelek* három történetének forráskérdéséhez, *Irodalomtörténeti Közlemények* 127 (2023), 65–81.

[33] Tóth Ferenc, „Habent sua fata libelli". D'Andrezel vicomte könyvei és Mikes Kelemen, *Vasi Szemle* 62 (2008), 760–773, itt: 773; Uő, Mikes, a „hídember". Adalékok a *Törökországi*

Eiréné, 63. lev., Konstantinápoly bevétele, 63. lev., a várnai csata, 203. lev.) is megtalálható. Ibrahim és Szolimán történetének itt olvasható változata néhány ponton kiegészíti a *Journées amusantes* variánsát.

Bányász Melinda felhívta a figyelmet arra is, hogy Mikes forrásainak további vizsgálatába érdemes lesz figyelembe venni a Mme de Gomez anekdotagyűjteményének előszavában megnevezett forrásokat, köztük Laonikosz Khalkokondülész, Thomas Artus, Blaise de Vigenère, Michel Baudier, Johannes Leunclavius és François Eudes de Mézeray műveit.[34] Szent Ambrus és Theodosius története esetében is vannak párhuzamok Mme de Gomez szövegével, de Mikes históriájának rövidsége és az elbeszélés számos további előfordulása miatt a közvetlen forrás kérdését továbbra is nyitva kell hagyni. Bányász Melinda részletes szövegösszevetést végzett Claude Fleury és Mme de Gomez változatával, és amellett érvelt, „hogy a Fleury-féle változat mellett a *Les journées*-beli variáns is […] inspirálhatta Mikest."[35] E vizsgálattal nyolcra nőtt azoknak a történeteknek a száma, amelyeket Mikes bizonyíthatóan a *Les Journées*-ból merített az 1724–1734 között írt levelekben.[36]

Új források, szövegváltozatok és kontextusok

A továbbiakban néhány olyan elbeszélés forrásának és Mikes szövegét megelőző változatainak meghatározására teszünk kísérletet, amelyeknél az eddigi kutatás nem vezetett eredményre, illetőleg amelyeknél az új eredmények mellett is érdemesnek látjuk bemutatni a saját korábbi azonosítási kísérleteket. 2012-ben áttekintés készült azokról az elbeszélésekről, amelyeknek forrása és korábbi változata akkor ismeretlen volt (ld. táblázat),[37] a kép Kovács Eszter és Bányász Melinda kutatásainak köszönhetően időközben némileg módosult. Azt a tizenhárom elbeszélést, amelynek továbbra is ismeretlen a forrása és korábbi változata, csillaggal jelöltük meg a táblázatban. Ezt követően néhány vallási vonatkozású és történeti személyekhez kapcsolódó történetre összpontosítottuk a figyelmet, amelyek különböző szövegtípusokat képviselnek. Egyaránt van köztük rövid

levelek történetéhez és forrásaihoz, in Uő, *Souvenir français. Magyarok és franciák Szent Márton földjén. Tanulmányok,* Szombathely, Magyar Nyugat Könyvkiadó, 2022, 136–153. Tóth Ferenc nyomatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy Mikes forrásai között a rodostói könyvtár jegyzékén meglévő műveken kívül más könyveket is számításba kell venni. Vö. pl. *MKÖM* I, 547.

[34] Bányász, *A Törökországi levelek három történetének*, 75.

[35] *Uo.*, 81.

[36] Ld. *MKÖM* III, 959.

[37] Tüskés Gábor, A Törökországi levelek elbeszéléseinek forrásaihoz, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012), 483–507, itt: 494.

utalás, tömör összefoglalás és hosszabb történet, illetőleg anekdotaszerű elbeszélés, legendai eredetű história és kuriozitás.

A *Törökországi levelek* elbeszélései, melyek forrása és korábbi változata 2012-ben ismeretlen volt

Sor-szám	Levél sorszáma	Téma megnevezése	*MKÖM* I lapszám
1*	7 (+16, 19, 32, 36, 157	Isten rakás kenyereket hintett el a földön az ember számára	17, 26, 29–30, 46, 54, 249
2*	45	Egy régi város lakóinak mindig nevetniük kell	75
3*	54	Egy római császár és fiának harca a császárságért	88–89
4	55	A szellentés miatt elbocsátott menyasszony szerencséje	90–91
5*	57, 204	A szent pápa és a nemesember feleségének a lova	95–96, 296–297
6	66	A próbára tett asszony: a gyanakvó férj mérgezés színlelésével gyónásra készteti a feleségét	116–117
7	69	A lovas jezsuita misszionárius a vademberek között	122
8*	77	Az elrabolt francia ifjút férfiruhába öltözött jegyese kiszabadítja a török fogságból	139–140
9	80	Klodvig négyökrös szekéren vitte haza a feleségét a menyegzőről	148
10*	80	IV. Henrik egyetlen hintóját elvitte a felesége	148
11*	86	A francia király és a dán király lányának házassága	159
12*	86	A király barátnője urát is ugyanabban az ágyban hálatja	159
13*	87	A halálra ítélt ifjú egy éjszaka megőszül, mire kegyelmet kap	160
14	94	Az olasz úr bosszúja a szarvast megölő szolgáján	171–172
15	94	V. Károly brüsszeli igazságtevése az elsőségért vetélkedő asszonyok között	172
16*	94	A megtámadott kisasszony három szeretője	173
17*	100	Egy francia úr vacsorára várja éppen eltemetett feleségét	189
18	104	A festők versenyén az egyik az Utolsó vacsora képén szalonnával spékeli a húsvéti bárányt, ezért nem ő nyer	193–194
19*	118	A francia király drága, de haszontalan ajándéka	211
20*	146	A szökött német katonák furfangos borszerzése a görögkeleti paptól	236–237
21	190	A Ramadán eredete: Mohamed Krisztus figyelmeztetésére lealkussza a böjtöt Istennél	283

Az 57. és a 204. levélben Mikes kétszer is előadja a szent pápa és a thesszalonikai nemesember felesége lovának történetét, részben eltérő módon, a második alkalommal részletezőbben.[38] Mindkét esetben írott forrásra hivatkozik („aztot olvassuk", „azt olvastam"). Az 57. levélben a pápa útjával és az út folytatásához szükséges „valami alkalmatosság" keresésével, a 204.-ben viszont az úri asszony „kedves paripájá"-val indítja az elbeszélést. Az első változatban „egy nemes ember feleséginek igen kedves lová"-ról ír, a második változat szerint a paripa emellett „olyan kevély volt. hogy mást nehezen vett magára". Az első változatban „az aszszony a pápának oda adgya a lovát", a másodikban „az aszony kéré hogy ülne a lovára […] a pápa kedvesen vevé jó akarattyát". Míg az első változatban a pápa Konstantinápolyból egyszerűen visszaküldi a lovat, a másodikban „el végezvén dolgát. viszá tére. és a gazdaaszonyához száll. és a lovat nagy köszönetel viszá adá". Az első változat befejezése szerint miután az asszony látja, hogy nem ülhet többé a lóra, elküldi a pápának ajándékba. Hopp Lajos szerint „A furcsa történet forrása ismeretlen."[39]

A történet valójában a „Lovak felismerik a szentet" néven összefoglalt elbeszéléstípus változata.[40] A típus egyik kora újkori előfordulása, mely párhuzamba állítható Mikes elbeszélésével, Johannes Pauli *Schimpf und Ernst* című svankgyűjteményében a 343. szám alatt található. Szövege a következő:

> Bapst Johannes reit uff eim Pferd
> Sant Johannes der Bapst und Martirer, da er ůber Mer kam, was er dan zů schaffen het, als sein Legend sagt, da mocht er nit wol gon; er was alt. Und da er gen Corinthum kam, da bat er ein Edelman, er solt im ein Pferd leihen; zů der Zeit giengen die heiligen Vetter zů Fůß. Der Edelman sprach: 'Ich wil euch meiner Frawen Pferd leihen, das ist gar tugenthafft, doch das ir mir das Pferd widerschicken.' Da das Pferd den heiligen Man getragen het, da wolt es darnach keinen Menschen me tragen.[41]

Ezt követően Pauli még ugyanebben a részben előadja Nagy Sándor különleges lovának közismert történetét, végül összefoglalja a két elbeszélés „lelki" értelmét: „So wir Got sollen tragen in unserm Leib, so solten wir unß den Tůffel nit me lassen reiten noch sein Fůßtůch werden."

A két változat fő különbségei a következők: Pauli megadja, Mikes viszont elhagyja a pápa nevét, s ezzel mintegy kiemeli a történeti időből az elbeszélést. Míg a Pauli-féle változatban az esemény színhelye Korinthosz, Mikesnél a Ro-

[38] *MKÖM* I, 95–96, 296–297.

[39] *MKÖM* I, 794.

[40] *EM* 10, 914.

[41] Johannes Pauli, *Schimpf und Ernst,* Bd. 1, hrsg. von Johannes Bolte, Berlin, H. Stubenrauch, 1924, 209–210; 2, 337.

dostóhoz közelebb fekvő „thessálonika tájéka". Paulinál a pápa a nemes embertől kéri a lovat, Mikesnél az ember feleségétől. Mikes közli azt is, hogy a pápa Konstantinápolyba ment a lovon, Pauli nem szól erről. Paulitól eltérően Mikes az első változatban beszámol arról is, hogy miután az asszony látta, nem ülhet többé a lóra, elküldte a pápának ajándékba.

A történet kontextusa Mikesnél az 57. levélben a korabeli egyházi vezetők pompakedvelése, szembeállítva a „régi püspökök" egyszerűségével, s ebből kiindulva a régi és az új szokások különbsége. Ezzel szemben a 204. levélben Mikes egy, a nénétől kapottnak mondott hírhez kapcsolja a történetet. A hír szerint Franciaországban egy hercegné vadászat közben leesett a lóról és „ki törte mind a két karját". Mikes ezt úgy kommentálja, hogy az ifjú asszonyoknak nem kellene megengedni, hogy lóra üljenek. A történet itt minden átvezetés nélkül, az „azt olvastam hogy" fordulat után következik, s a ló különös magatartását magyarázó, ironikus feltételezéssel zárul: „mint ha mondotta volna, hogy egy szent pápát hordoztam., ezután egy aszonyt nem hordozhatok". Ez az elköszönést leszámítva egyben a levél befejezése. Az ördög szolgálatától óvó, Pauli-féle „lelki" értelmezés Mikes mindkét változatában hiányzik.

Mivel Pauli megadja a pápa nevét, s közli, hogy szent és vértanú volt, személyét I. János pápával lehet azonosítani, aki Teoderik, keleti gót király megbízásából 525-ben felkereste I. Jusztinosz császárt Konstantinápolyban, s közvetíteni próbált az ariánus gótok érdekében. Mivel kevés eredményt ért el, visszatérését követően Teoderik Ravennában feltartóztatta, s néhány nap múlva meghalt. Az elszenvedett megaláztatások miatt vértanúként tartják számon.

Mikes és Pauli elbeszélésének közös ősforrása, melyre Pauli „legenda"-ként utalt, Nagy Szent Gergely pápa *Dialógusai* III. könyvének II. fejezete. Ennek szövege a következő:

> De sancto Joanne papa
> Gothorum tempore, cum Joannes vir beatissimus hujus Romanae Ecclesiae pontifex ad Justinum seniorem principem pergeret, in Corinthi partibus advenit, cui necesse fuit[, ut i]n itinere ad sedendum equus requirari debuisset. Quod illic quidam vir nobilis audiens, equum, quem pro magna mansuetudine ejus conjux sedere consueverat, ita ei obtulit, ut eum ad loca alia pervenienti aptus equus inveniri potuisset, deberet ille quem dederat propter suam conjugem retransmitti. Factumque est, et usque ad certum locum praedictus vir equo eodem subvehente perductus est. Qui mox ut alium reperit, illum quem acceperat retransmisit. Cumque eum praedicti nobilis viri conjux sedere ex more voluisset, ultra non valuit, quia post sessionem tanti pontificis mulierem ferre recusavit. Coepit namque immenso flatu et fremitu, atque incessanti totius corporis motu quasi despiciendo prodere, quia post membra pontificis mulierem ferre non posset. Quod vir ejus prudenter intuitus, hunc ad eumdem venerabilem virum protinus retransmisit,

magnis precibus petens ut equum ipse possideret, quem juri suo sedendo dedicasset. De quo etiam illud mirabile a nostris senioribus narrari solet, quod in Constantinopolitana urbe ad portam quae vocatur Aurea, veniens, populorum turbis sibi occurrentibus, in conspectu omnium roganti caeco lumen reddidit, et manu superposita oculorum tenebras fugavit.[42]

I. János pápa legendája nem került bele a *Legenda aureá*ba, csupán rövid említés történik róla Szent Pelagius pápa legendájában, melynek hivatkozott forrása ugyancsak Nagy Szent Gergely *Dialógusai*.[43] Megtalálható viszont a pápa legendája az *Acta Sanctorum* 1688-ban megjelent, VI. kötetében, s ebben teljes terjedelemben megvan az itt mirákulumnak nevezett történet, mégpedig a *Dialógusok* alapján, a pápa útvonalát részletező rövid bevezető betoldástól, valamint néhány apró nyelvtani különbségtől eltekintve szó szerint megegyező szöveggel.[44]

Nagy Szent Gergely *Dialógusai* az európai elbeszélő irodalom egyik alapvető műve és formai mintája, amely jelentős hatással volt a középkori hagiográfiára és a későbbi exemplumgyűjteményekre. Latinul a 15. század végétől, nemzeti nyelvű fordításokban a 16. század elejétől számos alkalommal jelent meg nyomtatásban.[45] A Pauli-féle svank forrása egyaránt lehetnek a *Dialógusok*, I. János pápa legendája, esetleg valamilyen más hagiográfiai vagy exemplumgyűjtemény. A pápa és az általa felkeresett Jusztinosz császár nevének elhagyásától, az esemény eltérő helyszínétől és a személytől eltekintve, akitől a pápa a lovat kéri, Mikes nagy vonalakban Nagy Szent Gergely előadását követi. További különbség, hogy míg a *Dialógusok* szerint a pápa onnan küldi vissza a lovat, ahol egy másikat kaphat, Mikes 57. levelében Konstantinápolyból küldi vissza, a 206. levélben pedig személyesen adja át az asszonynak. A *Dialógusok*nak az a mondata, mely szerint a ló roppant zajjal, egész teste szüntelen mozgásával, mintegy megvetést kifejezve jelezte, hogy a főpap után asszonyt nem hordozhat, nincs meg sem Paulinál, sem Mikesnél. Végül Paulinál és Mikesnél egyaránt hiányzik a *Dialógusok* elbeszélésének befejező része, mely szerint annak a vak embernek, aki elmondta ezt a történetet „a mi idősebbjeinknek", a konstantinápolyi Aranykapunál János pápa a szemére helyezte a kezét, s az visszanyerte a látását.

[42] Gregorius I papa, *Opera omnia,* tom. 3, accurante Jacques Paul Migne, Paris, Migne, 1896 (Patrologia Latina, tom. 77), 221–224.

[43] *Die Legenda aurea des Jacobus de Voragine,* übers. von Richard Benz, Heidelberg, Lambert Schneider, 1979, 970.

[44] *Acta Sanctorum Maii […],* tom. VI, Antwerpen, Cnobarus, 1688, 703.

[45] Vö. pl. Gregorius I. papa, *Dialogorum libri quattuor,* Venezia, Hieronymus de Paganinis, 1492. Használt kiadás: *Beati Gregorii Magni […] Dialogorum libri quattuor,* Duaci, Baltazar Beller, 1596, 83–84. Az első francia fordítás: *Le Dialogue monseigneur sainct Grégoire,* translaté de latin en françois, Paris, Antoine Vérard, 1509.

A szövegek nagymértékű azonossága, koherenciája és gyakori megjelenése miatt Mikes közvetlen forrását nem tudjuk pontosan megnevezni, az azonban biztosra vehető, hogy a közvetítés nem a Pauli-féle változat révén történt. Pauli művének 1591-es francia fordításában nincs meg ez a történet, mivel ez az 1576-os kivonatos holland fordítás alapján készült.[46] Ismeretes, hogy Pauli műve több mint hatvan kiadásban jelent meg a 17. század végéig, s a svankok egy része Johannes Hulsbusch gyűjteményében 1568-ban latinul is napvilágot látott.[47] A *Schimpf und Ernst* ezenkívül több holland és dán fordítást ért meg, a svankkompilációk prototípusává vált, s számtalanszor használták különböző közmondás- és exemplumgyűjtemények forrásaként. Már a 16. század közepén megkezdődött a történetek átformálása a szórakoztató irodalom irányába, melynek következtében a moralizáló megjegyzéseket gyakran elhagyták. Hatása a német irodalomban a 19. századig tetten érhető.

Mikes másik elbeszélése, melynek változata ugyancsak megtalálható Paulinál, a tengeren hajó után futó szent remete imádságáról szóló „épületes példa" a 206. levélben.[48] A kritikai kiadásban Hopp Lajos Katona Lajos nyomán jelezte, hogy a legenda megvan Temesvári Pelbárt *Sermones de tempore* című beszédgyűjteményében, utalt a zsidó irodalom hasonló tartalmú vonatkozásaira,[49] György Lajos 222. számú, „Szent ember" elnevezésű anekdotatípusa,[50] benne a Pauli-utalással azonban elkerülte a figyelmét, s nem foglalt állást Mikes lehetséges forrásának kérdésében sem. A történet változatai „Heiligkeit geht über Wasser",[51] illetőleg „A Pious Innocent Man Knows Nothing of God"[52] címen alkotnak önálló elbeszéléstípust; a változatok egyaránt ismertek a keresztény, a héber és a mohamedán hagyományban; 1991-ben önálló monográfia készült róla.[53] A történet a remete és a klerikus alakjának topikus szembeállítására épül, alapgondolata a

[46] Pauli, *Schimpf und Ernst, i. m.*, Bd. 2, 201–206.

[47] *EM* 10, 661–670.

[48] Hopp, *A fordító Mikes Kelemen*, 71; *MKÖM* I, 298–299.

[49] *MKÖM* I, 796; Katona Lajos, *Temesvári Pelbárt példái. Székfoglaló értekezés,* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902, 146–147, num 315; Heller Bernát, Szívet kíván az Isten, *Az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság Évkönyve* 14 (1908), 1, 239–351; Bálint Sándor, „Isten a szívet kívánja", *Új Ember* 1978. dec. 24.

[50] György, *A magyar anekdota, i. m.*, 207. Az anekdota magyar irodalmi feldolgozásai közül kiemelkedik Vörösmarty Mihály „A szent ember" című költeménye. Vörösmarty Mihály, *Összes művei, Kritikai kiadás*, 3, *Kisebb költemények,* III, *(1840–1855),* szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső, s. a. r. Tóth Dezső, Budapest, Akadémiai, 1962, 440. A történet Györgynél nem szereplő, verses feldolgozása: Mindszenty Gedeon, *Költeményei,* I., Eger, Egri Egyházmegyei Irodalmi Egyesület, 1913, 371–373: A remete (Legenda).

[51] *EM* 6, 694–698.

[52] ATU 827.

[53] Tamar Alexander-Frizer, *The Pious Sinner,* Tübingen, Mohr, 1991, 62–63; vö. Uő, *The Sephardic Folktale,* Detroit, Wayne State Univ. Press, 2008, 439.

remetei egyszerűség elsőbbségének hangsúlyozása a teológiai tudással szemben. A keresztény hagyományban a motívum ősforrása a Jézus vízen járásáról szóló evangéliumi elbeszélés (Mt 14,22–33). A típus legkorábbi előfordulásai közé tartozik egy Szent Ágoston megjelenéseiről szóló elbeszélés, továbbá a Pelbárt és a Pauli által feljegyzett változatok. Mivel Pauli szövege kimaradt a *Törökországi levelek* kritikai kiadásából, az alábbiakban idézzük: (332. sz.).

> Der bettet: Miserere tui, Deus.
> Sant Ambrosius hort sagen von einem heiligen Man, der was in einer Insel in dem Mer, und saß in ein Schiff, das wolt daselbsten fůrfaren und den Gotzfrůnd sůchen. Er kam zů im und sahe in weschen und fragt in, was er bet. Der Brůder sprach: „Ich kan nichts anders betten, dan: Miserere tui, Deus." Sant Ambrosius sprach: „Du solt also betten: 'Miserere mei, Deus' und nit 'Miserere tui, Deus.' Es ist nit recht." Sant Ambrosius gieng wider in das Schiff und fůr wider hinweg. Der Brůder het das Gebet vergessen, und lieff dem Schiff uff dem Wasser nach und schrei und růfft Sant Ambrosio und sprach, er het das Gebet vergessen, er solt es in noch einmal leren. Sant Ambrosius sprach: „Gang hin und bet, wie du vor hast gebet!" Der Brůder lieff wider heim uff dem Wasser. Da erkant Sant Ambrosius erst sein Heiligkeit.[54]

Pelbárt és Pauli változatának legfontosabb különbsége, hogy Pelbárt már a bevezetőben előadja a szent ember tévesen mondott könyörgését, s Ambrus véletlenül vetődik a szigetre és talál rá a szentre a cellájában. Ezzel szemben Paulinál Ambrus már korábban hallott a szentről, szándékosan kereste fel őt, s amikor rátalált, éppen mosott. Ezt követően a történet előadása lényegében azonos a két változatban. Pauli záró megjegyzése, mely szerint Ambrus csak a testvér vízen való hozzámenetele után ismerte fel annak szentségét, Pelbártnál hiányzik.

Mikes egy „szent remeté"-ről beszél, s a püspök nevét elhallgatja. A találkozás nála is véletlenül következik be, ennek előkészítése azonban jóval részletezőbb és szemléletesebb, mint Pelbártnál vagy Paulinál. Szól a hajó kikötéséről, s arról, hogy a püspök „maga mulatságára" száll partra, ahol „alá s'fel járna, egy kis gunyhotskát láta a fák közöt. Gondolá hogy talám valamely ember laknék ót, egy kis ablakotskához közelitvén tsak tsendesen., ember szot halla". További fontos különbség, hogy Mikesnél a püspök először mintegy kihallgatja az imádkozó remetét. A remete helytelenül mondott imádságának szövegét Mikes Pelbárttól és Paulitól alapvetően eltérő formában adja elő („átkozot legyen az Isten"), s a remete „ezeket a szokot pedig szüntelen mondgya vala". A püspök ezt „nem álhatván" megy be hozzá, s a remetének megtanított helyes imádság szövege is eltér a Pelbárt- és Pauli-féle változattól („áldot az Isten"). A történet második

[54] Pauli, *Schimpf und Ernst, i. m.*, Bd. 1, 204; Bd. 2, 335.

részének előadása ugyancsak szemléletesebb: „a remete […] nagy sebeségel kezde a püspök után futni […] nem vigyáza arra ha a földön vagy a avizen futoté. […] apüspök és a kik a hajoban valának nagy tsudálkozásal láták hogy a remete a tengeren futna utánok., a ki is a hajot bé érvén. kiáltá a püspöknek. […]".

Mikes elbeszélése a 206. levél terjedelmének mintegy a felét teszi ki, s a Csáky gróf haláláról szóló tudósítást követő reflexiókhoz kapcsolódik. Mikes először felszólít a hálaadásra az eltelt évért, majd buzdít a kérésre, Isten ezután se hagyja el a bujdosókat, végül hangsúlyozza, „de ne szájal. hanem szivel kérjük. Mert az emberek a szájat halgattyák meg, de az Isten a szivet tekentí. valamint történt egy szent remetével." Ugyanehhez a gondolathoz tér vissza az elbeszélést lezáró, értelmező megjegyzésben: „ebből apéldából látyuk, hogy az Isten a sziv imádságát szereti, és nem a szonkra figyelmez." A levelet rövid újévi jókívánsággal és „Amen"-nel fejezi be.

Az összevetés alapján megállapítható, Mikes nagy önállósággal kezelte a témát, s miközben megőrizte annak központi magvát és vallási értelmezését, számos apró részlettel gazdagította, és több ponton módosította az elbeszélést. Az említett különbségek miatt Mikes változata valamivel közelebb áll Pelbárt szövegéhez, ezért közvetlen forrását is Pelbárt példáinak hagyományozódási körében feltételezhetjük. A héber és a mohamedán közvetítés lehetősége nagy biztonsággal kizárható. Ismeretes, hogy az összesen több mint ezer darabból álló Pelbárt-féle példaanyag közép-európai recepciója egyaránt kimutatható a reformáció és az ellenreformáció hitvita-irodalmában, prédikáció-, meditáció- és példagyűjteményeiben, s Pauli is többet felhasznált közülük.

A 77. levélben az „álhatatos baráttság" gondolata kapcsán szemléletesen előadott elbeszéléshez, melyben egy elrabolt francia ifjút jegyese férfiruhába öltözve kiszabadít a török fogságból, a kritikai kiadásban Hopp Lajos annyit jegyzett meg, hogy „forrása még ismeretlen".[55] A történet „kalandregény váza"; „a témát a középkor is kedvelte"; „később is népszerű", s példaként Hopp utalt Aucassin és Nicolette, Apollonius és Lucina, valamint Szép Magelona históriájára és Goldoni *La dalmatina* című darabjára. *A fordító Mikes Kelemen* című monográfiában ehhez annyit tett hozzá, hogy „[a] tengeri tolvajok, majd törökök fogságába esett francia ifjú és megmentésére indult álruhás szerelmesének kalandos története, a szerelmesek szétszakadása, küzdelme és szerencsés egyesülése örök témája a széphistóriának."[56]

[55] *MKÖM* I, 139–140, 600. Ugyanitt Hopp utalt arra, hogy a 77. levél Mikesnek Kőszeghy Zsuzsi Lengyelországba történt távozását követően írt első levele, melynek a történetet közvetlenül megelőző részében szerelmi bánatát panaszolja, s az itt használt kifejezések – neve említése nélkül – Zsuzsi emlékét idézik. *MKÖM* I, 599.

[56] Hopp, *A fordító Mikes Kelemen*, 70.

Mikes elbeszélése valójában „A hűséges feleség"[57] címen összefoglalt elbeszéléstípushoz tartozik, középpontban a házastársi (jegyesi) hűség próbájának gondolatával. A típushoz sorolt elbeszélések központi cselekménye a rabszolgaságban sínylődő férj kiszabadítása a feleség által. A típuson belül külön csoportot alkotnak azok a történetek, amelyekben a feleség férfiruhába, néha szerzetesnek vagy zarándoknak öltözve indul útnak, hogy kiváltsa férjét.[58] Ennek a késő középkori eredetű elbeszéléstípusnak számos változata ismert a *Gesta Romanorum*tól kezdve különböző műfajokban, így például mesterdalban, epikus énekben, népkönyvben és önálló elbeszélésben. A 16. század közepétől megjelenik a drámában, s a század végén feltűnik a protestáns exemplumgyűjteményekben. Gyakran előfordul a történetben a tisztán maradó ing és a feleségre irányuló csábítási kísérlet motívuma. A fogságból történő kiváltás motívuma középkori jogszokásra megy vissza, s több középkori exemplumban megtalálható. A fogoly csellel történő kiszabadításának már Valerius Maximusnál rögzített eszköze a ruhacsere (4,6,3), amely ezt követően feltűnik számos közép- és kora újkori história- és exemplumgyűjteményben, de előfordul egy török mesében is. A „nő férfiruhában" témakör az újabb kutatások szerint modern konstrukció, s különböző elbeszélő témák lazán összetartozó csoportja tartozik ide.

A „fides conjugalis" gondolat két fő vonulatát a weinsbergi asszonyok- és az Ansberta-téma feldolgozásai alkotják a német nyelvterületen.[59] Az előbbinek több költői és színpadi feldolgozása készült a 16. és a 17. században; Jacob Masen a 17. század közepén drámatémaként ajánlotta. Mikes mindkét témát feldolgozta a 108.,[60] illetőleg a 77. levélben. A 77. levélben előadott történet egyértelműen az Ansberta-változatra megy vissza. Az Ansberta-témát Jakob Bidermann *Virtus celata clarior* címen 1642-ben novellában,[61] Nicolaus Avancini a 17. század második felében *Fides coniugalis sive Ansberta, sui coniugis Bertulphi e dura captivitate liberatrix* címen nagy apparátust felvonultató, ötfelvonásos drámában dolgozta fel.[62] Bidermann novellája, melyben a téma a házastársi hűségre vonatkozó parancs

[57] ATU 888.

[58] *EM* 5, 203–207; vö. Frederic C. Tubach, *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales,* Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1981 (FF Communications 204), num. 2126, 3811, 3968, 4336; *EM* 5, 168–186, 837; *EM* 10, 1097–1104, itt: 1103; *EM* 7, 1430–1432.

[59] Simon Rettenpacher, *Dramen (lateinisch/deutsch),* hrsg. von Benno Wintersteller OSB und Christoph Fackelmann, übers. von Alfons Isnenghi und Walter Zrenner, Teil II/2, *Selecta Dramata / Ausgewählte Dramen. Übersetzung und Kommentar (6–9), Frauen-Treu, Kritische Ausgabe nach dem Druck von 1682,* Wien, LIT-Verlag, 2009, 352–356.

[60] *MKÖM* I, 198–199, 667–668. Vö. Jacob Masen, *Palaestra eloquentiae ligatae,* Köln, Demen, 1683, 72. (1. kiadás: Köln, Wilhelm Friessem, Joannes Busaeus, 1654/57.)

[61] Használt kiadás: Jacob Bidermann, *Acroamatum academicorum libri III,* München, J. J. Remy, 1706, 202–233. (1. kiadás: Luzern, Haut, 1642.) A gyűjteményben több más nemzetközi elbeszélő téma novellisztikus feldolgozása található. Vö. *EM* 2, 287–291.

[62] Nicolaus Avancini, *Poesis dramatica,* Bd. 2, Köln, Friessem, 1675, 253–359.

szemléltetését szolgálja elsősorban, 1766-ig összesen tizenöt újabb kiadást ért meg, s hosszú ideig meghatározta a további irodalmi feldolgozásokat katolikus területeken. Prédikációba illesztve a téma rendszerint az ártatlanul üldözött nő típusát és a házastársi hűség pozitív példáját képviselte.

Bidermann novellájában egy nemrég házasodott német nemes, Bertulfus, szentföldi zarándoklatot tesz, majd Egyiptomba megy, ahol az arabok társaival együtt elfogják, és rabságra vetik. Erről levélben tudósítja feleségét, Ansbertát, aki titokban útra kel férje kiszabadítására. Ansberta zarándok ifjúnak öltözve Bertulfus fogvatartója, egy pogány fejedelem udvarába érkezik, s lantjátékával bámulatba ejti az uralkodót. Egy ugyanott fogságban tartott keresztény gyermek megmutatja neki a rabokat, köztük Bertulfust. Miután Ansberta játékával elnyeri a fejedelem kegyét, azt kéri tőle, hogy bocsássa szabadon, és adja neki az általa kiválasztott rabot ajándékai fejében. A fejedelem teljesíti a kérést, s Bertulfus kiszabadul. A hazatérés után az otthonmaradottak hosszú távolléte miatt bevádolják nála a még mindig zarándoknak öltözött Ansbertát. Bertulfus haragra gerjed, mire Ansberta felfedi kilétét.

A dráma argumentumában Bidermannra hivatkozó Avancini több új motívumot, szereplőt és allegorikus közjátékot illesztett a cselekménybe, amit számos ponton módosított és kibővített. Bertulfus nála német fejedelem, akihez a kiszabadítására érkező Ansberta kenyérbe rejtett levelet juttat el, de nem fedi fel magát előtte. Bertulfus fogvatartója, a pogány fejdelem születésnapja alkalmából három fogoly, köztük Bertulfus életét akarják feláldozni. Ansberta felajánlja magát Bertulfus helyett, mire az uralkodó útitársával, Brunellusszal együtt őt is börtönbe záratja. Brunellus szerelmes Ansbertába, s meg akarja szöktetni, ő azonban ellenáll a csábításnak. A király egyik szolgája, Florillus, aki titokban katolikus, ura figyelmébe ajánlja Ansberta lantjátékát. Bertulfus a már ismert módon kiszabadul a börtönből. Avancini további új invenciója, hogy a király születésnapjára három színdarabot adnak elő, miközben Ansberta és Bertulfus titokban a hazautazást tervezi Florillus segítségével. Az ünnepre érkező perzsa követ egy gyűrűt küld ajándékba a királynak Florillusszal, aki azonban Ansbertának és Bertulfusnak adja azt. Miközben a követet az udvarba vezetik, Ansberta, Bertulfus, Brunellus és Florillus elhajóznak. Felfedezvén a szökést, dühében az uralkodó megöleti az összes foglyot, s üldözőbe veteti a szökevényeket. Az üldözők hajója elsüllyed, míg a menekülők szerencsésen partot érnek. Ansberta és Bertulfus itt vitába keverednek, mire Ansberta az erdőbe menekül. Bertulfus német kereskedőktől hall hazájáról és otthon hagyott feleségéről. Brunellus ismét próbálkozik Ansbertánál, aki azonban „a szeretet erejétől hajtva" végre felfedi kilétét Bertulfus előtt.

A jezsuita dráma további történetében az Ansberta-téma Masen ajánlása ellenére nagyobb jelentőségre tett szert, mint a weinsbergi asszonyoké. Az Avancini-féle feldolgozás 1667-es bécsi ősbemutatója ún. „ludus caesareus" volt I. Lipót császár és Margarita Teresa esküvője alkalmából. A darab 1675-ben nyomtatásban

is megjelent, s ezt követően a jezsuita *choragus*ok több helyszínen adaptálták és előadták, de ettől független feldolgozásai is készültek a témának. A bencés iskolai színpad számára Otto Guzinger 1650-ben Salzburgban bemutatott darabjában dolgozta fel először, ezt követte Simon Rettenpacher drámája 1682-ben.[63] Rettenpacher darabjának különlegessége, hogy az Ansberta-cselekményt integrálta a német történelem keretei közé, s belehelyezte a weinsbergi asszonyok téma feldolgozásába. Ráadásul kombinálta más rokon elbeszélő témákkal és motívumokkal, aktuális dimenziót kölcsönzött neki, s a házastársi szeretetet az isteni szeretet földi „*imago*"-jává stilizáló funkcióval ruházta fel a történetet. 1687-ben a téma svankszerű feldolgozását adták elő a salzburgi hercegérseki udvarban, immár német nyelven. Magyarországon az eddig közreadott adatok mindössze két jezsuita előadást jeleznek a 18. század közepéről (Buda, 1750; Esztergom, 1763),[64] de a drámatémák nemzetközi vándorlása és a fennmaradt adatok töredékessége miatt biztosra vehető, hogy voltak korábbi előadásai is.

Bidermanntól és Avancinitől eltérően a történet helyszínét Mikes Franciaországba helyezi; hősei nem házastársak, hanem jegyesek. A fogságba esés helyszíne Bidermann novellájában Egyiptom, Mikesnél viszont „tengeri tolvajok" fogják el az ifjút. A „kis aszszony" Mikesnél nem levélből, hanem sok idő múlva, megszabadult raboktól értesül jegyese hollétéről. Egy „leány baráttyával" indul útnak, de a kiváltására magukkal vitt pénz kevésnek bizonyul. Mikes elbeszélésének csúcspontja az a jelenet, melyben a jegyesek arról vitatkoznak, melyikük maradjon ott a török fogságban, amíg a másik visszamegy a hiányzó pénzért. Végül úgy döntenek, hogy az ifjú megy haza. Mire visszatér, jegyese leleplezte magukat, a török azonban „szépnek találván. mátkájához valo hüségit, el bocsáttá öket." Nincs szó Mikesnél többek között arról, hogy az ifjú nem ismeri fel jegyesét, s hiányzik a lantjáték, a csábítás, a szökés és a vád motívuma. Teljesen eredeti Mikes tréfás megjegyzése a történethez, mely a jegyesek elbeszélést lezáró lakodalmához kapcsolódik: „talám édes néném a föld alat lako emberek is lakadalmaztak, és tánczoltak. mert tegnap elöt nagy föld mozgást érzettünk alattunk".

Mindezek alapján megállapítható, Hopp Lajos túlságosan tág körben jelölte ki Mikes elbeszélésének nemzetközi párhuzamait. Mikes forrása nagy valószínűséggel az Ansberta-téma egyik Bidermann változatához közel álló, de jelenleg pontosan nem meghatározható, prózai feldolgozása lehetett. Nem zárható ki a lehetőség, hogy Mikes már kolozsvári tanulmányi évei során találkozott a témával. Ennek ellene mond, hogy Franciaországban lokalizálja a történetet, ami esetleg francia közvetítésre utal.

[63] Rettenpacher, *Dramen, i. m.*, 363–368.

[64] Staud Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*, IV, *Mutatók*, összeáll., szerk. H. Takács Marianna, Budapest, MTA Könyvtára, 1994, 32, 47, 89.

A 80. levél befejező részében előadott két rövid történettel Mikes arra a néne szájába adott korábbi megjegyzésre válaszol, mely szerint „törököt sem látz hintoban".[65] A két, egymáshoz szorosan kapcsolódó, anekdotikus elbeszélést annak bizonyítására adja elő, hogy más nemzeteknél is csak nemrég szaporodott el a hintó. Az egyik „Clovis"-ról szól, aki Batild nevű feleségét a menyegző után négyökrös szekéren vitte haza, a másik IV. Henrik francia király egyetlen, a feleségének kölcsönadott hintójáról tudósít. A kritikai kiadás vonatkozó jegyzetében Hopp Lajos csupán annyit jegyzett meg, hogy „A levélíró a hintó európai divatát Franciaországban látta. A hintó elterjedésével kapcsolatot régi példákat is Franciaországból veszi. […] Mikesnek erős érzéke van a kuriózumok iránt."[66] A két történet forrásának kérdésével nem foglalkozott. A jegyzetek további részében Hopp „Clovis"-t tévesen azonosította Klodviggal (Chlodvig) (481–511), a Frank Birodalom megalapítójával, mivel „Batild", azaz Bathilde (Bathildis, Balthildis, meghalt 680 körül) utóbb szentként tisztelt frank királynő II. Klodvig (640–657) felesége volt; a házasságkötés 648 körül történt.[67]

Bathilde legendájában nincs szó a Mikes által említett történetről,[68] az ökrösszekér motívuma azonban megtalálható Einhard Nagy Károly-életrajzában. A Meroving-korszak bemutatásában Einhard hangsúlyozza, hogy a nemzetség egy idő után elvesztette jelentőségét, az uralkodónak a királyi címen kívül szinte semmije nem volt, majd megjegyzi: ha hosszabb utat kellett tennie, paraszti módon, ökrösszekéren utazott. Így ment a palotába és a birodalom java érdekében évente tartott nyilvános összejövetelekre, s így tért onnan haza: „Quocumque eundum erat, carpento ibat, quod bubus iunctis et bubulco rustico more agente trahebatur. Sic ad palatium, sic ad publicum populi sui conventum, qui annuatim ob regni utilitatem celebrabatur, ire, sic domum redire solebat."[69] A szövegrész kommentárjai szerint Einhard itt egy olyan rituálén ironizál, amely eredetileg a pogány királymítoszhoz tartozott, s amelynek eredeti jelentése Einhard idejére már feledésbe merült.[70] A Meroving uralkodók ökrösszekere nem közlekedésre szolgált, hanem kultikus jelentősége volt. A király ökrei a pogányság idején szent

[65] *MKÖM* I, 148.

[66] *Uo.*, 609.

[67] *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis,* ed. Socii Bollandini, A–I, Bruxelles, [Soc. des Bollandistes], 1898–1899, 140–141; *Lexikon für Theologie und Kirche,* Bd. 2, hrsg. von Walter Kasper, Freiburg, Basel, Rom, Wien, Herder, 1994, 81.

[68] *Scriptores rerum Merovingicarum,* tom. II, *Fredegarii et aliorum chronica: Vitae sanctorum,* ed. Bruno Krusch, Berlin, Weidmann, 1888 (Monumenta Germaniae Historica, A, Scriptores, 2), 475–508.

[69] Einhard, *Vita Karoli Magni / Das Leben Karls des Großen. Lateinisch und deutsch,* übers., Nachw. und Anm. Evelyn Scherabon Firchow, Stuttgart, Reclam, 1975, 10.

[70] Eugen Ewig, *Die Merowinger und das Frankenreich,* Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, W. Kohlhammer, 1988, 78.

állatoknak számítottak, s a királyi családhoz tartozó és a nemes asszonyok is ökrösszekéren utaztak.

Mikes elbeszélésének ősforrása tehát föltehetően Einhard Nagy Károly-életrajzának idézett részlete, amely az idők során kiegészült II. Khlodvig és Bathilde menyegzőjének motívumával. Azt, hogy ez a kiegészülés, azaz az ökrösszekér motívumának konkrét személyekhez kapcsolása hol és mikor ment végbe, jelenleg nem tudjuk megmondani. A történetet Mikes minden valószínűség szerint az általa idézett formában, készen kapta. A Kovács Eszter által említett történeti munka az egyik lehetséges forrás;[71] a frank király házasságáról itt található hosszú történetnek Mikes csupán egyetlen elemét idézi fel. Továbbra sem zárható ki a lehetőség, hogy Mikes egy olyan művet olvasott, amelyben ez a história együtt szerepelt az utána előadott második elbeszéléssel.

A IV. Henrik francia király egyetlen kocsijáról szóló anekdota forrásához két 19. századi francia szakmunka segített közelebb jutni. Az első François Noel kézikönyve a találmányokról és felfedezésekről 1833-ból,[72] a második Alfred Martin áttekintése a közlekedési eszközök történetéről 1894-ből.[73] Mindkettő közli a következő szöveget: „Henri IV n'avait d'abord qu'une seule voiture, comme le prouve une lettre de ce roi à un de ses favoris dans laquelle il dit: 'Je ne sçaurais aller vous voir aujourd'hui, parce que ma femme se sert de ma couche'." Noel szerint IV. Henrik említett levelének címzettje Maximilien de Béthune, Duc de Sully, a király pénzügyminisztere. Mikes az idézett szöveg lényegének pontos összefoglalását adja, csupán a levél motívumát hagyja el belőle. Az említett kiadványok alapján nem dönthető el, hogy az idézetben egy valóságosan létezett levélről vagy pedig egy Henrik királynak tulajdonított mondásról van szó. Mint Kovács Eszter hivatkozott tanulmányában utalt rá, IV. Henrik jeles tetteit, emlékezetes mondásait, leveleit és a vele kapcsolatos anekdotákat több francia gyűjteményben kiadták a 17. és a 18. században.[74] Mikes történetének közvet-

[71] Gabriel Daniel, *Histoire de France depuis l'Etablissement de la Monarchie Françoise dans les Gaules*, tome I, Amsterdam, aux depens de la Compagnie, 1720, 10–12.

[72] François Noel, *Nouveau dictionnaire des origines, inventions et découvertes,* vol. 1, Paris, Janet et Cotelle, 1833, 319. Az ökrösszekér motívuma a Meroving királyokkal kapcsolatban feltűnik az új magyar nyelvű francia irodalomtörténetben is: Cseppentő István – Dévényi Levente – Horváth Krisztina – Kalmár Anikó – Maár Judit – Palágyi Tivadar – Tóth Réka, *A francia irodalom története,* szerk. Maár Judit, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2011, 21.

[73] Alfred Martin, *Étude historique et statistique sur les moyens de transport dans Paris avec plans, diagrammes et cartographes,* Paris, Imprimerie Nationale, 1894, 10.

[74] Kovács, *Mikes Kelemen Törökországi leveleinek, i. m.*, 92. Abban a két műben, melyekben Kovács Eszter szerint érdemes keresni a IV. Henrikkel kapcsolatos történet forrását, az elbeszélés nem fordul elő. Az egyik mű, XIV. Lajos egykori nevelője, Hardouin de Péréfixe de Beaumont *Histoire du roy Henry le Grand* (Amsterdam, Elzevier, 1661) című összeállítása szigorú értelemben vett történeti munka, a király életrajzának, valamint uralkodása politikai, katonai és diplomáciai eseményeinek időrendi áttekintésével és értékelésével. A másik, Louis Laurent Prault, *L'Esprit d'Henri IV ou Anecdotes les plus intéressantes […] &*

len forrását az ilyen típusú vagy az ezek anyagát hasznosító kiadványokban is kereshetjük.

A 94. levélben Mikes három elbeszélést ad elő, melyek közül a középső V. Károly császár igazságtevését beszéli el egy brüsszeli vendégségben az elsőségért vetélkedő két asszony között.[75] A vonatkozó jegyzetben Zolnai Bélát idézve Hopp Lajos mindössze arra utalt, hogy „[b]eláthatatlan irodalom keletkezett a reformáció korszakának nagy uralkodója körül. Vita Caroli V. c. életrajza megvolt Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai között is."[76] *A fordító Mikes Kelemen* című monográfiájában megjegyezte: „A szerelmes brüsszeli asszonyok novellisztikus versengése egy reformáció kori udvari történet."[77] Az elbeszélés forrásának kérdésével Hopp nem foglalkozott.

Bányász Melinda fent idézett, elfogadható forrásazonosítása után is érdemesnek látszik összefoglalni saját korábbi kísérletünket. A kiindulópont az volt, hogy V. Károly gazdag irodalmi utóéletében[78] külön csoportot alkotnak a császár

---

quelques Lettres de ce Prince (Paris, Prault fils aîné, 1770) című munkája már címében utal arra, hogy a király személyére összpontosít, s nagy számban közöl vele kapcsolatos szórakoztató históriákat, szellemes mondásokat és anekdotákat, Mikes forrása azonban ebben sincs meg. Prault részletesen foglalkozik IV. Henrik és Sully több évtizedes bensőséges kapcsolatával, s többször idézi a pénzügyminiszter emlékiratait és a király hozzá írt leveleit. Az egyik, anyagi gondokról panaszkodó levelében a király a keresett történetre távolról emlékeztető fordulatot használ („je n'ai quasi pas un cheval sur lequel je puisse combattre", p. 88.). Egy másik levélben viszont egyik hintóját hozza szóba („Fourcy, envoyez-le chercher en diligence, & qu'on lui mene plutôt un des mes carrosses, ou bien le vôtre." p. 139–140.). Prault jelentős számú forrásból gyűjtötte össze anyagát, melyek közül több – az ő munkájához hasonló típusú, más kiadványokkal együtt – ugyancsak szóba jöhet a keresett történet forrásaként (pl. *Mercure de France, Journal du regne de Henri IV, Tablettes historiques des Rois de France, Dictionnaire des Hommes illustres*). Az átfogó tematikájú, de szintén számításba vehető anekdotagyűjtemények 18. századi példái: Honoré Lacombe de Prezel, *Dictionnaire d'anecdotes,* 1–2, Paris, La Combe, 1766 (számos kiadással); *Ana, ou collection de bonmots, contes, pensées détachées, traits d'histoire et anecdotes des hommes célèbres,* 1–10, éd. par C. G. T. Garnier, Amsterdam, Visse, 1789.

[75] *MKÖM* I, 172.

[76] *Uo.*, 639.

[77] Hopp, *A fordító Mikes Kelemen*, 71.

[78] Vö. pl. *Kaiser Karl V. (1500–1558). Macht und Ohnmacht Europas. Kunsthistorisches Museum Wien, 16. Juni–10. September 2000,* hrsg. von Wilfried Seipel, Wien, Kunsthistorisches Museum, 2000; Elisabeth Klecker, Karl V. in der neulateinischen Habsburg-Panegyrik des 17. und 18. Jahrhunderts, in *Karl V. 1500–1558. Neue Perspektiven seiner Herrschaft in Europa und Übersee,* hrsg. von Alfred Kohler, Barbara Haider und Christine Ottner, unter Mitarbeit von Martina Fuchs, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2002, 747–766; Martina Fuchs, Karl V. in der deutschsprachigen Belletristik – eine populäre Figur? in *Karl V. 1500–1558. Neue Perspektiven, i. m.*, 725–746; Uő, *Karl V. Eine populäre Figur? Zur Rezeption des Kaisers in deutschsprachiger Belletristik,* Münster, Aschendorff, 2002; *The Histories of Emperor Charles V. Nationale Perspektiven von Persönlichkeit und Herrschaft,* hrsg. von C. Scott Dixon, Martina Fuchs, Münster, Aschendorff, 2005.

nevezetes mondásait rendszerint az anekdotikus elemekkel bővített életrajzzal együtt közreadó kiadványok.[79] Az ezekben közölt és a császárnak tulajdonított mondások, vele kapcsolatos anekdoták nem mind tekinthetők hitelesnek, ugyanakkor jelzik a körülötte már életében megindult mítoszképződést, s tanúsítják, hogy személye kristályosodási pontjává vált különböző nemzetközi elbeszélő témáknak, motívumoknak.[80] A mondások gyakran a császár környezetében tartózkodó, jelentős személyek vagy fontos események kapcsán hangzanak el. A gyűjtemények olyan történeteket is rögzítettek, amelyek korábban szóban terjedtek, s ismert nemzetközi elbeszélő témák változatai. Az ilyen típusú gyűjtemények közé tartozik például Juan Antonio de Vera y Figuera *Les bons mots et les belles actions de l'empereur Charles V.* című, 1683-ban Antwerpenben megjelent összeállítása, melynek spanyol nyelvű kiadásai 1627-től láttak napvilágot, s amely 1675 és 1800 között, részben más címen, legalább tizenhárom francia és németalföldi kiadást ért meg. A keresett történet ebben nem található.

Egy másik ilyen típusú összeállítás Jan de Grieck *De Heerelycke ende Vrolycke Daeden van Keyser Carel den V.* című, Brüsszelben 1674-ben kiadott munkája, amely a fejedelmi tükör, az anekdotikus életrajz és a nevezetes mondások gyűjteményének sajátos keveréke, elsődlegesen didaktikus-szórakoztató célkitűzéssel. A mű 1675-ben újra megjelent Brüsszelben és Antwerpenben, majd francia fordítása is napvilágot látott, *Les Actions heroyques et plaisantes de l'empereur Charles V.* címmel, többek között 1683-ban Kölnben, valamint 1690-ben, 1699-ben és 1730-ban Brüsszelben. A gyűjtemény kalendáriumok, anekdota- és svankgyűjtemények forrásává vált, s többször kiadták a 19. század második felében is.

Mikes elbeszélésének egyik változatát ebben a gyűjteményben lehetett azonosítani. Először a flamand, majd a francia szöveget idézzük, az előbbit az 1675-ös kiadásból Harlinda Lox közlése nyomán, az utóbbit az 1690-es kiadás alapján:

> Wie de voorrang moet hebben
> Aan het Hof te Brussel heerste het Bourgondisch hofceremonieel. Karel V zelf had het weer in voege gebracht. En zo was men aan het Hof getuige van de naijver van verscheidene hovelingen in verband met de vraag wie van hen de voorrang had. De keizer lachte daar in stilte om.
>
> Op zekere dag brak er een twist uit tussen twee hofdames. Allebei beweerden ze voorrang te hebben om de drempel van het keizerlijke vertrek te overschrijden. En ze konden het blijkbaar niet met elkaar eens worden

[79] *Karl V. 1500–1558. und seine Zeit,* hrsg. von Hugo Soly, Köln, DuMont Literatur und Kunst Verlag, 2003, 469–470.

[80] Harlinda Lox, Kaiser Karl V. in der flämischen Erzählkultur, in *Erzählkultur. Beiträge zur kulturwissenschaftlichen Erzählforschung. Hans-Jörg Uther zum 65. Geburtstag,* hrsg. von Rolf Wilhelm Brednich, Berlin, New York, de Gruyter, 2009, 263–276.

want op de duur kwam de keizer zelf tussenbeide en zei: 'Welaan, dat de grootste zottin maar het eerst binnenkomt!'[81]

Contestation sur la préseance
Deux Dames estant depuis longtemps en dispute touchant la preference, & s'estant un jour rencontrées, elles se mirent à contester sur ce point jusqu'à s'échauffer la bile: Sa Majesté qui estoit un exemple d'humilité, ne pouvant souffrir un si sotte ambition, se sentit obligé de dire, que celle qui seroit la plus folle des deux, prendroit d'oresnavant le pas.[82]

A két szöveg összevetése azt mutatja, hogy a flamand változat első fele nincs meg a franciában. Ez a bevezető rész pontosan megnevezi a helyszínt, elmondja, hogy maga a császár vezette be Brüsszelben a burgundi udvari ceremóniát; utal arra, hogy az udvaroncokat állandóan foglalkoztatta az elsőbbség kérdése, de a császár csak nevetett ezen. Míg a flamand szöveg szerint az elsőbbségi vita minden előzmény nélkül tört ki a két udvarhölgy között a császári szerződés aláírásán való megjelenés alkalmából az ajtó előtt, a francia változat régi vitát említ, amely a két hölgy közelebbről nem részletezett találkozásakor újra fellángolt. A francia változat bővebb annyiban, hogy az alázatosság példájának nevezi őfenségét, aki „nem szenvedhetvén egy ilyen buta nagyravágyást" tette a vitát eldöntő szellemes kijelentést. A történet csattanóját alkotó császári mondás mindkét változatban azonos.

Mikes elbeszélése több ponton különbözik mindkét változattól, a történet magva azonban megegyezik. Mikes „nagy vendégséget" említ, melyre a két vetekedő asszony nem akar elmenni; nekik nem az ajtón elsőként való belépés, hanem az ültetésbeli rangsor okoz gondot. Új motívum Mikesnél, hogy a császár tudomást szerezvén az esetről, maga elé idézi a két asszony „prokátori"-t, akik a császár mint bíró előtt vitatkoznak. Az érvek egyenlőek, de a császár nem akarja magára haragítani egyik asszonyt sem. Ítélete, mely szerint „a mellyik leg szerelmeseb", kívánhatja az elsőséget, csupán kifejezésmódban különbözik a flamand és a francia változat „legbolondabb" kitételétől, mivel hasonló mellékjelentése lehet a fogalomnak. A flamand és a francia változattól eltérően Mikes hozzáteszi, hogy a gyűlés után mindenki helyesnek találta a császár ítéletét, s az asszonyok sem hadakoztak tovább az elsőségért, „nem akarván. szerelmesnek tartatni avilág elöt." Lehetséges, hogy a császár mondását maga Mikes módosította annak érdekében, hogy ezt követően a szerelmes asszonyokról és a szerelemről elmélkedhessen, s ezzel előkészítse a nénjéhez intézett kérdéssel

[81] Harlinda Lox, *Van stropdragers en de pot van Olen Verhalen over Keizer Karel,* Leuven, Davidsfonds, 1999, 126, num. 129.

[82] *Les actions heroiques et plaisantes de l'empereur Charles V. […],* Seconde Edition, Bruxelles, J. de Grieck, 1690, 81–82.

lezárt harmadik történetet az erdőben megtámadott kisasszony három szeretőjéről, mellyel befejezi a levelet. A flamand szövegről a kutatás megállapította, hogy ez az V. Károllyal kapcsolatba hozott anekdota egy olyan, a 12. századtól ismert kópétörténet változata, melynek motívumai megtalálhatók több más, jól ismert elbeszéléstípusban.[83] Mindezek a változatok beletartoznak Mikes elbeszélésének tágabb kontextusába.

Következtetések

Mikes kiselbeszéléseinek forrásvidéke és intertextuális kapcsolatrendszere jóval összetettebb annál, mint eddig gondoltuk. Öt történetnek meghatároztuk a valószínűsíthető vagy közvetlen forrását, forrásterületét, változatát és tágabb kontextusát, egy további históriának egy eddig számba nem vett korábbi szövegváltozatát lehetett azonosítani. Az azonosítatlan forrással és korábbi változattal nem rendelkező történetek száma tízre csökkent, miközben új szerzők, művek és műfajok kerültek a forráskutatás látóterébe. Érdemesnek látszott dokumentálni azokat a lépéseket is, amelyek a közvetlen források tekintetében nem vezettek ugyan biztos eredményre, de amelyek révén sikerült közelebb jutni egy-egy szöveg forrásvidékéhez, és szükségesnek tűnt megfogalmazni olyan hipotéziseket, amelyek megkönnyíthetik új források feltérképezését. A vizsgálat egyben jelzi a forráskutatás határait: a módszer önmagában csak addig a pontig vezet el, ahol az egyéni írásmód kezdődik, ezért mindig figyelni kell az átalakítási folyamatokra.[84] A több korábbi változattal rendelkező elbeszéléseknél közvetlen forrás hiányában csak a lehető legnagyobb körültekintéssel következtethetünk Mikes átdolgozói gyakorlatának sajátosságaira. Az új forrásokkal történt szövegösszevetések jelzik, az apró módosításokban közvetlenül megragadható, hogyan válik az egyéni stílus eredeti gondolat hordozójává.

A kutatási feltételek javulása, a források jobb hozzáférhetősége, a szakirodalom folyamatos gyarapodása és az új módszerek jelentős mértékben elősegíthetik az elbeszélések ismeretlen forrásainak, változatainak azonosítását. Szövegpárhuzamokat, motivikus egyezéseket találni a ma rendelkezésre álló eszközökkel viszonylag könnyű, a lehetséges forrásterületek pontos kijelölése és a közvetlen források megtalálása azonban rendkívül idő- és munkaigényes feladat. A még hiányzó forrásokat és változatokat csak gondosan előkészített, célzott kutatással, a tárgytörténet, a Mikes-filológia és a történeti elbeszéléskutatás eredményeinek, valamint a digitális filológia módszereinek együttes alkalmazásával, nemzetközi összefogással lehet meghatározni.

[83] Lox, *Van stropdragers, i. m.*, 234–235; vö. ATU 1620; György, *A magyar anekdota, i. m.*, 100–101, 28. sz.

[84] Vö. Hugo Friedrich, *Montaigne,* Bern, München, A. Francke, 1967, 43.

Az *Epistolák*-fordítás forrásához

Mikes Kelemen tizenkét prózai művet tartalmazó, összesen mintegy hatezer kéziratoldal terjedelmű fordítói életművéből az egyetlen munka, melynek forrása a kritikai kiadás készítésének idején és megjelenését követően sokáig ismeretlen volt, *Az épistoláknak és az evangéliumoknak […] magyarázattya*.[1] A II. Rákóczi Ferenc halála után hat évvel, 1741-ben elkészült kéziratos fordítás a kritikai kiadás második köteteként 1967-ben látott napvilágot Hopp Lajos gondozásában. A keletkezéstörténetet vizsgálva Hopp Lajos az *Epistolák*at az elmélkedő didaktikus kegyességi próza, azon belül a bibliai fejezeteket magyarázó egyházi beszéd, a homília, és az ezeket egybefoglaló homíliagyűjtemény műfaji körében helyezte el. A közvetlen forrást keresve szövegösszevetést végzett Nicolas Le Tourneaux *L'Année chrestienne* (Paris, 1683) című, számos kiadást megért művével és annak 1771–1773-ban Budán megjelent magyar fordításával, továbbá Zolnai Béla utalása nyomán Pasquier Quesnel *Les Epîtres et Evangiles* I–II. (Paris, 1705) című munkájával, s az eszmei hasonlóság megállapítása mellett mindkettőt kizárta a lehetséges források köréből.[2] Zolnaival egyetértve megállapította azt is, hogy „Mikes fordításának eredetije janzenista munkák köréből való", s „valószínűleg a rodostói könyvtárban meglévő *Epîtres et Evangiles* 4 tomes 8° jelzésű négy kötetes művel azonos".[3]

Az *Epistolák* forrásterülete Hopp Lajos feltevése szerint „a francia irodalom barokk korszakában vagy a klasszicizmus irodalmában keresendő", s „a fordítás eredetije az elsőrendű francia egyházi próza termékei közé tartozhatott". Megfigyelése szerint

> [a] szerző művelt, önálló, az előadásban járatos gondolkodó benyomását kelti. Magyarázatainak tartalma velős, az elvont vallási téziseket könnyen érthető példákkal és hasonlatokkal világítja meg. Nem elégszik meg azzal,

[1] *MKÖM* II; Hopp Lajos, Mikes Kelemen francia fordításai, in *Eszmei és irodalmi találkozások: Tanulmányok a magyar–francia irodalmi kapcsolatok történetéből,* szerk. Köpeczi Béla, Sőtér István, Budapest, Akadémiai, 1970, 49–73; Hopp, *A fordító Mikes Kelemen,* 226–231.

[2] *MKÖM* II, 925–937.

[3] *MKÖM* II, 935 skk.; Hopp, *Mikes Kelemen francia fordításai, i. m.,* 63, 29. jegyzet. Vö. Zolnai Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtára,* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926, 27, 103. sz.

hogy a szentírás szövegét variálja, hanem kifejti tüzetesen a kínálkozó gondolatokat. A magyarázatokba erkölcsi, aszkétikai, sőt rigorista elemeket vegyít és közérthető formában dogmatikai megjegyzéseket is belesző.[4]

A keresett mű megtalálása szempontjából további fontos megállapítás, hogy Mikes „a fordítás közben követte a forrásmű szakaszbeosztását, tábláinak rendszerét. A korabeli kötöttségeket s a szöveg természetét tekintve törekedni látszott forrásának hű visszaadására, tartalmi, szerkezeti vonatkozásban is."[5] Az *Epistolák* egyik részletéhez („az Anyaszent egyház […] ezt tizen hét saeculumtol fogvást tanittya") fűzött tárgyi jegyzetben Hopp Lajos felhívta a figyelmet arra is, hogy „Mikes forrása eszerint a XVII. század utolsó harmadából való".[6]

Mindent egybevetve tehát egy olyan, *Epîtres et Evangiles* című és műfajú, kb. 1670 után és 1741 előtt megjelent francia nyelvű, a janzenista hagyomány körében elhelyezkedő vagy azzal érintkező munkát kellett keresnünk, amely négy szakaszra tagolódik, az egyes ünnepekhez kapcsolódó részeken belül a szövegek imádság – episztola – magyarázat – evangélium – magyarázat sorrendben állnak, s a magyarázatok a katekizmus kérdés-felelet formáját követik. Feltételeztük továbbá, hogy az *Epistolák* forrása ugyanúgy gyakorlati céllal, kézikönyvként készült, több kiadást megért, janzenista ihletésű mű lehetett, mint Mikes egy másik fordításáé, a két változatban is elkészített *Catechismus*é.

Műfajtörténeti háttér

Már Zolnai Béla felhívta a figyelmet arra, hogy nem könnyű eligazodni az *Epîtres et Evangiles* című munkák rengetegében, s Mikes forrását csak pontos szövegösszevetéssel lehet megállapítani.[7] Ezért első lépésként igyekeztünk legalább vázlatosan áttekinteni az episztola- és evangéliummagyarázat liturgikus gyakorlatból kifejlődött műfajának 17–18. századi franciaországi történetét. Az ellenreformáció egyházi irodalmához, azon belül a didaktikus, elmélkedő kegyességi próza körébe tartozó, *Epîtres et Evangiles* típusú munkák francia nyelven a 17. század közepétől jelentek meg nagyobb számban, a műfaj virágkora a 18., az irodalmi fejlődés szempontjából figyelmen kívül hagyható utóvirágzása a 19. századra tehető. A 17. század közepétől a latin és a francia nyelvű kiadványok egy darabig párhuzamosan éltek, majd a 18. század első harmadától egyre inkább a francia nyelvű munkák jutottak túlsúlyra. Az egyházi használatra, prédikációs segédletként készült latin munkák rendszerint csupán a vasárnapi

[4] Hopp, *A fordító Mikes Kelemen,* 227.

[5] *MKÖM* II, 930, 933, 936.

[6] *MKÖM* II, 972. Vö. *MKÖM* II, 836, 17–18.

[7] Zolnai Béla, *Magyar janzenisták,* Budapest, Minerva, 1924, 89, 21. jegyzet.

és ünnepi episztola- és evangéliumszövegeket tartalmazzák rövid könyörgéssel, az egyházi év rendjében, a római misekönyv szerint.[8] Ezzel szemben az elsősorban laikusoknak szánt, francia nyelvű kiadványok hosszabb-rövidebb terjedelemben imádságokat, elbeszéléseket, magyarázatokat és más irodalmi elemeket kapcsolnak a bibliai szövegekhez. A műfaj anyanyelvűvé válása szorosan összefügg a janzenista törekvéssel, amely a laikusok aktív részvételét kívánta elősegíteni a miseáldozatban. Az 1660-as évektől a mise- és officiumszövegek kiadásaihoz, magyarázataihoz és a mise alatti imádságok, áhítatgyakorlatok gyűjteményeihez hasonlóan az evangélium- és episztolamagyarázatoknak is megjelent egy kifejezetten világiaknak készült, különféle áhítati szövegekkel bővített változata.[9] A különböző típusú munkákat részben ugyanazok a szerzők készítették, az összeállítások többsége azonban a szerző megnevezése nélkül látott napvilágot.[10] A szerzők között a különféle egyházi tisztségviselők mellett megtalálható a francia egyházi irodalom több neves képviselője, s innen érthető, hogy a katekizmusokhoz, az elmélkedés- és imádsággyűjteményekhez hasonlóan az *Epîtres et Evangiles* típusú munkák is jelentősen hozzájárultak a francia klasszicizmus irodalmi nyelvezetével érintkező egyházi próza és teológiai nyelv fejlesztéséhez.

A műfaj természetéből következik, hogy a különböző kiadványokban a bibliai szövegek mellett a hozzájuk kapcsolódó liturgikus könyörgések kötött szövege is azonos, s egyéni elképzelések megvalósítására elsősorban a magyarázatok, a gyakorlati alkalmazás és a további imádságok adtak lehetőséget. Egy-egy összeállítás többnyire megyéspüspöki megbízás alapján készült, s ez is hozzájárult a változatok létrejöttéhez. A kiadás költségeit rendszerint egyházi forrásból fedezték, míg egy 1686-ban megjelent összeállítás ajánlásának címzettje például „Madame la Dauphine" volt.[11] További fontos jellemző, hogy a művek

[8] Így pl. *Epistolae et Evangelia totius anni,* Lutetiae Parisiorum, Apud viduam Claudii Thiboust Typ., 1692. A használt példány: Paris, Bibliothèque nationale de France (a továbbiakban: BnF) B. 3839.

[9] Bernard Chédozeau, Aux sources du missel en français à l'usage des laïcs: Port-Royal et la liturgie, in Michel Albaric et al., *Histoire du missel français,* Turnhout, Brepols, 1986, 33–57.

[10] Így pl. *Les Epîtres et saints Evangiles avec les oraisons de tous les jours de l'Année, qu'on recite aux Messes contenuës dans le Messel Romain, reformé par le commandant de N. S. P. le pape, Edition nouvelle corrigée et augmentée de l'Explication de chaque Epître et Evangile, des Proses et cantiques […],* Paris, Ch. Fosset, 1687, BnF B. 3888; *Explication sur les Evangiles de tous les dimanches de l'année et sur les principaux mistères, à l'usage des ecclesiastiques, Composées par l'ordre de […] l'évêque […] de Chalon-sur-Sône par un prêtre de l'Oratoire,* I–II, Lyon, Jean Certe, 1687, BnF D. 34559 (1–2); *Les Epîstres et Evangiles avec les oraisons propres, qui se lisent à la messe, aux Dimanches et aux Festes del'Année, selon l'usage du Concile de Trente. De la Traduction de M. De Marrolles, Abbé de Villeloin,* Paris, Ch. Angot, 1688, BnF B. 3887.

[11] *Les Epîstres, et Evangiles, avec les oraisons, de l'Eglise qui se disent à la Messe pendant toute l'Anné, Nouvelle traduction, Dediées à Madame La Dauphine,* Paris, J. Le Gras, 1686, BnF B. 3866.

egy része számos kiadást ért meg. Így például Guillaume Lamare (1664–1747), a párizsi Notre-Dame kanonokjának elmélkedésekkel, imádságokkal bővített összeállítása 1714–1824 között ötvennél több kiadásban jelent meg.[12]

Míg az *Epîtres et Evangiles* típusú munkák a keresztény hitigazságokat, az erkölcsi normákat az evangéliumoknak és az episztoláknak az egyházi év rendje szerint tagolt részleteihez kapcsolva mutatják be, a katekizmusok lényegében ugyanezeket a témaköröket módszeresen, egymásra épülő módon fejtik ki kérdés-felelet formában. Mikes 1744–1754 között készített *Catechismus*-fordítása kapcsán a forrásul szolgáló 1702-es *Catéchisme de Montpellier* bemutatása mellett Hopp Lajos áttekintette a katekizmus európai és magyarországi műfaji hagyományait, irodalmi előzményeit.[13] A 17. századi francia katekizmusok közül Claude Fleury (1683) és Bossuet (1687) híres katekizmusait emelte ki, közülük az előbbi megvolt Rákóczi rodostói könyvtárában is.[14] Tekintettel az *Epistolák* magyarázatainak a műfajban különlegességnek számító kérdés-felelet formájára, érdemesnek látszott röviden áttekinteni a katekizmusok 17–18. századi franciaországi történetét is, ami egyben új szempontokat nyújt a *Catechismus*-fordítás előtörténetéhez és értelmezéséhez.

A németalföldi, flandriai területekhez viszonyítva a francia egyházmegyékben a 17. században különböző okok miatt késett a tridenti zsinat kateketikai előírásainak megvalósítása, s nehézségek mutatkoztak a rendszeres katekizmusoktatás bevezetésével kapcsolatban.[15] A katekézis különféle formái és alkalmai egymással párhuzamosan éltek az egyházmegyékben. A 17. század második harmadától Canisius, Costerus, Bellarmino, Thuet, Averoult és mások hosszú időn át használt katekizmusai kezdték elveszíteni korábbi jelentőségüket, s a megváltozott lelkipásztori szükségletek és a mindennapi élet követelményeinek figyelembevételével új típusú összeállítások készültek. A latinnyelvűséget itt is fokozatosan felváltotta a francia, 1660 körül kezdett megszilárdulni a kateketikai oktatás gyakorlata, átalakult a katekizmusok tartalma, szerkezete. Ettől kezdve ugrásszerűen megnőtt az egyházmegyei katekizmusok száma. Jelentős specializálódás kezdődött, változatok jöttek létre, ugyanakkor bizonyos egységesülés is megfigyelhető. Megszaporodtak a kateketikai oktatás elméletével és módszerével kapcsolatos művek, s a katekizmusoktatás kötelezővé tétele az egyházmegyei rendelkezések, a lelkipásztori kézikönyvek egyik ismétlődő motívumává

[12] (Michaud), *Biographie universelle ancienne et moderne,* XXIII, Paris, Desplaces, 1859, 15.

[13] *MKÖM* V, 1600–1617.

[14] Éva Knapp, Gábor Tüskés, La Bibliothèque de Rodostó (Tekirdağ, Turquie) du prince François II Rákóczi. Nouvel essai de reconstitution, *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 39 (2014), 2, 185–208, itt: 196, n° 25.

[15] Robert Sauzet, Les résistances au catéchisme au XVIIe siècle, in *Aux origines du catéchisme en France,* sous la direction de Pierre Colin, Elisabeth Germain, Jean Joncheray et Marc Venard, Paris, Desclée, 1989, 208–213.

vált. Tartalmi szempontból az új típusú katekizmusok egy újfajta spiritualitást közvetítettek: az apologetikus beállítás háttérbe szorult, s hangsúlyossá váltak az üdvtörténet, a megtestesülés és a megváltás kérdései. Az alapvető meghatározások állandósága mellett megfigyelhető a kor új teológiai, lelkipásztori eszméinek hatása a kegyelemtan, a gyakori áldozás és a bűnbocsánat sokat vitatott témakörében.[16]

A műfaj a kiadványok szerkezete, a nekik szánt feladatkörök, a megcélzott társadalmi rétegek, nemek, életkorok és régiók szerint egyaránt jelentősen differenciálódott. Külön katekizmusok készültek például a missziók, az újonnan áttértek és egyes iskolák, kollégiumok számára. Mindegyik típus további csoportokra osztható a tulajdonképpeni használók szerint, s átmeneti formák is találhatók. Az egyik ilyen, irodalmi szempontból is jelentős, átmeneti forma az ún. exemplum-katekizmus, amely a tanítást lelki olvasmány, traktátus, exhortáció formában, nagy számban alkalmazott elbeszélő história segítségével adja elő.[17]

A katekizmusoktatás egyik széles körben alkalmazott módszerévé vált az ún. „catéchisme des fêtes", más néven „catéchisme des mystères de l'année sur l'image", azaz az egyházi év ünnepeire vonatkozó tudnivalók magyarázata az aktuális ünnephez kapcsolódó képi ábrázolás segítségével az ünnephez legközelebb eső napon a plébániai iskolákban. Az új módszer lehetőséget adott a katekizmusból korábban hiányzó témák tárgyalására, erősítette a liturgia, illetőleg a plébánia mindennapi élete és a vallásos szokások közti kapcsolatot, s jelentős mértékben hatott a laikus vallásosság és mentalitás alakulására. E gyakorlat és a megfelelő irodalmi forma kialakulásának fontos feltétele volt a laikusoknak szóló vallási oktatás három hagyományos típusa (prône, sermon, catéchisme) közti határok átlépése, illetőleg elmosódása.[18]

A három oktatási forma között kialakult átmeneti műfajok egyik első nagy hatású ösztönzőjének Richelieu bíboros *Instruction du chrétien* (Poitiers, 1621) című, csupán 1667-ig harminc kiadást megért összeállítása tekinthető. A mű lecke- és evangéliummagyarázatok gyűjteményét tartalmazza, egy-egy pontos kérdésre adott rövid válaszok formájában. Az összeállítás a római katekizmus tanítását követi, de felépítését átalakítja a hatékonyság és a gyakorlati alkalmazhatóság szempontjából. Richelieu módszerét Louis Abelly fejlesztette tovább *Les Vérités principales* (Paris, 1655) című munkájában, amely az egyházi év ötvenkét vasárnapja szerint csoportosítva, kérdés-felelet formában tárgyalja a fő hittételeket. Ehhez hasonló katekizmusszerű összeállítások készültek például az újonnan

[16] Jean-Claude Dhotel S. J., *Les origines du catéchisme moderne d'après les premiers manuels imprimés en France,* Paris, Aubier, 1967.

[17] Tüskés Gábor, Az exemplum a 16–17. század katolikus áhítati irodalmában, *Irodalomtörténeti Közlemények* 96 (1992), 133–151, itt: 134–136.

[18] Dhotel, *Les origines, i. m.,* 190–198.

áttérteknek.[19] Más munkákban a vasár- és ünnepnapokra vonatkozó tudnivalókat a zarándoklatokkal és vallásos társulatokkal kapcsolatos instrukciók egészítik ki.[20]

A katekizmusoktatás elsődleges központjai a 17–18. századi Franciaországban a plébániák mellett létesített iskolák, az ún. *petites écoles* voltak. Az elemi oktatás e fontos intézményeiben az írás, az olvasás, a számolás és a „civilité" tanítása mellett napi katekizmusoktatás folyt, melynek igényét a katekizmusok mellett különböző típusú egyéb kateketikai nyomtatványok (pl. *feuilles volantes*), vallási olvasmányanyagok és pasztorációs kézikönyvek elégítették ki.[21] A plébániai iskolák sorában különleges hely illeti meg a Port-Royalhoz kapcsolódó *petites écoles* intézményét, amely rövid fennállása (1637–1660) alatt és azt követően is jelentős szellemi ösztönzéseket közvetített. A Saint-Cyran kezdeményezésére létrejött „petites écoles de Port-Royal" története 1640-től szorosan összekapcsolódik a janzenizmus történetével, s a tanárok (pl. Arnauld, Nicole, Le Maître de Sacy) és a diákok (pl. Jean Racine, Sébastien Le Nain de Tillemont, Étienne Périer) között egyaránt jelentős személyiségeket találunk.[22]

Az 1670-es évektől kezdve a reformokat szorgalmazó, gyakran janzenista szellemiségű püspökök különösen nagy gondot fordítottak a katekizmusok széles körű, módszeres terjesztésére és rendszeres oktatására; kiadásukat a *petites écoles* szervezése mellett fő gondjuknak tekintették.[23] A korábbi kutatás e kiadványok janzenista jellegzetességeit, a római katekizmustól eltérő tartalmi sajátosságait állította előtérbe, az újabb vizsgálatok azonban arra figyelmeztetnek, hogy fokozott óvatosságra van szükség a „janzenista" minősítés használatában e katekizmusokat illetően. Míg ugyanis például a „három Henry", Arnauld, Laval és Barillon híres összeállítása (*Catéchisme*, La Rochelle, 1676) valójában három, különböző szintű befogadóknak szánt katekizmust egyesít egy kötetben, s az ágostoni inspiráció és a janzenista tételek közvetett hatása különösen a kegyelemtan és a bűnbocsánat kérdésében félreismerhetetlen, a 17. század utolsó két évtizedében született, az irodalmi fejlődés szempontjából sem kö-

[19] *Instructions morales et de controverses par demandes et réponses pour l'instruction des catholiques et des calvinistes nouvellement convertis, divisées en deux parties […] par L. S. M. C. de l'E. C. d'V.*, Lyon, P. Valfray, 1685, BnF D. 39026.

[20] Így pl. *Catéchisme des Dimanches et des Fêtes principales de l'année, divisée en trois parties…*, Paris, P. N. Lottin, 1734, BnF D. 29192.

[21] Dominique Julia, La leçon de catéchisme dans L'Escole Paroissiale (1654), in *Aux origines, i. m.*, 160–187.

[22] Frédéric Delforge, *Les petites écoles de Port-Royal 1637–1660,* Paris, Cerf, 1985.

[23] Isabelle Bonnot, Le courant janséniste à travers les catéchismes des XVIIe et XVIIIe siècles, in *Actes du 109e Congrès National des Sociétés Savantes, Dijon, 1984, Section d'histoire moderne et contemporaine,* I, *Transmettre la foi: XVIe–XXe siècles, 1, Pastorale et prédication en France,* Paris, C. T. H. S., 1984, 59–79. Vö. René Tavenaux, L'évêque selon Port-Royal, *Chroniques de Port-Royal* n° 32 (1983), 21–38.

zömbös összeállításokra, így például Fleury, Bossuet, Harlay és a Colbert által ösztönzött Pouget munkájára az „offenzív janzenista" minősítés helyett inkább a „gallikán rigorizmus" kifejezés alkalmazása látszik helyénvalónak. Ezek a katekizmusok – más, hasonló célt szolgáló kiadványokkal együtt – az 1640-es évek erkölcsi krízise nyomán az 1670-es évektől kezdődő lelkipásztori és liturgikus reformok keretébe illeszkednek, s helyesen csak azok figyelembevételével értelmezhetők. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a reformok után, az 1710-es évek közepétől az ortodox megmerevedés időszaka következett, kialakult az ún. janzenistaellenes szindróma, melynek következtében a korábbi katekizmusok szerzői az „eretnekség" gyanújába keveredtek, s összeállításaik is csak „megtisztított" formában láthattak napvilágot.[24]

Az 1741 előtt kiadott, *Epîtres et Evangiles* típusú munkák és katekizmusok áttekintése során világossá vált, hogy a két műfaj csak ritkán keveredett egymással; egy kivételtől eltekintve nem találtunk olyan episztola- és evangéliummagyarázatot, amely a bibliai szöveget kérdés-felelet formában fejti ki. A szövegösszevetés során világossá vált, hogy az említett kivétel éppen az a mű, amely forrásul szolgált Mikes fordításához. Az áttekintés felhívja a figyelmet arra is, hogy az *Epistolák* műfaji rokonságban állnak Mikes *Catechismus*-fordításával, s a két műfaj, a homília és a katekizmus ilyen jellegű kontaminációja nagy valószínűséggel a Mikesnek forrásként szolgáló mű szerzőjének leleménye volt.

Az episztola- és evangéliummagyarázatok legteljesebb, módszeres összeállítása a Bibliothèque nationale de France egyik speciális, kézzel írott cédulakatalógusában található, melynek tételei sem az alapkatalógusban, sem a könyvtár számítógépes katalógusában nem szerepelnek. Ennek az ún. Fichier liturgie-nek az I. számú egysége a római liturgiával kapcsolatos általános műveket (Liturgie romaine générale) tartalmazza, s itt a Livres liturgiques feliratú alosztáson belül található az *Epîtres et Evangiles* című munkák időrendi összeállítása. A katalógus készítője egy-egy cédulán az adott műnek a könyvtárban fellelhető és azonosított összes kiadását, valamint a hiányokat és a duplum példányokat is feltüntette. A katalógus a nyomtatványok módszeres számbavétele nyomán, azzal egy időben készült, amit a kronologikus rendben feltüntetett kiadások jelzeteinek egymást szorosan követő számsorrendje is tanúsít.

Mikes forrását végül abban a műben találtuk meg, amelynek első teljes kiadása *Epîstres et Evangiles pour toute l'année avec les explications par demandes et par reponses. Instruction sur l'Ecriture Sainte. Et une Methode pour bien faire l'Oraison mentale* címmel 1701-ben jelent meg Orléans-ban, François Boyer nyomdájában, két kötetben, nyolcadrét formátumban (jelzete: B. 3851). A Bibliothèque natio-

[24] Bernard Plongeron, Qu'est-ce que produire un catéchisme? in *Aux origines, i. m.*, 272–283. Vö. J. A. G. Tans, *Deux siècles de jansénisme: à travers les documents du fonds Port-Royal*, Paris, Archives nationales, 1974; Marie-José Michel, Clergé et pastorale jansénistes à Paris (1669–1730), *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 27 (1979), II, 177–197.

nale de France állományában példány szerint is megtalálható további kiadásai a következők:

Év	Hely	Nyomda	Kötet	Formátum	Jelzet
1709	Orléans	Boyer	2	8°	B. 3852
1720	Orléans	Rouzeau	2	8°	B. 3853 (az 1. kötet hiányzik)
1737	Paris	Mariette	3	8°	B. 3854 (másodpéldány: B. 3855)
1803	Lyon	Rusand	3	8°	B. 3856

A szerző neve a címlapon egyik kiadásban sem szerepel, az 1701-es kiadás első kötetének címlapelőzékén azonban a Bibliothèque nationale de France példányában a „par Fr. Perdoulx" kézzel írt bejegyzés olvasható, a második kötet végén (egy másik példányban az I. kötet elején) pedig egy „Abrégé de la vie de feu M. François Perdoulx, auteur de cet ouvrage" című, hét nyomtatott oldal terjedelmű rész található. Ugyanez az életrajzi rész az 1709-es és az 1720-as kiadásban is megvan az I. kötet elején, a későbbi kiadásokból azonban hiányzik.

François Perdoulx pályája

Az egyes szám harmadik személyben elbeszélt életrajz (a továbbiakban *Abrégé*, melynek szövegét az 1701-es kiadásból idézzük) szerzője felfedi ugyan a mű írójának kilétét, saját nevét azonban gondosan elhallgatja. Az életrajzi vázlat nem bővelkedik az életútra vonatkozó konkrét adatokban, de még az életút ismertetése előtt beszámol a szóban forgó mű keletkezési körülményeiről. Az *Abrégé* íróját a mű szerzőjének megnevezése és a tájékoztatás szándéka mellett elsősorban kegyességi szempontok vezették. Erre utal a szöveg hangvétele, továbbá hogy az adatok hiányát a szerző erényeinek, kegyes cselekedeteinek felsorolásával és dicséretével ellensúlyozza, s azokat mintegy példaként állítja az olvasó elé. Nem mindig lehet eldönteni, hogy az említett tulajdonságok és jócselekedetek a dicsőítő életrajz *(elogium)* műfaji követelményeiből fakadó toposzok, vagy hitelesen jellemzik a szerző életét, személyiségét. Azt, hogy a mű korábbi kiadásai a szerző neve nélkül jelentek meg, az életrajz mindjárt az első mondatban Perdoulx alázatosságával és szerénységével magyarázza. A munkának tehát voltak az 1701-es kiadásnál korábbi kiadásai, illetőleg változatai, az életrajz erre vonatkozó megjegyzéseit majd a kiadástörténet bemutatásában vesszük szemügyre.

Az *Abrégé* nem közli Perdoulx születési és halálozási évét, s csak annyit árul el, hogy Orléans-ban született és ötvenkét éves korában hunyt el. A város egyik gazdag és előkelő családjából származott. Világi ember volt, családot alapított, s egész életét áthatotta mély vallásossága. Napjait az életrajz szerint imádsággal kezdte és azzal fejezte be. Naponta részt vett a szentmisén és olvasta a szentírást, elmélkedéseket készített. Három gyermekét gondosan, az erények megtartá-

sára nevelte, s esténként rendszeresen foglalkozott velük. Segítette a plébánosok lelkipásztori működését, s különféle jótékony cselekedeteket hajtott végre: adakozott a szegényeknek, munkához juttatta a kézműveseket, előmozdította a szegény leányok kiházasítását, kölcsönöket nyújtott a rászorulóknak, lehetővé tette a fiatalok tanulását, kibékítette az elvált családtagokat, támogatta az árvákat és özvegyeket. Alapot hozott létre a prostituált fiatal lányok megmentésére, s hozzájárult az orléans-i egyházmegyében található harmincöt, ún. École de Charité fenntartásához. Gyakran látogatta a betegeket és a bebörtönzötteket, s a szegényeknek másoktól is gyűjtött adományokat. Az utóbbi tevékenységet nem mindenki támogatta, amire barátainak állítólag csak annyit szokott mondani: „quand on nous donne, c'est pour les pauvres, quand on nous refuse, c'est pour nous". A további konkrét adatokat nélkülöző életrajz azzal a fordulattal közelít a befejezéshez, hogy „Il faudroit un gros volume pour écrire tout au long la vie de ce grand serviteur de Dieu", majd a 115. zsoltár latinul idézett 5. verse zárja az áttekintést.

Az *Abrégé* szerzőjére nézve egészen addig semmiféle támpontunk nem volt, amíg kézbe nem vettük a Perdoulx-ra vonatkozó kéziratos forrásokat. Az orléans-i Bibliothèque municipale két 18. és egy 19. századi kéziratot őriz, melyekben további figyelemre méltó adatok találhatók. A legkorábbinak látszó, 18. századi életrajzgyűjtemény több olyan adatot közöl, amelyek hiányoznak az 1701-es nyomtatott életrajzból, s a szóban forgó mű kapcsán foglalkozik az életrajz szerzőségének kérdésével is. François Perdoulx neve itt kiegészül a „des Bourdeliers" hozzátétellel, ami arra utal, hogy birtokos nemes volt.[25] A forrás szerint 1640-ben született és 1692. február 24-én hunyt el. 1672-ben vette feleségül a Vendôme-hoz közeli Montoire városából származó Jeanne (a másik 18. századi kézirat szerint Jeanne Madeleine) Badere-t. Három gyermekük közül kettő fiú volt, egy lány. Megtudjuk még, hogy Perdoulx tagja volt a királyi solymászok csapatának *(gentilhomme dans la grande fauconnerie).* Az episztola- és evangéliummagyarázathoz a kézirat a következő megjegyzést fűzi: „On voit au commencement la vie de Mr. Perdoulx faite par Gilles Jousset curé de S. Mesmin à Orléans. On a aussi attribué à copieux Ecclésiastique l'éloge historique de Mr. Desmahis [?] mort en 1694, chanoine de S. Croix, qui se trouve imprimé dans le livre intitulé: *La vérité de la religion* de Mr. Desmahis, *mais c'est le P. Quesnel qui en est l'auteur*" [utóbbi kiemelés: T. G.]. Az utolsó mondathoz a lap alján egy másik kéz a következő megjegyzést fűzte: „On croit que Gilles Jousset prêté seulement son nom du P. Quesnel, le veritable auteur de la vie de François Perdoux." Ez

[25] Orléans, Bibliothèque municipale, Ms. 633–635 (467), II, 181. Vö. Charles Cuissard, *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France, départements,* XII, *Orléans,* Paris, Bibliothèque Nationale, 1889, 261. A „Seigneur des Bourdellières" kifejezéshez vö. *La grande encyclopédie, inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts,* par une société de savants et de gens de lettres, VII, Paris, s. n., s. a., 390–391, 738.

utóbbi megjegyzés egy másik, 1813 előtt készült, 19. századi orléans-i kéziratban a következő formában található:

> Ces dernières [ti. a műnek a szerző halála után megjelent kiadásai] se reconnoissent à la note biographique de Perdoux des bourdeliers publié comme ouvrage de Gilles Jousset curé de S. Alleu Saint Mesmin, mais qu'on sait aujourd'hui n'avoir été que le prêté nom du P. Quesnel véritable auteur de la vie de François Perdoux des Bourdeliers.[26]

Jousset abbétól a Bibliothèque nationale de France katalógusa csupán két, rövid terjedelmű nyomtatott művet ismer. Az egyik a megtérő bűnös életrajzának műfajába tartozik, a másik egy ördögűzést beszél el.[27] Pasquier Quesnel „Élogue historique de Monsieur Des Mahis, chanoine d'Orléans" című, említett elogiuma Marin Grostête Desmahis (1649–1694) orléans-i kanonok *La Vérité de la religion catholique, prouvée par l'Écriture-Sainte* (Paris, Augustin Leguerrier, 1697) című, több kiadást megért hitvédelmi munkája első kötetének elején jelent meg, név nélkül.[28] A janzenizmus harmadik generációja szellemi atyjának nevezett, s többek között Arnauld életrajzát is megíró Quesnel szerzőségét (akinek egyik *Lettres* című műve a rodostói könyvtárban is megvolt)[29] az *Abrégé*vel kapcsolatban három további tényező is alátámasztja. Az egyik, hogy Quesnel a híres *Réflexions morales* nyomán maga is összeállított egy több kiadást megért evangéliummagyarázatot, amely először Perdoulx művével azonos évben, 1701-ben látott napvilágot.[30] A másik, hogy van egy név, amely az 1701-es nyomtatott életrajzban és Quesnel leveleiben egyaránt előfordul. Ez Pierre du Cambut de Coislin (1636–1706) orléans-i püspök neve, aki az *Abrégé* szerint 1686-ban lelkigyakorlatos házat hozott létre a protestáns hitről áttért vagy áttérni szándékozó lányok oktatására. E közösség használatára Perdoulx az *Abrégé* szerint egy ún. Catéchisme de controvers típusú összeállítást készített, ami az *Epîtres et Evangiles*

[26] Orléans, Bibliothèque municipale, Ms. 564 (437), 902. Vö. Cuissard, *i. m.*, 248.

[27] Abbé Gilles Jousset, *Le pécheur converti, ou l'Idée d'un véritable pénitent représenté en la vie et la mort de Monsieur Jac.-Fr. Jouges de Bouland dans un lettre écrite à une de ses nièces, religieuse ursuline,* Orléans, F. Boyer, [1696], BnF 8° Ln[27]. 10295; Uő, *Un Cas d'exorcisme à Orléans, en 1666,* par L. Dumuys… [Contenant un Mémoire de ce qui s'est passé dans la maladie extraordinaire de damoiselle Marie-Dorothée Héncerie, par J. Jousset], Orléans, A. Gout, [1907].

[28] A műnek 1710-ben (Bruxelles, Jean van Vlaenderen) az ötödik kiadása látott napvilágot, benne az elogiummal.

[29] Knapp, Tüskés, *La Bibliothèque de Rodostó,* 207, n° 102.

[30] *Instructions chrétiennes et prières […] sur les Evangiles de chaque jour,* Paris, A. Pralard, 1701. Vö. *Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique, doctrine et histoire,* sous la dir. de Marcel Viller, XII, Paris, Beauchesne, 1986, 2732–2746; Zolnai, *Magyar janzenisták, i. m.*, 88–89.

című műve előzményeként értékelhető. Coislin neve előfordul Quesnel számos, 1684–1718 között írt levelében,[31] s nem véletlenül, mert a püspök Port-Royal urainak tisztelői közé tartozott; szellemi hatásuk a Coislin által 1693-ban kiadott *Breviarium Aurelianense* című összeállításban is kimutatható.[32] A harmadik adat magától Quesneltől, Quesnel Germain Vuillart-ral (1639–1715), Port-Royal híres barátjával folytatott levelezéséből származik. Ismeretes, hogy Vuillart Quesnel megbízottja volt Párizsban, hosszú időn át segített a port-royali könyvek kiadásában, terjesztésében, s éveken át rendszeresen leveleztek. Az 1701. augusztus 4-én kelt levélben Quesnel nyugtázza, hogy Vuillart elküldte neki Perdoulx könyvét.[33] S bár a Quesnel szerzőségére vonatkozó állítás Perdoulx életrajzával kapcsolatban minden kétséget kizáróan jelenleg nem bizonyítható, annyi bizonyos, hogy maga a mű nem független a janzenista körökkel rokonszenvező orléans-i püspök inspirációjától, s a munkát Quesnel is ismerte. Valószínű az is, hogy az *Abrégé* szerzője a Perdoulx-ra és műve előzményeire vonatkozó ismereteit részben éppen a püspök tájékoztatásából merítette. Másfelől tekintettel arra, hogy Quesnel 1681–1685 között Orléans-ban tartózkodott, nem zárható ki a lehetőség, hogy Perdoulx-t személyesen is ismerte.

A másik 18. századi orléans-i kézirat[34] és egy 1896 előtt készült, kiadásra szánt, de kéziratban maradt bibliográfiai gyűjtemény[35] már csupán megismétli a korábbi források Perdoulx-ra vonatkozó adatainak egy részét, s nem tartalmaz új tájékoztatást. A kéziratos források közül említést érdemel még a Perdoulx család befejezetlenül maradt, kezdetleges családfa-rajza a 18. század első feléből, amelyen François Perdoulx-t és három gyermekét is feltüntették.[36] A rajz szerint François Perdoulx apja Jacques Perdoulx des Bourdeliers volt, anyja Troyes-ból származott, s François-nak két testvére volt. Az elmondottakhoz viszonyítva nem

[31] *Un Janséniste en exil: Correspondance de Pasquier Quesnel,* publ. par Mme Albert Le Roy, Paris, Perrin, 1900, I, 43, 101, 381; II, 77, 79, 81, 83, 103, 129, 136, 403.

[32] *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques,* sous la direction de R. Aubert, XIII, Paris, Letouzey et Ané, 1956, 222. Vö. (V.) Pelletier, *Les évêques d'Orléans, depuis les origines chrétiennes jusqu'à nos jours,* Orléans, A. Gatineau, 1855; Abbé Eugène Duchateau, *Histoire du diocèse d'Orléans depuis son origine jusqu'à nos jours,* Orléans, H. Herluison, 1888.

[33] Rijksarchief in de Provincie Utrecht, fond Port-Royal, Ms. nº 908. Vö. J. A. G. Tans, Henri Schmitz du Moulin, *La correspondance de Pasquier Quesnel,* I–II, Bruxelles, Louvain-la-Neuve, Nauwelaerts, Bureau de L.H.R., 1989–1993, nº 2059; *Lettres de Germain Vuillart, ami de Port-Royal, à M. Louis de Préfontaine (1694–1700),* introd. et notes de Ruth Clark, Genève, Droz, 1951, 21–29.

[34] Orléans, Bibliothèque municipale, Ms. 632 (466), 124. Vö. Cuissard, *Catalogue général, i. m.,* 260–261.

[35] Charles Cuissard, Paul Charpentier, *Répertoire bio-bibliographique du département du Loiret,* (1896), Orléans, Archives départementales du Loiret, Ms.

[36] BnF Ms. FR. n. a. 9701 (Collection Lancelot 70), 9.

közölnek új adatot a nyomtatott életrajzi források sem.[37] A kézikönyvek nyilvánvaló tévedései közül megemlíthető, hogy Quérard nagyszabású bibliográfiája az 1670–1753 között élt Michel-Gabriel Perdoulx de la Perriere-t François Perdoulx apjának tartja, míg a Firmin Didot-féle *Nouvelle biographie générale* az utóbbit az előbbi apjaként tünteti föl.[38] Az előbb említett családfából azonban kitűnik, hogy Michel-Gabriel Perdoulx első unokatestvére volt François Perdoulx-nak. Michel-Gabriel Perdoulx de la Perriere Orléans történetéről adott ki több művet, s részt vett annak a kéziratnak az elkészítésében, amelyből korábban idéztük a François Perdoulx-ra vonatkozó kiegészítő adatokat, s amelyek így minden bizonnyal hitelesnek fogadhatók el.[39]

Az életrajzot összegezve megállapíthatjuk, hogy Mikes egy, a 17. század második felében élt, mára feledésbe merült világi szerzőnek a fordításnál mintegy ötven évvel korábban készült, több kiadást megért művét adaptálta. A fordított munka a szerző korábbi művéből, egy az újonnan áttértek számára készült katekizmusból fejlődött ki. A forrásmű hátterében a világi hívők vallási oktatását segítő és elmélyítő szerzői szándék áll az első helyen; a janzenista inspiráció is jól kitapintható.

Keletkezés- és kiadástörténet

Az életrajzhoz hasonlóan a fordított mű keletkezés- és kiadástörténetének bemutatásában is az 1701-es *Abrégé* elbeszéléséből érdemes kiindulnunk. A gyökerek 1686-ig nyúlnak vissza: Coislin püspök ekkor hozta létre a katolikus hitre újonnan áttért vagy áttérni szándékozó lányok gondozására a már említett intézményt, melynek működtetésében Perdoulx is szerepet vállalt. Az *Abrégé* szerint Perdoulx „se chargea avec plaisir du soin du temporel de cette Communauté naissante; il crut que Dieu demandoit de lui qu'il s'occupât à faire quelques instructions familiares dans cette Maison pour soulager les Ecclésiastiques", elmélyedt a vallás dolgainak tanulmányozásában, és nem sokkal a ház megalapítása után összeállított egy ún. Catéchisme de Controverse-t. Ennek segítségével heti három alkalommal a hit dolgait fejtegette az áttérteknek, s a munka az *Abrégé* írása idején is használatban volt. Az *Abrégé* előadásából nem tűnik ki, hogy ez a katekizmus megjelent-e nyomtatásban. Az ilyen típusú kiadványok között található egy, amely címét, megjelenési idejét és tartalmát tekintve egyaránt

[37] Charles-François Vergnaud-Romanesi, *Indicateur orléanais, ou guide des étrangers à Orléans et dans la département du Loiret,* Orléans, R.-Montaux, 1829, II, 659.

[38] J.-M. Quérard, *La France littéraire ou dictionnaire bibliographique,* VII, Paris, Didot, 1835, 45; *Nouvelle biographie générale,* sous la dir. de M. le Dr Hoefer, XXXIX, Paris, Firmin Didot frères, 1862, 567.

[39] Ld. 25. jegyzet.

megfelel a leírásnak, az Orléans-tól távoli megjelenési hely miatt azonban a két mű azonossága kevéssé valószínű.[40] Ez a nyolcadrét alakú, 155 oldal terjedelmű munka összesen 36 instrukciót tartalmaz kérdés-felelet formában, a fő hittételek kifejtésével, apologetikus jelleggel. Az *Abrégé* szerint a keresztény erkölcsök elsajátíttatása érdekében Perdoulx hetente magyarázta a vasárnapok és a főbb ünnepek evangéliumait is, s ezeket összegyűjtve készített egy *Catéchisme des Dimanches et des principales Fêtes de l'année*-nak nevezett összeállítást. Ennek egy példánya – folytatja az *Abrégé* – egy le Correur (Le Coreur) nevű tudós párizsi egyházi személy kezébe került, aki saját költségén megjelentette.

Jean Le Coreur összesen hat művel szerepel a Bibliothèque nationale de France nyomtatott katalógusában, s ezek közül az első egy *Explication des evangiles pour les dimanches et les principales festes* című, 1690-ben Párizsban, Jacques Langlois nyomdájában megjelent anonim kiadvány.[41] További könyvei is gyakorlati lelkipásztori célt szolgáló erkölcstani művek és népszerű teológiai traktátusok, amelyek 1682–1696 között jelentek meg, ugyancsak név nélkül. A teológiai doktori, majd 1696-ban már államtitkári címet viselő Le Coreur által 1690-ben kiadott evangéliummagyarázatot összevetettük Perdoulx 1701-es munkájával. Az összevetésből kitűnt, hogy a magyarázat az 1690-es összeállításban is kérdés-felelet formában történik, s a magyarázatok szövege a néhány hiányzó ünneptől eltekintve megegyezik az 1701-es kiadvány evangéliummagyarázatainak szövegével. Ezen túlmenően a mű keretszövegeinek nagy része is azonos: így a legelöl álló *Avertissement*, a tulajdonképpeni magyarázatokat bevezető, tizenhárom pontból álló *Abrégé de l'Ecriture Sainte*, illetőleg az azokat lezáró, *De l'oraison mentale* című összeállítás, valamint a két, 1689-ben kelt, Pirot és Coquelin által szignált approbáció. Ez az 1690-es kiadvány tehát nem más, mint a Mikes által lefordított mű evangéliummagyarázat részének első kiadása.

Az *Abrégé* előadásából megtudjuk azt is, hogy az első kiadás gyorsan elfogyott, s azt ugyanilyen eredménnyel követte egy közelebbről meg nem nevezett második, melyből azonban példány nem ismert. Ezt követően Le Coreur levélben fordult Perdoulx-hoz, és megkérte, egészítse ki az összeállítást az adventi, a nagyböjti és a még hiányzó ünnepekhez kapcsolódó evangéliumok magyarázataival. Ez a teljes egyházi év evangéliumait és azok magyarázatát felölelő összeállítás az *Abrégé* szerint 1692-ben, tehát már a szerző halála évében látott napvilágot, melyből példány ugyancsak nem áll rendelkezésre. Perdoulx hozzálátott az episztolák magyarázatához is, halála azonban megakadályozta a befejezésben. Amikor meghalt, csupán néhány pünkösd utáni vasár- és ünnepnap episztolái-

[40] *Catéchisme de Controverse, qui enseigne un moyen facile pour connaître la vérité de la Religion Catholique, apostolique et Romaine et la fausseté de la religion prétendue Réformée*, Sedan, J. Poncelet, 1688, BnF D. 29173.

[41] *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale, Auteurs*, XCII, Paris, Imprimerie Nationale, 1928, 150–151. A BnF két példányának jelzetei: B. 7744 és A. 7059.

nak magyarázata volt hátra, ezeket „une personne d'une grande piété et d'une profonde érudition, à qui on a confié les Ecrits du défunt" készítette el. Az így teljessé vált összeállítás 1701-ben jelent meg. Ez az a kiadás, amely az *Abrégé*-ben először fedi föl a szerző kilétét, s a Mikes által lefordított munka első teljes kiadásának tekinthető. Nem lehetetlen, hogy a még hiányzó magyarázatok és az *Abrégé* összeállítója ugyanaz a személy volt.

Az 1701-es első teljes kiadást tehát 1686–1692 között négy változat, illetőleg részleges kiadás előzte meg, melyek közül csupán az 1690-es ismert példány szerint. Az áttekintésből fény derült arra is, hogy az összeállítás Perdoulx rendszeres hitoktató és bibliamagyarázó tevékenységéből, továbbá egy ennek tapasztalatait hasznosító s egyben ennek alapul szolgáló katekizmus típusú összeállításból fejlődött ki.

A kiadástörténet 1701 utáni szakaszára térve, François Perdoulx neve sem a Bibliothèque nationale de France, sem a British Museum nyomtatott és más modern katalógusaiban nem található. A Karlsruher Virtueller Katalog François Perdoux/Perdoulx név alatt tartja számon az *Epîtres et Evangiles* kiadásainak egy részét. A *National Union Catalog* egyedül az 1720-as kiadást tünteti fel Perdoulx neve alatt.[42] A történeti katalógusok közül több új és figyelemre méltó adatot találtunk Claude Pierre Goujet abbé (1696–1767) könyvtárának kéziratos katalógusában és két nyomtatott munkájában. Goujet a francia irodalom, azon belül a kortárs egyházi irodalom történetének legjobb ismerői közé tartozott, s maga is terjedelmes írói működést fejtett ki. Legjelentősebb vállalkozása, a *Bibliothèque française* 1740–1769 között megjelent 18 kötete, ma sem nélkülözhető forrásmunka. Goujet korán janzenista hatás alá került, s már teológiai licenciátusi dolgozatában védelmébe vette az *Unigenitus* bulla által kárhoztatott tételeket. Janzenista beállítottsága miatt 1735-ben összeütközésbe került Fleury-vel, aki ellenezte felvételét az Académie des inscriptions et belles-lettres tagjai közé.[43] Janzenista elkötelezettségét jól érzékelteti, hogy megírta például Nicole, Jacques Joseph Duguet, Antoine Singlin és több más, a janzenizmushoz közel álló személy életrajzát, s többek között kiadta Arnauld d'Andilly emlékiratait és Port-Royal történetét.[44]

Könyvtárának katalógusát Goujet 1760-ban kezdte összeállítani, s haláláig dolgozott rajta.[45] Az öt kötet mintegy tízezer cím tematikusan csoportosított leírását tartalmazza. Az első kötetben a teológiai szakban, a 267–271. oldalakon

[42] *The National Union Catalog, Pre-1956 Imprints,* LVI, London, Mansell, [1980], 414. Vö. *uo.,* DCCL, 100.

[43] *Dictionnaire de biographie Française,* sous la direction de M. Prevost, Roman d'Amat, H. Tribout de Morembert, XVI, Paris, Letouzey et Ané, 1985, 723–724.

[44] *Catalogue général, i. m.,* LXII, 908–923; Quérard, *La France littéraire, i. m.,* III, 423–424.

[45] *Catalogue raisonné des livres de la bibliothèque de feu M. L'Abbé Goujet,* I, [1760–1769], BnF Ms. n. a. 1009.

található az „Explication morales des Epîtres et Evangiles" című rész. Goujet itt kb. tizenkét különböző művet sorol fel, a tételeket gyakran kommentálja. Első helyen Bossuet *Meditations sur l'Evangile* (Paris, 1734) című posztumusz művét és a mű kapcsán a Journal de Trévoux-ban még a megjelenés előtt, 1732 februárjában kirobbant vitát említi. Ezt követi a Perdoulx-mű két kiadásának leírása, melyek közül az elsőről csak innen szerzünk tudomást. A cím némileg eltér az 1701-es, 1720-as és 1737-es kiadások címétől: „Epîtres et evangiles avec des Explications par demandes et par Réponses; pour tous les dimanches, les principales festes de l'année, et les féries du carême, et des Quatre-temps; avec l'oraison, la secrette, et la post-communion." Ez a kiadás a leírás szerint 1727-ben látott napvilágot Párizsban, az 1737-es kiadáshoz hasonlóan Jean Mariette nyomdájában, de nem kettő vagy három, hanem négy kötetben. Az ismert adatok szerint ez volt Perdoulx művének egyetlen olyan kiadása, amely négy kötetben jelent meg. Goujet szűkszavú kommentárjában megnevezi a mű szerzőjét, akit azonban tévesen orléans-i papnak mond, s hozzáteszi: „il a été augmenté par feu M. Goury, prestre". A *Dictionnaire de biographie française* hét Goury nevű személyt tart számon, de egyik sem azonosítható a Goujet által említett egyházi férfiúval. A Bibliothèque nationale de France nyomtatott katalógusában Goury abbé neve alatt csupán egy Kempis-fordítás szerepel: *De l'imitation de Jésus-Christ* (Paris, 1706).[46]

A másik Goujet által említett kiadás az 1737-es három kötetben, melyhez Goujet újabb fontos megjegyzést fűz. Eszerint ezt a kiadást maga Goujet gondozta, s az jelentősen különbözik az 1727-es kiadástól: az elsősorban egyházi személyeknek szóló magyarázatokat *(instructions)* Goujet egyszerű hívőknek szóló szövegekkel cserélte fel, s több mint harminc új elmélkedést, reflexiót és imádságot fűzött a szenvedéstörténetet elbeszélő evangéliumi részekhez.

Az 1737-es kiadás leírása némileg bővebb kommentárral szerepel Goujet műveinek abban a nyomtatott jegyzékében is, amely *Mémoires historiques et littéraires* (La Haye, 1767) című munkájában a 145–146. lapokon található. A tematikus jegyzékben a „Seconde classe. Ouvrages de piété" című részben a harmadik helyen olvasható az *Epîtres et Evangiles* 1737-es, háromkötetes kiadásának leírása (1738-as téves évszámmal, ami elírás vagy sajtóhiba lehet), ezt tehát Goujet saját művének is tekintette. A *Mémoires*-nak azt a részét, amelyben ez a leírás szerepel, Goujet 1764. augusztus 22-én fejezte be. Perdoulx nevét Goujet itt nem említi, elmondja azonban, hogy a mű korábban négy kötetben jelent meg, melyekből azt megelőzően egy sem volt a birtokában, s Goury volt az, aki a világi hívők igényeit jobban figyelembe vevő új, módosított kiadás elkészítésére ösztönözte. A végrehajtott változtatásokat Goujet itt némileg másként adja elő, mint a kéziratos könyvtárkatalógusban: a kihagyott részek helyett általa készített új magyarázatok az evangéliumokhoz és episztolákhoz egyaránt kapcsolódnak,

[46] *Catalogue général, i. m.*, LXII, 1196.

s minden magyarázatot gyakorlatokkal *(pratiques)* és egy imádsággal egészített ki. Végül hozzáfűzi, hogy az így átalakított mű mindig nagyon keresett volt, és még ma is az.

Goujet egy korábbi munkájában, a háromkötetes *Bibliothèque des auteurs ecclésiastiques du XVIIIe siècle* (Paris, 1736) második kötetében, az 571. lapon ugyancsak szerepel Perdoulx (Perdoux) neve. Nem a részletesen tárgyalt szerzők között (s így a mutatóban sincs benne), hanem Ambroise Paccori abbé (1649 k.–1730) életrajzának és műveinek ismertetésében. Paccori a már többször említett Coislin püspök idejében, egészen annak 1706-ban bekövetkezett haláláig, tizennyolc éven át vezette az orléans-i egyházmegye Meungban működő szemináriumát. Világi hívők használatára, elsősorban gyermekek oktatására több kegyességi munkát írt, az egyiket közülük (*Règles chrétiennes,* Orléans, 1700) egészen a 19. század első harmadáig újra és újra megjelentették.[47] *Entretien sur la sanctification des dimanches et des festes* című összeállítása, amely 1692-ben már negyedik kiadásban látott napvilágot Orléans-ban, tizennégy rövid kérdésre adott hosszabb, elmélkedés jellegű válaszban adja elő a vasár- és ünnepnapok megszentelésével kapcsolatos tudnivalókat. Korábban ismertetett véleményével szemben Goujet itt azt állítja, hogy Paccori volt az, aki gondozta Perdoulx *Epîtres et Evangiles* című munkájának 1727-ben megjelent négykötetes, bővített kiadását. Ez az 1727-es kiadás szerepel Quérard bibliográfiájában, s Quérard-ra hivatkozva Conlon is feltünteti.[48] Mindketten Paccorit nevezik meg átdolgozóként, illetőleg kiadóként, példányjelzés azonban egyik helyen sem található. Tekintettel arra, hogy Goujet először egyértelműen Paccori mellett foglalt állást, aki Gourynál jóval kiterjedtebb írói tevékenységet fejtett ki, s egy, a vasár- és ünnepnapokkal kapcsolatos saját munkája is volt, hajlunk arra, hogy őt tekintsük az 1727-es kiadás gondozójának. Goury föltehetően csupán az ösztönzést adta Goujet-nak az 1737-es módosított kiadás megjelentetésére.

Mindezek alapján indokoltnak látszik, hogy a példány szerint ismert 1701-es, 1709-es, 1720-as, 1737-es és 1803-as kiadások közé besoroljuk az 1727-es négykötetes kiadást is. E kiadás létezését igazolja az is, hogy az 1737-es kiadás harmadik kötetében az első approbáció 1726. június 30-án kelt, amely minden bizonnyal a korábbi, 1727-es kiadás engedélyének az újraközlése. A példány szerint ismert kiadásokból a Bibliothèque nationale de France őriz egy, illetőleg a Goujet által bővített 1737-esből két példányt. Az 1701-es és 1720-as kiadásból további példány található az orléans-i Bibliothèque municipale,[49] az 1720-as és az 1803-as kiadásokból pedig a chantilly-i Bibliothèque des Fontaines gyűj-

[47] *Uo.,* CXXVIII, 856–858.

[48] Quérard, *La France littéraire, i. m.,* VI, 543; VII, 45; Pierre M. Conlon, *Le siècle des Lumières: Bibliographie chronologique,* II, *1723–1729,* Genève, Droz, 1984, 288.

[49] Jelzet: H 6783, A 711, A 712.

teményében.[50] A Bibliothèque nationale de France köteteinek egy részén az első kötéstáblán Goujet abbé címere látható, ezek tehát saját példányai voltak. Goujet könyvtárát a tulajdonos halála után Armand III-Joseph de Béthune, V^e^ duc de Charost (1738–1800) vásárolta meg.[51] A forradalom idején a könyvtárat Versailles-ba szállították, egyesítették a királyi könyvtárral, s az egykor Goujet tulajdonában lévő Perdoulx-kötetek egy része így jutott mai őrzési helyére.[52] Szembetűnő, hogy az 1727-es kiadás a könyvjegyzék tanúsága szerint megvolt ugyan Goujet könyvtárában, a Bibliothèque nationale de France mai állományában azonban nem található.

A fejezetnek alapul szolgáló tanulmány készítésekor és 1999-es megjelenése idején[53] az 1727-es kiadásból nem volt ismert példány, a dolgozat revíziója során azonban megtaláltuk a kiadás példányának rekordját a firenzei Biblioteca nazionale centrale online katalógusában.[54] Ebből kitűnik, hogy az 1727-es kiadás valóban négykötetes volt, és Jean Mariette nyomdájában jelent meg Párizsban, nyolcadrét méretben. A kötetek a címlapokon olvasható kéziratos bejegyzések[55] szerint Antonio Baldigiani olasz jezsuita természettudós, a Collegium Romanum matematikatanára könyvtárából jutottak mai őrzési helyükre. 2014-ben mind a négy kötetet teljes egészében digitalizálták, és hozzáférhetővé tették a GoogleBooks állományában.

Perdoulx művének átalakítása nem fejeződött be a Goujet-féle 1737-es kiadással. A jelenleg ismert utolsó, 1803-as kiadásban a címlap „Nouvelle édition revue et corrigée" megjegyzése mellett erre utal az ismeretlen kiadó jegyzete a címlap hátoldalán, amely külön is felhívja a figyelmet a felvilágosult kritika miatt szükségessé vált javításokra. A keletkezés- és kiadástörténet áttekintése alapján megállapítható az is, hogy lényegében igazolódott Hopp Lajosnak a Mikes forrásául szolgáló mű szerzőjére vonatkozó feltevése, azzal a kiegészítéssel, hogy ha a mű eredeti szerzője nem is, de átdolgozói és újrakiadói részben ma is számon tartott, neves egyházi írók voltak.

[50] Jelzet: S 52/65–66, S 52/67.

[51] (Michaud), *Biographie universelle, i. m.*, VII, 624–625.

[52] Joseph Adrien Leroi, *Catalogue des livres de la bibliothèque de l'abbé Goujet et faisant partie de la bibliothèque de la ville de Versailles,* [1864], dactyl., BnF Res. Collect. Fz. 12.

[53] Tüskés Gábor, Mikes Kelemen *Epistolák*-fordításának forrásához, *Irodalomtörténeti Közlemények* 103 (1999), 1–26.

[54] A példány jelzete CFIE044789, a könyvtárkatalógus vonatkozó rekordja: https://opac.bncf.firenze.sbn.it/Record/CFIE044789?uri=CFIE044789 (Letöltés: 2023. 12. 20.)

[55] „De la Bibliotheque Baldigiana".

A Mikes által használt kiadás kérdése

Mindez mutatja, hogy Perdoulx művének szövege az első teljes kiadást követően a közreműködők ismételt beavatkozásai révén folyamatosan változott, s a kötött alapszerkezet megtartása mellett a kiadások között belső tartalmi, szerkezeti átalakulások, szövegbeli eltérések is megfigyelhetők. Az összetett keletkezés- és kiadástörténet, valamint a folyamatosan változó szöveg némileg megnehezíti a Mikes által használt kiadás azonosítását. A használt kiadás megállapítása gondot okozott már Mikes más fordításai, így például a *Catechismus, Az Ifjak Kalauza* és a *KereszténYi Gondolatok* esetében is.[56] A kiadástörténet 1741 előtti szakasza három különböző szövegállapotra utal: az 1701-es, az 1727-es és az 1737-es kiadások szövegállományának ismételt bővülésére és nyelvi modernizálására a korábbi kiadásokhoz viszonyítva. A különböző kiadások szövegének összevetése teljes mértékben alátámasztja a kiadástörténet áttekintése során kapott képet. A használt kiadás kérdésének eldöntéséhez a példány szerint ismert kiadások egymással és Mikes fordításával történő összevetéséhez fordultunk.

A szövegen kívüli összefüggések közül figyelmet érdemel, hogy az 1701-es, 1709-es és 1720-as kiadás Orléans-ban, az 1727-es és 1737-es Párizsban jelent meg, az összeállítás tehát csak 1727-től vált az egyházmegyénél szélesebb körben ismertté. Nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy az *Epistolák*-fordítás négykötetes kézirata négy szakaszra oszlik, s hogy az 1736. április 30-án hitelesített rodostói könyvtárjegyzék vonatkozó bejegyzése csak a fordított mű 1736 előtti egyetlen négykötetes kiadására, az 1727-esre vonatkozhat. Elvileg ugyan nem zárható ki a lehetőség, hogy Mikes a háromkötetes 1737-es kiadás szövegét átszerkesztette négy kötetbe, mivel csupán a rövidebb terjedelmű részekre osztott vasárnapi és főünnepi egységeknek megfelelően kellett volna tagolnia a szentek ünnepeire vonatkozó részeket, s a naptári rend szerint összeillesztenie a megfelelő egységeket, ami a másolás, tisztázás során könnyen elvégezhető. Az anyag ugyanilyen átcsoportosításával hozták létre az eredetileg kétkötetes munka három-, illetőleg négykötetes kiadásait. Egyetlen példa sincs azonban arra, hogy Mikes megváltoztatta volna az általa fordított vallásos és erkölcsnevelő művek szerkezetét: *Az Ifjak Kalauza* például egy-két elhagyással szakaszról szakaszra pontosan követi az eredetit, a *Catechismus*ban csupán néhány elhagyás, rövidítés, összevonás található, a *KereszténYi Gondolatok* esetében pedig éppen a kéziratban található szövegátcsoportosítás utal egy másik kiadás használatára.

[56] Hopp, *A fordító Mikes Kelemen*, 314–325; 74–80; 241–243. *A keresztnek királyi uttya* című Mikes-fordításhoz használt kiadásról Tóth Zsombor textológiai vizsgálat és szövegösszevetés alapján megállapította, Mikes a *Le Chemin Royal de la Croix* 1711-es kiadását használta. Tóth Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében. Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Budapest, BTK Irodalomtudományi Intézet, 2023 (Humanizmus és reformáció 41), 270, 72. jegyzet. Vö. *MKÖM* III, 963–964; Hopp, *A fordító Mikes Kelemen*, 185–186.

Nem tekinthető a fordított mű átszerkesztésére utaló jelnek, hogy *Az Ifjak Kalauza* első, 1724/1744-es változatában Mikes a tartalommutatót a kézirat végén, az 1751-es változatban pedig a mű elején helyezte el. Tekintettel arra, hogy csak az 1727-es kiadás volt négykötetes, biztosra vehető, hogy Mikes ezt a kiadást vette alapul. *(1. ábra)*

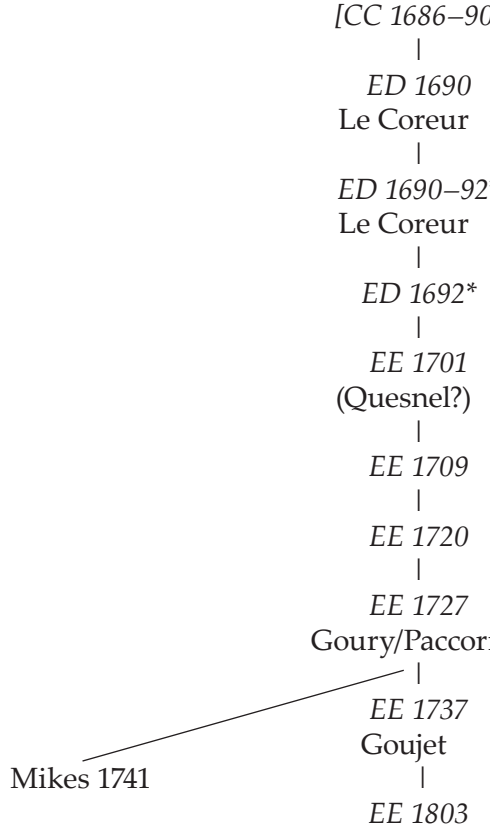

1. ábra. Az *Epîtres*-kiadások és Mikes fordításának kapcsolata

Az állítást több, szövegen belüli bizonyíték is megerősíti. A mű fő címe minden kiadásban azonos, s Mikes csak ezt fordítja, az 1727-es kiadás Goujet által rögzített alcímének részletező hozzátétele azonban a könyv használati alkalmai mellett imádságokra („avec l'oraison") is utal. A napi szövegegységek az 1701-es, 1709-es és 1720-as kiadásban mindenütt épître – explication – Evangile – explication szerkezetűek, s imádságot egyáltalán nem tartalmaznak. A jelentősen bővített 1727-es kiadásban a szerkezet a következő: oraison – épître – explication – Evangile – explication – secrette – post-communion. Az első és a két utolsó terminus rövid imádságokat, könyörgéseket jelöl. Az 1737-es kiadásban a napi szövegegységek felépítése közel áll az 1727-es kiadásban találhatóhoz: a collecte

(prière) – épître – explication – prière – Evangile – explication – prière sémát követi. Mikes fordításában kizárólag azok az imádságok szerepelnek, amelyek az 1727-es, az 1737-es (és az 1803-as) kiadásban a napi szövegrészek *elején* találhatók. Ezeket az imádságokat szövegszerűen először az 1727-es kiadásból ismerjük, s Mikes ezeket mindenütt pontosan lefordította. Az 1720-as és az azt megelőző kiadások tehát teljes biztonsággal kizárhatók a fordítás forrásaként számba jöhető kiadások közül. Másfelől Mikes szövege jóval közelebb áll az 1727-es és az 1737-es (valamint az 1803-as) kiadás, mint a fordítás készítése előtt megjelent, példány szerint ismert edíciók szövegéhez. Mindezt mérlegelve kijelenthető, hogy a fordítás alapja az 1727-es, s nem az 1737-es kiadás volt.

Az 1720-as, 1727-es és az 1737-es kiadások összevetése azt mutatja, hogy az eltérő kötetbeosztásból adódó terjedelmi különbségek mellett a három kiadás megfelelő részei nagyrészt azonos szerkezetűek. A kisebb eltérésekre példaként említhető, hogy az 1737-es kiadás első kötetében a szentek ünnepei között szerepel Szent Genovéva ünnepe, a „Commune des Saints" című részben pedig a templomszentelés ünnepe és halottak napja, amelyek az 1720-as és az 1727-es kiadásban nem találhatók. Ugyanígy az 1720-as kiadás második kötetében megvan Pál, Anna, Ágoston és az őrangyalok ünnepe, melyek az 1727-es és az 1737-es kiadásból hiányoznak. Az 1727-es szöveg helyesírása és központozása archaikusabb, mint az 1737-es kiadásé. Az 1720-as és 1727-es kiadás szövegbeli különbségeinek érzékeltetésére az advent első vasárnapjának evangéliumához (Luk 21,25) fűzött magyarázat első részét idézzük példaként:

Explication.

D. Pourqoi l'Eglise propose-t-elle au commencement de l'Avent des objets de terreur ?

R. C'est pour nous porter par la crainte à l'amour de Jesus-Christ; afin qu'il vienne régner dans nos coeurs par la douceur de sa grace, & qu'il ne regne pas sur nous par la sevérité de sa Justice.

Explication.

1. *Demande.* Pourqoi l'église nous propose-t-elle au commencement de l'Avent, les signes qui doivent préceder le jugement ?

Réponse. C'est pour nous préparer par la crainte de J. C. comme notre souverain juge, à le recevoir dans le mistere de sa naissance comme notre Sauveur. Si nous ne sommes pas encore en état de désirer par amour les graces de son premier avénement, nous devons du moins craindre les rigueurs du dernier, où il doit juger sans miséricorde les pecheurs morts dans leurs déreglemens. La crainte des supplices prépare les voïes à l'amour d'un Dieu incarné & anéanti pour nous.

[8b:] Magyarázat

K Miért adgya elönkben az Anyaszent egyház az advent kezdetin azokot ajeleket mellyek meg elözik az iteletet?

F. Azért hogy félelemel készüllyünk akristust ami örökös biránkot ugy fogadni mint meg váltonkot azö születésének titkában. ha még abban az állapotban nem vagyunk hogy szeretettel kivánnyuk, azö elsö el jövetelének malasztit. leg aláb féllyük azö utolso el jövetelének keménységit. a midön irgalmaság nélkül fogja meg itélni avétekben meg holt bünösöket, akinoktol valo félelem pedig oly Istenhez valo szeretetnek uttyara készittsen aki meg testesülvén, meg alázta magát érettünk

D. L'Eglise ne propose-t-elle à ses enfans les signes qui précederont le Jugement, que pour leur imprimer la crainte des Jugemens de Dieu ?

R. Elle les propose aux pecheurs, pour les engager par la crainte à une solide conversion mais elle les propose encore aux justes ; pour exciter dans leurs ames des sentimens de joye & de consolation par la vûë de leur recompense qui est proche, & parce que Jesus-Christ qu'ils aiment va entrer dans la parfaite possession de son Royaume.

2. *D.* La vûë de ces signes ne doit elle nous inspirer que de la crainte ?

R. Elle doit sans doute inspirer une fraïeur salutaire aux pecheurs, pour les faire rentrer en eux-mêmes, & les porter à une solide conversion : mais elle doit en même-tems inspirer aux veritables penitens & aux justes, des sentimens de joie & de consolation ; parce que le Sauveur qu'ils attendent & qu'ils desirent de tout leur coeur, leur apporte les graces necessaires pour bien vivre, & les récompenses de leurs travaux. Que les premiers se préparent donc à le recevoir, & ils ne seront pas condamnez ; que les seconds avancent, & perseverent, & il sera lui-même leur récompense.

K Ezeknek ajeleknek szemlélése kellé felelmet inditani mi bennünk?

F kéttség nélkül kel abünösökben félelmet inditani, azért hogy magokban térjenek, és hogy állando meg térésre vezesse, de meg viszontag, avaloságos penitentzia tartokat és azigazakot. örömre, és vigasztalásra indittya, mert várván. és kivánván szivesen az üdvezitöt, el is hoza nekik a jó életre valo malasztit,. és munkájokért valo jutalmit,. [9a:] a bünösök készülettel fogadgyák tehát ötet. és meg nem itéltetnek, az igazak pedig eléb, eléb menvén alhatatosak legyenek, és akristus maga lesz az ö jutalmok,

D. D'où vient que Jesus-Christ dit que les hommes sécheront de frayeur, puisqu'il assure que le dernier jour les surprendra.

R. C'est que ces signes n'arriveront pas immédiatement avant le Jugement, & qu'il est assez ordinaire aux hommes d'oublier leur consternation, quand la cause en est passée ; & de retourner après à leur premiere vie que les fleaux de Dieu leur avoient fait quiter, comme si la Justice de Dieu n'avoit pas de nouveaux châtimens pour les punir. (*Epîtres,* 1720, I, 7–8.)

3. *D.* Jesus-Christ dit que le dernier jour surprendra les pecheurs : comment donc ce qu'il dit, est il vrai, qu'ils sécheront de fraïeur dans l'attente des maux dont ils seront accablez ?

R. C'est que ces maux n'arriveront pas immédiatement avant le jour qui doit décider de tout : on oublie aisément les maux passez, lorsqu'on a quelque relâche. On retourne bientôt à ses déreglemens, lorsqu'on ne sent plus les effets de la vengenace divine. Pharaon en est un example étonnant. Et c'est de quoi l'Apôtre nous avertit par ces paroles : *Lorsqu'ils diront : Nous sommes en paix & en sûreté, ils se trouveront surpris tout à coup par une ruine imprévûë.* 1 Thess. 5. 3. (*Epîtres,* 1727, I, 7–9.)

K A kristus azt mondgya hogy az utolso nap mint egy meg lopja a bünösöket hogy lehet tehát igaz ez a mondása, hogy el száradnak féltekben, várván anyomoruságokot, mellyek reájok rohannak?

F A hogy, azok anyomoruságok nem érkeznek mindgyárt az utolso nap elöt, anyugodalomban könnyen el szokták felejteni az el mult nyomoruságokat, arendeletlenségre tsak hamar viszá szoktak térni, amidön az Isten boszu állásának sulyát nem érzik, pharao ez iránt rettentö példa, ugyan azirás is int minket az Apostol által. mondván, *mikoron azt mondgyák békeségben, és bátorságban vagyunk, akoron nagy hirtelen. veszedelem jö reájok,* 1 Thess. 5. 3, (*Epistolák,* 1741 – *MKÖM* II, 12–13.)

Az összevetés azt mutatja, hogy az 1727-es kiadás szövegében megfigyelhető változtatások a stílus gördülékenyebbé tételét, a tartalom pontosítását, a világosabb kifejtést és a megértés megkönnyítését szolgálták elsősorban. Mikes ennek a kiadásnak a szövegét fordította.

1999-ben a forrásként azonosított 1727-es kiadás példány szerinti ismeretlensége, továbbá az 1737-es kiadás bővítése és részleges átalakítása miatt kézenfekvőnek látszott, hogy az 1727-es kiadást követő, időben ahhoz legközelebb álló 1737-es kiadást válasszuk a szövegösszevetés alapjául. Emellett szólt az is, hogy Mikes fordítása közelebb áll az 1737-es kiadás szövegéhez, mint az 1720-aséhoz. Az 1727-es kiadás ma már példány szerint ismert, így nincs akadálya az ezzel történő összevetésnek és a kritikai apparátus kibővítésének a megfelelő francia szöveggel.

A szerkezeti összevetés azt mutatja, hogy a kézirat négy szakaszra osztása pontosan követi az 1727-es kiadás négykötetes tagolását. A tartalommutatók kivételével Mikes teljes egészében elhagyta a keretszövegeket: a bevezetőt („Avertissement"), a mise állandó részeit („Ordinaire de la messe") és a „Commune des Saints" című önálló részt, amely az 1727-es kiadás mind a négy kötetében a szentek ünnepeit tartalmazó rész után megtalálható. Elhagyta továbbá az első kötet végéről az 1726. június 30-án kelt approbációt, a kiadónak adott királyi kiváltságlevelet, a kiadó nyilatkozatát és a kiadó korábbi kamarai regisztrációjának 1727. január 28-án kelt megújítását. Az 1720-as kiadásban a szerző életrajzán kívül van még egy, a misével kapcsolatos tudnivalókat tárgyaló, kérdés–felelet formájú összeállítás a miseimádságok gyűjteményével, ezek azonban sem az 1727-es kiadásban, sem Mikes fordításában nem szerepelnek. A tartalommutató az 1727-es kiadás első, harmadik és negyedik kötetének az elején, a második kötetnek a végén található, Mikes ezeket mindig a szakaszok elején helyezte el. A kötetek lapszámait a tartalommutatókban a kézirat megfelelő paginaszámaival helyettesítette. A kérdések magyarázatonként újrakezdődő sorszámozását következetesen elhagyta.

A vasárnapok, a fő ünnepek és a szentek ünnepei közül Mikesnél az 1727-es kiadáshoz viszonyítva az első szakaszból hiányzik karácsony előestéjének és a hamvazószerda utáni csütörtöknek az anyaga. A második szakasz anyaga teljes, a harmadik szakaszban nincs meg nála az áldozócsütörtök vigiliájához, a pünkösd vigiliájához és a pünkösd utáni csütörtökhöz fűződő rész a pünkösd utáni péntekhez kapcsolódó imádság, episztola és a hozzá tartozó magyarázat szövegével együtt. Az utóbbiak hiányára már Hopp Lajos felfigyelt a szöveg sajtó alá rendezésekor.[57] A negyedik szakasz vasárnapjainak és fő ünnepeinek anyaga teljes. A szentek ünnepei a második szakasz végén kivétel nélkül megvannak, a harmadikban és negyedikben azonban több kihagyás található. Így nincs meg Mikesnél Barnabás, a Szent Kereszt feltalálása, Szent Lajos francia király, Dénes és Lukács ünnepeinek szöveganyaga. Eszerint Mikes rövidítései néhány kevésbé jelentős, illetőleg speciálisan francia vonatkozású ünnep anya-

[57] *MKÖM* II, 595. 252. jegyzet.

gára korlátozódtak. A felsorolt eltérésektől eltekintve törekedett a forrásszöveg minél pontosabb visszaadására.

Az episztolák és az evangéliumok szövegét Mikes – más ilyen típusú fordításaihoz hasonlóan – itt is Káldi György bibliafordításából vette át, helyenként némi módosítással, így a szövegösszevetés és a stílusvizsgálat alapjául a bevezető imádságok és a magyarázatok kínálkoznak.[58] Mikes fordítói munkásságának átfogó értékelését Hopp Lajos végezte el.[59] Fontos megállapításokat tett a fordítás szókincséről, nyelvezetéről, helyesírási és hangtani sajátosságairól, az *Epistolák* stílusának kérdését azonban a részletes szövegösszevetés lehetőségének hiánya miatt éppen csak érintette.[60] A fordításhoz használt kiadás azonosításával megnyílt az út Mikes stílusának vizsgálatára és annak megállapítására, hogy az *Epistolák* stílusa hogyan viszonyul a többi fordításához. A szövegpéldákat az *Epistolák* első és második szakaszából, illetőleg az *Epîtres* első és második kötetéből válogattuk.

Mikes fordítása általában pontosan követi a forrást, s helyenként megfigyelhető a túlzott hűségre törekvés is. Rendszerint mondatról mondatra fordít, s a fordítás a nem mindig következetes központozási gyakorlat ellenére is tükrözi a forrás szintaktikai tagolódását. Fordítói önállósága ezért elsősorban a mondatokon belüli kisebb elhagyásokban, bővítésekben és a különféle egyéb stíluseszközök változatos alkalmazásában ragadható meg.

A tömörítés gyakori formája, hogy a rokon értelmű vagy azonos jelentéskörhöz tartozó halmozott kifejezések közül az egyiket elhagyja, illetőleg összevonja:

vig orczával és szemérmetes örömel (*MKÖM* II, 163, 10)	avec un air content, simple, modeste & sans affectation (*Epîtres* I, 303)
és hoszu várását (*MKÖM* II, 162, 1)	de sa patience & de sa longue tolerance (*Epîtres* I, 301)
Beszél még azoknak resttségekröl is (*MKÖM* II, 10, 10)	Il parle encore de la paresse & de la négligence (*Epîtres* I, 3)

[58] Vö. *MKÖM* II, 932.

[59] Hopp, *A fordító Mikes Kelemen*. A monográfia kéziratát, melynek eredeti címe *Mikes Kelemen, a fordító* volt, Hopp Lajos szívességéből 1994-ben olvashattam (T. G.).

[60] Hopp, *A fordító Mikes Kelemen*, 237–241.

A kettőzött szóképek közül is többször elhagyja az egyiket:

az vakságnak setéttségében (*MKÖM* II, 11, 5–6)	dans la nuit du peché, & dans les tenebres de l'aveuglement (*Epîtres* I, 4)

A szöveg gördülékenyebbé tétele érdekében Mikes rendszerint elhagyja a közbevetett értelmező kifejezéseket (pl. dit-il). Máskor az ugyanezt célzó összevonás elhanyagolható tartalmi módosulást eredményez:

az éttzaka hamar el mulik, és sebeségel jő az örökkévalo nap minden szem pillantásban (*MKÖM* II, 11, 9–10)	Cette nuit passe bien-tôt, & s'avance avec rapidité; & le jour de l'éternité approche de moment en moment (*Epîtres* I, 4)

A tömörítés kedvelt helye a bevezető imádság, amely a figyelem felkeltését szolgálja:

Enged meg uram hiveidnek hogy áitatoságal kezdgyék el ezeket a szent böjti napokat, és azokat buzgoságal gyakorolhasák (*MKÖM* II, 158, 30–31)	Accordez, Seigneur, à vos fideles serviteurs la grace de commencer avec une pieté convenable ces jeûnes saints & solemnels, et de les continuer avec une dévotion que rien ne puisse troubler (*Epîtres* I, 294)

A mondaton belüli bővítések, betoldások egy részének szerepe az értelmezés:

hogy atestet koplaltasuk, mivel ezek nélkül aböjt haszontalan (*MKÖM* II, 167, 11)	qu'à se refuser la nourriture du corps. (*Epîtres* I, 316)

A bővítések másik részével Mikes nyomatékosítja a mondanivalót. Ez történhet például szemléletes kifejezéssel:

lehet az ördög ellen állani, ötet meg győzni, és meg szalasztani (*MKÖM* II, 11, 23–24)	on résiste au démon, on se défend de ses attaques, & on le met en suite (*Epîtres* I, 5)

Mikes gondosságát jelzi, hogy csak elvétve fordul elő figyelmetlenségből adódó félrefordítás:

jelenti alelki betegségeket; melyeket alelki betegségek okozák (*MKÖM* II, 335, 24)	Elle est la figure des maladies de notre ame, causées par des passions déréglées (*Epîtres* II, 150)

Ugyancsak ritka az idegenszerűség (pl. nintsenek ragaszkodva – *MKÖM* II, 893, 34), a franciás kifejezésmód megtartása:

ellene mondván avéteknek (*MKÖM* II, 11, 17)	en renonçant au peché (*Epîtres* I, 5)
gazdag irgalmaságal (*MKÖM* II, 160, 20)	riche en misericorde (*Epîtres* I, 298)

A következő példában a francia kifejezést alliterációval erősítve, magyaros formában adja vissza:

hogy a kegyelmet szent kivánsággal kérje (*MKÖM* II, 342, 1–2)	qui n'est autre chose qu'un saint desir de la grace (*Epîtres* II, 164)

Mikesnek ezt a munkáját is jellemzi a fogalmi következetesség, melynek révén az egy gondolatmenetben szereplő rokon értelmű kifejezéseket azonos szóval fordítja. Így például a *sommeil* (*Epîtres* I, 2) és az *assoupissemens* (*Epîtres* I, 3) terminusokat egyaránt *álom*mal adja vissza (*MKÖM* II, 10–11). A Mikes által használt régies kifejezések egy részének eredeti jelentése mára elhomályosult:

az Isten nem a szines, és akülsö penitentzia tartást kivánnya (*MKÖM* II, 160, 11–12)	Dieu ne reçoit point une penitence qui n'est qu'exterieure & apparente (*Epîtres* I, 297)

A stílus szemléletességét növeli, amikor a katekizáló formát felváltja a személyesebb dialogizálás, s a személytelen szerkezet helyett Mikes az olvasóhoz fordulva többes szám első személyt használ:

Az Istenhez valo meg térés a, hogy ellene mondgyunk a véteknek, és a teremtet állatoknak. és hogy minden kedvünket., és szeretetünket, ahoz az örökös jóhóz fordittsuk, hogy tsak egyedül ötet szeresük (*MKÖM* II, 159, 21–23)	Se convertir à Dieu, c'est renoncer au peché & à l'amour de la créature, & tourner l'amour & les affections de son coeur vers ce bien souverain, pour ne plus aimer que sui seul (*Epîtres* I, 296)

A szóválasztás sajátossága, hogy Mikes a mondanivaló nyomatékosítására forrásánál erőteljesebb kifejezést használ:

az ö lelkének sugarlásából kel munkálodni (*MKÖM* II, 12, 2–3)	il faut agir par le mouvement de son esprit (*Epîtres* I, 6)
a véteknek motskától (*MKÖM* II, 163, 2)	des taches du peché (*Epîres* I, 302)

illetőleg két rokonértelmű kifejezés helyett egyetlen találó, a lényegre mutató szót alkalmaz:

mely ne jegyezze a kristus akarattyát (*MKÖM* II, 12, 4)	qui ne marque les impressions & les inclinations de Jesus-Christ (*Epîtres* I, 6)
az ujnak szándékát kel követni (*MKÖM* II, 11, 37)	pour prendre les sentimens & les impressions du nouveau (*Epîtres* I, 6)

A szemléletességre törekvést mutatja, hogy a körülírás, az elvont kifejezések helyett többnyire konkrét kifejezéseket használ:

Mitsoda apörlödésre, és versengésre valo böjtölés? (*MKÖM* II, 167, 23)	Qu'est-ce que jeûner en faisant retentir l'air de ses cris ? (*Epîtres* I, 317)
az ö véghetetlen irgalmaságának munkája (*MKÖM* II, 160, 24)	est l'effet de sa misericorde infinie (*Epîtres* I, 298)

Ugyanezt a törekvést jelzi, amikor jelzős szerkezet helyett igei alakot használ:

mitsoda hittségel bizakodnak (*MKÖM* II, 334, 12–13)	la confiance présomptueuse qu'il avoit (*Epîtres* II, 147)

Kedvelt stíluseszköz az értelmező szerkezet helyett összetett főnévi alak használata:

a világot szeretők (*MKÖM* II, 9, 18–19)	ceux qui aiment le monde (*Epîtres* I, 2)

a rokon értelmű kifejezés alkalmazása:

a mely az embereket anyira viszi (*MKÖM* II, 10, 13)	qui rend les ames (*Epîtres* I, 3)

és az erősítés rokon értelmű szavak halmozásával:

elmélkedö. és visgálodo hitel (*MKÖM* II, 224, 1)	d'une foi speculative (*Epîtres* I, 434)

A fordítás olvashatóságát szolgálja a találó, tömör kifejezésmód:

és vehesék jutalmát jó tselekedeteknek (*MKÖM* II, 338, 24)	& de les rendre dines de recevoir les récompenses qu'ils ont méritées par leurs bonnes oeuvres (*Epîtres* II, 159)

és a többszörös birtokviszony alárendelő szerkezetté alakítása:

Mit jelent a Jákób kuta. melynek vize (*MKÖM* II, 342, 7)	Que signifie l'eau du puits de Jacob, qui (*Epîtres* II, 164)

Annak bemutatására, hogy Mikes itt is önállósággal kezelte forrását, s szó szerinti fordítás helyett gyakran a lényeget megvilágító értelmezést adott, számos példa idézhető:

ö is az az élö viz. mely el ólttya a szomjuságunkot (*MKÖM* II, 338, 27–28)	c'est de lui comme de sa source que coule cette eau vive qui rejaillit jusqu'à la vie éternelle pour nous y élever (*Epîtres* II, 157)
ahit ágazati iránt (*MKÖM* II, 221, 15)	pour les misteres (*Epîtres* I, 429)
Azért hogy ne ragaszkodgyunk evilághoz (*MKÖM* II, 164, 21)	Pour nous apprendre de plus en plus de détachement (*Epîtres* I, 306)
se semit olyat, a mi valamit érdemelhetet volna (*MKÖM* II, 10, 8)	ni mérites (*Epîtres* I, 3)

A megfigyelések azt mutatják, Mikes fordításának stílussajátosságai az *Epistolák*ban nem térnek el lényegesen a más műveiben, így például a *Catechismus*ban és a *Mulatságos napok*ban követett gyakorlattól, s megerősítik Hopp Lajos megállapításait Mikes fordítói eljárásáról. Az összevetés mintegy kilencven százalékban igazolta az 1999-ben szükségképpen csupán feltételes érvénnyel tett megfigyeléseket, a fő következtetések lényegében változatlanok. A fordítás rendkívül igényes, gördülékeny, idegen szavaktól mentes, s ritka a félreértés és a terminológiai bizonytalanság. A francia klasszicista egyházi értekező próza jelentős erőpróba elé állította Mikest, s a teológiai nyelvezet és terminológia átültetésével is meg kellett birkóznia.[61] A kötött bibliai szövegek magyarázataiban kevesebb módja nyílt egyéniségének érvényesítésére, mint például *Az idő jól eltöltésének módja* és *Az Ifjak Kalauza* adaptációjában.[62] Az *Epistolák* kézirata *Az Ifjak Kalauza* első változata (1724) után, de javított változata (1744) és új átdolgozása (1751) előtt készült, s többek között megelőzte a *Catechismus* első változatát (1744) és a *Mulatságos napok* (1745) fordítását. Az *Epistolák* tehát Mikes fordítói tevékenységének fordulópontján, az önálló munkák fordításának újrakezdésekor keletkezett, s mint Hopp Lajos megállapította, jelzi írói tevékenységének, érdeklődési körének bizonyos fokú módosulását, kifejező készségének, fordítási technikájának és módszerének alakulását.[63] A munka jelentősége elsősorban abban van, hogy előkészítette a későbbi fordításokat: Mikes itt alakította ki és használta először azt az adaptációs technikát, melyet újabb munkáiban, így mindenekelőtt a *Catechismus*ban, *Az Ifjak Kalauza* javított változatában és a *Mulatságos napok*ban már fejlettebb szinten, gyakorlottan és következetesen alkalmazott.

Az eredeti mű ismeretében és az összevetés alapján pontosabban tudunk válaszolni a kérdésre, hogy mi indította Mikest épp ennek a munkának a fordítására. Hopp Lajos feltételezte, hogy „az *Epistolák* a Biblia mellett Mikes régi, legjobban ismert és gyakran forgatott olvasmányaihoz tartozott."[64] Tekintetbe kell venni azt is, hogy Mikes akkor látott munkához, amikor végleg elvesztette a hazatérés reményét, s amikor leveleinek száma is erősen megcsappant.[65] A fordítást bizonyosan ösztönözte a rendszeres rodostói misehallgatás és az ahhoz kapcsolódó homíliák, a bibliaolvasás és az olvasottakon való elmélkedés gyakorlata, valamint a rodostói könyvtárban meglévő, rokon műfajú munkák, így mindenekelőtt a francia nyelvű prédikációgyűjtemények ismerete.[66] Mikes írói tudatosságát jelzi, hogy nem egy hagyományos értelemben vett homíliagyűjteményt választott, hanem egy olyan kevert műfajú, a didaktikus kegyességi

[61] Vö. *MKÖM* V, 1642.

[62] Vö. Vörös Imre, Mikes Kelemen, a fordító, in *Irodalom, történelem, folklór,* 71–76.

[63] *MKÖM* II, 924.

[64] *MKÖM* II, 925.

[65] *MKÖM* I, 730, 165. levél jegyzete.

[66] *MKÖM* II, 930.

próza körébe tartozó összeállítást, amelyet világiak elmélkedő olvasására, tanítására szántak, s amelynek párbeszédes formája jelentősen megkönnyítette a vallási ismeretek elsajátítását. A dialógusformát Mikes később is kedvelte (pl. *Az idő jól eltöltésének módja, Catechismus, A keresztnek királyi uttya*), s nem véletlenül választott egyik első fordítása tárgyául egy ilyen típusú bibliamagyarázatot.

A formai jellemzőkön kívül ösztönözhették Mikest a mű szemléleti, tartalmi sajátosságai is. Az *Epistolák* fő tartalmi jellemzői közül kiemelkedik a janzenista ihletésű motívumok jelenléte: az isteni gondviselés föltétlen elfogadása, az aszketikus, helyenként rigorista szellemiség, a belsőleg átélt kegyességi gyakorlatok ösztönzése, az egyházi szolgálatot „Isten rendelése, és hivatala nélkül" végzők bírálata,[67] valamint a reménység szükségességének, a kegyelem szerepének és az isteni előrelátásnak a megszokottnál erőteljesebb hangsúlyozása. Meghatározó gondolat a megtérés, a régi emberből új emberré válás fontosságának és a valóságos penitenciatartásnak az előtérbe állítása a vallásosság külső megnyilvánulásaival, a látványos ceremóniákkal szemben. Az összeállítás ismételten hangsúlyozza az evangéliumok olvasásának, a prédikációhallgatásnak, a vallási ismeretek elsajátításának és az Isten igéjéről való elmélkedésnek a fontosságát. Az erkölcsi intelmek fő eszközei a figurális magyarázatok és tipologikus értelmezések, melyek az egész munkán végigvonulnak, s a mondanivalót lényegében a „Mit jelent…?" típusú kérdésekre adott válaszok sorozatai fejtik ki. Mindez összhangban áll a *Leveleskönyv* kései darabjaiból és Mikes más fordításaiból kibontakozó szemlélettel, illetőleg II. Rákóczi Ferenc vallási tárgyú munkáinak, így mindenekelőtt a *Fohászok*nak és a *Meditációk*nak az eszmerendszerével.[68]

[67] Ld. pl. *MKÖM* II, 225, 15–19.

[68] *Aspirationes Principis Francisci II. Rákóczi – Aspirations du Prince François II Rákóczi,* texte latin établi et annoté par Balázs Déri, texte français établi et annoté par Ilona Kovács, avec des commentaires de Lajos Hopp, Budapest, Akadémiai–Balassi, 1994 (Archivum Rákóczianum III/IV); *Meditationes Principis Francisci II. Rákóczi – Méditations du Prince François II Rákóczi,* texte latin établi et annoté par Balázs Déri, texte français établi et annoté par Ilona Kovács, avec une étude et des résumés de Gábor Tüskés, Budapest, Balassi, 1997 (Archivum Rákóczianum III/V). Vö. Gábor Tüskés, Les méditations d'un prince chrétien, *XVIIe siècle* 46 (1994), 555–580.

V.
KÉZIRATHAGYOMÁNY

Hogyan jutott a *Törökországi levelek* kézirata Toldy Ferenctől Bartakovics Bélához Egerbe?

A *Törökországi levelek* kritikai kiadásának jegyzeteiben „A kézirat sorsa" című rész utolsó bekezdése a következő:

> A kötet címlapján Toldy bejegyzése alatt ez olvasható: „Toldy Ferencz Urtól megszerezte 1867. Bartakovics Albert Érsek." A bejegyzés az érsek saját kezeírása. Az irodalmi ritkaságok gyűjtéséről közismert főpap Toldy egyik egri útja alkalmával figyelhetett föl a kéziratra, s bizonyára vétel és nem ajándékozás útján jutott hozzá. Ettől kezdve a *Leveleskönyv*et az Egri Érseki Könyvtár őrzi.[1]

A hipotézisekbe viszonylag ritkán bocsátkozó Hopp Lajosnak ez a szűkszavú és talányos bejegyzést kommentáló megjegyzése – benne a kettős feltételezéssel – akkor is felkelthetné az érdeklődést, ha a bejegyzés első része nem Toldy Ferencre, a Magyar Tudós Társaság rendes tagjára, egykori titoknokára, könyvtárának rendezőjére és az akadémia igazgatótanácsának majdani tagjára, a Budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatójára és a pesti egyetemen rendszeres irodalomtörténetet elsőként előadó egyetemi tanárra, a 19. századi irodalomtörténet-írás meghatározó személyiségére vonatkozna. Nem tudjuk pontosan, mit takar a „megszerezte" kifejezés, mi okból vetődött fel Toldyban a kézirattól való megválás gondolata, hogyan merült fel az egri érsek személye mint a kézirat lehetséges következő tulajdonosa, s milyen jogcímen jutott a kézirat Bartakovicshoz. Ebben a fejezetben ezekre a kérdésekre keresünk választ.

Ismeretes, hogy Toldy 1858-as évszámmal jegyezte be a saját nevét a kézirat előzéklapjára, annak ellenére, hogy a következő év január 12-én Heckenast Gusztávhoz írt, Hopp Lajos által közölt, német nyelvű levelében még csak a kézirat megszerzésének („acquiriren") lehetőségét vetette fel, és kért ehhez ötven forintot Heckenasttól a kiadás tervére hivatkozva.[2] Azt is tudjuk, Toldy már nem

[1] *MKÖM* I, 368. Huttkay Lipót, az Egri Érseki Könyvtár másodkönyvtárosa, aki a *Törökországi levelek* kéziratának lapszámozását végezte, a műről írt tanulmányában épp csak megemlíti a kézirat Bartakovics érsek által történt megszerzésének tényét. Huttkay Lipót, *Mikes Kelemen Törökországi Levelei. Az Egri Érsekmegyei Könyvtár eredeti kézirati kincseiből*, Eger, Lyceumi Ny., 1905, 50.

[2] *Uo.*, 366–367.

sokkal az általa sajtó alá rendezett kiadás 186l. évi megjelenését követően meg akart válni a kézirattól. Az 1862. január 31-én Szabó Károlynak címzett, Hopp által közölt levelében így írt:

> Én bírom Mikes Törökországi Levelei autográph ép és szép példányát, melyből azt ki is adtam. Nekem 30 ftomban van. Eleinte nagy passziom volt benne; van most is, de megvallom az árát jobban szeretném. Az Erd Muz ktárába nagyon illenék. Valódi Transylvanicum. Tudja meg Kd valami finom módon megszereznék-e ott?[3]

Érdemes felfigyelnünk a két levélben említett pénzösszeg különbségére, továbbá arra, hogy az utóbbiban Toldy anyagi okokkal indokolja a kézirat eladásának szándékát. Heckenast eszerint nem vállalt anyagi áldozatot a vásárlásban, Toldynak viszont sikerült lealkudnia az árat. A Szabó Károlyhoz írt levél meghatározza ugyan a „mi okból" kérdésére adandó válasz keresésének irányát, azt azonban továbbra is homály fedi, mi volt ez a közelebbről meg nem nevezett anyagi ok, azaz milyen okból kívánta pénzzé tenni Toldy a kéziratot, s az hogyan, milyen körülmények között jutott Bartakovicshoz.

A válasz keresése egyrészt ráirányítja a figyelmet Toldy rendkívül kiterjedt személyes kapcsolathálózatának kevéssé ismert részleteire, egyben megvilágítja összetett karakterének eddig némileg homályban hagyott vonásait. Másfelől igényli a tudóslevelezések eddig feldolgozatlan csoportjainak bevonását a kutatásba, s felhívja a figyelmet a szakmai kommunikáció alternatív formáinak növekvő szerepére az adott időszakban.

A kérdés jelentőségét növeli, hogy Toldynak pontosan tisztában kellett lennie a kézirat rendkívüli tudományos értékével. Ő készítette el az első teljes kiadást az autográf kézirat alapján, a helyesírás modernizálásával.[4] Ő volt az első, aki kétségbe vonta a „néne" személyének létezését, és a misszilitás hipotézisét cáfolva új elgondolást fogalmazott meg a mű keletkezéstörténetéről. A hitelességgel kapcsolatos kételyek cáfolatára a Mikó Imrétől 1859-ben kapott Mikes-misszilis segítségével igazolta a kézirat autográf jellegét. Végül ő kísérelte meg először, hogy fényt derítsen a kézirat hazakerülésének útjára. Nézeteit a szövegkiadás „Mikes Kelemen élete" című utószavában fejtette ki, és az ott közölt dokumentumokkal próbálta igazolni.[5] Toldy érdemeit nem csökkenti, hogy figyelmét

[3] *Uo.*, 367. Szabó Károly több mint félszáz levele Toldy Ferenchez az 1851 és 1873 közötti időből: MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 113. sz. és Történl., 4-r., 24. sz. III., de az 1852 és 1864 közötti évekből itt egyetlen levél sem található.

[4] Mikes Kelemen, *Törökországi levelek*, I–II, kiad. Toldy Ferenc, Pest, Heckenast, 1861, 217–246: Mikes Kelemen élete.

[5] Az utószó szövege bővebb, mint a Toldy összegyűjtött munkáiban megjelent, „Mikes Kelemen" című tanulmány: az utószó XVII, a tanulmány XIII számozott részből áll, s az

elkerülte egy másik, 1760. márc. 25-én kelt és 1860-ban a *Marosvásárhelyi Füzetek*ben korábban már kiadott Mikes-misszilis; a kézirat hazajutására vonatkozó feltevését a későbbi kutatás jelentősen meggyengítette és a kritikai kiadás készítője sem fogadta el. Szövegkiadása több ponton hibás, s Császár Elemérnek és Hopp Lajosnak számos esetben helyesbítenie kellett Toldy olvasatát, önkényes változtatásait.[6]

Toldy és Bartakovics

A rozsnyói megyéspüspökből 1851-ben egri érsekké kinevezett, 1853-ban a Magyar Tudós Társaság igazgatósági tagjává választott Bartakovics Béla a művészeteket, a tudományokat és az oktatást egyaránt pártoló, ám kevéssé ismert egri főpapok sorába tartozik; Eszterházy Károly után ő számít az Egri Főegyházmegyei Könyvtár „második megalapító"-jának.[7] Irodalompártoló, könyvgyűjtő tevékenységét az egyháztörténeti és helytörténeti kutatás számon tartja ugyan, de munkásságának ez a területe részletesen feldolgozatlan, s neve nem szerepel a mértékadó irodalomtörténeti kézikönyvekben. A jelenleg ismert adatok szerint 1860-ban a több mint hatezer kötetes káptalani könyvtárat beolvasztotta az egyházmegyei gyűjteménybe, megszerezte Naidhart Antal jószágigazgató több mint ötezer kötetes könyvtárát, s életében összesen több mint hétezer kötetet ajándékozott az egyházmegyei gyűjteménynek. Az egyházmegyei papságot arra

---

utóbbiban Toldy elhagyta az utószónak a kézirat hitelességével foglalkozó, I–IV. részét. Toldy Ferenc, *Összegyűjtött munkái*, II, *Magyar államférfiak és írók. Életrajzi emlékek*, Pest, Ráth Mór, 1868, 3–32: Mikes Kelemen.

[6] *MKÖM* I, 355–366, 373–374, 807–808. Toldy kéziratos hagyatékában fennmaradtak a Mikes-utószóhoz készített jegyzetek, melyek fényt vetnek munkamódszerére. Az egy-egy oldalnyi életrajzi vázlatot és családfát hét oldalnyi jegyzet követi a levelekből, kronologikus rendben, rövid tartalmi kivonatokkal, a fontosabb témák jelzésével, kommentárokkal, utólagos kiegészítésekkel, aláhúzásokkal, valamint utalásokkal a két kötetre osztott kiadás lapszámaira. Ez utóbbi arra enged következtetni, hogy az utószót vagy annak jelentős részét Toldy nem a kézirat, hanem a már kiszedett szöveg alapján, utólag készítette el. A jegyzetekben nincs utalás Toldy szöveggondozói munkájának természetére. Ugyanitt megtalálható egy „Strotzig"-nak (?) szóló német nyelvű levélfogalmazvány, melyben Toldy meghatározza a Mikes-kiadás „Annonce"-ának papírminőségét és példányszámát. MTA KIK Kézirattár, Történl., 4-r., 24. sz., IV. k. A hagyaték egy másik részében maradt fenn Mikes 1761. márc. 19-én Huszár (Boér) Józsefhez szóló leveléhez csatolva Huszár Sándornak írt misszilis levele befejező, Rodostó verses leírását tartalmazó részének 1762. évi másolata, mely a kiadás megjelenése után, de még a kézirattól való megválás előtt, 1865 júniusában jutott Toldy tulajdonába, Torma Károly ajándékaként. MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 125. sz. Vö. *MKÖM* I, 800, 803–804.

[7] Kiss Péter, *Hatszáznégyen Eger múltjából 1944-ig*, Eger, Egri Városszépítő Egyesület, 2007, 29–31. Vö. Uő, Az egri Líceum az egyetemi gondolattól a „Magyar Athén" jelképéig (1754–1950), *Agria* 45 (2009), 175–253.

utasította, hogy a plébániai könyvtárakban fellelhető értékesebb könyveket és iratokat adják át a Főegyházmegyei Könyvtárnak.

Irodalmi mecénási tevékenységét tanúsítja az általa támogatott vagy ösztönzött kiadványok sora, köztük például Szabó István két Homérosz-fordítása,[8] Cesare Cantù monumentális világtörténetének fordítása,[9] Káldi György Ó- és Újszövetség-fordításának Tárkányi Béla által készített átdolgozása,[10] valamint egy Bartakovicsnak ajánlott, az egri Érseki Nyomdában megjelent, francia nyelvű levél- és stílusminta-gyűjtemény.[11] Garay János és Mindszenty Gedeon munkáinak kiadását is támogatta.[12]

Ismeretes, hogy a *Törökországi levelek* kézirata nem az egyetlen értékes kézirat, mely Toldytól került Bartakovicshoz: a Képes Krónika családjához tartozó, a 15. század második felére datált Béldi-kódex, valamint a históriás énekek gyűjteményét tartalmazó, a 17. század elejére datált Pompéry-kódex ugyancsak tőle jutott az érsek tulajdonába. Az utóbbiban megtalálható Bartakovics saját kezű bejegyzése, a két kézirat Egerbe kerülésének pontos ideje és körülményei azonban ismeretlenek.[13]

Toldy és Eger kapcsolatának gyökerei még jóval Bartakovics érseki kinevezése előtti időre nyúlnak vissza, s 1867-ben Toldy és Bartakovics már legalább tizenöt éve kapcsolatban állt egymással. Az egri születésű Makáry György pesti jurátus, költő, 1828-tól egri ügyvéd, 1841-től a magyar nyelv és irodalom tanára az egri Lyceumban, majd az egri gimnáziumban, Bajza és Toldy levelezésének egyik gyakori szereplője volt 1822-től; 1824 és 1855 között rendszeres levélbeli kapcsolatban állt Toldyval, s verseiből is küldött neki.[14] Pyrker János László egri

[8] *Homérosz Odysseája,* hellénből ford. Szabó István, Pest, Kilián, 1846 (Hellen classicusok magyar fordításokban 2); *Homérosz Iliása,* ford. Szabó István, bev. Hunfalvy Pál, Pest, Emich, 1853 (Hellén és római remekírók könyvtára 1).

[9] Cantu Caesar, *Világtörténelem,* I–XV, ford. Gyurits Antal, Kádas Rudolf és mások, Eger, Szent István Társulat, 1858–1876.

[10] *Az Ó- és Új Szövetségi Szentírás a Vulgata szerint,* Káldi György fordítása nyomán átdolg. [Tárkányi Béla József], Eger, Érseki Lyceum Ny., 1862.

[11] Augustine d'Huart, *Lettres et compositions pour faciliter le style à la jeunesse,* 1-2 partie, Erlau, Dames Anglaises, 1863.

[12] Garay János, *Szent László. Történeti költemény,* 1-2, Eger, s. n., 1851–1852; Mindszenty Gedeon, *Költeményei,* Eger, Érseki Lyceumi Könyvnyomda, 1859.

[13] *Béldi-kódex.* Egri Főegyházmegyei Könyvtár, U^2 III. 1.; *Pompéry-kódex.* Egri Főegyházmegyei Könyvtár, Ms. 0009. = U^2 III. 6. A Pompéry-kódex 8v üres oldalán a következő bejegyzés: „A. Bartakovics mprie Eppus". Az 1v üres előzéklapon a következő ceruzás bejegyzés: „Ez a kódex Vallányi Pompéry János ügyvéd, nagyapám tulajdona volt. Tőle került Toldy Ferenchez, Toldytól Bartakovics Béla érsekhez. Eger, 2000. március 2. dr. Pompéry Béla".

[14] *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése,* s. a. r. Oltványi Ambrus, Budapest, Akadémiai, 1969, 699. Makáry György levelei Toldy Ferenchez: MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 82. sz., M. Ir. Lev., 4-r., 110. sz.

érsek egyik eposzát Toldy 1828-ban Kazinczynak ajándékozta, majd három év múlva éles kritikát közölt Kazinczy Pyrker-fordításáról.[15] 1846. március 19-én Toldy kiterjedt művészettörténeti ismeretekről tanúskodó beszédet mondott a Pyrker-képtár megnyitásakor a Nemzeti Múzeumban,[16] majd 1848. május 29-én gyászbeszédet tartott a Magyar Tudós Társaságban az elhunyt érsek felett.[17] Ebben külön kitért Pyrker Egerrel kapcsolatos irodalmi, építtetői és mecénási tevékenységére. Toldy három lánya közül kettő, Izabella és Augustine egyaránt az 1852-ben Bartakovics által Egerben letelepített angolkisasszonyok intézetében élt és tanult. Izabella 1854-ben lépett be, majd 1875-ben, Toldy halálának évében ugyanitt házfőnöknő lett.[18]

Toldy és Bartakovics közvetlen kapcsolatára fontos források találhatók Toldy kéziratos hagyatékában. Mivel a hagyatékot a rendezéskor az általános gyakorlatnak megfelelően az MTA Kézirattárának szakrendjében, a szakokon belül nagyságrendben, a proveniencia elv teljes figyelmen kívül hagyásával sorolták be,[19] a két személy egymásnak írott levelei jelenleg négy különböző egységben

[15] Dávidházi Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Budapest, Akadémiai – Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és kritika), 252–253.

[16] Toldy Ferenc *Összegyűjtött Munkái*, VI, *Irodalmi beszédei*, 2, *Emlékek és vegyes beszédek 1834–1872*, Pest, Ráth Mór, 1872, 308–328.

[17] Toldy Ferenc *Összegyűjtött Munkái*, V, *Irodalmi beszédei*, 1, *Gyász- és emlékbeszédek 1833–1855*, Pest, Ráth Mór, 1872, 248–253.

[18] Toldy hagyatékában fennmaradt Izabella kolostorba vonulása előtt barátnőjének írt, keltezés nélküli, német nyelvű búcsúlevele és a levél magyar nyelvű fogalmazványa, a magával viendő házi eszközök jegyzékével. A fogalmazvány a leány felindult érzelmi állapotán kívül jelzi, hogy a belépést nem gondolta véglegesnek, s az nem egészen önszántából történt: „Édes Marim! Ime eljött az óra, mellyben sorsom meghatároztatott, elkel válnom mindentől a mi nékem leggyengébb gyermekségemtől fogva édes és kedves volt, […]. Elmegyek, mert kell, furcsának fog látszani, hogy éppen klastromba megyek, de ismét kell azt beszélik hogy apácza leszek, de igazán az nem leszek, és miért kell? Mert magam saját forró kívánatja, gondolkodtam, törtem fejemet, hogy ne legyen olly keserű a gyógyszer, de ha használ valami csak ez használ beteg lelkemnek. Tan egy évi csendes élet meggyógyít, mit gondolsz? […] Szerető Izabellád". MTA KIK Kézirattár, Történl., 4-r., 41. sz. A levélfogalmazvány tartalma és a búcsúlevél fennmaradása az adott helyen felvet több, a szülőket is érintő kérdést, ezek tárgyalása azonban nem tartozik ide. 1853-ban Toldy cikket közölt az akadémia folyóiratában, melyben méltatta az Egri Érseki Könyvtár gazdag anyagát. Toldy Ferenc, Egri szünnapok, *Új Magyar Múzeum* 4 (1853), X. füzet, 525 skk. Toldy egri kapcsolatainak további fontos ösztönzője volt a már említett Tárkányi Béla, aki 1850–1858 között egri érseki titkárként dolgozott, s szerepet játszott Toldy és Bartakovics kapcsolatának létrejöttében. Az OSzK Kézirattárának Levelestárában Toldytól az 1841–1870 közti időből ötvenöt darab Tárkányihoz, Tárkányitól az 1848–1856 közti időből tizenkét darab Toldyhoz írt, részben feldolgozatlan levél található. Vö. Bíró-Balogh Tamás, Toldy Ferenc „legfontosabb" levele Tárkányi Bélához, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011), 485–489.

[19] Mázi Béla, A Toldy Ferenc-hagyaték, in *Örökségünk, élő múltunk. Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*, szerk. Fekete Gézáné, Budapest, MTA Könyvtára, 2001, 143–162, itt: 151.

vannak, s nem zárható ki a lehetőség, hogy más anyagrészekben is rejtőznek további dokumentumok. Bartakovicstól összesen kilenc levelet, Toldytól egy levélfogalmazványt találtunk az 1852. aug. 16. és 1870. ápr. 25. közötti időszakból a hagyatékban.

A levelek tanúsága szerint Toldy rendszeresen ápolta a kapcsolatot az érsekkel. Legkorábbi fennmaradt levelében Bartakovics biztosítja Toldyt, hogy Izabella lányát be fogja venni az egri intézetbe, mert – mint írja – „ez által is csekély tanúságot adni kívánván, hogy Tekintetes Úrnak nemzeti irodalmunk mellett tett fáradozásait és persze érdemeit részemről is elösmérni és méltánylani tudom."[20] Izabella, majd mindkét leány hogyléte, tanulmányi előmenetele, Toldy újévi és névnapi jókívánságainak nyugtázása, az előbbiek viszonzása, valamint Toldy érdemeinek elismerése ismétlődő motívumok az érsek leveleiben.[21] 1857. aug. 22-i levelében Bartakovics Toldy egyik (esetleg mindkét) lányával kapcsolatos, közelebbről meg nem nevezett, föltehetően anyagi vonatkozással is rendelkező kérésére válaszolva így írt: „Levelében nyilvánított kérelmét szívesen teljesíteném, de biztos tudomásomra jutott, hogy a szepesi püspöknek a kassai intézetben egy [olvashatatlan szó] megyebeli lányokra vannak alapítványai. Nem lehet tehát reménségem, hogy kérelmét sikerrel pártolhassam."[22] Javasolja Toldynak, forduljon a prímáshoz, akinek a pesti „Angolnőknél" vannak alapítványai, „Esztergom megye lánykáira". Bartakovics szerint a prímás ismeri Toldy körülményeit, s jelzi, Esztergomban talán pártolói is akadhatnak.

Új motívum jelenik az érsek 1858. jan. 10-i levelében. Eszerint „A csanádi házassági perről eddig nem jött semmi hivatalos tudósítás. Ha a per hozzám áttétetik, lesz gondom, hogy a környülményekhez képest a bajt jó móddal elintézni lehessen."[23] Ez a levél válasz Toldy 1858. jan. 6-i dátummal ellátott, fogalmazványban fennmaradt levelére, melyben Toldy közbenjár Bartakovicsnál „egy feddhetetlen jellemű s teljes hitelt érdemlő" barátja, „F. G. úr", az akadémia rendes tagja által vele közölt válóperes ügyben, s jelzi, mellékeli F. úr hozzá intézett levele vonatkozó részének kivonatát.[24]

[20] Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1852. augusztus 16., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 61. sz. b. köt.

[21] Így pl. Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1854. január 2. és 1857. április 27. MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 61. sz. b. köt.; Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1853. április 30. és 1869. január 2. MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 2-r., 4. sz. I. r.

[22] Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1857. augusztus 22., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 61. sz. b. köt.

[23] Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1858. január 10., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 61. sz. b. köt.

[24] Toldy Ferenc Bartakovics Bélához, 1858 január 6., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 149. sz. A mellékelt levélkivonat jelenleg ismeretlen, az „F. G." monogram a Toldyval baráti kapcsolatban álló Fábián Gábor, az 1849 után bujdosott, fogságot szenvedett és internált költő, műfordító személyével azonosítható. Az azonosítást igazolják Fábián 1858. jan.

Az ezt követő tízéves időszakból egyetlen Bartakovics-levelet sem találtunk a Toldy-hagyatékban. Az 1869. márc. 15-én kelt, Toldy könyvtárával kapcsolatos, később idézendő levél azonban kulcsfontosságú lehet a Mikes-kézirat ekkorra már eldőlt sorsának megértésében. Toldy és Bartakovics kapcsolata ezután sem szakadt meg, de ebből az időből már csupán egyetlen, 1870. ápr. 25-én kelt Bartakovics-levél ismert. Ebben az érsek röviden megköszöni Toldy névnapi jókívánságait és a „m. irod. történetét tárgyazó két kötetű munkájának ajándékát."[25]

Bartakovics leveleinek ismeretében joggal merül fel a kérdés, hol vannak Toldy Bartakovicshoz intézett levelei. Kerestük a leveleket az Egri Érseki Levéltárban, az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban és a Heves Megyei Levéltárban, segítséget kértünk a gyűjtemények illetékes munkatársaitól, de egyik helyen sem találtuk.[26] Ennek oka lehet például az intézmények forrásanyagának jelenlegi rendezettségi szintje, a feltártság elégtelensége, az anyagkezelés hanyagsága, a segédletek pontatlansága vagy hiánya, valamint más tényezők.

Azt, hogy ezek a levelek az 1970-es évek elején még megvoltak valahol, tanúsítja Sebestény [!] Sándor „Mikor kerültek Mikes Kelemen Törökországi Levelei Egerbe?" című, az adott évre vonatkozó irodalomtudományi bibliográfia által számon nem tartott rövid közleménye a Heves Megyei Népújság 1971. febr. 4-i számában.[27] Sebestény a lelőhely megnevezése nélkül, a kritikai kiadás vonatkozó részére való utalást követően idézi Toldy 1867. okt. 17-én keltezett, Bartakovicshoz szóló levelének részletét, a következő, teljes terjedelemben, betűhíven közölt szöveggel: „Augustine megy, s e percben hozza e [!] könyvkötő a könyveket. Nem akarom elszalasztani a jó alkalmat, s úgy engedje Excellenciád, hogy ezeket mély

---

1-jei és jan. 10-i levelei Toldyhoz. Az előbbiben Toldy közbenjárását kéri felesége testvére, Telbisz József ügyvéd válóperes ügyében Tanárky Béla egri érseki titkárnál, az utóbbiban megköszöni, hogy Toldy magasabb helyre fordult, mint kérte. Fábián Gábor Toldy Ferenchez 1858. január 1. és január 10. MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 64. sz. Fábián összesen több mint százhúsz, folyamatos kapcsolatról tanúskodó levele Toldyhoz az 1827 és 1874 közötti időből e köteten kívül három további jelzeten található: M. Ir. Lev., 4-r., 107. sz., Történ., 2-r., 23., Történ., 2-r., 229. sz.

[25] Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1870. április 25., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 105. sz. Bartakovics Bélától és Toldy Ferenctől több, különböző személyekhez címzett levél található az OSzK Kézirattárának Levelestárában, de egymáshoz szóló nincs köztük.

[26] Az Egri Érseki Levéltárban Bartakovics Béla személyi anyaga az Acta personalia 350. r. sz. és az 1753. r. sz. dobozban található, de ezekben nincsenek Toldy-levelek. Az egri káptalani levéltár gazdasági iratanyaga, benne a Bartakovics érsek idejében keletkezett hivatalos iratokkal, az 1960-as évek első felében az Egri Érseki Levéltárból átkerült a Heves Megyei Levéltárba, Toldy-levelek azonban a kapott felvilágosítás szerint itt sem találhatók. Ugyanez volt az eredménye az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratos forrásanyagában végzett kutatásnak.

[27] Sebestény [a közleményben tévesen Sebestyén] Sándor, Mikor kerültek Mikes Kelemen *Törökországi Levelei* Egerbe? „Ajándékozza meg … az én kedves Mikesemet figyelmével…", *Heves Megyei Népújság* 1971. február 4.

tisztelettel elé terjeszthessem. Ajándékozza meg Excellenciád különös [!] az én kedves Mikesemet figyelmével, elébb a kötet végén álló Életrajzot fussa át: sok gyönyörűséget fog e derék ember munkája nyújtani…". Az idézetet Sebestény egyetlen, a cikket lezáró mondattal kommentálja: „A levél keletkezési dátuma tehát megadja, hogy Toldy Ferenc hívta fel levélben az érsek figyelmét a kéziratra és nem »Toldy egyik egri útja alkalmából«."

Eltekintve a szövegközlés pontatlanságaitól, Toldy utalása természetesen nem a Mikes-kéziratra, hanem saját Mikes-kiadására vonatkozik. A kontextusból kiragadott részletből nem derül ki, hogy a Mikes-kiadás mellett Toldy milyen más, újonnan beköttetett könyveket, esetleg kéziratokat küldött lányával Bartakovicsnak. Az sem világos, van-e összefüggés – s ha igen, milyen – az itt említett könyvküldemény, Toldy könyvtárának megvételre történt felajánlása és az érsek 1869. márc. 15-i, később tárgyalandó levelében említett, Toldy által „már ez előtt átadott" „pár könyv" között. Kétszeri megkeresésünkre Sebestény Sándor ismételten azt válaszolta, már nem emlékszik, hol látta ezt a levelet, s nem tudja, hol található. A Toldy-hagyatékban lévő levélfogalmazványon kívül jelenleg ezt az egyetlen Bartakovicsnak szóló Toldy-levelet, pontosabban annak is csupán egy részletét ismerjük.[28]

Toldy és Ipolyi

Mindez arra ösztönzött, hogy a kutatást kiterjesszük Toldy egy másik egri kapcsolatára, az Ipolyi Arnoldhoz fűződő – az évek során barátsággá mélyülő – viszonyára. Ipolyi 1860-ban, már az akadémia levelező tagjaként, Bartakovics hívására telepedett át az esztergomiból az Egri Egyházmegyébe,[29] kapcsolata Toldyval azonban jóval régebbi volt. Pályája az egri évek alatt tovább ívelt: 1861-ben az akadémia rendes tagja, két év múlva egri kanonok, a káptalan tagjaként annak jegyzője, majd alapítványok kezelője lett. 1865-ben ő szerkesztette a Bartakovics érsek aranymiséje alkalmából megjelent kötetet.[30] 1867-ben tagja lett a Kisfaludy Társaságnak, majd újabb két év múlva kinevezték az Egri Főegyházmegyei Könyvtár prefektusává, de még ugyanebben az évben Pestre költözött a Központi Papnevelő Intézet rektoraként.

[28] A Toldy-levelek nyilvántartása az MTA KIK Kézirattárában sem teljesen pontos, mert pl. a M. Ir. Lev. 4-r., 108. sz. kötetben Horváth Mihály levelei között a 106 c. fólión található Toldy Ferenc „Nagyméltóságú Érsek! Kegyelmes Uram" megszólítású, 1866. szept. 8-i levele, benne Pulszky, B. Eötvös és Horváth nevének említésével. A jelen vizsgálat szempontjából nem releváns tartalmú levél címzettje elvileg lehet Bartakovics Béla is.

[29] Kiss, *Hatszáznégyen, i. m.*, 112–113.

[30] *Emlékkönyv Kis-Apponyi Bartakovics Béla egri érsek aranymiséjének ünnepére,* szerk. Ipolyi Arnold, Eger, Érseki Lyceum Könyv- és Kőnyomda, 1865.

Hellebrant Árpád 1926-ban közzétette Ipolyi Arnold tizennyolc levelét Toldy Ferenchez az MTA Kézirattárából, Toldy hagyatékából, az 1864–1874 közötti időszakból.[31] Hellebrant közleményének első mondata azonban, mely szerint „A M. T. Akadémia kézirattára Toldy Ferenc hagyatékából Ipolyi Arnold 18 levelét őrzi.", kétszeresen is megtévesztő. Egyrészt azért, mert a hagyaték azon részében, melyben a közölt levelek is vannak, nem tizennyolc, hanem huszonkét (a kötet tartalomjegyzéke szerint huszonegy) darab dokumentum található Ipolyitól, az 1862 és 1874 közti időből.[32] Másrészt a Toldy-hagyaték egy másik részében megtalálható Ipolyi kilencvenöt (!) – az adott kötet tartalomjegyzéke szerint kilencvennégy – további levele az ezt megelőző, 1851 és 1864 közti évekből.[33] A két csoport anyaga, némi átfedéstől eltekintve, időben kiegészíti egymást. A forrásanyag jelentőségét növeli, hogy Toldy válaszlevelei is megvannak az esztergomi Prímási Levéltár Ipolyi-gyűjteményében: az 1851 és 1874 közti évekből összesen negyvenöt levél.[34] Ugyanitt megtalálható Bartakovics Béla huszonöt levele Ipolyihoz az 1856–1873 közti időszakból.[35]

Toldy és Ipolyi levelezése értékes adatokkal szolgálhat a kor tudományos életének szerveződéséről, működéséről, s a leveleket csak együtt érdemes vizsgálni. A kapcsolatban rendszerint Ipolyi a kezdeményező fél és a szorgalmasabb levélíró.[36] Levelei különösen az 1850-es években elég terjedelmesek – van

[31] Hellebrant Árpád, Ipolyi Arnold levelei Toldy Ferenchez, *Irodalomtörténeti Közlemények* 36 (1926), 76–87.

[32] MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz.

[33] MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz. Ipolyinak számos levele található az OSzK Kézirattárának Levelestárában, de Toldy és Bartakovics nincs a címzettek között.

[34] Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 293–337. Vö. Prokopp Gyula, A Prímási Levéltár Ipolyi-gyűjteménye, *Levéltári Szemle* 29 (1979), 585–652, itt: 621.

[35] Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, B. 58–82. Vö. Prokopp, *A Prímási*, 594.

[36] Ipolyi leveleinek visszatérő tárgya többek között saját folyamatban lévő munkái, kéziratai, tervei, publikációs ügyei, egészsége és utazásai. Gyakran kéri Toldy tanácsát különlenyomatok, különpéldányok és illusztrációk kérdésében, foglalkozik saját írásainak fogadtatásával, reflektál Toldy munkáira. Néha türelmetlen művei késedelmes megjelenése miatt, máskor anyagi nehézségekről panaszkodik. Külön kérdéskört alkotnak az akadémiai ügyek, Ipolyi taggá választása, székfoglalója, a különböző bizottsági ülések, az itt tartott előadások és az ezeken tervezett találkozások lehetőségének mérlegelése. Toldy többször biztatja Ipolyit, küldjön írást különböző folyóiratokba, ismertetésekre kéri, tájékoztatja saját munkájáról, nyomdai ügyekről, honoráriumokról stb. A *Magyar mythologia* kézirata alapján mint „magyar historiai tudományunk egyik ága teremtőjét" üdvözli Ipolyit, javaslatokat tesz bizonyos javításokra vonatkozóan, s közvetít a szerző és a kiadó között. A mű megjelenését követően Toldy arról tájékoztatja Ipolyit, hogy a minisztérium felkérte egy német nyelvű irodalmi olvasókönyv megírására, s kéri, készítse el a „magyar mythologiát" tárgyaló rész vázlatát. Toldy Ipolyihoz írt levelei között további, irodalomtörténeti érdekű darabok is találhatók. Így pl. 1874. okt. 2-i levelében kéri Ipolyitól Balassa [!] és Rimay leveleit, mert szeretné ismerni a kézírásukat. Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1874. október 2., Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 331. Az Ipolyi-gyűjtemény

köztük néhány nyolc-kilenc lapnyi is –, annak ellenére, hogy tisztában volt a saját terjengősségével. Ipolyi részletesen reflektált Toldynak a *Magyar mythologia* kéziratára tett kritikai megjegyzéseire, s nyomon követhető a levelekben a mű megjelenésének folyamata; 1854. júl. 21-i levelében Ipolyi egyenesen a könyv „keresztatyjá"-nak nevezi Toldyt.[37]

A levelek hangvétele, a megszólítások közvetlenné válása az 1850-es évek végén jelzi a kapcsolat bizalmassá válását.[38] A személyes találkozások, szóbeli közlések jelentőségének megnövekedését, valamint Ipolyi tanácsadói szerepét tanúsítja Toldy egri ügyeiben Ipolyi 1858. okt. 24-én Zohoron kelt levelének következő részlete:

> Még egyet. Kd szives tudósítását: hogy a napokban Egerbe ír, úgy értem, hogy ez azon tárgyat illeti, mely köztünk Pesten létemkor szóban forgott. De erre nézve épen arra kértem, s kérném Kdet, hogy ennek különösen első megérintése és szóba hozása ne ex propositio, és azért nem levélben, de mintegy alkalmilag talán, s azért ha lehet szóval, adott alkalommal történjék? Egyébként ebben is Kegben és jobb belátásában bízom, épen úgy mint az okra nézve is. […][39]

A szövegből nem világos, milyen tárgyra céloz Ipolyi, annyi azonban valószínűnek látszik, hogy Toldy Bartakovics érsekhez kívánt fordulni valamilyen nem szokványos, kényes természetű dologban.

1860 körül mindketten átváltottak a magázásról a tegezésre. Toldy anyagi nehézségeire egy 1860. nov. 9-i levelében történik először közvetlen utalás: „Bécsbe elmennék magam is, de a financiák!" – kiált föl, Ipolyi saját bécsi útitervét említő levelére válaszolva.[40] Panaszai később is ismétlődnek: „Az én bajaimat

---

további irodalomtörténeti vonatkozású, kiadatlan forrásgyűjteséket tartalmaz, többek között Hajnal Mátyásról. Vö. Pór Antal, Ipolyi Arnold, a Magyar Történelmi Társulat elnökének emlékezete, *Századok* 22 (1888), 1–14; R. Várkonyi Ágnes, Népiség és történettudomány. (Ipolyi Arnold születésének 150. évfordulóján.), *Századok* 107 (1973), 523–527; Rómer Flóris – Ipolyi Arnold – Fraknói Vilmos, *Egyház, műveltség, történetírás,* vál., s. a. r., bev. Rottler Ferenc, Budapest, Gondolat, 1981, 77–82.

[37] Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1854. július 21., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

[38] 1860. okt. 1-jei levelében például Toldy tudósít Kazinczy-monográfiájáról, költözködéséről, majd keserűen kifakad barátjának: „Ideges vagyok a legnagyobb mértékben. Meddig megy ez még így? Meg kell szűnnöm literátornak lennem!" Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1860. október 1., Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 312.

[39] Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1858. október 24., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

[40] Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1860. november 9., Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 314.

nem tudja senki. Ritkán fekszem le 1 óra előtt, többnyire 2kor; dolgozom nappal éjjel, és mégis fél év óta mondhatom megszűntem literátor lenni. De tán nincs is veszteség benne."[41] Rendes egyetemi tanári kinevezését 1861. aug. 21-i levelében úgy kommentálja, hogy új állása anyagilag nem hozott jelentős javulást, de időt és nyugalmat nyert.[42]

1862. ápr. 21-én Konstantinápolyban kelt soraiban Ipolyi beszámolt Toldynak a Corvina könyvtár kódexeinek megtalálásáról.[43] Toldy 1863. márc. 28-i levele nem kapcsolódik ugyan a Mikes-kézirat Egerbe kerüléséhez, mégis fontos lehet a további Mikes-kutatások számára. Először gratulál Ipolyinak ahhoz, „ami megtörtént", majd így folytatja: „Majd midőn apr. 7-kén feljössz, *kérlek hozd fel mind azt, mit Mikesről Törökországban gyűjtöttél. Ide értve a rodostói emlékezéseket* [kiemelés T. G.]. Meg fogom mondani minek. Addig is Isten Veled!"[44] Ez a levél, mely eddig elkerülte a kutatás figyelmét, egyrészt tanúsítja, hogy Toldyt a *Törökországi levelek* kiadása után is foglalkoztatta a Mikes-kérdés. Másrészt jelzi, hogy Toldy értesült Ipolyiék Mikessel kapcsolatos törökországi gyűjtéséről, azon belül a közelebbről meg nem nevezett „rodostói emlékezések"-ről. Jelenleg azonban nincs adat arról, hogy a rodostói halotti anyakönyv Mikesre vonatkozó bejegyzésén kívül Ipolyi készített-e további feljegyzéseket a Mikes-emlékekről, s ha igen, átadta-e azokat Toldynak. Erre vonatkozó nyomot nem találtunk sem a Toldy-hagyatékban, sem az esztergomi Ipolyi-gyűjteményben.[45]

[41] Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1861. január 28., Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 316.

[42] Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1861. augusztus 21., Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 318. Naplójegyzeteinek 1870. augusztus 10-i bejegyzésében Toldy többek között így írt: „Ma léptem életem hatvanhatodik évébe. Ép vagyok, egészséges, csak néha érzem éveim súlyát, midőn a gondok, melyek az utolsó húsz év alatt csak ritkán és rövid időre szüneteltek, erősebben nehezednek rám." Toldy Ferencz hátrahagyott irataiból, I, kiad. Toldy István, *Budapesti Szemle* 1879/19, 113–135, itt: 122.

[43] Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1862. április 21., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

[44] Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1863. március 28., Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 327.

[45] A kódexek konstantinápolyi megtalálásáról szóló, először a Pesti Napló 1862. júniusi (139. és 140.) számaiban közölt jelentés utolsó részében egy bekezdés számol be a rodostói „kirándulás" tapasztalatairól, így pl. a magyar sírkövek pusztulásáról a régi örmény temetőben, továbbá a születési és halotti anyakönyvekből az emigráció tagjaira vonatkozó adatok, köztük Mikes halála vitatott időpontjának lemásolásáról. A jelentés újraközlése: Kubinyi Ferencz, Ipolyi Arnold és Henszlmann Imre jelentése a M. Tud. Akadémiában az általok Konstantinápolyban fölfedezett Corvina könyvtár kodexeiről, *Századok* 11 (1877), 464–473, itt: 471–472. A bekezdés utolsó mondata („Úgy hisszük, hogy egyiránt a történetnek, valamint a nemzeti kegyeletnek tartozunk vele, hogy mindazon emlékeket s összes érdekes és számos rajzaik kiséretében összeszedve följegyeztük.") valóban utal rodostói följegyzésekre, Ipolyi publikációi között azonban nincs ezzel kapcsolatos önálló közlemény. Toldy Mikes-életrajzának az *Összegyűjtött munkák* II. kötetében közölt változatában

1863. szept. 18-án Ipolyi arról tudósította Toldyt, hogy Izabellát még nem ismeri, de anyja „barátságával dicsekszik", s Izabellát tartják a „Fejedelemasszony" lehetséges utódjának.[46] A levélből értesülünk Toldy tervezett egri útjáról: „Tudom, hogy az Érsekhez szállsz, máskép hozzám kérnélek s hiszem ez egyszer meg-volnál elégedve vélem." Ugyanebben az évben több levél tárgya egy újabb, esetleg Toldyval együtt teendő konstantinápolyi utazás.[47]

A bevezetőben felvetett kérdések megválaszolásához jelentősen közelebb visz Ipolyi 1864. jan. 2-i levelének következő részlete:

> A pénzt, 63 ftot megkaptam, hogy micsoda 'káptalani ügyvédnek' füzessem még nem tudom, mert itt két ily pénztár van a sajátlagi káptalani fundatiók s a káptalan által kezelt megyeiek. Ha az utóbbiban van tartozásod, úgy épen kezem alatt volna, mert tegnap választottak meg au comble de malheur ezen rettenetes hivatalra, nem elég volt jegyzőnek lennem, most még a fundationalis cassák directora is leszek s formalis bureau életet kell élnem; azután dolgozzék az ember!? […] Addig is, míg tehát megküldöm a nyugtát nyugtatom ezzel, hogy átvettem a pénzt; este elviszem a levelet személyesen az érseknek, s örvendek eleve legalább arra, hogy leányaiddal vigasztalódom holnap.[48]

Az idézett részből kitűnik, hogy Toldynak ebben az időben tartozása volt az egyik egri alapítványi pénztár felé, a küldött összeggel ezt igyekezett törleszteni, s Toldy Ipolyi révén is érintkezett Bartakoviccsal. Az 1864. aug. 9-i levél egyik tárgya Toldy újabb tervezett egri útja, melyről Ipolyi hallomásból – föltehetően az érsektől – szerzett tudomást.[49]

Ipolyi ugyanezen év aug. 23-án Pesten kelt rövid üzenete ismét személyes találkozást készít elő, s Toldy közelebbről meg nem nevezett egri „ügyé"-t említi: „Kedves Barátom! Most mondja az oktalan Portás, hogy nem látva megérkeztemet elküldött. Üzend meg tehát mikor láthatlak én, vagy mikor akarsz te hozzám jönni s akkorra majd várlak. *Ügyedben végeztem Lukácstól üzenetet hozva*

---

az említett elhagyás mellett egy utólag betoldott jegyzet található, melyben Toldy Kubinyi Ferencre hivatkozva közli a rodostói halotti anyakönyv Mikesre vonatkozó bejegyzésének téves olvasatát. Toldy, *Összegyűjtött munkái, i. m.*, 31, 58. jegyzet. Eszerint lehetséges, hogy a rodostói följegyzéseket nem Ipolyi, hanem Kubinyi készítette. Vö. *MKÖM* I, 356.

[46] Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1863. szeptember 18., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

[47] Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1863. október 7. és 1863. október 29., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

[48] Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1864. január 2., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

[49] Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1864. augusztus 9., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

[kiemelés T. G.]. […]"[50] A levélben említett „Lukács" személyét eddig nem sikerült azonosítani, s csupán föltételezhető, hogy ismét Toldy egri tartozásának ügyéről van szó.

A már Hellebrant által közölt Ipolyi-levelekben egészen 1869-ig egyre nagyobb helyet foglal el Toldy egri adóssága. A kézirat Egerbe kerülését megelőző évben, 1866. jan. 6-án Ipolyi a következőket írta Toldynak:

> Szóltam pénzügyedben az illető ügyvéddel, mert ezen alapítványi osztály nem tartozik hozzám. Az ügyvéd uj kanonok chefjére hivatkozott, ki szigoruan vesz ilyeneket s nincs különös hódolattal ujabban irántad bizonyos insinuatiók folytán, a mint észrevettem; egyébiránt amennyire szellemdús férfi és tisztelője irodalmi nagy érdemidnek, valamint jó barátom, úgy hiszem ez idén még nem fog nagy bajt okozni. Esztendőre azonban nem állok jót érte, mert épen egy szigorú káptalani határozat előestéjén állunk, mely a tetemes restantiák miatt az egy évnél huzamosbakat kereset által fogja bevétetni elrendelni. De addig kommt Zeit, kommt Rath.[51]

Ipolyi tehát figyelmezteti Toldyt hosszabb ideje fennálló, a „tetemes restantiák" körébe tartozó adóssága rendezésére, egyben igyekszik megnyugtatni azzal, hogy az idő tanáccsal szolgálhat. Érdemes felfigyelni az idézetben a Toldyról terjedő „bizonyos insinuatiok" kifejezésre, mivel nem zárható ki a lehetőség, hogy ennek tartalma összefügg anyagi helyzetével, sajátos pénzkezelési gyakorlatával.

Ipolyi 1866. dec. 11-én kelt levele teljes egészében Toldy anyagi helyzetével kapcsolatos. Toldy ezt megelőző levele sajnos nincs meg az Ipolyi-gyűjteményben, így csak következtetni tudunk annak tartalmára. Mindjárt a levél elején Ipolyi így ír:

> Édes jó Barátom! Soraid, kell-e mondanom, nagyon meghatottak. Mert ha nem is értem egészen belölök bajodat, annál jobban érzem. De hogy segítselek!! Ha valaha, ugy most óhajtanék valami nyomorúlt tőkével bírni, hogy rendelkezésedre bocsátva visszaadhatnám némileg annyi irántam tanusított szivességedért tartozásomat. De magam is még mindig függök, és nem tudok, a már igaz csak néhány száz forintnyi tartozástól szabadulni, miután már egy két ezeret letisztáztam, mióta itt vagyok. Pedig itt van már ugy mutatkozik, a végnap, melyen túl nem igen szabadulhatok többé. Erre

[50] Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1864. augusztus 23., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

[51] Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1866. január 6., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. Hellebrant, *Ipolyi Arnold levelei, i. m.*, 78.

az általad kilátásba helyezett Muszkasági Varsói Nhrcgség sem kell. A mint a dolgok állanak, majd magok a honfiak is elnyelik javainkat.[52]

Ezután Ipolyi tovább részletezi saját helyzetét, mondván: ha nem tudja rendezni tartozását, ő is hozzáfoghat könyvtára, kép- és régiséggyűjteménye eladásához. Toldy minden valószínűség szerint könyvtárát akarta felajánlani, egri tartozásának rendezése érdekében. Ezt a feltevést igazolja a levél további része. Ipolyi először jelzi, hogy a káptalan és az érsek is „épen ezen zsibbasztó nyomás alatt áll", azaz adóssága van, majd így folytatja:

> Azért aligha tehetek valamit erészt. A káptalan máskép is saját könyvtárát régebben beolvasztotta az érseki megyei könyvtárba, […]. Az érsek pedig nincs itt, hogy alkalmasabban hozzáférhetnék, mintsem egy reserves levéllel tehetni. Te ott közelebb érheted, s talán jóval sikeresben is eljárhatsz nála, felhasználhatod jól Zsendovicsot is eleve talán mielőtt a határozott lépést megtennéd. Amit én most tehetnék, mindössze szinte csak az volna, hogy előkészíthetném ajánlatommal és mire januárban Pestre mehetek, a mi csak tőlem telnék, mindent megtennék persuadeálás által.

Ipolyi eszerint lényegében elhárítja a közvetítést, s azt tanácsolja Toldynak, lépjen személyesen kapcsolatba Bartakoviccsal az ügyben, esetleg titkára, Zsendovics közvetítésével.[53]

A levél befejező részében Ipolyi két további megoldási lehetőségre hívja fel Toldy figyelmét, melyből következtethetünk a tartozás nagyságrendjére. Elmondja, hogy a nyáron átvizsgálta özvegy Fáy báró Splényiné „képtárát, gyűjteményeit, könyvtárát s kéziratait", megemlít a katalógusból néhány értékes tételt, s jelzi: a báróné állítása szerint a mintegy 4–5000 kötetes könyvtárra a nagyváradi káptalan „több év előtt 10.000 ftig alkuban állott férjével." Ezután így folytatja: „Ha csak váltó is volna e summa, ugy mégis *az általad kívánt összeg meglenne.* [kiemelés T. G.] Nem tudom hajlandó-e az is ma ilyesmire, midőn bőrünkre isznak már. De a kisérlet megtehető. Én nem ismerek senkit ott. De te gondo-

[52] Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1866. december 11., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. Hellebrant, *Ipolyi Arnold levelei, i. m.*, 79–80.

[53] Zsendovics József egri püspöki titkár összesen öt levele Toldy Ferenchez az 1857 és 1861 közötti évekből: MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 104. és 114. sz. A levelekből többek között kitűnik, hogy Zsendovics szerepet vállalt Toldy folyóirata, az Új Magyar Múzeum és más kiadványok terjesztésében, s megküldte Toldynak a befolyt összegeket. 1857. nov. 16-i levelében nyugtázza Toldy okt. 24-i levelét; jelzi, Lévay prépost úrnak nem 24, hanem 60 forintot adott át, s mellékeli az elismervényt. Bevallja, eleinte habozott a prépost kérésének teljesítésében, de reméli, Toldy utólag megbocsátja „e majd nem tulbizalmat." Eszerint Zsendovics közvetített Toldy egri pénzügyeiben is. Az 1861. aug. 23-án Budán kelt levél Toldy Bartakovicsnál tervezett látogatását készíti elő.

lom Szaniszlót is."[54] Ipolyi tehát azt javasolja Toldynak, ajánlja fel könyvtárát a nagyváradi káptalannak eladásra, váltó ellenében, s ha létrejön a megállapodás, megszabadulhat adósságától.

A másik javaslat lényege az, hogy könyvtárát Toldy – melyért Ipolyi szerint ő „bizonyosan 10,000 ftnál többet" adott – ajánlja fel valamely pesti vagy lipcsei „könyváros"-nak, de úgy, hogy azt továbbra is megtarthassa. Végül hangsúlyozza, továbbra is kész segíteni abban, hogy Toldy megtarthassa könyvtárát. Mindebből levonható a következtetés: Toldynak tetemes adóssága volt, s könyvtára áruba bocsátásával kívánta rendezni azt. A levél egyben tanúsítja, Toldy nem 1869-ben próbálkozott először könyvtára eladásával. Ismeretes, hogy Toldy könyvtára halálakor mintegy nyolcezer kötetből állt, számos ritkaságot tartalmazott; értékét előzetesen 8000 forintra becsülték, végül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vette meg 3060 forintért.[55]

1867. márc. 7-i levelében Ipolyi örömmel nyugtázza, „hogy a baj elháríttatott. Ne nekem köszönd – írja –, hanem saját nagy érdemeidnek, melyeket ama nagylelkű Maecenas csak jutalmaz. Tehát non nobis, sed nomini Tuo da gloriam! ha így szabad az irással mondanom. A többiről, hogy innét [azaz Egerből, T. G.] egyelőre ne bántsanak majd gondoskodom."[56] A közvetlen veszély eszerint átmenetileg elhárult Toldy könyvtára fölül, a segítő személye és a kapott segítség mibenléte azonban bizonytalan, s az egri tartozás vagy annak egy része továbbra is fennállt. Feltételezhető, hogy Ipolyi szerepet játszott a veszély elhárításában, a közelebbről meg nem nevezett „nagylelkű Maecenas" Bartakovics érsek volt, s a *Törökországi levelek* kézirata ekkor ment át a tulajdonába.

A feltételezést igazolja Ipolyi ugyanezen év október 21-én kelt levele, melyben ismét szóba kerül Toldy könyvtárának eladása, illetőleg annak elmaradása. Egy közelebbről meg nem nevezett, elodázott közös utazás tervével kapcsolatban idézi a közmondást, mely szerint „addig kell a vasat verni, a míg meleg", majd így folytatja:

> Épen az utóbbi tanácsot adom vala, ha már post festa nem volna, könyvtárad érdekében is. Akkor kellett volna mindjárt, hát ha pénzért is catalogizáltatva, sietni az üggyel, midőn megvolt a kedv s akarat rá előterjesztéseink

[54] Szaniszló Ferenc nagyváradi püspök (1792–1869), előzőleg pesti egyetemi tanár, hitszónok, folyóirat szerkesztő. Könyvtára az 1867-ben összeállított katalógus szerint több mint 200, 16–17. századi kötetet tartalmazott. Emődi András, Kötetek Ipolyi Arnold könyvtárából, in *„mint az gyümölcsös és termett szölöveszszöc…" Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére,* szerk. Stemler Ágnes, Varga Bernadett, Budapest, OSzK – Balassi, 2010, 243–251, itt: 249.

[55] Vö. Thallóczy Lajos, Toldy Ferencz könyvtára, *Figyelő* 1877, II, 142–145; Mázi, *A Toldy Ferenc-hagyaték, i. m.*, 151–152.

[56] Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1867. március 7., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. Hellebrant, *Ipolyi Arnold levelei, i. m.*, 80.

folytán. Azóta sok mindenféle jöhetett közbe, mi talán ezen kedvet nem nevelte. Mindamellett, ha csakugyan nincs sok kettős, úgy ezen, vélném most legfőbb nehézség, mellőzésével, sikerülni fog talán az illetőt kedvben megtartani a vevésre. Én a jövő hónapban történelmi társulatunk gyűlésére szándékozom, hol majd reménylem találkozunk, én akkor igyekezni fogok minden lehetőt ez ügyben számodra megtenni, ha kívánod. […] Azonban addig is tedd meg kérlek a látogatást is, már csak helyén lesz, hogy kevéssé mozogj Te is saját érdekedben.[57]

Eszerint egy meg nem nevezett személy részéről vételi szándék merült fel a könyvtárral kapcsolatban Ipolyi javaslatára, a könyvtár katalogizálása azonban késett. A duplum példányok nehézséget okozhatnak a vételben, de Ipolyi továbbra is bizakodó. Segítségét ígéri és egy látogatás megtételére biztatja Toldyt az ügy érdekében. Ipolyi valószínűleg Bartakovics érseknek javasolta a könyvtár megvételét, Toldynak őt kellett volna felkeresnie, ő azonban halogatta a dolgot.

Ezt igazolja Ipolyi három, továbbá Bartakovics érsek és Toldy egy-egy levele 1869 első negyedéből. Jan. 14-i levelében Ipolyi beszámol Toldynak, tájékoztatta az érseket, hogy Toldy meg fogja küldeni neki könyvtárának jegyzékét.[58] Tudósít a főpap reakciójáról: „ő ha nem is nagy kedvvel, de kedvetlenül sem vette; anyit említvén, hogy neki is irtál újévre." A következő bekezdésben Ipolyi rátér Toldy kölcsönügyére az egri káptalan kezelésében lévő alapítványi pénztárnál. Jelzi, ebben az ügyben bajosabb eljárnia, mivel hivatala letétele óta nincs befolyása sem a pénztárakra, sem azok kezelőjére. Ráadásul annál a pénztárnál, melynél Toldynak kölcsöne van, hiány keletkezett, amit jelenleg vizsgálnak, s a vizsgálat után Ipolyi szerint erélyesebben járnak majd el a hátralékok megsürgetésében. Javasolja, ha nem tud eleget tenni tartozásának és haladékot kíván, forduljon a pénztárt jelenleg kezelő Szele kanonokhoz.[59]

Márc. 9-i levelében Ipolyi arról tudósítja Toldyt, hogy sorainak vétele után az érsekhez ment, aki addigra nagyrészt már átnézte a megkapott könyvtár-

[57] Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1867. október 21., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. Hellebrant, *Ipolyi Arnold levelei, i. m.*, 81.

[58] Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1869. január 14., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. Hellebrant, *Ipolyi Arnold levelei, i. m.*, 82–83.

[59] Szele Gábor egri érseki titkár, 1866-tól kanonok, 1876-tól prépost. 1854. júl. 7-én Toldyhoz írt levelében Toldy tanácsát kéri öccse tervezett tanulmányai ügyében, s továbbítja az egri angolkisasszonyok főnöknőjének kérését, hogy a Pestre készülő „Iza kisasszonyt" mielőbb küldje vissza Egerbe, mert a „főnöknő igen nagy hasznát veszi". Szele Gábor Toldy Ferenchez, 1854. július 7., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 95. sz. Szele Gábor anyaga az Egri Érseki Levéltárban az Acta personalia 596. r. sz. dobozban található, melyben nem találtunk Toldyval kapcsolatos iratot.

jegyzéket, s a „sok selejtes" miatt kedvezőtlenül nyilatkozott.[60] Ipolyi erre ellenvetésekkel élt, és sürgetni próbálta az ügy elintézését, Toldy „vitalis fontos érdekei"-re hivatkozva. Az érsek közölte, könyvtárosával meg fogja állapíttatni a duplumok számát, s rövidesen válaszolni fog Toldynak. A levél végén Ipolyi további segítséget helyez kilátásba, mondván, Toldy könyvtárának egri megszerzése „nagy előnyre volna nekem is."

Márc. 14-i válaszában Toldy bevallja, leverte Ipolyi levelének tartalma.[61] Jelzi, hogy amikor felküldte a katalógust, írt „Zs. titkárnak" is, nem várva választ, de kéri Ipolyit, mondja meg neki, bízik jóságában. Elnézést kér az „üres és alkalmatlankodó sorokért", majd három pont után elköszön és aláírja a levelet. Ezután azonban egy közel háromoldalnyi, irodalmi igényű, retorikailag hatásosan megszerkesztett kiegészítést fűzött korábbi soraihoz. Ebben egyrészt kifejti felfogását saját gyűjteményéről, másrészt szakmai alapon, helyenként szenvedélyesen érvel annak egri megvásárlása érdekében. Könyvtára összetételének, „selejtes"-nek minősített darabjainak védelmében Kazinczy *Az olvasóhoz* című négysoros epigrammájának részletét idézi: „… de ki várakat épít, / A legapróbb szegnek, tudja, mi haszna vagyon." Hivatkozik a „literáriai érdek"-re és a „bibliographiai ritkaság"-ra.

A „doubletek" kapcsán állítja, az egri könyvtár „arra van predestinálva, hogy Magyarországnak, hacsak egyszer jól organizálva a közönségnek formaliter megnyittatik, a pestieken kívül leggyümölcsözőbb könyvtára legyen", melyben a többes példányok a helyben olvasás mellett lehetővé tehetik a könyvek kölcsönzését. Szerinte „doubletek leginkább a magyar historia, m. irodalom s a német classikusok közt" lehetnek, „s épen azokban előny a többes példányok" megléte. Kéri Ipolyit, ösztönözze az érseket a könyvtár nyilvánossá tételére, s példaként idézi a kisebb német egyetemek könyvtárainak nyitvatartási és kölcsönzési gyakorlatát. Szerinte ezáltal az egri ifjúság is megszeretné az olvasást, tanulást.

Megemlíti, hogy „nálunk", azaz a pesti egyetemi könyvtárban „(a kölcsönzéseket nem számítva) ez idén a 40,000-t fogja elérni a látogatások száma." S ha Egerben is megindul az olvasási kedv és a kedv szükséggé válik – érvel tovább Toldy –, „ez esetben bizony az én csekély gyűjteményem is igen fontos kiegészítőjévé lenne a ti pompás könyvtáratoknak is!" Az érvelést a jövőbeli egri nyilvános könyvtár apoteózisával zárja:

> Előttem állott a Lyceum palotája egy szobájában valami 20–30 magyar fiu képe, hogyan olvas, jegyez; hogyan készül vadságából kivetkőzni, s szellemibb életet kezdeni meg! Nem baj hogy a könyvtárt nem lehet *in consignitate*

[60] Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1869. március 9., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. Hellebrant, *Ipolyi Arnold levelei, i. m.*, 83.

[61] Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1869. március 14., Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 329.

folytatni, nagyobbítani. Pesten is kénytelenek vagyunk egy ajtón ki, s úgy a másikon bemenni etc. etc. Lehet azt folytatni a grádicson túl is.

Érvei kifejtésével azonban Toldy elkésett, és nem a megfelelő személynek címezte azokat. Ipolyi pontosan tisztában lehetett mindazzal, amit Toldy leírt, ugyanakkor hatóköre és befolyása az érsekre korlátozott volt. Bartakovics márc. 15-én, tehát valóban gyorsan válaszolt Toldynak.[62] A levélben nyugtázza Toldy könyvtárának jegyzékét, s jelzi, hogy áttekintette a cédulákat, de nem talált olyan „jelesebb munkára", mely ne lenne meg Egerben. Ráadásul a könyvtárban elhelyezési nehézségekkel küzdenek, ezért nem fogadhatja el Toldy „könyvtárának átengedését". A következő bekezdés így szól: „*Mindazonáltal nem szándékom az előlegezett 1600 fl visszakövetelni. Legyen ez ára azon pár könyvnek, melyet nekem már ez előtt átadott.* [kiemelés T. G.] A czedulákat melyekre a könyvek czimei fel vannak jegyezve, mentől előbb visszaküldeni el nem mulasztom."

Mindebből kitűnik, hogy 1. a könyvtár megvételének ügyében Bartakovics realista volt, de Toldy ezen a ponton távolabb látott nála; 2. Toldynak 1867 után is maradt adóssága Egerben, s előleget vett fel könyvtára Bartakovicsnak történő átengedése fejében; 3. a könyvtár eladása nem jött létre, de az érsek nagyvonalúan elengedte Toldynak az előleg visszafizetését a korábban átadott „pár könyv" fejében. A „pár könyv" mibenlétét jelenleg nem tudjuk meghatározni, de nem zárható ki a lehetőség, hogy Toldy 1867. okt. 17-i, már idézett levelében említett könyvekről van szó. Tekintettel az összeg nagyságára, lehetséges, hogy Bartakovics ide értette a Toldytól „megszerzett" értékes kéziratokat, köztük a *Törökországi levelek* autográfját.[63]

Ipolyi az 1869. márc. 19-én Toldynak írt levélben már csupán kommentálja a történteket.[64] Eszerint amikor betegségét követően ismét az érsekhez ment, ő már megírta válaszát. Ipolyi a duplum és triplum példányok nagy számát, az egri gyűjtemény időközben bekövetkezett, jelentős gyarapodását, valamint a jegyzék késedelmes elkészítését nevezi meg a kedvezőtlen döntés fő okaiként. A duplumok és triplumok „[n]agy része ujabban keletkezett, az alatt az idő alatt, mig Te évek óta cunctátorkodva készítéd jegyzékedet" – hányja Toldy szemére. Beszámol a Bartakovics leveléből már ismert gesztusról is: az eddig átadott könyvek címén az érsek nem követeli vissza Toldytól „az eddig nyujtottat".

[62] Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1869. március 15., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 105. sz.

[63] Ugyanezt a feltételezést fogalmazta meg Mázi Béla a Toldy-hagyatékot bemutató tanulmányának egyik jegyzetében: „A korábban átadott kötetek között lehetett Mikes Kelemen Törökországi leveleinek kézirata is […]". Mázi, *A Toldy Ferenc-hagyaték, i. m.*, 151–152, 52. jegyzet.

[64] Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1869. március 19., MTA KIK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. Hellebrant, *Ipolyi Arnold levelei, i. m.*, 83–84.

Ipolyi végül azzal menti magát, hogy míg az érsek őt okolja Toldy ajánlata miatt, Toldy talán a siker elmaradása miatt neheztel rá, pedig ő mindent megtett az ügy érdekében. Az ezt követő időszakból fennmaradt Ipolyi-levelekben nincs többé utalás sem Toldy könyvtárának sorsára, sem egri tartozásának ügyére, s nem lehetett megállapítani, hogy Toldy adóssága az egri alapítványi pénztárnál mikor és hogyan rendeződött.[65]

Tudjuk, hogy Toldy végül nem kényszerült eladni könyvtárát. Ha Bartakovics megvásárolta volna, az értékes gyűjtemény talán nem szóródott volna szét, és törzsanyaga nem pusztult volna el Budapest 1944/45. évi ostromában.[66]

Mindezekhez képest nem tartalmaznak lényeges új adatot Bartakovics Béla Ipolyihoz írt, az esztergomi Prímási Levéltár Ipolyi-gyűjteményében található levelei.[67] Az 1856 és 1873 közti időszakból fennmaradt, összesen huszonöt levél többsége magyar nyelvű, de néhány latin nyelvű is található közöttük. Ipolyi egri időszakából érthető módon csupán néhány levél található, s ezekben nem esik szó sem Toldyról, sem a Mikes-kéziratról.[68] A levelek többsége hivatalos egyházi ügyekkel foglalkozik, egy-kettőnek egyházpolitikai vonatkozása is van, míg néhány Ipolyi alapítványi működésével kapcsolatos. A vizsgálat témakörét közvetve érintő egyetlen levél az 1866. dec. 14-i keltezésű, melyből megtudjuk, hogy Ipolyi az egri Ájtatos Alapítvány gondnoka volt, s új szabályzatot dolgozott ki az alapítvány működésére.[69]

Következtetések

A kutatás eredménye, hogy Bartakovics Béla nem vétel vagy ajándékozás útján jutott a *Törökországi levelek* kéziratához, hanem valószínűleg úgy, hogy az érsek elengedte Toldynak a vele szemben fennálló adósságát a kézirat átengedése fejében. A kézirat „megszerzése" szorosan összefügg Toldy könyvtárának évekig

[65] Az Egri Érseki Levéltárból a Heves Megyei Levéltárba átkerült, ott újrarendezett káptalani forrásanyagban van egy doboz alapítványi irat, de Toldy adósságával kapcsolatos dokumentum itt nem található. Dr. Kovács Melinda levéltáros szóbeli közlése. Az Egri Érseki Levéltár Acta personalia részében az Ipolyira vonatkozó 455. r. sz. dobozban sincs ilyen irat. Az Egri Érseki Levéltár 2506/1. r. sz., Lycaei Bibliotheca 1804–1923. feliratú dobozában sincs nyom a Toldytól Bartakovicshoz jutott kéziratokra és könyvekre.

[66] Mázi, *A Toldy Ferenc-hagyaték, i. m.*, 153.

[67] Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, B. 58–82. Vö. Prokopp, *A Prímási Levéltár Ipolyi-gyűjteménye, i. m.*, 594.

[68] Ipolyi Bartakovicshoz írt leveleit, melyek Ipolyi egri éveiből ugyancsak csekély számúak lehetnek, a Bartakovicshoz írt Toldy-levelekhez hasonlóan eredménytelenül kerestük az említett három egri gyűjteményben.

[69] Bartakovics Béla Ipolyi Arnoldhoz, 1866. december 14., Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, B. 62.

húzódó, végül azonban meghiúsult eladási tervével. Az adósság keletkezési körülményei és pontos összege továbbra is ismeretlen, s nem tudjuk azt sem, jutottak-e a *Törökországi levelek* kéziratával egy időben további, eddig nem azonosított kéziratok vagy ritka nyomtatványok Toldytól Bartakovicshoz.

Gyulai Pál Toldy-emlékbeszédében a nevezetes Kazinczy-párhuzamot kifejtő bekezdés első mondata a következő:

> Mindkettőben ugyanazon lelkesedés és fogékonyság, ugyanazon kegyelet és udvariasság, az irodalom és tudomány szeretetének ugyanazon szenvedélye, ugyanazon hosszú életkor és fiatal kedély, ugyanazon rokon- és ellenszenvek, a becsvágy és hiúság ugyanazon nyilatkozásai, *sőt ugyanazon könnyelműség az élet anyagi oldala iránt* [kiemelés T.G.].[70]

A vizsgálat alapján az utolsó megállapítás Toldyra vonatkozó része teljes egészében megalapozottnak tekinthető. Ezt erősíti meg Dávidházi Péter megfigyelése, mely szerint Toldy már fiatal korában szeretett a valóságos anyagi lehetőségei fölött élni.[71]

Dávidházi Péter részletesen bemutatta, származása, neveltetése és választott példaképei hogyan befolyásolták Toldy pályájának alakulását, emberi és irodalomtörténészi habitusát, s mindezek miként alakították felfogását a legkülönfélébb szakmai kérdésekben.[72] A jelen vizsgálat felhívja a figyelmet arra is, hogy egy kivételes adottságokkal rendelkező, kulcspozíciókat betöltő irodalomtörténész anyagi helyzete, a pénzhez fűződő viszonya és szakmai felelősségtudatának mértéke hogyan válhat nagy értékű források sorsát és kutatásának további me-

[70] Gyulai Pál, *Emlékbeszédek,* Budapest, Franklin, 1879., 100.

[71] Az 1829/30-ban tett európai utazása közben Toldy – annak ellenére, hogy apja bőkezűen ellátta pénzzel – Kisfaludy Károlyhoz fordult kölcsönért, melyet végül nem vett igénybe. Dávidházi, *Egy nemzeti tudomány születése,* 217–218. Toldy Bajzához intézett leveleinek egyik gyakori témája az anyagiak, különféle összefüggésben. Így pl. az akadémiai titoknoki kinevezése előtt így írt: „Tudd-meg, örök hivatal e a secr[etáriusság]? Ha nem, úgy ha tennének sem vállalnám-el, nem hogy még jó sót adjak. Különben én valóban magam sem tudom, mit kívánjak, mit gondoljak stb. Az bizonyos hogy, ha kedves volna a secr[etáriusság] az tízszerte inkább a pénz miatt volna, mint egyébért. Minél inkább közeledem ahhoz a ponthoz, mellyen házat kell tartanom, annál inkább és inkább érzem, hogy ez csak ugyan első requisitum. Ha én olly kevéssel be tudnék elégedni mint te ! de én egy kis fényt is szeretek. S istenem, elébb még kenyér is kell. Messze van az az idő még, mellyben kevésbé fogok a pénzre ügyelhetni." Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1830. május 29., *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése, i. m.,* 499. A kártyajáték, a reggelig tartó mulatás Toldy fiatal kori naplókönyvének visszatérő motívuma. Toldy Ferencz hátrahagyott és kiadatlan apróbb írásai, kiad. Kardos Samu, *Régi Okiratok és Levelek Tára* 2 (1906), 4. füzet, 26–33; 7–8. füzet, 64–72.

[72] Dávidházi, *Egy nemzeti tudomány születése.* Toldy anyagi helyzetére nem maradt hatás nélkül három felesége és gyermekeinek nagy száma sem.

netét meghatározó tényezővé. Az eredmény igazolja a felismerést, mely szerint a tudomány- és kritikatörténeti kutatásoknak ilyen esetekben ki kell terjednie az első pillantásra kevésbé lényegesnek tűnő körülményekre, életrajzi, kapcsolattörténeti és más, csupán látszólag mellékes részletekre, mivel ezek elősegíthetik különleges dokumentumok sorsának megértését.

A jövőben előkerülő források tovább árnyalhatják az itt rekonstruált történetet, ugyanakkor a viszonylag jó forrásadottságokkal rendelkező időszakok kutatójának is el kell fogadnia, hogy a szóbeli érintkezés szerepének megnövekedése, a levélbeli tudatos elhallgatások, forráshiány és más okok miatt a magánszférába átnyúló „kényes" ügyek teljes körű feltárása egy adott ponton túl komoly nehézségekbe ütközhet. Ha van magyar irodalomtörténész a 19. században, akinek levelezése megérdemelné a módszeres feltárást és a minél teljesebb kiadást, Toldy Ferencé bizonyosan ezek közé tartozik, s egy ilyen vállalkozás ösztönözheti nemcsak a Toldy-életmű, hanem az egész 19. századi tudomány- és kritikatörténet modern szempontú kutatását.[73]

[73] Ugyanez a megállapítás érvényes a Gyulai Pál emlékbeszéde utáni Toldy-megemlékezések módszeres feldolgozására a kanonizációs folyamat részeként. Vö. pl. Szabó Károly, Toldy Ferencz emlékezete, *Századok* 10 (1876), 177–190; Váczy János, Toldy Ferencz 1805–1875, *Századok* 39 (1905), 597–601.

KITEKINTÉS

A vizsgálatok közös tanulsága, hogy Mikes retorikai és poétikai újításai részben saját invenciói, részben különféle hazai és külföldi ösztönzésekhez köthetők, részben összefüggnek a hagyományos poétikai elvárásokat képviselő intézményektől történt fizikai eltávolodásával és kultúrák közti határhelyzetével. A *Törökországi levelek* „néne"-alakját a nő magyarországitól és erdélyitől jelentősen eltérő franciaországi társadalmi helyzete is motiválta. Mikes felismerte az irodalmi fantázia felszabadító lehetőségét, valóságformáló erejét, miközben a valóság átértelmezése mellett a fikció fokozatainak széles skáláját hozta működésbe.[1] Az önéletrajzi tartalmat és az idegen földön szerzett tapasztalatokat a kulturális, eszmei, politikai, morális és más kérdésekkel együtt a képzelet segítségével áthelyezte egy szabadon kitalált fikciós keretbe, miközben a valóságot újrakonstruálta. Ironikus önszemlélete, önleleplezése és önstilizálása az emigrációs tapasztalat reflektálásával együtt e folyamat keretében értelmezendő.

A vizsgálatok nyomán világosabban láthatók a továbbra is nyitott kérdések. A műfajtörténeti kutatások felhívták a figyelmet a levélműfaj egyik megkülönböztető sajátosságára, a félig feltárás és félig eltakarás módszerére, az elhallgatások *(zones de silence)* jelentőségére, a hiteles láttatás igényének és a láttatás szubjektivitásának kettősségére. Van olyan felfogás, mely szerint a *Törökországi levelek* lényegében Mikes „lírai önéletrajza", melynek sajátos hangulati egysége van, s amely magában foglalja az emigráció érzelmi életének történetét.[2] Fontos lenne tovább vizsgálni, van-e változás az évtizedek során az elbeszélés tárgyának, a saját önarckép és a fiktív címzett alakjának megkonstruálásában. Feltárásra vár, miként kezelte Mikes a múltat, a jelent és a jövőt, s hogyan módosult a viszonya ezekhez. Továbbra sem hagyhatók figyelmen kívül a levélgyűjtemény kapcsolódási pontjai a napló, az emlékirat és az esszé műfajával, mivel e szövegtípusok határai a tartalmi és formai jegyek tekintetében – ugyanúgy, mint Mikesnél – történetileg is gyakran elmosódnak.

[1] Vö. Silvio Vietta, *Literarische Phantasie: Theorie und Geschichte. Barock und Aufklärung*, Stuttgart, J. B. Metzler, 1986.

[2] Bitskey István, Mikes Kelemen és a magyar emlékírók, in *Irodalom, történelem, folklór*, 67–70.

A kidolgozás kérdései közül részben továbbra is tisztázatlan Mikes szerepe a nyelv- és stílusújítás folyamatában. Nem tudjuk pontosan, nyelvfejlesztő törekvése mennyire volt tudatos a nyelvi norma felé mutató jelenségekben, és mivel magyarázható Mikes kortársaiénál kiegyenlítettebb nyelvhasználata. Hopp Lajos megállapítása, mely szerint feltárásra vár a mikesi szépprózа alakulástörténete a nyelvi, stílusbeli adaptációs folyamattal együtt, az író összes műveinek együttes tanulmányozása révén, ma is aktuális. Hiányzik a nyelvészeti vizsgálat Mikes mondattípusainak meghatározásához, a mondatszerkesztés sajátosságainak pontosabb körvonalazásához, a gáláns viselkedésmód és szórakoztatás többrétegű nyelvi kódolásához. A kritikai kiadás jegyzetanyaga nem minden esetben hozza a forrásszövegek megfelelő részleteit, ezért a *Törökországi levelek* és a szépprózai átdolgozások esetében indokolt lenne új, kétnyelvű kritikai kiadás elkészítése. A kérdések megválaszolását és a mikesi nyelv módszeres vizsgálatát egyaránt elősegítené a Mikes-szótár munkálatainak újraindítása és befejezése.

A kritikai kiadást megelőzően a kutatás kevés figyelmet fordított a *Törökországi levelek* török szóanyagára. Hopp Lajos önállóan dolgozta fel ezt a szóanyagot a jegyzetekben, s Hazai György külön tanulmányt készített a levelek török vonatkozásairól (*MKÖM* I, 386–389.). Ugyanakkor nem történt meg a kimutatható török nyelvjárási vonatkozások értékelése, és keveset foglalkoztak a mű török történeti utalásaival. Hiányzik Mikes török kapcsolatainak tisztázása, a történeti szálak felfejtése és a törökországi életút állomásainak felmérése, szoros összefüggésben a törökországi emigráció történetének részletes megrajzolásával. Ehhez elengedhetetlen lesz a Mikessel kapcsolatos, általa írt és a személyéhez fűződő török oklevelek kiadása, elemzése.[3]

A személyiség- és eszmetörténeti problémák megoldását elsősorban az nehezíti, hogy Mikes életéről kevés közvetlen és megbízható forrás áll rendelkezésre. Az életút első feléről készült monográfia az elsődleges adatok hiánya miatt jelentős részben közvetett forrásokra épül, az életpálya rodostói szakasza módszeresen feldolgozatlan. Nem ismerjük pontosan a hús-vér ember Mikes személyiségét,[4] nem tudjuk eldönteni, a gyakran ismételt „unodalmas" jelző mennyiben egy esetleg melankolikus alkat kivetítése. Szükség lenne a *Törökországi levelek* szövegének módszeres egyéniséglélektani vizsgálatára. Nem tudjuk, hol, mikor, hogyan és kitől tanult meg Mikes franciául,

[3] Papp Sándor, Ismeretlen oszmán források Mikes Kelemen utolsó éveiről, in *Író a száműzetésben*, 37–41.

[4] Vö. Veress Dániel, A szóhordásról. Irodalmi adalék Rodostó lélektanához, in Veress, *Mikes és a szülőföld*, 85–103; Hopp Lajos, Mikes Kelemen egyénisége, in *Irodalom, történelem, folklór*, 59–66.

s ki volt az a francia tanító, akit Rákóczi Párizsban tartott apródjai számára. Nyitott kérdés, volt-e szerepe, s ha igen, milyen, a naplóíró Szathmári Király Ádám emigrációból történt 1717-es távozásának a levélírás elkezdésében.[5] A kutatás eddig kevéssé foglalkozott a kérdéssel, Mikes napi gondok, alkotáslélektani összetevők vagy más okok miatt fordult-e a levelektől fokozatosan a fordítások felé. A kutatás többször rámutatott Mikes egyéniségének, gondolatrendszerének ellentmondásaira, így például a szerénység mögött jelentkező erős öntudatra, a gondviselés-felfogás és az istenhit változására, a reális és irreális gondolkodás egymás mellettiségére, a teológiai determinizmus mellett a racionális magyarázatok jelenlétére. Hopp Lajos feladatkijelölése, mely szerint Mikes gondolkodásmódjának, társadalmi eszmélkedésének változása, „a változás mibenléte, a bonyolult és kevéssé vizsgált ideológiai fejlődési folyamat nyomon kísérése még tüzetes elemző munkát kíván, s a világnézeti összkép kialakítása az írói életművön belüli összefüggések mélyebb föltárását és összehasonlító mérlegelését igényli",[6] ma is időszerű.

Ugyanebbe az irányba mutat a megfigyelés, mely szerint Mikes irodalmi és erkölcsi szemlélete a *Törökországi levelek*ben korszerűbb, mint fordításaiban, s az ún. „rodostói janzenizmus" nem kezelhető többé egységes képződményként. Részletes elemzést igényel az epikai diskurzus keretébe illesztett morális reflexiók rendszere a levelekben, s feltárásra várnak a francia moralista hagyománnyal és aforisztikával fennálló kapcsolat részletei.[7] Nem ismerjük pontosan Mikes erkölcsiségének forrásait és összetevőit, a gondviseléshit és a cselekvő emberi akarat viszonyáról alkotott felfogásának időbeli változását. Tisztázatlan annak az elsődleges kommunikációs térnek és „elvárás-hálónak" a mibenléte és működése, amelyben Mikes levelei keletkeztek és – esetleg – kifejtették hatásukat.[8]

A megoldatlan textológiai, filológiai kérdések között első helyen áll a *Törökországi levelek* keletkezéstörténete. Ismeretlen a levelek végső megformálásának ideje, nem tudjuk pontosan, mikor, milyen időközökben történt a papírkoncok másolása a fogalmazványokról. Részben tisztázatlan az is, a külső körülmények,

[5] Kovács Sándor Iván, Hopp Lajos, *Mikes Kelemen. Életút és írói pályakezdet,* szerk. Tüskés Gábor, Bp., 2000 (recenzió), *Irodalomismeret* 13 (2003), 2, 72–75.

[6] Hopp Lajos, Utószó, in *Mikes Kelemen művei,* vál., szöveggond., jegyz., utószó Hopp Lajos, Budapest, Szépirodalmi, 1978 (Magyar Remekírók), 705–842, itt: 800.

[7] Cinzia Franchi, Európai utas, Erdély szerelmese, in *A magyar irodalom történetei,* I, *A kezdetektől 1800-ig*, szerk. Jankovits László, Orlovszky Géza, a szerk. munkatársai Jeney Éva, Józan Ildikó, Budapest, Gondolat, 2007, 579–588, itt: 582–584. A *Törökországi levelek* utolsó darabja kapcsán Szörényi László felvetette Mikes Pascal-ismeretének lehetőségét. Szörényi László, Köszöntő, in *Író a száműzetésben,* 12–13, 1. jegyzet.

[8] Vö. Hegedüs Béla, Három Mikes-mű irodalomszemléletének összehasonlítása *(Törökországi levelek*; *Mulatságos napok*; *A Keresztnek királyi uttya),* in *Író a száműzetésben,* 196–205.

társadalmi kapcsolatok és érzelmi viszonyok, a levélíró erkölcsi felfogása, személyes habitusa és aktuális lelki diszpozíciója hogyan befolyásolták a levélírást, s miként alakult a levelekben kifejtett személyes reflexió megszületésének és írásos rögzítésének viszonya. Hiányzik Mikes helyesírásának, írásmódjának az összes mű kéziratára kiterjedő elemzése, és annak vizsgálata, hogy a kéziratokban található későbbi javítások egy része Mikestől vagy idegen kéztől származik-e. Nem történt kísérlet annak megállapítására, hogy a *Törökországi levelek* kéziratának javításai hogyan viszonyulnak a fordításkéziratokban található javításokhoz. Arra sincs magyarázat, a különböző fordításokban Mikes miért kezelte eltérő módon a bibliai idézeteket.

A *Törökországi levelek*kel kapcsolatos textológiai és filológiai kérdések egy részének megoldása a fordításkéziratokban, illetőleg az ezekkel történő módszeres összevetésben keresendő. Ehhez szükség van a kritikai kiadás lapalji jegyzetanyagának kritikai elemzésére és összehasonlítására a kéziratokkal. A munkát megkönnyítheti a *Törökországi levelek* kéziratának hasonmás kiadása, melynek segítségével könnyebben összevethetők a jelenleg négy különböző gyűjteményben őrzött autográf kéziratok.

A tárgytörténeti kutatásoknak adhat feladatot a néhány kiselbeszélés, melyeknek forrását nem sikerült azonosítani, vagy az azonosítás bizonytalan. Nincs kielégítő magyarázat arra, miért adott elő Mikes néhány történetet kétszer is, különböző részletességgel. Az ismeretlen forrásból merített elbeszélések nagyon speciális jellegűek, és nincs szélesebb körű európai elterjedésük. A források azonosítása révén tovább bővülhet Mikes olvasmányainak köre, megismerhetővé válhat a szövegek eredeti kontextusa. Ez új oldalról világíthatja meg az adaptációs módszert, a fordítói és levélszerkesztői invenciót, az aktuális erkölcsi és eszmei irányultságot.

A rodostói könyvtár Zolnai Béla első rekonstrukciós kísérlete óta meghatározó helyet foglal el a filológiai és eszmetörténeti kutatásokban, mivel összeköti az emigráció franciaországi és törökországi szakaszát, s közös forrásként szolgál Rákóczi és Mikes irodalmi munkásságának, eszmei sajátosságainak vizsgálatához. Időközben bizonyossá vált, hogy olyan művek is megvoltak Rodostóban, amelyek az 1736-os könyvjegyzékben nem találhatók. Külön kérdéskört alkot az 1717 után Rodostóba jutott könyvek, a lehetséges könyvküldők és kölcsönzők problémája. Előkerültek ugyan bizonyíthatóan vagy nagy valószínűséggel rodostói eredetű könyvek, a könyvtár további sorsáról azonban semmi biztosat nem derített ki a kutatás. Arra sincs támpontunk, Mikes halála után hova jutott ez a könyvanyag. Érdemes lenne újabb, a politikai diplomácia eszközeit sem nélkülöző kísérletet tenni a rodostói jegyzéken feltüntetett művek Mikes által is használt példányainak megtalálására.

Az irodalomtörténeti és az irodalmi Mikes-hagyomány nyitott kérdései közül első helyen áll a kéziratok Magyarországra kerülésének módja. A két elképzelés, a Szelim travniki basa szolgálatában álló „Mészáros nevezetű ma-

gyar hazánkfia", illetőleg Tóth Ferenc franciaországi emigráns közvetítő szerepe mellett egyaránt szólnak érvek.[9] Nyitott kérdés az is, hogy *A Keresztnek királyi útja* című fordítás autográf kézirata a beragasztott negyven rézmetszettel mikor és kinek az adományaként jutott a dési állami gimnázium könyvtárába.[10] Hopp Lajos körültekintően tisztázta a *Törökországi levelek* 1794-es kiadásának körülményeit, keveset tudunk azonban a kiadás erdélyi visszhangjáról. Ide tartoznak Aranka György csak részben ismert Mikes-kutatásai, a misszilis levelek korai kiadásának elmaradása, valamint a kérdés, ki lehetett az első, 1762. évi misszilis másolat készítője.[11]

Értékelésre vár az első Mikes-kutatók, így mindenekelőtt Aranka, Toldy és Abafi Lajos Mikes-képe. Feltárásra vár a folyamat, melynek során a romantikus szemléletben összefonódott egymással Rákóczi és Mikes politikai és irodalmi kultusza, az utóbbi alakja az önkényuralom idején politikai jelképpé vált, majd a Nyugat-kör tagjainál egy új írói szerepfelfogás képviselőjévé lépett elő. Az irodalmi és a képzőművészeti Mikes-hagyomány feltárására komoly erőfeszítések történtek,[12] de jórészt továbbra is feldolgozatlan a *Törökországi levelek* hatása a zenére, elemzésre vár a jelentősebb költők és írók – köztük Csokonai, Kazinczy, Vörösmarty, Arany, Ady, Kosztolányi, Tamási, Márai, Sütő, Takáts Gyula – Mikes-recepciója, feltáratlan a Mikes-regények és drámák többségének kiadástörténete, kritikai visszhangja.

[9] *MKÖM* I, 359–361; Tóth Ferenc, Mikes Kelemen és a francia diplomácia, in *Író a száműzetésben*, 17–26.

[10] *MKÖM* III, 951.

[11] Ld. *MKÖM* I, 799–831.

[12] Veress Dániel, Mikes a szépirodalomban és a képzőművészetben, in Veress, *Mikes és a szülőföld*, 117–141; *Édes néném. Zágoni Mikes Kelemen*, vál., összeáll., bev. Veress Dániel, Sepsiszentgyörgy, Medium Kiadó, 1995, 145–207 (Költőink – Mikesről); Hites Sándor, Száműzetésbe születni. Mikes és a magyar irodalmi emigrációk, in *Író a száműzetésben*, 267–274; Szentesi Zsolt, Mikes Kelemen alakja a 20. század második felének magyar regény- és drámairodalmában, in *Író a száműzetésben*, 275–281; Egyed Emese, Színpadi álom a Rákóczi-emigrációról. K. Boér Sándor: Gróf Bonnéval vagyis az idegenek Kontancinápolyban, *Világtörténet* 10 (2020), 3, 409–429; Tüskés Anna, Mikes Kelemen képzőművészeti ábrázolásai, in *Író a száműzetésben*, 255–266.

RÖVIDÍTÉSEK

Amicitia
Amicitia. Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára / Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés, főszerk. Lengyel Réka, szerk. Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Kiss Margit, Lénárt Orsolya, Budapest, reciti, 2015.

Hopp, *A fordító Mikes Kelemen*
Hopp Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, Budapest, Universitas, 2002 (Historia Litteraria 12).

Hopp, *Mikes Kelemen*
Hopp Lajos, *Mikes Kelemen. Életút és írói pályakezdet*, szerk. Tüskés Gábor, Budapest, Universitas, 2000 (Historia Litteraria 7).

Író a száműzetésben
Író a száműzetésben: Mikes Kelemen, szerk. Tüskés Gábor, munkatársak Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Lengyel Réka, Budapest, Universitas, 2012 (Historia Litteraria, 28).

Irodalom, történelem, folklór
Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára. A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások, szerk. Hopp Lajos, Pintér Márta Zsuzsanna, Tüskés Gábor, Debrecen, Ethnica Alapítvány, 1992.

Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil
Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung / Transmission of Literature and Intercultural Discourse in Exile: The Work of Kelemen Mikes in the Context of European Enlightenment / Transmission de la littérature et interculturalité en exil: L'œuvre de Kelemen Mikes dans le contexte des Lumières européennes, hrsg./ed./éd. Gábor Tüskés unter Mitarbeit von / in collaboration with / en coopération avec Bernard Adams, Thierry Fouilleul, Klaus Haberkamm, Bern – Berlin – Bruxelles et al., Peter Lang, 2012.

Mikes Kelemen válogatott bibliográfia
Mikes Kelemen válogatott bibliográfia / Kelemen Mikes Auswahlbibliographie, Hopp Lajos anyaggyűjtésének felhasználásával összeállította / unter Verwendung der Materialsammlung Lajos Hopps zusammengestellt von Kun Zsuzsanna és Maczák Ibolya, Budapest – Eger, MTA Irodalomtudományi Intézet – Líceum Kiadó, 2011.

MKÖM I–VI.
Mikes Kelemen Összes Művei, I–VI, s. a. r. Hopp Lajos, Budapest, Akadémiai, 1966–1988.

Veress, *Mikes és a szülőföld*
Veress Dániel, *Mikes és a szülőföld. Tanulmányok,* Bukarest, Kriterion, 1976.

A FEJEZETEK ELSŐ ÉS IDEGEN NYELVŰ VÁLTOZATAINAK MEGJELENÉSE

Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban
K. É., Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban a 16–18. században, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011), 5, 554–580.

A francia episztoláris irodalom és a *Törökországi levelek*
T. G. Itt jelenik meg először.

Kísérlet a nyelv lexikográfiai feltárására: a Mikes-szótár
T. G. Itt jelenik meg először.

A *Törökországi levelek* retorikájához
K. É., A Törökországi levelek retorikájához, in *Író a száműzetésben,* 169–186. Németül: Zur Rhetorik der Briefe aus der Türkei, in *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil*, 321–342.

Az ismétlés retorikája a *Törökországi levelek*ben
K. É. Itt jelenik meg először.

Elbeszélő művészet és identitásteremtés
T. G., Elbeszélő művészet és morális szemlélet Mikes Kelemen *Törökországi levelei*ben II, in *A Celebration of Bernard Adams on his Eightieth Birthday / Bernard Adams köszöntése nyolcvanadik születésnapján,* szerk. / ed. by Rákóczy Anita, Budapest, Corvina, 2017, 33–50. Németül: Erzählstrategien in den Briefen aus der Türkei von Kelemen Mikes, in *Musarum Socius jinak též Malý Slavnospis, to jest malá knížka studií ku cti slovutného pana Dra Martina Svatoše, […],* k vydání pripravili Josef Förster, Petr Kitzler, Václav Petrbok a Hana Svatošová, Praha, Kabinet pro klasicka studia, Filosofický ústav AV ČR, 2011, 207–230. Franciául: L'Art narratif et la construction identitaire dans les *Lettres de Turquie* de Kelemen Mikes, in *La correspondance et la construction des identités en Europe Centrale (1648–1848),* sous la dir. de François Cadilhon, Michel Figeac et Caroline Le Mao, Paris, Honoré Champion, 2013, 49–67.

Dialógus és identitás
K. É., Dialógus és identitás a *Törökországi levelek*ben, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022), 2, 149–175.

A pátria képe és az idegenség ábrázolása a száműzetésben

T. G., Önéletrajzi Magyarország-képek a száműzetésben: Rákóczi és Mikes, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet. Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára,* szerk. Papp Ingrid, Budapest, reciti, 2020 (Reciti Konferenciakötetek 7), 135–169. [A tanulmány Mikessel kapcsolatos része.] Németül: Das Bild der Patria in den *Briefen aus der Türkei* von Kelemen Mikes, in *Opfermythen in Zentralauropa,* hrsg. von László Levente Balogh – Christoph Leitgeb, Wien, Praesens Verlag, 2021, 77–92; Rodostó 1720 körül Mikes Kelemen *Törökországi levelei*ben, in Hóvári János – Tasnádi Edit – Tüskés Anna –Tüskés Gábor – Vásáry István, *Mikes Kelemen Rodostó magyar krónikása,* Budapest, Magyar–Török Baráti Társaság, 2012, 60–88. Törökül: Kelemen Mikes'in „Türkiye Mektupları"nda 1720'li Yıllarda Tekirdağ/ Rodostó, in János Hóvári – Edit Tasnádi – Anna Tüskés – Gábor Tüskés – István Vásáry, *Tekirdağ Tarihinin Macar Yazarı Kelemen Mikes,* Budapest, Macar–Türk Dostluk Derneği – Tekirdağ Macar Dostluk Derneği, 2012, 61–89.

Morális szemlélet és antropológia

T. G., Elbeszélő művészet és morális szemlélet Mikes Kelemen *Törökországi leveleiben* I, in *Hortus amicorum. Köszöntőkötet Egyed Emese tiszteletére,* szerk. Bartha Katalin Ágnes, Biró Annamária, Demeter Zsuzsa, Tar Gabriella-Nóra, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017, 98–107. Németül: Moralistik und Erzählkunst im Exil. Kelemen Mikes: *Briefe aus der Türkei*, in *Literatur und Moral*, hrsg. von Volker Kapp, Dorothea Scholl, in Verbindung mit Georg Braungart und Bernd Engler, Berlin, Duncker & Humblot, 2011 (Schriften zur Literaturwissenschaft, Bd. 34), 291–324.

A *Törökországi levelek* kiselbeszéléseinek forrásaihoz

T. G., A Törökországi levelek elbeszéléseinek forrásaihoz, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012), 483–507. Németül: Kelemen Mikes (1690–1761). Unbekannte Quellen zu den Erzählungen in den *Briefen aus der Türkei*, *Jahrbuch für Europäische Ethnologie* 8 (2013), 145–172.

Az *Epistolák*-fordítás forrásához

T. G., Mikes Kelemen *Epistolák*-fordításának forrásához, *Irodalomtörténeti Közlemények* 103 (1999), 1–26. Franciául: Une exégèse janséniste oubliée de la fin du XVIIe siècle. (Un chapitre de l'histoire de la littérature française traduite en hongrois), *Neohelicon* 29 (2002), 2, 39–62.

Hogyan jutott a *Törökországi levelek* kézirata Toldy Ferenctől Bartakovics Bélához Egerbe?

T. G., Hogyan jutott a *Törökországi levelek* kézirata Toldy Ferenctől Bartakovics Bélához Egerbe? *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011), 412–428. Németül: Wie kam das Autograph der *Briefe aus der Türkei* nach Eger? in *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil*, 377–391.

NÉVMUTATÓ

A névmutató az 1850 előtt született történeti személyek és a 20. századi írók, költők nevét tartalmazza, Mikes Kelemen nevének kivételével.

Abafi Lajos 348
Abélard 69, 70, 72
Abelly, Louis 297
Ady Endre 348
Ágoston (Augustinus), Szent, Hippói 282
Alemán, Mateo 244
Ali pasa, nagyvezír 142
Alluis, Jacques 70
Alvarez (Alvarus), Emmanuel 22, 23, 28, 33, 39, 43, 136, 139
Amboise, Michel d' 69
Ambrus, Szent 30, 35, 275, 276, 282
András, II., magyar király 226
Andreini, Isabella 70, 71
Andrezel, Jean-Baptiste-Louis Picon, vicomte d' 12, 245, 275
Angerianus Gizelinus, Hieronymus (Angeriano, Girolamo) 26, 27
Angoulême, d', hercegnő 73
Antonio, Don, portugál király 183
Aranka György 348
Arany János 348
Arlet, Stanislas 275
Arnauld, Agnès 53
Arnauld, Angélique 53
Arnauld, Henri 298, 302
Arnauld d'Andilly, Angélique de Saint-Jean 53, 298, 306
Artus, Thomas 276
Atilius Regulus, Marcus 252
Aubignac, François Hédelin, abbé d' 71, 85
Aubriot, Hugues 176
Aulnoy, Mme d' 75, 76, 171
Auvray, Jean 58
Avancini, Nicolaus 284–286
Averoult, Antoine de 296

Badere, Jeanne (Jeanne Madeleine) 301
Bajza József 326, 342
Balassi (Balassa) Bálint 99, 331
Balbín (Balbinus), Bohuslav 26, 27, 32, 39, 41
Baldigiani, Antonio 309
Balog György 29, 137, 140, 143
Balzac, Jean-Louis Guez de 57, 58, 60, 61, 67–69
Bandello, Matteo 176, 183, 265
Bandinus, Dominicus 26
Bánffi Anna 130
Bánffi György 130
Barillon, Henri de 298
Barrouso, Christofle 66
Bartakovics Béla (Albert) 7, 323–342, 352
Bary, René 68
Barzaeus (Berze), Gaspar 38
Barzizza, Gasparino 47
Bathilde (Bathildisz), Szent 275, 287, 288
Batthyány Lajos Ernő 52, 79
Baudier, Michel 276
Bayle, Pierre 57, 176, 250
Bellarmino, Roberto 296
Bellinzani Ferrand, Anne de 72, 91
Bebelius, Henricus (Heinrich Bebel) 26, 29, 30
Beckher, Georgius 22, 35
Bél Mátyás 221
Belleforest, François de 176
Bembo, Pietro (Petrus Bembus) 26, 37
Beniczky Gáspár 126

Benserade, Isaac de 85
Bercsényi Miklós 173, 175, 196, 202, 210, 224, 252
Bercsényi Miklósné Csáky Krisztina 202, 259
Bernardin de Saint-Pierre, Jacques-Henri 94
Bessenyei György 56
Béthune, Armand III-Joseph de, V^e duc de Charost 309
Bidermann, Jakob 284–286
Boaistuau, Pierre 176
Boccaccio, Giovanni 174, 265
Bod Péter 272
Boér Ferenc 243
Boér Sándor, K. 348
Boileau, Nicolas 244
Boisrobert, François Le Métel de, abbé Châtillon 71
Boleyn Anna 264
Boncianus, Marcus Antonius 26, 27
Bonfini, Antonio 265
Bonneval, Claude Alexandre de (Humbaracı Achmed pasa) 348
Bornemisza Anna 156
Bornemisza Péter 265
Bossuet, Jacques-Bénigne 296, 299, 307
Bouchet, Jean 78
Bouhours, Dominique 63, 64
Bouland, Jac.-Fr. Jouges de 302
Boursault, Edme 71, 73–75, 80, 91, 171, 268
Boyer, Jean-Baptiste, marquis d'Argens 57, 88
Brandolini, Lippi (Aurelius Lippus Brandolinus) 32, 40
Brantôme, Pierre de Bourdeille 174
Bruzen de La Martinière, Antoine Augustin 67
Buchlerus, Joannes 26, 27, 30, 38, 40–42, 139
Buchnerus, Augustus 26
Burchard Majus, Johann 42
Busbecq (Busbequius), Ogier Ghiselin de 26
Bussy-Rabutin, Roger de 50–52, 55, 57, 62–65, 70, 72, 79–81, 89, 93, 173, 176

Calmet, Augustin 246
Canisius, Petrus 296
Cantù, Cesare 326
Camerarius, Joachim 26
Catullus, Caius Valerius 22
Celtis (Celtes), Conrad 21, 31, 32
Challe, Robert 82, 83
Chapelain, Jean 58, 60, 85
Chappuys, Gabriel 66
Chardin, Jean-Baptiste Siméon 265, 275
Cicero, Marcus Tullius 5, 20–22, 25–38, 40–47, 131, 132, 134–143, 265
Coislin, Pierre du Cambout de 302–304, 308
Colbert, Jean-Baptiste 299
Collenuccio, Pandolfo 265
Corbinelli, Jean 67
Costar, Pierre 60, 85
Costerus, Franciscus 296
Courtin, Antoine de 246
Crébillon, Claude-Prosper Jollyot de 55, 90, 91
Crenne, Hélisenne de (Marguerite Briet, dite) 78
Croisilles, Jean-Baptiste 60, 70
Crucius (Cruzius), Jacobus 26, 27

Csáky Krisztina → Bercsényi Miklósné Csáky Krisztina
Csáky Mihály 211, 283
Császár Elemér 325
Csepelényi Ferenc 129
Cserei Mihály 217
Csete István 129
Csokonai Vitéz Mihály 348

Daniel, Gabriel 275, 288
Deimier, Pierre de 70

Delforge, Frédéric 298
Demetrius (Démétriosz) Phalareus 35, 40, 42
Descartes, René 94
Desmahis, Marin Grostête 301, 302
Despériers, Bonaventure 264
Desrues, François 70
Diderot, Denis 73
Du Boscq 58
Duguet, Jacques Joseph 306
Du Noyer, Anne-Marguerite 275
Durand, Pierre 66
Duvergier de Hauranne, Jean, abbé de Sain-Cyran 298

Eder József Károly 128
Einhard 287, 288
Eötvös József 330
Erasmus Roterodamus, Desiderius 21, 23, 26, 30–32, 38, 40–42, 134
Ernst, Jacob Daniel 274
Erythraeus, Janus Nicius → Rossi, Gian Vittorio (Janus Nicius Erythraeus)
Erythraeus, Valentinus 31
Eszterházy Károly 325

Fábián Gábor 328, 329
Fabricius, Georg 138, 139
Faërnus, Gabriel 223
Faludi Ferenc 99, 272
Fardoil, Nicolas 58
Faret, Nicolas 58
Fáy báró Splényiné, özvegy 336
Fénelon 57, 244
Ferenc, Xavéri Szent 26, 38
Flaubert, Gustave 73
Fleury, Claude 176, 246, 276, 296, 299, 306
Fontenelle, Bernard le Bouyer de 85, 86, 91
Forbin, Claude de 275
Forgách Simon 183, 209
Forti, Antonius 26, 39, 41, 134
Foucault, Cyre, sieur de La Coudrière 89
Fourcy, Henri I de 289
Fraknói Vilmos 332
Fredegarius 287
Frigyes, VI., nápolyi király 183
Frölich Dávid 123
Furetière, Antoine 68
Fülöp, II., makedón király (II. Philipposz) 258

Garay János 326
Gergely, I., Nagy Szent, pápa 279, 280
Giovio, Paolo 265
Gobinet, Charles 246
Goldoni, Carlo 283
Gomez, Mme de 176, 246, 251, 265, 274–276
Goujet, Claude Pierre 306–309, 311
Goulart, Simon 273
Goury 307, 308, 311
Gouville, Mme de 61, 173
Gracián, Baltasar 245
Grassalkovich Antal 52
Grenaille, François 70, 71
Grieck, Jan de 290, 291
Grignan, Mme de 62
Grimarest, Jean-Leonor Le Gallois de 57
Grotius, Hugo 26
Guarini, Giovanni Battista 60
Guevara, Antonio de 69
Guilleragues, Gabriel Joseph de 71–73, 86, 88, 91
Guterry, de 69
Guzinger, Otto 286

Gyalogi János 129
Gyöngyösi István 99
Gyulai Pál 342, 343
Gyurits Antal 326

Haeften, Benoit van 246
Hajnal Mátyás 332

Harlay de Champvallon, François de 299
Hautefeuille, abbé de 61
Heckenast Gusztáv 323, 324
Hédelin, François → Aubignac, François Hédelin, abbé d'
Hegendorph (Hegendorff), Christoph 21, 31, 32
Heinsius, Nicolas 60
Hellmayr Antal 26, 27, 29, 30, 32, 33, 35, 37, 38, 42, 44–46
Héloïse 69, 70, 72
Heltai Gáspár 265
Héncérie, Marie-Dorothée 302
Henrik, IV., francia király 277, 287–289
Henszlmann Imre 333
Herberstein, Sigmund von 265
Hérodotosz 152, 265
Homérosz 143, 326
Horváth András 131
Horváth Ferenc 201
Horváth Mihály 330
Huart, Augustine d' 326
Hulsbusch, Johannes 281
Hunfalvy Pál 326
Hunold, Christian Friedrich 56
Huszár (Boér) József 135, 186, 203, 325
Huszár Sándor 325
Huttkay Lipót 323

Illyés András 271
Ipolyi Arnold 7, 330–341
Irson, Claude 68
Iusztinianosz (Justinianus), I., bizánci császár 279, 280

Jacob, Paul 66
Jacobus de Voragine 272, 280
János, I., pápa 279, 280
Jeromos (Hieronymus), Szent 26
Jézus Krisztus 248
Jób 177, 225, 252
Jókai Mór 85
Jousset, Gilles 301, 302
Jouvancy, Joseph 23, 27, 35, 38, 43, 44
József Attila 107
József nádor (Habsburg József Antal főherceg) 128
Juan de Austria, Don 78
Juhász Gyula 99
Julia, Dominique 298
Junius, Melchior 26, 36–38

Kádas Rudolf 326
Káldi György 271, 315, 326
Kapi Gábor 130, 131
Kármán József 82
Károly, I., Nagy, frank császár 287, 288
Károly, V., német-római császár 259, 275, 277, 289–292
Kazinczy Ferenc 327, 332, 339, 342, 348
Kemény Zsigmond 56
Kereskényi Gábor 130
Kisfaludy Károly 342
Kleist, Heinrich von 104
Kleopátra 259
Klodvig (Chlodwig), I., frank király 275, 277, 287
Klodvig, II., frank király 287, 288
Kolczawa, Karel 27, 43
Komáromi János 223
Konstantin, III., havasalföldi vajda 149
Kosztolányi Dezső 348
Könnye Nándor 100
Kőszeghy Pál 202
Kőszeghy Zsuzsanna 149, 173, 175, 202, 204, 283
Kremer, Georgius 27
Kremer, Wolfgang 27
Kroiszosz, lüd király 152
Kubinyi Ferenc 333, 334
Kultsár István 188
Kwiatkiewicz, Joannes 26, 39, 46, 133, 134

Labat, Jean-Baptiste 273
La Bruyère, Jean de 244
La Calprenède, Gautier de Costes de 244

Lacombe de Prezel, Honoré 289
Lafayette, Mme de 80, 81, 91
La Févrerie 67
La Fontaine, Jean de 75, 174, 176, 268
La Harpe, Jean-François de 265
Lajos, XII., francia király 183
Lajos, XIV., francia király, 62, 64, 79, 87, 88, 288
Lamare, Guillaume 296
Lambinus, Dionysius (Denis Lambin) 34, 40
La Motte Roullant 264
Lamy, Bernard 69
Lannel, Jean de 58
Laonikosz Khalkokondülész 276
La Serre, Jean Puget de 57, 58
Laskai Osvát 271, 273
Lauremberg, Peter 273
Laval, Henri 298
Le Clerc, Michel 265
Le Coreur, Jean 305, 311
Le Maître de Sacy, Isaac 298
Le Nain de Tillemont, Louis-Sébastien 298
Lesage, Alain-René 52, 88, 89
Le Tourneaux, Nicolas 246, 293
Leunclavius, Johannes 276
Lévay, egri prépost 336
Libaniosz (Libanius) 27, 34, 40, 134
Lipót, I., német-római császár, magyar király 285
Lipsius, Justus 20–23, 25–27, 30, 33–36, 39–42, 45, 47, 54, 133, 265
Livius, Titus 265
Longeville, Harcouet de 274
Longolius, Christophorus (Christophe de Longueil) 26
Lubeneczki János 129
Lubeneczki Pál 129
Lukács 334, 335

Macropedius, Georgius (Joris van Lanckvelt) 40, 41
Maimbourg, Louis 176, 250
Maintenon, Mme de 57
Mairet (Mayret), Jean de 58
Makáry György 326
Malherbe, François de 58, 60
Malleville, Claude 70
Manutius, Aldus (Aldo Manuzio), sen. 25, 37, 40, 42
Manutius, Aldus, jun. 25, 37, 40
Manutius, Paulus (Paolo Manuzio) 26, 27, 33, 37, 40, 41
Márai Sándor 348
Marana, Giovanni Paolo 57, 87, 88, 244, 265
Marcassus, Pierre 89
Margalits Ede 161
Margarita Teresa, I. Lipót német-római császár első felesége 285
Marguerite de Navarre 264, 265
Mária Terézia, császárnő, magyar és cseh királynő 179, 225, 226, 243
Marivaux, Pierre Carlet de Chamblain de 269
Marolles, Michel de 70
Martin, Alfred 288
Masen (Masenius), Jacob 26, 32, 33, 35, 39, 40, 45, 284, 285
Masuccio Salernitano 265
Mátyás, I., Hunyadi, magyar király 130
Mauléon, Auger de 58
Mercier, Josias 89
Merville, C. Louis de 57
Mészáros 347
Mézeray, François Endes de 276
Michael de Ungaria 271
Mikes Pál 243
Mikó Imre 324
Milleran, René 68
Mindszenty Gedeon 281, 326
Montaigne, Michel de 244, 265
Montesquieu 56, 57, 88, 265
Moréri, Louis 176, 250

Morhof (Morhoffius), Daniel Georg 26, 42, 43, 48
Motkowsky, Adam 35
Mulinus, Joannes (Stomius, Johann Mühling) 21, 32
Murád, II., szultán 226
Murád, III., szultán 203
Murád, IV., szultán 87
Muret, Marc Antoine (Antonius Muretus) 26, 27

Naidhart Antal 325
Neuhauser Ferenc 128
Nicolas de Troyes 264
Nicole, Pierre 298, 306
Nivius Erythraeus, Janus 26
Noel, François 288

Oporinus, Johannes 42
Ovidius, Publius Naso 22, 64, 69, 70, 80, 135, 136, 219

Paccori, Ambroise 308, 311
Paintner Mihály 44, 47
Palearius, Antonius 26
Pálóczi Horváth Ádám 82
Pápai János 126
Parabosco, Girolamo 84
Pascal, Blaise 56, 57, 269
Pascal, Jacqueline 53, 346
Pasquier, Etienne 57, 84, 85
Pauli, Johannes 278–283
Pázmány Péter 265, 271, 273
Pelágiusz, II., Szent, pápa 280
Pelbárt, Temesvári 265, 281–283
Perdoulx, François 6, 246, 300–310
Perdoulx de la Perrière, Michel-Gabriel 304
Perdoulx des Bourdeliers, Jacques 303
Péréfixe de Beaumont, Harduin de 288
Périer, Etienne 298
Perrault, Charles 50, 223, 265
Perusinus, Rochus (Rocco Pilorci) 25, 37, 40
Péter apostol, Szent 151, 152
Petőfi Sándor 99
Petrarca, Francesco 54, 265
Pétzeli József 271
Piccolomini, Aeneas Sylvius (II. Pius pápa) 78
Piscator, Ludwig Philipp 19
Plinius, Gaius Caecilius Secundus 21, 26, 27, 30, 32, 37, 44, 45, 131, 134, 135, 265
Plutarkhosz 265
Podjebrád Katalin 130
Poliziano, Angelo (Angelus Politianus) 26, 42
Polükratész 264
Pomey, François 23, 43, 44
Pompéry Béla 326
Pompéry János, Vallányi 326
Pontanus, Jacobus 37, 42, 136
Pouget, François-Aimé 246, 299
Prault, Louis Laurent 288, 289
Pray György 35
Préfontaine, Louis de 303
Pszeudo-Démétriosz (Demetrius) Phalareusz 21
Pszeudo-Libaniosz (Libanius) 21
Pulszky Ferenc 330
Puteanus, Ericius (Erycius) 26, 27
Pyrker János László 326, 327

Quérard, Joseph-Marie 308
Quesnel, Pasquier 293, 301–303, 311
Quinctius Cincinnatus, Lucius 252
Quintilianus, Marcus Fabius 20

Rabelais 57, 184, 260
Racine, Jean 244, 298
Ráday Pál 126
Radau, Michael 22, 35

Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 10, 11, 50, 61, 69, 82, 119, 126, 131, 142, 152, 175, 177, 179, 183, 187, 195, 198–201, 203, 209–213, 215–217, 219, 222–224, 226–228, 239, 243–247, 256, 257, 293, 296, 320, 346, 347, 352
Rákóczi József 147, 175, 191, 198, 202, 210, 211, 225, 227, 255, 257
Raoul, Burgundia hercege, frank király 274
Rapin, René 64
Reigai György 131
Rémond des Cours, Nicolas 70
Rettenpacher, Simon 286
Révai Ferenc 27
Ricaut, Paul 176, 193
Riccoboni, Marie-Jeanne 91, 92
Richardson, Samuel 92
Richelet, Pierre 57, 67, 68, 91
Richelieu, Armand Jean du Plessis de 297
Riedl Xavér Ferenc 44, 46
Rimay János 331
Robortello, Francesco (Franciscus Robortellus) 28
Rómer Flóris 332
Rosset, François de 57, 71
Rossi, Gian Vittorio (Janus Nicius Erythraeus) 26
Rousseau, Jean-Jacques 53, 73

Sacratus, Paulus 26
Sadoleto, Jacopo (Jacobus Sadolaetus) 26, 37
Sagredo, Giovanni 176
Saint-Cyran → Duvergier de Hauranne, Jean, abbé de Saint-Cyran
Saint-Évremond, Charles de 57, 61, 245
Sallustius Crispus, Caius 36
Sándor, Nagy, makedón uralkodó 203, 258, 278
Sarolta Amália, hessen–rheinfelsi hercegnő 152
Saussure, César de 57
Scarron, Paul 244
Scoppa, Lucius Joannes 28
Scriverius (Scriberius), Petrus 26
Scudéry, Georges de 58
Scudéry, Madeleine de 55, 57, 58, 66, 67, 248, 265
Seidel, nagyszombati jezsuita rektor 28
Senancour, Étienne Pivert de 269
Seneca, Lucius Annaeus 21, 26, 30, 36, 41, 44, 45, 265
Sévigné, Marie de Rabutin-Chantal, Mme de 50–52, 55, 57, 62–66, 70, 81, 93, 173
Sibrik Miklós 210
Simiane de Gordes, Louis-Marie-Armand de 74
Simonyi Zsigmond 100
Singlin, Antoine 306
Soarez (Soarius), Cypriano 20, 26, 28, 33, 36, 39, 41, 45, 132, 137
Splényiné → Fáy báró Splényiné, özvegy
Stengel, Georg 265
Strotzig 325
Sturm, Johannes 20, 21, 27–29, 31, 37, 42, 47, 137–143
Suetonius Tranquillus, Caius 265
Sully, Maximilien de Béthune, duc de 288, 289
Sütő András 348

Szabó István 326
Szabó Károly 324, 342
Szalánczi István 129
Szaniszló Ferenc 337
Szarvas Gábor 100
Szathmáry Király Ádám 126, 346
Székely István 130, 131
Szele Gábor 338
Szelim, travniki basa 347
Szenci-Molnár Albert 265
Szily Kálmán 100
Szolón 151–153

Tacitus, Publius Cornelius 36
Takáts Gyula 348
Tallemant des Réaux, Gédéon 75
Tamás apostol, Szent 149, 152
Tamási Áron 348
Tanárky Béla 329
Tárkányi Béla József 326, 327
Tarnóczy László 129
Telbisz József 329
Teoderik, keleti gót király 279
Terentia, Marcus Tullius Cicero felesége 140
Terentius Afer, Publius 46
Theodosius 275, 276
Thévenot, Jean de 265
Thomasini, Jean Baptiste 69
Thököly Imre 223, 243
Thuet, Esprit-Claude 296
Toldy, Augustine 327, 329
Toldy Ferenc 7, 323–343, 348, 352
Toldy István 333
Toldy Izabella 327, 328, 334, 338
Torma Éva 243
Torma Károly 325
Trigault, Nicolaus 38
Tristan l'Hermite, François 59, 60
Turpilius Comicus, Sextus 30, 31, 134

Újhelyi Ádám 130
Ulászló, I., magyar király 226
Urfé, Honoré d' 78

Valerius Maximus 265, 270, 271, 284
Vámbéry Ármin 274
Varançai, Adélaïde 91
Vaumorière, Pierre Ortigue de 19, 57, 69, 245
Vera y Figuera, Juan Antonio 290
Verepaeus (Vereept), Simon 25, 36, 37, 40, 42, 45, 133, 137
Vergilius, Publius Maro 22
Vernage, Etienne-François 246
Vernulaeus, Nicolaus 26
Vertot, René-Aubert 265
Verville, Béroalde de 78
Viau, Théophile de 58–60
Videl, Louis 58
Vigenère, Blais de 276
Vigneulles, Philippe de 264
Vives, Juan Luis 21, 23, 27, 31, 32, 42, 134, 135
Villiers, Philippe Hubert de 84
Voëllus (Voellius, Voel), Jean 25, 26, 30, 32–36, 39–41, 45–47, 134, 137, 138
Voiture, Vincent 57, 60, 61, 67, 68
Voltaire 57, 177, 249, 252, 265, 268
Vörösmarty Mihály 281, 348
Vuillart, Germain 303

Worpitz, Georgius 26, 36, 39, 41, 42, 45, 133, 134, 137

Zay Zsigmond 211
Zetzner, Lazarus 37
Zincgref, Julius 265
Zrínyi Miklós 99, 222, 265

Zsámboky János (Joannes Sambucus) 21, 27, 31, 32, 89
Zsendovics József 336, 339